قورئـان و وردبوونەوەی عەقڵی

قورئان و وردبوونەوەی عەقڵی

نووسینی: فاتیمە محەمەد ئیسماعیل

وەرگێڕانی: عەبدولکەریم فەتاح

قورئان و وردبوونەوەی عەقڵی

لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی
بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی ژمارە (٧٤)

- نووسینی: فاتیمە محەمەد ئیسماعیل
- بابەت: ئایینی
- دیزاین: ڕەوشت محەمەد
- هەڵەچن: کەمال سەرگەڵویی
- چاپ: یەکەم. ٢٠١٩. ناوەندی ڕینوێن.

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارە (٤٠٣)ی ساڵی ٢٠١٩ی پێدراوە.

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
www.zahawi.org
ناونیشان: شەقامی سالم
تەلاری جەمالی حاجی عەلی نزیک پردی خەسرەوخاڵ
07702422171

بسم الله الرحمن الرحيم

حەمد و سەنا بۆ خودا پەروەردگاری جیهانیان

صەڵات و سەلام لەسەر دوایین پێغەمبەر و کۆتاهێنەری پەیامداران.

﴿وَقُل رَّبِّ زِدۡنِي عِلۡمًا﴾ **(طه: ١١٤) واتە:** "بڵێ پەروەردگارم، زانستم بۆ زیاد بکە".

ناوەرۆك

بەرایی ٩
سەنایەك ١٨
پێشەكی ٢٥
ڕێخۆشكردن: ٣٢
ڕێخۆشكردنێك ـ زاراوەكانی باسەكە ٣٨

بەشی یەكەم قورئان لە نێوان وردبوونەوەی عەقڵی داوای زانست و مەعریفەدا ٦٩
یەكەم: بانگی ڕاشكاو بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئاندا ٧١
دووەم ـ داوای زانست و مەعریفە لە قورئانی پیرۆزدا: ٩٣

بەشی دووەم: میتۆدی وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئانی پیرۆزدا ١٢٠
لایەنی یەكەم: سڕینەوەی ئەو كۆسپانەی دەبنە لەمپەر لەبەردەم عەقڵ و ١٢٢
لایەنی دووەم: ڕێگەكانی قورئان لە بەڵگەهێنانەوەی عەقڵیدا: ١٢٨

بەشی سێیەم ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە بینای بیروباوەڕی مسوڵماندا ١٩٣
ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە بنجار كردنی بوونی پەنهانیەكان (الغيبيات):............ ١٩٦
یەكەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندن (جێگیركردن)ی بوونی خودا: ١٩٨
دووەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی تاكوتەنهایی خودا: ٢١٣
شوبهەكانی هاوەڵدانەرانی جولەكە و گاور دەربارەی خوایەتی خودا و... .... ٢٢٤
سێیەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی پەیامی محەممەد........................ ٢٣٨
چوارەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی زیندووبوونەوە و سزا و پاداشت: ٢٥٣

بەشی چوارەم شوێنەواری وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئان، لەسەر بیری ئیسلامی ٢٨٧
یەکەم: بیری ئیسلامی لە چاخی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و هاوەڵاندا:.......... ٢٨٩
دووەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵ لە حاڵیبوونی موتەشابیھ لە قورئان: ٣١٧
سێیەم: پەیوەندی نێوان عەقڵ و نەقڵ لای هەندێ لە ئەهلی کەلامی ئیسلامی: ٣٢٨
چوارەم: پێکهێنانی نێوان ئایین و فەلسەفە لای هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام: ٣٥٠
کۆتایی ٣٧٨

بەرایی

کاتێك پەیمانگای فیکری ئیسلامی دەستی بە کردنەوەی دۆسیەی قورئانی مەزن کرد، ئامانجەکەی ئەوە بوو زنجیرەیەك باس و لێکۆڵینەوەی گرنگ دەربارەی قورئانی پیرۆز دەست پێ بکات و بتوانرێت دۆسیەی (زانستە هاوچەرخەکانی قورئان) لە چوارچێوەی پرۆژەی مەعریفەی ئیسلامیدا، پێکبهێنرێت، ئیسلامیبوونی مەعریفە لە چرکەساتی یەکەمەوە ئەوەی ڕاگەیاند بوو کار دەکات تاکو قورئانی مەزن و سووننەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)بکات بە دوو سەرچاوەی بنچینەیی بۆ مەعریفەی مرۆیی و کۆمەڵایەتی، نەك تەنها مەعریفەی فیقهی و زانیاری پەیوەست بێت بە جیهانی پەنهان و خانەی دوارۆژ، چونکە ئەوانە هەندێك لایەنی مەعریفەی ئیسلامیین دەکرێت قورئانی پیرۆز لە دووتوێی ئایەت و سورەت و بڕگەکانیدا پێشکەشیان بکات.

قورئانی مەزن کتێبێکی شکۆمەند و پاك و بێگەردە و پارێزراو و داپۆشراوە، لە پێشەوە و لە دواوە پووچی ڕووی لێ ناکات، هەواڵی ئەوانەی پێش ئێمە و ئەوانەی دوای ئێمە و حوکمی ئەوانەی نێوان ئێمەی تێدایە، سەرسوڕهێنەکانی قورئان کۆتاییان نایەت، لە زۆری دووبارەکردنەوە، ڕزین و پوان ڕووی لێ ناکات و زانایان لێی تێر نابن، بۆ هیدایەتی مرۆڤ و ڕۆشنکردنەوەی کار و ئەرکی مرۆڤ لە خەلافەت و ئاوەدانکردنەوە، دابەزیوە، هەر بەو جۆرە بۆ یادخستنەوەی مرۆڤ بەو پەیمانەی لێی وەرگیراوە و ڕۆشنکردنەوەی ئەمانەتداری ئەو و راگەیاندنی رامهێنانی بوونەوەران لەپێناوی و دیاریکردنی بەرپرسیارێتی تەواو لە ئاوەدانکردنەوە و

عیبادەت، قورئان دەفری پەیڕەوی مرۆڤ و چاوگەی مەعریفە و ڕێنیشاندەریەتی بۆ کار و ئەرکی سەرشانی، وردبوونەوەی عەقڵی ئامڕازی بنچینەیی ئەم مرۆڤەیە بۆ تێڕامان لەم قورئانە و بیرکردنەوە تیایدا و تێگەیشتن لە ئایەتەکانی و لێوەشاوەیی و بەهرەداری لە خوێندنەوەیدا و تیلاوەتی بە شیاوترین تیلاوەت، بۆیە وردبوونەوەی عەقڵی ئامڕازی عەقڵی مرۆڤە بۆ ڕێکخستنی پێشەکییەکان و بیناکردنیان لەسەر بەڵگەنەویستەکانی قورئانی پیرۆز و ئەوەی تیایدا هاتووە، تاکو بگاتە سەرئەنجامی داواکراو و ئامانجی ویستراو، کاتێك پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)هۆشداری دەدات لە گرنگی قورئانی پیرۆز و پاداشتی پەیوەست بە خوێندنەوە ـ لەسەر ئاستی هەموو کتێبەکە، یان تەواوی سوڕەتەکانی، یان ئایەتی کامڵی بەدوای یەکتردا هاتوو، بەڵکو لەسەر ئاستی پیت ـ ئەوە هۆشدارکردنەوەیە لە ئەوەوە (دروودی خوای لەسەر) بە گرنگی تێڕامان و تێفکرین و وردبوونەوەی قووڵ لە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز، بۆیە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەفەرموێت: ((فێری ئەم قورئانە ببن، چونکە بە خوێندنەوەی پاداشتتان پێ دەدرێت، بە هەموو پیتێك ١٠ چاکە، من ناڵێم (ألم) پیتێکە، بەڵکو ألف و لام و میم بە هەریەکەیان ١٠ چاکە)).[١]

خودی قورئانی پیرۆز پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) ئاگادار دەکاتەوە لەسەر نەرموونیانی و لەسەرخۆیی لە وەرگرتنی قورئان و تێگەیشتن و پەییبردنی ورد و دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَعۡجَلۡ بِٱلۡقُرۡءَانِ مِن قَبۡلِ أَن يُقۡضَىٰٓ إِلَيۡكَ وَحۡيُهُۥۖ وَقُل رَّبِّ زِدۡنِي عِلۡمٗا﴾ (طه:١١٤)، واتە: (خوای گەورە زۆر پایە بەرز و بڵندە و پاشای بە حەق و ڕاستەقینەیە، نەکەیت لە خوێندنی قورئاندا پەلە بکەیت: لە پێش ئەوەی وەحی و نیگای ئەو قورئانە تەواو ببێت بۆ لای تۆ، نزا بکە و بڵێ: پەروەردگارا، بەردەوام

---

١ سنن الدارمي، كتاب فضائل القرآن، فضل من قرأ القرآن.

زانست و زانیاری زۆرتر و زیاترم پێ ببەخشە). هەروەها دەفەرموێت: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾﴾ (القيامة:)، واتە: (پەلە مەکە و زمانت مەجوڵێنە، بۆ ئەوەی پەلە بکەیت لە وەرگرتنیدا. بەڕاستی لەسەر ئێمەیە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی).

کەوابوو کۆکردنەوەی لە سینەدا و جێگیرکردنی ماناکەی لە عەقڵدا و ئاسانکردنی زیکری قورئان و واجبوونی تێڕامان لێی و دەرکەوتن و ئاشکرابوونی نهێنیەکان، بۆ ئەوانەی ڕادەمێنن و بەقووڵی ڕۆدەچن و ئەوانەی خۆیان پاکڕادەگرن و ئەوەی سەرهەڵدەدات لە زانست و مەعریفە لە کۆی ئەوانەوە، هەموو ئەوانە هەندێ لە تایبەتمەندی قورئانن و شتێکن لە سیفەتی باڵای ئەو کتێبە، تێڕامان و وردبوونەوەی عەقڵیش ئامرازیکە لە گرنگترین ئامڕازەکانی گەیشتن بەو مەعریفانە و داوا و ماشینەوەی ئەو مانانە.

پەیمانگاکە ـ لە چوارچێوەی ئاسانکاری قورئانی پیرۆز بۆ یاد ـ بە چەندین هەوڵ کۆشاوە لە لایەن زانایانی کۆمەڵناس و مرۆیی هاوچەرخەوە، کۆمەڵێك کۆڕی گرتووە و داوای نووسینی لە زۆرێك لە زانایان کردووە و هەستاوە بە هەوڵێك بۆ هاندانی تەفسیری بابەتیانە و دەرخستنی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز و پۆلێنکردنیان بەسەر زانست و مەعریفە کۆمەڵایەتی و مرۆییە هاوچەرخەکاندا، هەر بەو جۆرە و لەم ڕێگەیەوە، داوای نووسینی وتار و لێکۆڵینەوەی لە زۆرێك لە زانایان کردووە بۆ ئاسانکاری و ڕۆشنکردنەوەی باشترین ئامڕازی مامەڵەی زانایانی کۆمەڵناس و مرۆیی لەگەڵ قورئانی پیرۆز، ئەوەش لەبەر زانست بەوەی ناتوانین بگەین بە پەیڕەوگەری مەعریفی و هزری دروست و تەندروست بەبێ بوونی قورئان، هەر بەو جۆرە کە بەبێ گەڕانەوە بۆ قورئان ناتوانین شێوازێك لە ڕۆشنبیری ئیسلامی هاوچەرخ بینا بکەین، بە هەمان شێوەش، ناتوانین بگەینە "نموونەیەکی مەعریفی"، کە بەبێ قورئان توانین بۆ ئیجتیهاد و داهێنان بگێڕێتەوە، ئیجتیهاد و داهێنان دوو لایەکەی یاسای

هێز و جووڵەن، بەبێ ئەو دووانە ناتوانرێت ئامادەبوونی ژیارییانە بۆ ئومەت دەستەبەر بکرێت (بهێنرێتەدی).

پەیمانگەکە ـ بەتەواوی ـ ئەوە دەزانێت باس و لێکۆڵینەوەی پێویست لەم بوارەدا ڕاڤەکردنەکانی هاوچەرخ تێدەپەڕێنێت، هەر بەو جۆرە دووبارەکردنەوەی نووسینی (زانستە قورئانییە کۆنەکان) بە زمانێکی هاوچەرخ تێدەپەڕێنێت، هەروەها لە کردەی بەرگری لە قورئانی مەزن و ڕۆشنکردنەوەی باڵابوونی قورئان بەسەر کتێبە ئاسمانییەکانی دیکەدا دەردەچێت بەرەو هەوڵێك بۆ بوژانەوەی پێکۆڵی (التحدي) بە قورئان و نوێکردنەوەی ئیعجاز (دەستەوسانکردنی بەرانبەر) بە ئایەتە بەخشندەکانی، نەك لەسەر ئاستی نزیککردنەوە بە داهێنراو و زانراوە زانستییەکانی سەردەم، بەڵکو لەسەر ئاستی دەرخستنی پەیڕەوگەری مەعریفی قورئان و بینای نموونەیەکی مەعریفی ئیسلامی لەسەر ئایەتە موحکەمەکانی بۆ ئەوەی بزۆکی داهێنانی مەعریفی و ئیجتیهادی ڕۆشنبیری سەرلەنوێ بسوڕێتەوە و هیدایەت و دینی ڕاست و دروست دەربکەوێت و کەلیمەی خودا بەسەر هەموو کەلیمەیەکدا بەرز و بڵند ببێت.

لە دیارترین ئەوەی لەم بوارەدا دەرکراوە کتێبی پەیمانگاکەیە بە ناوی (كيف نتعامل مع القرآن ـ چۆن مامەڵە لەگەڵ قورئاندا بکەین؟) لە لێکۆڵینەوە و گفتوگۆی نێوان دوو زانای مەزن (محەممەد غەزالی و مامۆستا عومەر عوبەید حەسەنە)یە، هەر بەو جۆرە، پەیمانگاکە کۆمەڵێك باس و لێکۆڵینەوەی گرتووەتەخۆ و ڕەواجی پێداون وەك (القرآن والعلم ـ قورئان و زانست)ی دکتۆر عماد الدين خەلیل، (القرآن ومعرفة الطبيعة ـ قورئان و مەعریفەی سروشت) دکتۆر مەهدی کلشانی، ئەوەش لەژێر ئامادەکردنی چاپی پەیمانگاکەدایە[1]، و (القرآن في الإسلام ـ قورئان لە ئیسلامدا) بەڕێز محەممەد حسین تەباتەبایی، ئەوەش لەژێر چاپدایە، و (منهجية

---

[1] ئەم قسەیە بۆ سەرەتای نەوەدەکان دەگەڕێتەوە, بۆیە دەبێت لە ئێستادا چاپ کرابێت ـ وەرگێڕ

القرآن المعرفية ـ پەیڕەوگەری مەعریفی قورئان) محەممەد ئەبوقاسم حاج حەمەد، ئەوەش بەڕێوەیە لە دەرچوون، ئەم لێکۆڵینەوە و باس و هەولانە زۆرێك لە پرسی پەیوەست بە قورئانی مەزنیان وروژاندووە و دەتوانرێت لێکۆڵینەوەیان بکرێتە بناغە و بنچینە بۆ بینا و نوێکردنەوەی (زانستەکانی قورئان)، دەکرێت لێکۆڵەران بۆ (زانستەکانی قورئان)، لەوانەدا کۆمەڵێك بابەتی نویّ و پێشوەخت و کۆمەڵێك بابەتی زۆر گرنگ ببیننەوە بۆ نوێکردنەوەی پێکۆڵی (تحدی) بە قورئانی مەزن و پەردەلادان لەسەر کۆمەڵێك ڕووی نویّ بۆ ئیعجازی قورئان.

قورئانی مەزن کتێبێکە، وەك کتێبە ئاسمانیەکانی دیکە نییە و موعجیزەیەکە، نەك وەك موعجیزەکانی دیکە، قورئان کەلامی خودای زیندووی ڕاگرە (الحي القيوم)، جیبریل (سەلامی خوای لەسەر) بە فەرمانی خودا (سبحانه وتعالى) بە گوزارەی زمانی عەرەبی بۆ سەر دڵی محەممەد (دروودی خوای لەسەر) دایبەزاندووە، دوایین پێغەمبەریش بە هەمان گوزارە وەریگرتووە و بۆ خەڵکی گواستووەتەوە، وەك چۆن پێیگەیشتووە و بەو ڕێگە و ڕەوگەی خودا (سبحانه وتعالى) فەرمانی پێکردووە ڕۆشنی بکاتەوە، بەیانی کردووە بۆ خەڵکی، بۆیە بەو جۆرەی پێیگەیشتووە، گەیاندوویەتی، وەك چۆن خودا (سبحانه وتعالى) لە دڵیدا جێگیری کردووە، گواستوویەتەوە و بەو جۆرەی وەحی بۆ کراوە تیلاوەی کردووە و بەهەمان پەیڕەو فەرمانی پێکرابوو بە شوێنکەوتن و فێرکردن بە قورئان هاوەڵانی فێرکرد، بۆیە بە گوفتار و بە کردار فێری کردن تا نەفسەکان بە قورئان پاکژ و پاڵفتەبوون و دڵان پێی پاکبوونەوە و عەقڵ درەوشاوە و ژیری پێی پەروەردە بوو، قورئان بە گوزارە و داڕشتە و شێواز و هیدایەت و کاریگەری و زانست و پاکژی و پاککردنەوە و پەروەردە و فێرکردنی موعجیزەیە، لە ئایەتەکانیدا زانستی پەنهان بە ڕابردوو و ئێستا و داهاتوو هەیە، قورئان لە هەرچی جۆرێك جیاوازی، یان پێچەوانەیی، یان دژیەکی، یان نەرێکاری خاڵییە، ئەوەی لە ئامێزی دەگرێت لە

زانست و مەعریفە، تێپەڕبوونی کات و دۆزینەوەی زانستی تەنها بنجداکوتین و هێز و پێزی زیاد دەکات و شایەتی بۆ دەدەن لە لایەن خودایەکی دانای شارەزاوە هاتووە، قورئان پێکۆڵی خودایی بەردەوامە، مرۆڤ ئاگادار دەکاتەوە لە توانای ڕەهای خودایی و وزەی سنووورداری مرۆیی، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) خودی خۆی لەنێو ئەم پێکۆڵییەدایە و دەستەوسانکردنەکە دەیگرێتەوە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) خۆی نەیتوانیوە تەنها سوڕەتێك هاوشێوەی سوڕەتەکانی قورئان بهێنێت، نە بە هەوڵ و نە بە بەهرە و نە بە زانست و نە بە مەعریفەی:

﴿وَإِذَا تُتۡلَىٰ عَلَيۡهِمۡ ءَايَاتُنَا بَيِّنَٰتٖ قَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَرۡجُونَ لِقَآءَنَا ٱئۡتِ بِقُرۡءَانٍ غَيۡرِ هَٰذَآ أَوۡ بَدِّلۡهُۚ قُلۡ مَا يَكُونُ لِيٓ أَنۡ أُبَدِّلَهُۥ مِن تِلۡقَآيِٕ نَفۡسِيٓۖ إِنۡ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَيَّۖ إِنِّيٓ أَخَافُ إِنۡ عَصَيۡتُ رَبِّي عَذَابَ يَوۡمٍ عَظِيمٖ ١٥ قُل لَّوۡ شَآءَ ٱللَّهُ مَا تَلَوۡتُهُۥ عَلَيۡكُمۡ وَلَآ أَدۡرَىٰكُم بِهِۦۖ فَقَدۡ لَبِثۡتُ فِيكُمۡ عُمُرٗا مِّن قَبۡلِهِۦٓۚ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ ١٦﴾ (یونس: ١٥ – ١٦).

واتە: (کاتێکیش ئایەتەکانی ئێمە کە ڕوون و ئاشکرایە، بەسەریاندا بخوێنرێتەوە، ئەوە ئەوانەی کە بەتەمانین ئامادەی بەردەم بارەگای ئێمە بن، دەڵێن: قورئانێکی جگە لەمە بهێنەو بیخوێنەرەوە، یان بیگۆڕە، تۆیش ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر)، پێیان بڵێ: من بۆم نییە لەخۆمەوە ئەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێك ناکەوم جگە ئەوە نەبێت کە بەوەحی پێم دەگات، بەڕاستی من دەترسم ئەگەر یاخی بم لە پەروەردگارم و نافەرمانی بکەم، گیرۆدەی سزایەکی سەختی ڕۆژێکی زۆر گەورە ببم. پێیان بڵێ ئەگەر خوا بیویستایە ئەوە قورئانم بەسەردا نەدەخوێندنەوە، خوایش ئاگاداری نەدەکردن پێی، چونکە بەڕاستی ئاشکرایە کە من پێش هاتنی قورئان تەمەنێکی دووروودرێژم لەناوتاندا بەسەر بردووە، کەواتە بۆچی عەقڵ و بیر و هۆشتان ناخەنەکار (کەسێکی نەخوێندەوار تا تەمەنی ٤٠ساڵی هیچ نەڵێت، بەمەرجێك ناوبانگی دەرکردبێت بە ڕاستگۆیی و ئەمینداری، کەچی لەو تەمەنە بەدواوە ئەم قورئانە ڕێکوپێکە ڕابگەیەنێت، ئایا ڕەوا نییە هەر کەس

دەبیستێت خێرا بڕوا بهێنێت بەنێرەری قورئان و ئەو کەسەش کە بۆی ڕەوانە کراوە ؟)).

ئەگەر لە ڕەچاوکردنی قورئانی مەزن بۆ "عەقڵ و فیکر و وردبوونەوەی عەقڵی" بکۆڵینەوە، دەتوانین بڵێین: مرۆڤایەتی کۆن و نوێ، کتێبێکی ئاسمانی، یان زەمینی، نەبینیوە بە ئەندازەی قورئان گرنگی بە عەقڵ بدات و هانبدات بۆ پارێزگاری کردن لە عەقڵ، قورئان ئابلۆقەی عەقڵی داوە بە کۆمەڵێك دەستەبەری عەقڵ ئامادە دەکەن بۆ هەستان بە ڕۆڵی خۆ بەباشترین و کامڵترین شێوە، تۆ (قاموس الكتاب المقدس ـ فەرهەنگی کتێبی پیرۆز) دەخوێنیەوە و وشەی (عەقڵ)ی تێدا نابینیەوە، هەر بەو جۆرە (مانای عەقڵ) نابینیەوە لە ناوەکانی ئەم فیترەتە مرۆییە کە خودا بەهۆیەوە مرۆڤی باڵاکردووە بەسەر تەواوی جۆرەکانی گیانداران وەك وشەی (لب ـ کرۆك)، یان (نهى ـ فام)، نەك لەبەرئەوەی ئەم ماددەیە (عەقڵ)، بەڕەهایی لەو دوو عەهدەدا (عەهدی کۆن و عەهدی نوێ) باس نەکراوە، بەڵکو لەبەرئەوەی هەر لە بنچینەوە بۆ تێگەیشتنی ئایین و ئاماژە و بەڵگەکانی و پەندوەرگرتن لێیان، نەهاتووە و باس نەکراوە[1]، لە کاتێکدا گوتاری ئایین ڕوو لە عەقڵ دەکات و بە عەقڵەوە و لەسەر عەقڵ وەستاوە، هەر بەو جۆرە ئەوەی تایبەتە

---

[1] لە راستیدا، دەستوەردان لەو کتێبانەدا شێواندنی هێناوەتە ئاراوە, ئەگینا قورئان بە مەزن باسی ئەو کتێبانە دەکات و دەربارەی ئینجیل دەفەرموێت: ﴿وَءَاتَيۡنَٰهُ ٱلۡإِنجِيلَ فِيهِ هُدٗى وَنُورٞ وَمُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ مِنَ ٱلتَّوۡرَىٰةِ وَهُدٗى وَمَوۡعِظَةٗ لِّلۡمُتَّقِينَ ﴿٤٦﴾﴾ المائدة: ٤٦ ، واتە: ئینجا بەشوێن شوێنەواری هەموو پێغەمبەرانی نەوەی ئیسرائیلدا، عیسای کوڕی مەریەممان هێنا، کە ڕاستی تەوراتی دەردەخست و پشتیوانی لێدەکردو ئینجیلیشمان پێدا، کە هیدایەت و نوور و ڕووناکی تێدایە و پشتگیریی تەوراتی پێش خۆیەتی، هیدایەت و ڕێنموویی و ئامۆژگاریە بۆ ئەو کەسانەی کە لە خوا دەترسن و پارێزکارن. هەروەها دەربارەی تەورات دەفەرموێت: ﴿ إِنَّآ أَنزَلۡنَا ٱلتَّوۡرَىٰةَ فِيهَا هُدٗى وَنُورٞ ﴾المائدة: ٤٤ ، واتە: بەڕاستی ئێمە کاتێك تەوراتمان ناردە خوارەوە ڕێنموویی تیادا بوو، نوور و ڕووناکیش بوو، بەشێك لەو نوور و هیدایەتە لەو دوو کتێبەدا بەخشینی نوور بووە بە ئەقڵ و هیدایەتدانی بووە ـ وەرگێر

به زاراوەکانی بیرکردنەوە و تێڕامان و وردبوونەوە لە جیهان کە مەزنترین ئەرك و کاری عەقڵن، بەڵام باسی عەقڵ، بە ناو و کردارییەوە، لە قورئانی حەکیمدا، نزیك بە ٥٠ جار هاتووە، باسی (أولي الألباب ـ خاوەن کرۆك) واتە: (خاوەن ژیری) زیاتر لە ١٠ جار هاتووە، وشەی (أولي النهی) (کۆی وشەی (نهیة)یە بە بۆری سەر نوونەکە، وەك (غرفة) واتە: خاوەن ژیرییەکان (ژیرمەندان) تەنها یەك جار هاتووە لە کۆتایی سورەتی (طه).

زۆرترین باسی کرداری عەقڵ لە قورئاندا لەمەڕ قسەکردن لە ئایەتەکانی خودا هاتووە، چونکە ئەوانەی بە ئایەت گفتوگۆیان لەگەڵ دەکرێت و ئەوانەی لە قورئان حاڵی دەبن و شانی لەسەر دادەدەن بریتین لە ژیرمەندان، بەزۆری ئەو ئایەتانە ئایەتی گەردوونین و ئاماژە بۆ زانستی خودا و خواست و دانایی و بەزەیی ئەو دەکەن، وەك ئایەتی: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِن مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾﴾ (البقرة: ١٦٤). واتە: (بەڕاستی لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و ئاڵوگۆڕی شەو و ڕۆژدا و لەو کەشتیانەدا، کە دەگەڕێن بە دەریادا و بەهۆیەوە سوود بە خەڵکی دەگەیەنن و لەو ئاوەی کە خوا لە ئاسمانەوە دەیبارێنێت و ئینجا بەهۆیەوە زەوی دوای وشکبوون و مردنی پێ زیندوو دەکاتەوە، هەروەها جۆرەها زیندەوەر و گیانلەبەر و مار و مێرووی لەسەر ڕووکاری زەویدا بڵاوکردووەتەوە و گۆڕاندن و هاتووچۆپێکردنی با و شەماڵ و ڕاگیرکردنی هەورەکان لە نێوان ئاسمان و زەویدا، ئەمانە هەموو بەڵگە و نیشانەی بەهێزن بۆ ئەوانەی کە عەقڵ و بیر و هۆشیان دەخەنەکار و بیر لە دەسەڵاتی بێسنووری خوا دەکەنەوە).

ئەم باسە ئێمە پێشەکیمان بۆ نووسیوە و پێشکەشمان کردووە پێشتر خوشکی لێکۆڵەر فاتیمە محەممەد ئیسماعیل بۆ وەرگرتنی پلەی ماجستێر لە فەلسەفە ـ لە زانکۆی (عين شمس) پێشکەشی کردووە، ئەم باسە کارێکی گرنگ و تایبەتە و بە دەوڵەمەندکردنی دۆسیەی خزمەتکردنەکان بە قورئانی مەزن دادەنرێت، مامۆستای مەزن محەممەد غەزالی هەستاوە بە پشکنین و باسکردنی باشی و تایبەتمەندییەکانی ئەم لێکۆڵینەوە، ئەو پێداگری لەسەر بڵاوکردنەوە و گشتگیرکردنی سوودەکانی، کردووە.

داوا لە خودا دەکەین سوود بە مسوڵمانان بگەیەنێت و پاداشتی چاکە بۆ خاوەنەکەی بنووسێت، ئەو بیسەر و وەڵامدەرەوەی دوعاکانە.

د. تەها جابر ئەلعەلوانی

هرندن، ڤێرجینیا

سەنایەك

ئەم کتێبە لە کاتی خۆیدا بەرهەم هات، وەك کۆمەکییەك لە کۆمەکییەکانی خێر هاتە پێشەوە، کۆمەکییەك پشتیوانی پەیامەکەمان دەکات و کۆمەڵێك دوژمنکاری ـ کە درۆ و هەڵبەستنیان نابڕێتەوە ـ لە ئیسلام بەرپەرچ دەداتەوە، هەستم بەوە کرد زۆرێك لە ڕۆژهەڵاتناسان و ئاژانسەکانی هەواڵ و چەند کەسێکی کەمی خاوەن بوێر لەسەر حەق نووسینەکانیان پەیوەستە بە ئیسلام و چەقبەستنی ئیسلام و مسوڵمانان و دواکەوتنیان، بانگەشەی ئەوەیان کرد ئومەتێکی گەورە کون و قوژبنی جیهانی سێی ئاخنیوە[1]، چونکە تاکو ئێستا ئەو ئومەتە کتێبەکەی خۆی دەخوێنێتەوە و پەنا بۆ ڕێنموونی و پەیامەکانی دەبات و لەگەڵ ئاماژەکانی ئاڕاستە وەردەگرێت، ئەم کارەیان لە چاخی نوور و پێشکەوتن و غەزوی ئاسماندا! تەنها کۆچکردن لەو میراتە لەم دۆخە ناپەسەندە قوتاری دەکات، هەروەها وازهێنانی لەم قورئانە و ئەو ڕابردووەی کۆتایی پێهاتووە، پێویستە لەگەڵ تەوژمی بیری نوێ بکەوێتە مەلە، بەڵکو ڕزگاری ببێت...!

ئەم غەزوە ڕۆشنبیرییەی ئایینەکەمان تۆمەتبار دەکات و دەمدەخاتە ناو حەیا و حورمەتمانەوە پشتیوانێکی شەڕەنگێزی غەزوی سەربازییە، ڕۆژگارێك وڵاتانی ئێمەی داگیر کرد، پاشان گرێدراین بە دوای عارەبانەکەیەوە و بۆ ئەو دەکۆشین و ماندوو دەبین و بە ئاماژەی پەنجەی ئەو دەژین، ئەو پێنووسانەی بە مەبەستی شەڕ دەست بۆ ئایینەکەمان دەبەن، پێنووسی زانایان نین لە دۆزینەوەی ڕاستەقینە

---

[1] واتە: ئومەتی ئیسلام و وڵاتە ئیسلامییەکان لە جیهانی یەکەم و دووەم نین، جیهانی یەك و دوو ئەو گەل و نەتەوە و دەوڵەتانە دەگرنەوە، کە پێشکەوتنی پیشەسازی و زانستییان بەخۆوە بینیوە، لە کاتێکدا جیهانی سێیەم جیهانێکی دواکەوتوو پڕ لە بێسەروبەری (فوضی)ـە، زاراوەی جیهانی سێیەم بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٥٢ز لە لایەن ئابووریناسی فەرەنسی (ئەلفرید سۆڤێ)ـوە بەکاربراوە ـ وەرگێڕ

بکۆڵنەوە، بەڵکو پێنووسی دەڵاڵەکانە، لە خزمەتی ئارەزووەوە بژێوی پەیدا دەکەن و یارمەتی کۆلۆنیالیزمی پیس دەدەن بۆ گەیشتن بە مەرامەکانی...

من هەست بە دڵتەنگییەکەی زۆر دەکەم، مسوڵمانان خۆیان بوون بە پوازی برینەوەی خۆیان و چاویان لەو نوورەی لە کتێبەکەی خۆیاندایە داخست، بۆیە خۆیان گومڕا بوون و خەڵکیشیان گومڕا کرد.

ئەو مسوڵمانانەی ئێستا کەوتوونەتە جووڵە بۆ ئەوەی لە کەژاوە و کاروانی شارستانی جیهاندا خۆیان ڕێکبخەن، جووڵەکەیان سوودێك بەوان ناگەیەنێت ئەگەر ڕاستەقینەی کتێبەکەی خۆیان نەناسن، هەر بەو جۆرە ناسینی ڕادەی ئەوەی پێشکەشی کردووە بە عەقڵی مرۆیی لە کۆمەکی و یارمەتی و ڕادەی ئەوەی پێشکەشی کردووە بە دڵی مرۆیی لە بێگەردی و پاکوخاوێنی. وەحی خودایی ژیان و زیندەگییەکی نوێیە، عەقڵی بێئاگا بەئاگا دەهێنێت و ئیلهامی دەکات، کە چۆن گەردوون بناسێت و لە ئایەت و نهێنیەکانیەوە مەزنی دروستکەرەکەی ـ کە لە نەبوونەوە دایهێناوە ـ بناسێت..

خاوەن پەیامەکە ـ وەك چۆن خودا فەرمانی پێکرد ـ بە خەڵکی دەڵێت: ﴿قُلۡ إِنَّمَآ أَعِظُكُم بِوَٰحِدَةٍۖ أَن تَقُومُواْ لِلَّهِ مَثۡنَىٰ وَفُرَٰدَىٰ ثُمَّ تَتَفَكَّرُواْ﴾(سبأ: ٤٦)، واتە: ((پێیان) بڵێ: من ئەك ئامۆژگاری ئێوە دەکەم کە بۆ خواو لەبەر خوا، دوو قوڵی و بەتەنهایی، دانیشن و بیرکەنەوە). هەروەها پرسیار لە بێئاگایان بکات: ﴿أَوَلَمۡ يَنظُرُواْ فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَيۡءٖ﴾ (الأعراف: ١٨٥)، واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان نەداوە لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەکان و زەویداو ئەو هەموو شتانەی کە خوا بەدی هێناون؟).

لێکۆڵینەوە لە هەموو شتێکدا داواکراوە، دەبێت هۆشیاری مرۆیی پەیوەست بێت بە هەموو ئەوەی لە دەوروبەردایە، تاکو بیانناسێ و لە ڕێگەی ئەوەوە بزانێت:

پەروەردگاری کێیە؟ ﴿أَوَمَن كَانَ مَيۡتٗا فَأَحۡيَيۡنَٰهُ وَجَعَلۡنَا لَهُۥ نُورٗا يَمۡشِي بِهِۦ فِي ٱلنَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُۥ فِي ٱلظُّلُمَٰتِ لَيۡسَ بِخَارِجٖ مِّنۡهَا﴾ (الأنعام: ١٢٢). واتە: (ئایا ئەو کەسەی کە مردوو بوو، ئینجا زیندوومان کردەوە و نوور و ڕووناکیەکمان بۆ ساز کرد لە ژیانیدا (کە قورئانە) لەناو خەڵکیدا پێی دەڕوات و هەڵسوکەوتی پێدەکات، وەکو ئەوە وایە کە لەنێو تاریکیەکاندا گیری خواردوە و لێی دەرناچێت؟! هەروەها ئا بەو شێوەیە کە دەبینرێت ئەو کار و کردەوەی کە دەیکەن بۆیان ڕازێنراوەتەوە).

ئیمان، وەك چۆن قورئان بەرهەمیهێناوە، بریتییە لە کرانەوە بەڕووی کات و شوێندا، بەسەر دونیا و دواڕۆژدا، بەسەر پەنهان و بینراودا، لێرەوە ئەم ڕووبەڕووبوونەوە سەرنجڕاکێشە لە نێوان باوەڕداران و بێباوەڕاندا لەم فەرموودەی خوداوە - تبارك اسمە - هاتووەتە ئاراوە: ﴿وَمَا يَسۡتَوِي ٱلۡأَعۡمَىٰ وَٱلۡبَصِيرُ ١٩ وَلَا ٱلظُّلُمَٰتُ وَلَا ٱلنُّورُ ٢٠ وَلَا ٱلظِّلُّ وَلَا ٱلۡحَرُورُ ٢١ وَمَا يَسۡتَوِي ٱلۡأَحۡيَآءُ وَلَا ٱلۡأَمۡوَٰتُ﴾ (فاطر: ١٩ — ٢٢). واتە: (ئاشکرایە کە کوێر و چاوساغ وەك یەك نین. تاریکیەکان و ڕووناکیش چوونیەك نین. سێبەر و خۆرەتاویش وەك یەك نین. زیندووان و مردووانیش هاوتای یەك نین، بێگومان خوا ڕاستی دەدات بەگوێی هەر کەسێکدا بیەوێت، بەڵام تۆ ئەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێ) ناتوانیت پەیامەکەت بگەیەنیت بەو کەسانەی کە لەنێو گۆڕدان).

کتێبێکی ئاسمانی، یان زەمینی، نابینم سەرنجی عەقڵی بۆ لای کار و ئەرکی خۆ ڕاکێشابێت و مرۆڤی بۆ لای ئامانجەکەی ڕێنموونی کردبێت و پرسی بوونی مەزنی لەسەر ڕاخەری باس و کۆڵینەوە دانابێت، بۆ ئەوەی مرۆڤ لەدوای ئەوە حەق هەڵبژێرێت، پاش هەوڵی ڕۆشنبوونەوەی بەڵگەکانی و پشت لە باتڵ بکات، پاش ڕەوینەوەی هەور و تەمومژی، دەڵێم کتێبێك ناناسم جگە لە قورئانی پیرۆز، بەتەنها قورئانە ئەم پایە و کۆڵەکانەی داکوتیوە و ئەو مەشخەڵانەی ڕۆشن کردووەتەوە:

﴿ أَمِ ٱتَّخَذُوٓاْ ءَالِهَةً مِّنَ ٱلۡأَرۡضِ هُمۡ يُنشِرُونَ ﴿٢١﴾ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَاۚ فَسُبۡحَٰنَ ٱللَّهِ رَبِّ ٱلۡعَرۡشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسۡـَٔلُ عَمَّا يَفۡعَلُ وَهُمۡ يُسۡـَٔلُونَ ﴿٢٣﴾ أَمِ ٱتَّخَذُواْ مِن دُونِهِۦٓ ءَالِهَةًۖ قُلۡ هَاتُواْ بُرۡهَٰنَكُمۡۖ هَٰذَا ذِكۡرُ مَن مَّعِيَ وَذِكۡرُ مَن قَبۡلِيۗ ﴾ (الأنبياء: ٢١ — ٢٤) واته: (ئایا خەڵکی نالەبار پەرستراوی ساختەیان بڕیارداوە لە زەویدا، ئەو پەرستراوانە دەتوانن ژیان ببەخشن؟ ئەگەر لە هەردووکیاندا (ئاسمان و زەوی)، چەند خوایەکی دیکە هەبوایە غەیری (الله)، ئەوە کاول و وێران دەبوون و بەسەریەکدا تێکدەچوون، پاکی و بێگەردی بۆ خوا کە پەروەردگاری عەرشە، لەو باس و خواسانەدا دەیڵێن. پرسیار ناکرێت لەوەی کە خوا دەیکات، لە کاتێکدا ئەوان پرسیاریان لێ دەکرێت و موحاسەبە دەکرێن...).

(هاتوا برهانکم ـ بەڵگە و بورهانی خۆتان بخەنەڕوو)، لەم خاڵی دەستپێکەوە خستنەڕووی ئیمان و چاندنی ئیمان دەستی پێکرد، دروستکردنی ئومەتێك دەستی پێکرد ڕێز لە حەق دەنێت و بەڵگەکانی دەخاتەڕوو، سەرهەڵدانی شارستانیەتییەك دەستپێکرد بە باسی زانستی پشت ئەستوورە و بە چاوی سووك و کەم لە دەمارگیری و لاساییکردنەوە دەڕوانێت و بە هەمیشەیی بەرەو ڕووی باشترین و ڕاسترین دەجوڵێت.

ئایا لەدوای ئەوە، نامۆ نییە دەستەیەك ڕۆژهەڵاتناسی درۆزن بێن و وەحی باڵا تۆمەتبار بکەن، گوایە قورئان عەقڵی کۆت و بەند کردووە؟ بە شێوەیەکی دڕندانەی نادروست هێرش و پەلاماری قورئان بدەن؟ پاشان ئایا نامۆتر نییە لەوە، دەستەیەك ئیسلامی بانگ بۆ ڕاپەڕینێك بکەن عەقڵ تیایدا پێشەنگ نەبێت، ئەوان وا دادەنێن ئایین چەند بیروبۆچوون، یان چەند مەراسیمێك بێت لە چاخی پووکانەوەی عەقڵییەوە و لە مێژووی دوورودرێژمان بەدەستمان گەیشتووە؟

چەند نامۆبوونێکی گەورەیە! حەق لە دەستی ئازار دەچێژێت... ئەو کۆڵەی بەسەر پارێزەرانی حەقدا دراوە چەند قورس و گەورەیە..! لەپێناو ئەوە

دڵخۆشبووم بەم کتێبەی خاتوو فاتیمە محەممەد ئیسماعیل، ئومێدەوارم شوێنی خۆی لە کتێبخانەی ئیسلامیدا بگرێت، ئەم کتێبە بەوەی لە ئامێزی دەگرێت لە حەقیقەت و بەو بەڵگانەی دەیخاتەڕوو شایستەی پێشوازی گەرم و دڵخۆشی زۆرە.

نووسەری ئەم کتێبە سوودی بینیوە لە زۆرینەی ئەوەی لەم بابەتەدا نووسراوە، بابەتی قورئان و وردبوونەوەی عەقڵی، بە ئەوپەڕی وەفاوە پوختەی کردوون، بیرۆکەکانی بە زنجیرە و ڕێکخراوی هێناوە و شانی لەسەر ئامار و شوێنپێهەڵگرتن داداوە، نەك لەسەر وروژاندنی سۆزباوی، تۆ دەتوانی بیرێکی باش لە هەموو بابەتەکە وەربگریت لەدوای تێڕامان لە چوار بەشەکەی.. لەبەرئەوەی یەکێك بووم لەوانەی بە بیر و بانگەوازەوە سەرقاڵ بووم دوو شت لام گرنگ بووە:

یەکەمیان: ڕاستگۆیی لە وەسفی واقیعی هزری بۆ قوتابخانە ئیسلامییە جۆراوجۆرەکان بەبێ ستەم، یان لایەنگری و خۆشویستن.

ئەوی دیکەیان: دۆزینەوەی هاوبەندی نێوان ئەم قوتابخانانە و بابەتی بەریەککەوتوو و بەیەکترگەیشتنی نێوان بیروبۆچوونە جۆراوجۆرەکان، ئەوەش وا دەکات جیاوازی لە نێوانیان گوزارەیی (ڕواڵەتی) بێت، وەك زانایان گوزارشتی لێ دەدەن.. ئەم پەیڕەوە زانای پایەبەرز محەممەد عەبدە تیایدا دەستپێشخەرە، کاتێك لە کتێبەکەیدا (رسالة التوحید) مەزهەبی موعتەزیلە و مەزهەبی ئەهلی سوننە دەخاتەڕوو، پاشان دەریدەخات دژایەتی نێوانیان وەهمە، هەر یەکێك لەم دوو دەستە ئەگەر لە دید و تێڕوانینی ئەویدیکە وردببێتەوە، یان لەو گۆشە وردببێتەوە وێنەکەی لێ دەگیرێت، ناکۆکی و کێبەرکێ لە نێوانیان هەڵدەگیرێت..

لەدوای خستنەڕووی دوو دیدگا و تێڕوانینی غەزالی و ئیبن تەیمیە لە پرسی عەقڵ و نەقڵدا، فاتیمە دەڵێت:

"هەرچەند ئیبن تەیمیە بەرهەڵستی ڕا و بۆچوونی ئەوەی پێشوو (ڕا و بۆچوونی غەزالی) بکات ئەو دیدگا جیاوازە هەریەك لە دوو بەرەکە (لایەکە) تەماشای دەکەن،

دەبینین ئیبن تەیمیە تەماشای جێگیرکردنی شت دەکات لە خودی خۆیدا و بوون و نەبوونی زانستی ئێمە بەو شتە پشتگوێ دەخات، لە کاتێکدا غەزالی تەماشای بابەتەکە دەکات لە دیدگای سوود لێبینین و هیدایەت وەرگرتن و ئامڕازی بەکاربراو بۆ ئەوەی عەقڵ شەرع بناسێت".

ئێمە ئاتاجین بە عەقڵێك کۆبکاتەوە، نەك عەقڵێك پەرت و بڵاو بکات، ئێمە لە سەرخستنی بۆچوونێك بەسەر بۆچوونێکی دیکە سوود نابینین ئەگەر ناسینی ئالۆزی و تەمومژەکان ـ کە ئابلۆقەی هەر بۆچوونێك دەدەن و پانتاییە فیکرییەکەی دیاری دەکەن ـ بخرێنەڕوو.

ئیبن حەزم لە کتێبەکەیدا (المحلی) کەسێکی زاهیری دەقخوازی توندڕەوە، لە کاتێکدا ئەو لە کتێبەکانی تردا خاوەن عەقڵێکی وەڵامدەرەوە و فکرێکی بەرینە، ئەو کەسەی قسەی لەسەر دەکات و بیری کەموکورتە ستەم لەو پیاوە دەکات کاتێك تەنها مەزهەبەکەی لە فیقهی لقەکاندا دەناسێت..

غەزالی و ئیبن تەیمیە لەو پیاوانەن ئیسلام دروستی کردن، ئەوان لە فیقه و ئوسوڵ و بەراوردی ئایینەکان و موجادەلەی فەلسەفە، ئایەتی خودا بوون، بەڵام هەریەکەیان ڕواڵەتی تایبەت بە خۆی هەیە. یاوازی کەسەکان نابێت بگۆڕێت بۆ جیاوازی لە تێگەیشتنی خودی ئیسلام، تەنها کەسی شارەزا و پسپۆڕ بە ئیسلام و بەرینی ئیسلام دەتوانێت جێگەکان بناسێتەوە و بیرەکان ڕۆشن بکاتەوە و کەسەکان و جێگەی ناکۆکی تایبەتیان بناسێتەوە. ئەوەی جێگەی پێکەنینە، ئیبن تەیمیە چووەتە بەندیخانە لەبەر ئەو فتوایەی کە فەوتاو قەزا ناکرێتەوە و تەڵاقی سێ بە سێ ناکەوێت و چەند بابەتێکی لەم جۆرە، بەڵام کتێبەکەی دەربارەی هەڵگرتنی بەرهەڵستکاری عەقڵ و نەقڵ، یان مەحاڵبوونی ناکۆکی نێوان نەقڵی ڕاشکاو و عەقڵی دروست، لاکردنەوەی بە لادا نییە. هەر بەو جۆرە، سەرمان سوڕ دەمێنێت، چونکە غەزالی کۆمەڵێك فەرموودەی لاواز دەهێنێت، وایکردووە هەندێ

کەس کەمبایەخ تەماشای کتێبەکەی (إحياء علوم الدين) بکەن، لە کاتێکدا لە مەزنترین سەرچاوەکانە و لە مەیدانی زانستەکانی پەروەردە و دەروون و فیقه و یەکتاپەرستی، دایکی کتێبانە..

لەم چاخەی ئێمەدا کۆمەڵێك کەسی ڕووخێنەر هەن و دەچنە مەیدانی ڕۆشنبیری ئیسلامییەوە بۆ ئەوەی مەزهەبێك بەسەر مەزهەبێکی دیکەدا سەربخەن، کۆمەڵێك دانەر (نووسەر)ی خاوەن بەرچاوڕوونیش دەبینی یەکەمجار پەتی خۆیان بە کتێبەکەی خودا و سوونەتی پێغەمبەرەکەیەوە گرێدەدەن، پاشان بە شێوەیەکی شەرەفمەندانە مامەڵە لەگەڵ پیاوان و بیردا دەکەن و بە خستنەڕوویەکی پاك و بێگەرد لە لادان و دوور لە ئارەزوو، ئیسلام دەخەنەڕوو.

ئەم هەوڵە فەڕدارە، کە پەیمانگای پرشنگدارمان (پەیمانگای جیهانی بۆ فیکری ئیسلامی) پێی هەڵدەستێت بۆ پێشکەش کردنی توێشووی فیکری و ڕۆشنبیری پاك بۆ ڕۆڵەکانی ئومەت و لەئامێزگرتنی هەموو هەوڵێکی چاك و پاك کە لەم ڕێگەدا بەخت دەکرێت و هاندانی لێکۆڵەران و زانایان بۆ دەستبردن بۆ ئەم بابەتە گرنگانە، داوا لە خودای باڵادەست و بەتوانا دەکەین ئەم کۆشان و هەوڵانە پڕ بکات لە خێر و فەڕ و سوود بگەیەنن.

هەر بەو جۆرە دڵخۆشم ئەم کتێبە بەسوودە ڕاستگۆیە پێشکەش بکەم بۆ ئەوەی خزمەتی بانگەوازی ئیسلامی و بیری ڕۆشن و ڕۆشنبیری ئیسلامی پاڵفتە بکات، خودا سەرپەرشتیار و کۆمەککارە.

محەمەد غەزالی

قاهیرە

پێشەکی

حەمد و سەنا بۆ ئەو خودایەی بۆ ئەم کارە باشە ڕێنموونی کردین، ئەگەر هیدایەتی ئەو نەبوایە نەماندەتوانی هیدایەت وەربگرین، صەڵات و سەلام لەسەر پێغەمبەری بەڕێز و بەخشندە، بانگخواز بۆ مەزنترین خێر، محەممەدی کوڕی عەبدوڵڵا، پەیامبەر و دوایین پێغەمبەری ڕەوانەکراو، ئەو پێغەمبەرەی لەنێو نەخوێندەواران وەك پێغەمبەرێك لەوان ڕەوانەت کرد، ئایەتەکانی تۆ بەسەریاندا دەخوێنێتەوە و پاکژ و پاڵفتەیان دەکات و فێری کیتاب و حیکمەتیان دەکات، هەرچەند ئەوان بەر لەوە لە گومڕاییەکی ئاشکرادا بوون، زیکرت بۆ سەر ئەو دابەزاند تاکو ئەوەی دابەزیوە بۆ خەڵکی ڕۆشن بکاتەوە, بەڵکو ئەوانیش بیربکەنەوە، خودایە بەرەکەت بەسەر ئەو پێغەمبەرە (دروودی خوای لەسەر)و هەموو ئال و یارانیدا، داببارێنە...

پاشان:

قورئانی پیرۆز دەریای زانست و کانزای حیکمەت و چاوگەی مەعریفەتە، مسوڵمان بە تێڕامان لە قورئان فەرمانی پێکراوە: ﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَآ ﴾ (محەممەد: ٢٤)، واتە: (ئایا ئەوە بۆچی ئەوانە وردبینی لە قورئاندا ناکەن و گوێی بۆ ناگرن؟! یان ئەوەیە دڵەکان لەئاستی ڕاستیدا قفڵ دراون؟!)

پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)ڕاستی فەرمووە کاتێك وەسفی قورئان دەکات لەو فەرموودەی ترمزی و داریمی و کەسانی دیکە لە حاریسی کوڕی ئەعوەرەوە، لە عەلییەوە، ڕیوایەتیان کردووە، فەرمووی: گوێم لە پێغەمبەری خودا (دروودی خوای لەسەر)بوو، دەیفەرموو: ((دەزانن لە داهاتوودا فیتنە سەرهەڵدەدات))، وتم: ڕێگەی ڕزگاری لەو فیتنەیە کامەیە، ئەی پێغەمبەری خودا؟ فەرمووی: ((کتێبەکەی خودا،

هـەواڵی پـێش خۆتـان و خەبـەری دوای خۆتـان و حـوکمی نێوانتـانی تێدایـە، ئـەو جیاکەرەوەیە و جێگەی گاڵتە نییـە، هـەر ملـهوڕێك وازی لـێ بهێنێـت خـودا پشـتی دەشکێنێت، هەر کەس لە شتێکی ترەوە، جگە لە قورئـان، هـەوڵی هیدایـەت بـدات خـودا گـومڕای دەکـات، قورئـان پـەتی تونـدوتۆڵی خودایـە و زیکـری حەکیمـە و شاڕێگەی ڕاست و دروستە، قورئان ئـەو کتێبەیـە ئـارەزوو تووشـی لادانـی ناکـات و زمانی خەڵکی پێ تێکەڵ نابێت و زانایان لێی تێر نـابن و لـە زۆری دووبارەکردنـەوە ڕزین و پوان ڕووی لێ ناکات و سەرسوڕهێنەکانی کۆتـایی پـێ نایـەن، قورئـان ئـەو کتێبەیــە کاتێــك پـــەری (جــن)ی گوێیـــان لێگــرت، وتیـــان: ئێمـــە قورئـــانێکی سەرسـوڕهێنمان بیسـتووە، بـۆ لای ڕوشـد (کـەماڵ) هیدایـەت دەبەخشـێت، بۆیـە ئیمانمان پێ هێنا، هەر کەس بە قورئان قسە بکات ڕاسـت دەکـات، هـەر کـەس بـە قورئـان کـار بکـات پاداشـت دەدرێتــەوە، هــەر کــەس بــە قورئــان حــوکم بکـات دادپەروەری ئەنجامداوە، هەر کەس بانگ بکات بۆ لای قورئان، هیدایـەت دراوە بـۆ سەر شاڕێگەی ڕاست و دروست)).[1]

ویستی خودایی وای خواست موعجیزەی پێغەمبـەران (دروودی خودایـان لەسـەر بێــت) جۆراوجــۆر بێــت، بــەر لــە ڕەوانــەکردنی محەممــەد (دروودی خــوای

---

[1] ئیبن مورتەزا یەمانی ٧٧٥ ـ ٨٤٠ك دەڵێت: ئەم فەرموودە شکۆمەندە ئیمام ئەبوتالب (سەلامی خوای لەسەر بێت) لە (أمالي)یەکەیدا بە سەنەدێکی دیکە ڕیوایەتی کردووە لە فەرموودەکەی مەعازی کوڕی جەبەل (خوا لێی رازی بێت)، لە پێغەمبەری خوداوە (دروودی خوای لەسەر) بەهەمان شێوە، هەروەها ئەبوسەعادات ئیبن ئەسیر لە (جامع الأصول)دا لە ڕێگەی سێیەمەوە ڕیوایەتی کردووە، لە فەرموودەکەی عومەری کوڕی خەتابەوە، بەردەوام زانایان ئەم فەرموودە تاوتووێ و ئاڵوگۆڕ دەکەن، ئەم فەرموودە لەگەڵ بەناوبانگبوونی لە مەرجی ئەهلی فەرموودەدایە و لای ئەهلی ئوسولیش قبووڵ کراوە، بۆیە ماناکەی لە (خوازراوی کۆدەنگی) إجماع و (گوازراوە) منقول و (ژنەوراو) معقولدا، دروستە.

بگەڕێوە بۆ ئەبوعەبدوڵلا، محەممەدی کوڕی مورتەزای یەمانی، ناسراو بە ئیبن وەزیر، (ترجیح أسالیب القرآن علی أسالیب یونان)، دار الکتب العلمیة، بیروت، لبنان، طبعة الأولی ١٤٠٤هجري ـ ١٩٨٤م، ص١٥.

لەسەر)موعجیزە، مادی بەرهەستی سنووردار بوو بە سنووری شوێن و کات و کەس لە بینینی، تەنها ئەو چرکەساتە موعجیزەکە لە ژیاندا بوو تیایدا دەردەکەوت، بەڵام موعجیزەی قورئانی جۆرێکی دیکە لە موعجیزە و لەوانی پێش خۆی جیاوازە، قورئان بە خودی خۆیەوە ڕاوەستاوە، جێگیرە و دەمێنێتەوە، تێکشکاندنی عادەت لە لایەن قورئانەوە بە هەست پەی پێنابرێت، بەڵکو بە وردبوونەوەی عەقڵی و لێکۆڵینەوە و پشکنین، چونکە موعجیزەیەکی عەقڵییە و گونجاوە بۆ دوایین پەیام و دەڕوات لەگەڵ ئەوەی بانگەوازی ئیسلام داوای دەکات لە بەردەوامی و شیاوی بۆ هەموو کات و شوێنێك. گوتاری قورئان هاتووە وەك ڕێنمونیکەر بۆ عەقڵ و لەوەدا ڕێگە و ڕەوگەیەکی گرتووەتە بەر بنچینە و ڕاوەستانی بریتییە لە وردبوونەوەی عەقڵی و تێڕامان و ڕۆشنبینی (تبصر) و بەکارهێنانی بیر.. هتد، لە پێویستییەکانی: وازهێنانە لە چەقبەستن و لاساییکردنەوە و لۆمەی ئارەزوو و دوورکەوتنەوە لە گومان.

ئایەتێك لە ئایەتەکانی قورئان خاڵی نییە لە ئاماژەیەکی ڕێنمونیکەر، یان وردبوونەوەیەکی ئاماژەدەر بە عەقڵی مرۆیی، ڕێنموونی دەکات و دەستی دەگرێت بۆ زانست و مەعریفە تا ئەو ڕادەیەی زۆرێك لە زانایان وردبوونەوەی عەقڵی و بەڵگەکانی ـ کە قورئان ئاماژەیان پێ دەکات ـ بە ڕوویەك لە ڕووەکانی موعجیزەی قورئان دادەنێن. لەڕاستیدا قورئان خاڵێکی وەرچەرخانی یەکلاکەرەوەیە، نەك تەنها لە مێژووی ئاین و شارستانی ئایینی، بەڵکو لە مێژووی بیر و زانستدا بە مانای ئایینی و زانستی و فەلسەفی، ئەوەش لەبەر ئەو ئامێزگرتنەی قورئان بۆ بنەما و سوننەتگەلێك ڕێسا و دەستپێکی خودایی دەنوێنن بۆ زانستەکان و مەعریفە مرۆییەکان بەجۆرێك وەحی لەگەڵ بوون (وجود) دەکەن بە دوو سەرچاوە و دەستپێکی عەقڵی مرۆیی لەم مەعریفە و زانستانەدا.

وردبوونەوەی عەقڵی و بیرلێکردنەوە و باس و لێکۆڵینـەوە و وروژانـدنی پرسـیار لە ڕۆژەکانی سەرەتای دابەزینی قورئـان و ئـەوەی لـە ئایەتەکانـەوە سـەریهەڵدا لـە بێداری فکری دەستی پێکرد، لەسەر بنچینەیەك لە بەمەزن تەماشاکردنی قورئان بۆ عەقڵ و زانست و مەعریفە و بەرزکردنـەوەی شانوشـکۆی زانایـان، هـەر بـەو جـۆرە لەسەر بنچینەیەك لەوەی قورئان لە ئامێزی دەگرێت لـە بـیری حـەق و بنچـینەکانی وردبوونـەوە لـە گـەردوون، مسـوڵمانان ڕوویـان کـردە وردبوونـەوە و بیرکردنـەوە و ڕۆشـنبینی و تێڕامـان کـە قورئـان بـە بنچـینەی ئیمـانی دانـاون، هـەر بـەو جـۆرە دامەزرانی بناغەی شارستانی (ژیاری) ئیسـلامی، بۆیـە ئـەو وردبوونـەوە عەقڵییـەی قورئان بانگی بۆ دەکات وردبوونەوەیەکی ڕووت نییە، بەڵکو ئامڕازیکە بۆ گەیشـتنە ئامانج و مەبەستێك هەمان مەبەست و مەرامە لە بوونی مـرۆڤ لەسـەر ئـەم زەوییـە، قورئان فێرمان دەکات هەموو بوونەوەر بە هەوانتـە (بـێ مەبەسـت)، یـان بـە بـاتڵ دروسـت نـەکراوە، بـەڵکو بـۆ مـەرام و مەبەسـتێکە، خـودا (سـبحانە وتعـالی) دەفـــەرموێت: ﴿وَمَا خَلَقۡنَا ٱلسَّمَآءَ وَٱلۡأَرۡضَ وَمَا بَيۡنَهُمَا بَٰطِلٗاۚ ذَٰلِكَ ظَنُّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْۚ فَوَيۡلٞ لِّلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنَ ٱلنَّارِ﴾ (ص: ٢٧).

واتە: (ئێمە ئاسمان و زەوی دروسـتکراوانی نێوانمـان بـێ هـودە و هەڕەمەکـەی دروست نەکردووە، ئەوە بیرو باوەڕی ئەوانەیە، کە بێ باوەڕبوون، هاوار و ئاهونالـە بۆ ئەوانەی، کە کافر و بێ بڕوان لە سـزای ئـاگری دۆزەخ). هـەروەها دەفـەرموێت: ﴿وَمَا خَلَقۡنَا ٱلسَّمَآءَ وَٱلۡأَرۡضَ وَمَا بَيۡنَهُمَا لَٰعِبِينَ ١٦ لَوۡ أَرَدۡنَآ أَن نَّتَّخِذَ لَهۡوٗا لَّٱتَّخَذۡنَٰهُ مِن لَّدُنَّآ إِن كُنَّا فَٰعِلِينَ ١٧﴾ (الأنبياء: ١٦ – ١٧).

مرۆڤ تەوەری گرنگیپێدانی قورئانە، چونکە هەموو قورئانی پیرۆز، یان قسەیە بۆ مرۆڤ، یان قسەیە دەربارەی مرۆڤ، ئەمە جێگەی سەرسوڕمان نییە، چونکە خودا لە زەویدا مرۆڤی کردووە بـە جێنشـینی خـۆی و بەسـەر هـەموو دروسـتکراواندا بـاڵای کردووە و بە عەقڵ و پـەیبردن جیـای کردووەتـەوە و ئەمانـەتی ئاوەدانکردنـەوەی

زەوی و دروستکردنی شارستانی لە زەوی داوە بە کۆڵیدا، بۆیە مرۆڤ بەم داوایە بەرپرسە لە بەکارهێنانی ئامڕازەکانی پەیبردنی عەقڵی و هەستی:

﴿إِنَّ ٱلسَّمْعَ وَٱلْبَصَرَ وَٱلْفُؤَادَ كُلُّ أُوْلَٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔولًا﴾ (الإسراء: ٣٦). واتە: (چونکە بەڕاستی دەزگاکانی بیستن و بینین و تێگەیشتن هەر هەمووی، بەر پرسیارە لە بەرانبەریەوە).

وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئاندا بۆ چەند ئامانجێك (مەبەستێك) هاتووە، ئەوانەش:

ــ بینای عەقڵی مرۆیی بە بینایەکی ڕێك و دروست لە بیرکردنەوەیەکی دروستەوە و پڕاوپڕ بەو پەیڕەوە ڕاست و دروستە قورئانی پیرۆز هێناویەتی.

- پەیبردن بە نهێنیەکانی بوون لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لە ڕاستەقینەی شتەکان بە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی وردی گشتگیر بۆ هەموو بوارەکانی ژیان.

- ئیمان بە بوونی دروستکەرێکی کارهەڵسوڕێنەری دانا و دڵسۆزی (إخلاص)ی بەندایەتی بۆی لە هەموو جووڵەیەك لە جووڵەکانی ژیان.

ــ ڕاپەڕاندن و بەرپاکردنی ژیان لە زەوی لەسەر بنچینەیەك لە حەق و دادپەروەری ئەزەلی شاراوە لە بونیادی گەردوون و بونیادی ژیاندا.

نەیارانی ئیسلام پەست و سەرسامن دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە ئیسلامییەی وێنەی جیهانی گۆڕی و ئاڕاستەی مێژووی گۆڕی، کاتێك ئەوان لەوە دڵنیابوونەوە هۆی ئەو ڕاپەڕینە بریتییە لە دینی ئیسلام و قورئانی پیرۆز، کە دەستووری هەموو مسوڵمانانە و سەرچاوەی بیروباوەڕ و یاسادانان و ئەخلاق و نهێنی پێشکەوتن و بەرزبوونەوەی شارستانی ئەوانە، کاتێك ئەمەیان زانی بڕیاریان دا بە ئامڕازی جۆراوجۆر دژ بە ئیسلام بجەنگن، لە دیارترین ئەو ئامڕازانە شك دروستکردن لەسەر خودی قورئان، لە ڕاستیدا بۆچوونی ئەو نەیارانە و شوبهەکانیان بە دەوری قورئاندا

شتێکی نوێ نییه[1]، بەڵکو پێشتر جولەکەی مەدینە و هاوەڵدانەرانی قورەیش و زەندیق و مولحیدەکان لە چاخی پێغەمبەردا ئەو بابەتانەیان هروژاند، قورئان باشترین تۆماری هەموو ئەو شوبهانە و پووچکردنەوە و بەرپەرچدانەوەیانە بە بەڵگە و بورهانی عەقڵی، بۆیە قورئانی مەکی ١٣ ساڵ - زیاتر، یان کەمتر - دابەزی و عەقڵی بانگ دەکرد و هان دەدا بۆ تێگەیشتن لە ڕاستەقینەی خواوەندی و ڕاستەقینەی بوون و ئەوەی لەودیو بوونەوەیە لە نهێنی و ڕاستەقینەی مرۆڤ و ئامانج لە بوونی، هەموو ئەمانەش لە پەیڕەوێکی عەقڵی کامڵ و پێگەیشتوو و بەڵگە و بورهانی عەقڵی ڕۆشن و درەوشاوە.

لە ئێستادا ڕۆژهەڵاتناسە توندڕەوەکان[2] بانگەشەی ئەوە دەکەن کە قورئان لەمپەر بۆ وردبوونەوەی عەقڵی ئازاد (سەربەست) دادەنێت، بەوەی دەیگرێتەخۆ لە ڕێنموونی چەقبەستوو و تەشریعاتی توندوتیژ، ئەوانەش سنوور دادەنێن بۆ بەگەڕکەوتن لە بوارەکانی زانست و مەعریفەدا، نەیارانی ئیسلام دەست بەم باڵۆرانەوە دەگرن بەتایبەت لە سەردەمێك ئێمە دەبینین دواکەوتن بەسەر جیهانی ئیسلامدا باڵی کێشاوە، ئەمە لە کاتێکدا پێشکەوتنی زانستی و فیکری و ژیاری لە ناوچەکانی جیهانی پێشکەوتوو بەدوای یەکتردا دێن.

---

[1] بزاڤی شکگەرا بۆ سەر ئیسلام و قورئان و پێغەمبەرەکەی بە چەندین قۆناغدا گوزەری کردووە, لە هەر قۆناغێکدا بە شێوازێك ئەقڵ و بیری مسوڵمانیان ڕووبەڕووی گومان کردووەتەوە, لە ئەمڕۆشدا توندترین هێرش و پەلامار بۆ سەر ئیسلام ئەنجام دەدرێت و میکانیزمی جۆراوجۆری بۆ دەگیرێتەبەر و ناوی ئازادی بیروبۆچوونی لێ دەنرێت. لە ڕاستیدا نەیارانی ئیسلام ئەوەی دەیخەنەڕوو وەهم و بێمانایيە و لەسەر بنچینەیەکی زانستی نەوەستاوە. هەندێکجار پەرچەکردار و ڕق و تووڕەییە و زۆر جاریش بازرگانی و خۆبەخێوکردنە, ئەو دانە دانەش لە بیرمەندان و لێکۆڵەران ڕەخنە لە ئیسلام دەگرن - گەر بەردەوام بن لە توێژینەوەکانیان - سەریان لە حەقەوە دەردەچێت - وەرگێڕ.

[2] Tennemann. G. Manuel de I'Histoire de la Philos. Trad. France. Par. V. Causin, Paris, ١٩٨٩

ئایا بەڕاست قورئان لەمپەر لەبەردەم وردبوونەوەی عەقڵی دادەنێت و شوێنکەوتووانی خۆی بە دواکەوتنەوە دەبەستێتەوە و کۆسپێك لە بەردەم پێشکەوتنی زانستی و بەرەو پێشچوونی ژیاری دروست دەکات؟

ئەم باسە (ئەم توێژینەوە) کۆی ئەم بانگەشانە ڕەد دەکاتەوە بە ڕەدکردنەوەیەکی بنبڕ.

هەستاوم بە دابەشکردنی باسەکە بۆ: ڕێخۆشکردنێك و چوار بەش و کۆتاییەك.

ڕێخۆشکردن:

هەستاوم بە دەستبردن بۆ زاراوەکانی باسەکە لە ڕووی بابەتییەوە و سێ تێگەیشتنی سەرەکی لەخۆدەگرێت بەپێی ناونیشانی کتێبەکە، ئەوانەش: قورئان و وردبوونەوە و عەقڵن، بە قورئان دەستم پێکردووە لە زمانەوانی و زاراوەسازییدا، پاشان دەستم بردووە بۆ زاراوەی بابەتە تایبەتەکان بە قورئان، کە باسەکە دەستی بۆ بردوون، ئەوانەش: (موحکەم و موتەشابیهـ، و پەنهان و تەئویل)ن.

پاشان قسەم لە وردبوونەوە کردووە و ئەوەی پێیەوە پەیوەستە لە زاراوەکان، ئەوانەش: (إستدلال، تبصر، تدبر، تفكر، علم، معرفة، خبر ـ إجتهاد، فقه، تقليد، ظن، هوى، يقين/ بەڵگەهێنانەوە، بینینی ڕۆشن، تێڕامان، تێفکرین، زانست، مەعریفە، هەواڵ، ئیجتیهاد، فیقهـ، چاولێکردن، گومان، ئارەزوو، یەقین)ن.

پاشان دەستم بردووە بۆ عەقڵ لە زمانەوانی و لە زاراوەسازیدا لە لای هەندێ لە ئەهلی کەلام و فەیلەسوفان، کۆتاییم بە ڕێخۆشکردنەکە هێناوە بە قسەکردن دەربارەی هاوواتاکانی عەقڵ ـ وەك لە قورئاندا هاتوون ـ وەك: (حجر، حلم، نهى، لب، قلب).

پێم باش بوو ئەم ڕێخۆشکردنە دەربارەی زاراوەکانی باسەکە بێت بۆ ئەوەی یارمەتی خوێنەر بدات بۆ پەیبردن بە مانای ئەم تێگەیشتنانە بەر لە چوونە ناوەوە بۆ کرۆکی باسەکە.

بەشی یەکەم: قورئان لە نێوان وردبوونەوەی عەقڵی و داوای زانست و مەعریفە:

تیایدا دەستم بۆ دوو باس بردووە.

یەکەم: تایبەتە بە بانگکردنی ڕاشکاوانە بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئانی پیرۆز، بۆیە بە عەقڵ لە قورئاندا قسەم دەستپێکردووە، هەروەها مانای بەمەبەستگیراو بە بەکارهێنانی عەقڵ وەك چۆن لە قورئاندا هاتووە، ئەو ئایەتانەم

خستووەتەڕوو کە ئاماژە بۆ مانای عەقڵ دەکـەن و بـەکارهێنانیان و ژمارەیـان، بـۆ پێنج ڕوو دابەشم کردوون، ئەوانەش:

١) ئەو ئایەتانەی هانی عەقڵ دەدەن بۆ بەکارهێنانی عەقڵ وەك مەلەکەیـەکی خۆڕسك.

٢) ئەو ئایەتانەی ئاماژە دەکەن بۆ کار و فەرمانی عەقڵ و ئاڕاستەکردنی، ئەو ئایەتانەش لەئامێز دەگرێت بانگ دەکەن بۆ وردبوونەوە و بینینی ڕۆشن و تێڕامان و تێفکرین و پەندوەرگرتن و حاڵیبوون و بیرهێنانەوە.

٣) ئەو ئایەتانەی قسە لەگەڵ بیرمەندان (أولي الألباب) دەکەن.

٤) ئەو ئایەتانەی لۆمەی ئەو کەسانە دەکەن ناژنەون.

٥) ئەو ئایەتانەی ئاماژە دەکەن بۆ هاوواتاکانی عەقڵ لە قورئانی پیرۆزدا.

باسی دووەمی ئەم بەشە تایبەت کراوە بە داوای زانست و مەعریفـەت، وەك بـەر و ئامانجێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی وردبوونـەوەی عـەقڵی لـە قورئـانی پـیرۆزدا، ئاماژەم کردووە بۆ ماددەی زانست و داتاشراوەکانی لە قورئاندا، تیایدا دەسـتم بـۆ وشەی (زانست) و (مەعریفە) لە قورئاندا بردووە، باسی ئامڕازەکانی بەدەستهێنانی ئەو دووانەم کردووە، هەر بەو جۆرە قۆناغەکانی بەدەستهێنانی مەعریفە و پلەکانی دڵنیایی (الیقین)، لە دەستپێکردنی نەزانیەوە بۆ کۆتایی قۆنـاغی یـەقین، هـەروەها ئامـاژەم کـردووە بـە پلـەکانی یـەقین بـەو جـۆرەی لـە قورئـانی پـیرۆزدا هـاتوون، ئەوانەش: (زانستە یەقین، بینینە یەقین، حەقە یەقین)ن، ئەمە سەرباری قسـەکردن لە جۆرەکانی مەعریفە کە ئەمانە لە ئامێز دەگرێت:

مەعریفەی هەڵە، مەعریفەی گومان، مەعریفەی ڕاستەقینەی یەقینی، پاشان ئەم باسەم بە قسەکردن دەربارەی بابەتەکانی مەعریفە کۆتایی پێهێناوە.

بەشی دووەم: پەیڕەوی وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئانی پیرۆزدا:

ئەم بەشە پێنج باس لەخۆ دەگرێت:

یەکەم: تایبەتە بە پەیڕەوی قورئان لە سڕینەوەی ئەو کۆسپانەی لەمپەر بۆ عەقڵ دروست دەکەن لە هەستان بە چالاکییەکانی، ئەمانە لەخۆدەگرێت: لۆمەی چاولێکەری و دوورکەوتنەوە لە گومان و لۆمەی ئارەزوو، ئەمانە کۆمەڵێك پێویستی و بنچینەن هەر دەبێت بوونیان هەبێت، بۆ ئەوەی عەقڵ لە ڕێگەیەوە بەرەو ڕووی لایەنی (دووەم) بڕوات، واتە بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی وەك چۆن لە قورئاندا هاتووە، ئەوەش: بەڵگەهێنانەوەیە بە چواندن و نموونە، بەڵگەهێنانەوە بە بەشکردن و گشتاندن پاشان تایبەتکردن، هەروەها بە ناساندن و بەراوردکردن و چیرۆکی قورئانی و جەدەل و مونازەرە، ئەمەی کۆتایی چەندین ڕێگە لەخۆ دەگرێت، لەوانە: ڕۆچوون و بەشکردن، پێکۆڵی (تحدي)، وتنی پێویستکردن، ڕادەستکردن، هەڵدانی قسە، گواستنەوە لە بەڵگەهێنانەوە، هەڵوەشانەوە، هەڵکردن لەگەڵ نەیار بۆ دەرکەوتنی تێکەوتنەکانی.

لە باسی سێیەمدا باسی بەڵگەهێنانەوەی شیکاری و شوێنپێهەڵگرتن لە جیهانی گەردوونیەکاندا، لە باسی چوارەمدا باسی ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵیم کردووە لە جێگیرکردنی پەنهانەکان، لەم جێگەدا ـ لە باسی پێنجەمدا ـ ئەوەم لەبیرنەچووە ڕاستەقینەی پەیوەندی نێوان بەڵگەهێنانەوەی قورئانی و بەڵگەهێنانەوەی یۆنانی ڕۆشن بکەمەوە، تیایدا چەندین جیاوازیم خستووەتەڕوو، کە لۆژیکی قورئانی لە لۆژیکی یۆنانی پێ جیادەبێتەوە، لە ڕووی: وێنە، شێوە، شێواز، ڕاستەقینەی صدق و یەقین.

بەشی سێیەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە بینای باوەڕی مسوڵماندا:

ئەم بەشە چوار باسی سەرەکی لەخۆدەگرێت:

باسی یەکەم: تایبەتە بە ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە پێداگری بوونی خـودایی، تیایـدا چـڕبوومەتەوە لەسـەر بەڵگـەی ئـەفرێنراو (خلـق) و بەڵگـەی گرنگیپێـدان و چاودێری، لەبەر ئەو گرنگییە گەورەی لەم بوارەدا هەیانە.

باسـی دووەم: تایبەتـە بـە ڕۆڵـی وردبوونـەوەی عـەقڵی لـە جێگیرکردنـی تـاك و تـەنهایی خـودا، تیایـدا کۆمـەڵێك بەڵگـەی عـەقڵیم خسـتووەتەڕوو لەسـەر یـەکتایی دروستکەر و یەکتاپەرستی لە عیبادەتدا، لەم بوارەدا لەبیرم نەچووە کۆمەڵێك لێڵی و تەمومژ(شوبهە)ی هاوەڵدانەرانی جولەکە و گاور بخەمەڕوو دەربارەی خواوەندی و بەرپەرچدانەوەی قورئان بۆیان بە کۆمەڵێك بەڵکە و بورهانی عەقڵی.

باسی سێیەم: تایبەتە بە ڕۆڵـی وردبوونـەوەی عـەقڵی لـە جێگیرکردنـی پـەیامی محەممـەد (دروودی خـوای لەسـەر بێـت)، ئـەو بابەتـەم بـە دەرخسـتنی سـێ شـت چارەسەر کردووە، ئەو سیانەم لە قورئـانی پـیرۆز دەرهێنـاوە و ڕاسـتگۆیی دوایـین پەیام بۆ عەقڵی تەندروست جێگیر دەکەن، ئەوانەش:

١) بانگکردن بۆ بیرکردنەوە لە خودی موعجیزەکە کە بریتییە لە قورئانی پیرۆز.

٢) بانگکردن بۆ بیرکردنەوە لە کەسـایەتی پێغەمبـەر (دروودی خـوای لەسـەر بێت)، پەروەردەبوون، ڕۆشنبیری و ئەخلاقی... هتد.

٣) بـانگکردن بـۆ بـەراوردی بابەتیانـە لـە نێـوان ئـەوەی بـۆ سـەر محەممـەد (دروودی خوای لەسەر)دابەزیوە و ئەوەی بۆ سەر پێغەمبەرانی پێشوو دابەزیوە.

باسی چوارەم و کۆتایی لەم بەشەدا بریتییە لـە ڕۆڵـی وردبوونـەوەی عـەقڵی لـە جێگیرکردنی زیندووبوونەوە و سزا و پاداشت کە ئیمانی مسوڵمان ڕاست و دروسـت نابێت و باوەڕی نایەتە ڕاستە مەگەر بە بوونی یەقین بە زیندووبوونەوە بە یـەقینێك وەهم و شك ڕووی لێ نەکات، بۆیە باسی ڕێگەکانی بەڵگەهێنانەوەی عەقڵیم کردووە

بـۆ زیندووبوونـەوە و پاداشـت و سـزا وەك چـۆن لـە قورئانـدا هـاتووە، ئەوانـەش: بەڵگەهێنانەوە بە سەرهەڵدان (هاتنـەبوون و گەشـەکردن)ی یەکـەم لەسـەر دووەم، هەروەها بە زیندووکردنەوەی زەوی مـردوو، بـە دەرچـوونی شـت لـە دژەکەیـەوە و بەباڵاتر لەسەر نزمتر (پەستتر) و بە ئاراستەکردنی وردبوونەوە بۆ توانای و زانسـتی خــودا و بــە بەدەســتهێنانی بێداربوونــەوە لــەدوای خــەوتن، لــە کۆتاییشــدا، بەڵگەهێنانـەوە بـەوەی حیکمـەت و دادپـەروەری خـودا داخـوازی پێویسـتبوونی زیندووبوونەوە دەکەن.

لە کۆتایی ئەم باسەدا، هەڵوێستی هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسـلامم دەربـارەی زیندووبوونەوە خستووەتەڕوو، ئایا زیندووبوونەوە تەنها بـە جەسـتەیە؟ یـان تـەنها زیندووبوونەوەی ڕۆحە؟ ئایا خودی جەستە ـ وەك چـۆن لـە ژیـانی یەکەمـدا بـوونی هەبووە ـ زیندوو دەکرێتەوە؟ یـان جەسـتەیەکی نـوێی پێکهـاتوو لـە تـوخمی تـری هاوشێوە، زیندوو دەکرێتەوە؟

بەشی چوارەم: کاریگەری وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئاندا بۆ سەر بیری ئیسلامی:

چوار باس لەخۆدەگرێت:

لە باسی (یەکەم)دا دەستم کردووە بە باسی باکوورەی یەکـەمی بزاوتـی عـەقڵی ئیسلامی لە چاخی یەکەمەوە ـ لەگەڵ دابەزینی قورئان بۆ سەر پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) ـ دەست پێ دەکات، ئەوەم خستووەتەڕوو چۆن ئەم چاخە زۆرتـرین چاخی گفتوگۆ و جیـدال و وەرگـرتن و ڕەدکردنـەوە و وردبوونـەوە و پرسـیارکردن بـووە، ئـەوەش لەبـەر ئـەو شـتانەی سروشـتی ئـەم ئایینـە نوێیـە سـەپاندوویەتی، هەرئـەوەش وەك بەرپەرچـدانەوەی ئەوانـەی پێیانوایـە مسـوڵمانان لـە سـەرەتای ئیسلامیانەوە جەنگ لە بیرکردنەوەی عەقڵی سەرقاڵی کردوون، لەم بەشەدا ئاماژەم بۆ بنەما و دەستپێکی ئیجتیهاد کـردووە، کـە دەرگایـەکی بـەرینی لـە هـەڵهێنجانی حوکمی شەرعی بە ڕووی عەقڵدا کردەوە.

لە باسی (دووەم)دا قسەم دەربارەی وردبوونەوەی عەقڵی لە تێگەیشتنی موتەشابیه (هاوشێوە) لە قورئاندا کردووە، ئەو پرسەی کەسانێك پێیانوایە ناکۆکی (جیاوازی) بە دەوریدا ئەوە بووە سەریکێشاوە بۆ زانستی کەلام، لێیەوە لە دەرگای تەئویلم داوە و هەڵوێستی پێشین و پاشینم لە تەئویل باس کردووە.

لە باسی (سێیەم)دا قسەم دەربارەی پەیوەندی نێوان عەقڵ و نەقڵ لای هەندێك لە زانایانی ئەهلی کەلام کردووە، ئەو پرسە گرنگەی بیری ئیسلامی سەرقاڵ کرد، و ئەهلی کەلام گرنگییان پێدا، هەڵوێستی زانای کەلامی مسوڵمانم لەم پرسە دەرخستووە و چڕبوومەتەوە لەسەر هەڵوێستی موعتەزیلە و ئەشعەری و زاهیری دەربارەی ئەم پرسە.

لە باسی کۆتایی (چوارەم)دا دەستم بۆ پرسی تەبایی نێوان دین و فەلسەفە لای هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام بردووە، ئەم پرسە هەموو فەیلەسوفانی ئیسلامی سەرقاڵ کردووە، لە کەندییەوە دەستپێبکە تا ئیبن ڕوشد، ئەوەی فەیلەسوفانی ئیسلام بە مەبەستیان گرتووە لە هەوڵی تەبایی نێوان دین و فەلسەفە خستوومەتەڕوو، ئایا بەڕاست: فەیلەسوف بەهۆی عەقڵەوە دەگاتە هەمان نموونەی ئەو حەقیقەتانەی بۆ سەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دابەزیوە؟

کۆتاییەکەش گرنگترین سەرئەنجام کە لە ڕێگەی ئەم باسەوە پێیگەیشتووین لەئامێز دەگرێت.لە ڕێگەی ئەم هەوڵە کەمەوە لەگەڵ ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز ژیام، وەك ئەوەی پێشتر لەگەڵی نەژیابم، مەبەستم پێی خزمەتی ڕاستەقینەی زانستی و دەرخستنی لایەنێکی ئیسلامی گرنگە، ئەوەش لایەنی وردبوونەوەی عەقڵییە لە قورئانی پیرۆزدا، داوا لە خودا (سبحانه وتعالى) دەکەم سەرکەوتوو بوویم لەوەی بەمەبەستم گرتووە، خودا لە پشت مەبەست و مەرامەوەیە و هەر ئەوە ڕێنموونی بۆ ڕاستە ڕێگە دەکات.

ڕێخۆشکردنێك ـ زاراوەکانی باسەکە

(قورئانی پیرۆز)

مانای گوزارەی (قورئان) لە زمانەوانیدا[1] بریتییە لە چاوگ، هاوواتای (قراءة ـ خوێندنەوە)یە، ئەوەش، چونکە (قرأ ـ خوێندییەوە) بە مانای (جمع ـ کۆیکردەوە)یش دێت، (القراءة)یش بە مانای دانەپاڵ یەکدی پیت و وشە دێت هەندێکیان بۆ لای هەندێکی دیکەی لە تەرتیلدا، (قرآن) لە ئەسڵدا وەك (قراءة)یە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ فَإِذَا قَرَأْنَٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴿١٨﴾﴾ (القيامة: ١٧ — ١٨)، (قرآنه) واتە: (قراءته ـ خوێندنەوەی).

(قرآن) چاوگە لەسەر کێشی (فعلان) بە بۆری (ضم) سەر (فاء)ەکە، وەك (غفران و شکران)، پاشان لە مانای چاوگییەوە گوازراوەتەوە و کراوە بە ناوێك بۆ کەلامێکی موعجیزەی دابەزێنراو بۆ سەر پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر) لە دەروازەی بەکارهێنانی چاوگ بۆ (مفعول ـ بەرکار)ەکەی.

بە هاوبەشی پێکردنی گوزارەیی بۆ کۆی قورئان بەکاردەهێنرێت، هەر بەو جۆرە بۆ یەك بەیەکی ئایەتەکانی، ئەگەر گوێت لێ بوو کەسێك ئایەتێك لە قورئانی دەخوێند، دروستە بڵێی ئەو قورئانی دەخوێند: ﴿وَإِذَا قُرِئَ ٱلْقُرْءَانُ فَٱسْتَمِعُوا۟ لَهُۥ وَأَنصِتُوا۟﴾ (الأعراف: ٢٠٤).

---

[1] الزركشي، البرهان في علوم القرآن، محمد أبو الفضل، ط٣، ج١، ص٢٧٧

ـ السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، ط٤، ج١، ص٦٧ ـ ٦٨

ـ د.محمد عبدالعظيم الزرقاني، مناهل العرفان في علوم القرآن، ط٣، ج١، ص١٤

ـ د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ط٢، ص١٣

ـ محمد حسين الذهبي، الوحي والقرآن الكريم، ط١، ص٣٣

ـ الإمام محمود شلتوت، الإسلام عقيدة وشريعة، ط١٣ ص٤٧٠

ـ محمد علي الصابوني، التبيان في علوم القرآن، ط١، ص١٠

ـ منابع القطان، مباحث في علوم القرآن، ط١٢، ص١٤.

قورئان لە زاراوەدا:

بریتییە لە کەلامی خودای دەستاوسانکەری دابەزیو بۆ سەر دوایین پێغەمبەر و دوایین نێردراو بەهۆی جیبریلی ئەمینەوە (سەلامی خوای لەسەر)، نووسراو لە لاپەڕەکاندا و پارێزراو لە سینەدا و گوازراوە بۆمان بە ڕێگەی تەواتر، خوێندنەوەی بە مەبەستی، عیبادەتە و بە سورەتی (الفاتحة) دەستپێدەکات و بە سورەتی (الناس) کۆتایی پێ دێت.[1] ئەم پێناسەیە لە نێوان زانایان و ئوسولّییەکاندا کۆدەنگی لەسەرە.

(کلام) ناوی (جنس)ـە، هەموو کەلامێك دەگرێتەوە، دانەپاڵی بۆ لای (الله) لە کەلامی کەسانی تر لە مرۆڤ و پەری (جن) و فریشتە جیای دەکاتەوە.[2]

(دەستەوسانکەر) ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەم کەلامە مرۆڤ و جینی دەستەوسان کردووە لەوەی نموونەی قورئان بهێن[3] ﴿ قُل لَّئِنِ ٱجْتَمَعَتِ ٱلْإِنسُ وَٱلْجِنُّ عَلَىٰٓ أَن يَأْتُوا۟ بِمِثْلِ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِۦ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴿٨٨﴾ ﴾ (الإسراء: ٨٨). واتە: (ئەی محەممەد (درودی خوای لەسەر) پێیان بڵێ: سوێند بە خوا، ئەگەر هەموو ئادەمیزاد و پەریەکان کۆببنەوە، کە قورئانێکی وەکو ئەمە دانێن و بیهێننە مەیدان ناتوانن کاری وابکەن و ناتوانن لە وێنەی بهێنن، ئەگەر چی هەموو لایەکیان ببنە پشتگیرو یارمەتیدەری یەکتر).

(دابەزێنراو) ئەو کەلامە خودایە جیادەکاتەوە، کە بە نەفسی خۆی تایبەت کردووە، یان هەڵیداوە بۆ فریشتەکانی بۆ ئەوەی کاری پێ بکەن، نەك دایبەزێنن بۆ

---

[1] مقدمة ابن خلدون، ص٤٣٧، محمد عبدالعظيم الزرقاني، مناهل العرفان، ج١، ص١٥، ١٩، د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ص١٥، د.محمد الصباغ، لمحات في علوم القرآن وإتجاهات التفسير، ص٦، مناع القطان، مباحث في علوم القرآن، ص١٥، بكري الشيخ أمين، التعبير الفني في القرآن، ط٤, ص١١

[2] د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ص١٥.

[3] د.محمد الصباغ، لمحات في علوم القرآن، ص٦.

سەر یەکێك لـە مرۆڤـەکان، چـونکە هـەموو کـەلامی خـودا دابـەزێنراو نییـە، بـەڵکو ئەوەی لێی دابـەزیوە کەمێکـە لـە زۆرێـك.[1] ﴿ قُل لَّوْ كَانَ ٱلْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَٰتِ رَبِّي لَنَفِدَ ٱلْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَٰتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِۦ مَدَدًا ﴾ (الكهـف: ١٠٩). واتــە: پێیــان بڵــێ: ئەگــەر دەریا هەمووی مرەکەب بێـت و زانسـت و زانیـاری پـەروەردگارمی پـێ بنووسـرایە، دەریا تەواو دەبوو، پێش ئەوەی زانست و زانیاری پەروەردگارم تەواو ببێت، ئەگەر چەندەها ئەوەنـدەی دیکـە دەریـاش بهێـنن و بیکەنـە مرەکـەب، چـونکە زانسـت و زانیاری پەروەردگار کۆتایی نایە و بـێ سـنووره)﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِي ٱلْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَٰمٌ وَٱلْبَحْرُ يَمُدُّهُۥ مِنۢ بَعْدِهِۦ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمَٰتُ ٱللَّهِ ﴾(لقمان: ٢٧).

کۆتوبەندکردنی (دابەزێنراو) بەوەی بۆ سەر محەممەدە (دروودی خوای لەسەر)، بۆ ئەوەیە ئەوەی پێشتر بۆ سەر پێغەمبـەرانی تـر دابـەزیوە، بکاتـە دەرەوە، وەك تەوراتی دابەزێنراو بۆ سەر موسا و ئینجیلی دابـەزێنراو بـۆ سـەر عیسـا و زەبـووری دابەزێنراو بۆ سەر داود و لاپەڕەی دابەزێنراو بـۆ سـەر ئیـبراهیم (دروودی خودایـان لەسەر بێت).

کــۆتی (خوێندنــەوەی بــە مەبەســتی، عیبادەتــە) واتــە فــەرمان کــراوە بــە خوێندنەوەی لە نوێـژ و جێگـەی دیکـە، جگـە لـە نوێـژ لەسـەر ڕووی عیبـادەت بـۆ ئەوەی ئەو شتەی فەرمانمان پێنەکراوە بە خوێندنەوەی لەوە دەربکەین، وەك ئـەو خوێندنەوانەی بە ڕێگەی ئاحاد بۆمان گوازراونەتەوە، هەروەها بۆ کردنـە دەرەوەی فەرموودەی قودسی، کە دراونەتە پاڵ خودا (عز وجل)، ئەگەر وتمان لـە لای خـودا بە گوزارەکانیان دابەزیون.[2]

---

[1] د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ص١٥.

[2] د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ص١٥.

وشەی (متەواتر) کە لە پێناسـەی ماناکەیدا هـاتووە ئـەو شـتەیە کۆمـەڵێك زۆر ڕیوایەتی دەکەن و مەحاڵە لە ڕووی عادەتەوە لەسـەر درۆ کۆببنـەوە، ئـەو دەسـتە زۆرە لـە دەسـتەیەکی زۆری وەك خۆیـان دەیگوێزنـەوە لـە هـەموو قۆناغـەکانی سەنەدەکەدا لە سـەرەتاوە بـۆ کۆتـایی[1]، ئـەوەش بـەوەی دەسـتەیەکی مـەزن لـە پێغەمبەری خودایان (دروودی خوای لەسەر) وەرگرتبێت و پاشـان دەسـتەیەك لـەو دەستەوە بیگوێزنەوە، بەم جۆرە تـا دەگاتـە ئێمـە وەك چۆن پێغەمبـەر (دروودی خـوای لەسـەر) گوزارشـتی لێـداوە بـەبێ شـێواندن و ئـاڵوگۆڕ و کـەمی و زیـادە، گواستنەوە بەم ڕێگەیە تەنها ڕێگەیەکە بۆ پارێزگـاری لـە قورئـان و پاڕاسـتنی بـەو جۆرەی بۆ سەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دابەزیوە، وەرگرتنی خـەڵکی بـۆ قورئان بەم چۆنێتییە و پارێزگاری لێکردنیان لە سینەیاندا، بریتی بـوو لـەو ئەسڵە دامەزراوەی لەباری جیاوازی لە نووسینیەك پیت، یان یەك وشە لە قورئان، ئەوەش بریتییە لە ڕێگەی پاڕاستنی، کە خودا لە کتێبەکەیدا بەڵێنی پێداوە و دەفـەرموێت: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَـٰفِظُونَ ﴾ (الحجـر: ٩)، واتـە: (بەڕاسـتی هـەر ئێمـە قورئانمان دابەزاندووەو بێگومان هەر ئێمەش پارێزگـاری دەکـەین). بۆیـە "ئـەوەی تووشی کتێبەکانی رابردوو بوو ـ لە شێواندن و ئاڵوگۆڕ و پچـڕانی سـەنەد ـ تووشـی قورئان نەبوو، چونکە خودا بڕیاری پاڕاستنی ئەو کتێبانەی نەدابوو، بەڵکو دابوویـە دەسـت پارێزگـاری خـەڵك، خـودا (سـبحانە وتعـالی) دەفـەرموێت: ﴿ وَٱلرَّبَّـٰنِيُّونَ وَٱلْأَحْبَارُ بِمَا ٱسْتُحْفِظُوا۟ مِن كِتَـٰبِ ٱللَّهِ ﴾ (المائـدة: ٤٤)، واتـە: (هـەروەها زانـا پەروەردگارناسەکانیان و زانا شەرعناسەکانیشیان، حوکمیان دەکرد بەوەی داوایان لێکرابوو بیپارێزن، کە ئەویش کتێبی خوا (تەوراتە)). واتە: بەوەی داوایان لێکـراوە لە پاڕاستنی کتێبەکەی خودا، نهێنی لەم جیاکاریەدا ئەوەیـە کتێبـە ئاسمانیـەکانی

[1] سعدالدين التفتازاني، شرح العقائد النسفية، تحقيق كلود سلامة، ص١٧

دیکه بۆ کاتێکی سنووردار هاتوون و قورئان بۆ هەتاهەتایە هاتووە، ئەم قورئانە دابەزیوە وەك بەڕاستزانینی ئەو کتێبانەی پێشتر هاتبوون و دەستەباڵایی بەسەر هەموویاندا، بۆیە کۆکەرەوەیە لەبەر بوونی ئەو ڕاستەقینە نەگۆڕانەی تێیدایە، زیادەی هەیە بەسەر کتێبەکانی دیکەدا چەندە خودا زیادی کردبێت، قورئان جێگەی هەموو ئەوانەی گرتووەتەوە و شتێك لەو کتێبانە جێگەی قورئان ناگرنەوە، بۆیە خودا بڕیاری دا وەك بەڵگەیەك تا ڕۆژی قیامەت بمێنێتەوە، ئەگەر خودا بڕیارێك بدات هۆیەکانی فەراهەم دەکات، ئەو دانا و زانایە".[1]

بۆیە "گرفتی تۆمارکردن تایبەت بە قورئان بوونی نەبووە"،[2] بەڵام تەورات و ئینجیل ئەو گرفتەیان هەبووە، وەك مالك بن نەبی دەڵێت: قورئان بریتییە لە "تەنها کتێبێکی ئایینی کە خاوەن تەندروستییەکی نایابی ئەوتۆیە جێگەی مشتومڕ نییە، بەجۆرێك ڕەخنە هیچ گرفتێك بە دەوریدا دروست ناکات، یەکسانە ئەوە لە ڕووی شێوەوە بێت یان لەڕووی بابەتەوە(ناوەرۆکەوە").[3]

موتەشابیە:

لەیس دەڵێت: (مشتبهات) لە کاروبارەکاندا بریتییە لە: شتە ئاڵۆز و لێڵەکان، (شبهة)ش: لێتێکەڵبوونە.

کاروباری (مشتبهة و مشبهة): بریتییە لە ئاڵۆز و لێڵ و هەندێکی بە هەندێکی دیکە دەچن.

(اشتبه الأمر) ئەگەر کارەکەی لێ تێکەڵ ببێت، دەوترێت: "اشتبه علی الشيء - شتەکەم لێ تێکەڵ بوو"

---

[1] د.محمد عبدالله دراز، النبأ العظيم، ص١٣،١٤.

[2] مالك بن نبي، الظاهرة القرآنية، ترجمة: د.عبدالصبور شاهين، تقديم: د.عبدالله دراز، محمود محمد شاكر، ص١٠٢.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ص١٠٣، ١٠٤.

(متشابه): ئەوەیە کە لە گوزارەکەیەوە ماناکە وەرناگیرێت، واتە ئەوەی لە وشەکانیەوە ماناکەی ڕۆشن نابێتەوە، ئەوەش دوو جۆرە: یەکەمیان: ئەگەر بگەڕێنرێتەوە بۆ (محکم) ماناکەی دەزانرێت، ئەوی دیکەیان: هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ زانینی ڕاستەقینەکەی.[1]

المحکم (ڕۆشن):

بریتییە لە والاَبووی ڕۆشن، چونکە ڕۆشنبوون و والاَبوونی لە خودی خۆیدا دامەزراوە (داڕێژراوە) و ئاتاج نییە بە شتێکی دیکە جگە لە خۆی.

ئەوەش ئەوەیە جیاوازی و لەرزۆکی تێدا نییە.

لە فەرموودەکەی ئیبن عەباسەوە: لە سەردەمی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) "محکم"م خوێند، مەبەستی درێژەپێدراوە لە قورئان، چونکە هیچی لێ نەسخ نەبووەتەوە.[2]

"محکم و متشابه" لە زاراوەسازیدا:

زانایان بە جیاوازییەکی زۆر جیاوازیان هەیە لە پێناسەی (محکم و متشابه)دا هەیە، لەوانە:

"محکم" بریتییە لە ئاماژە ڕۆشنی ئاشکرا کە نەسخ هەڵناگرێت.

"متشابه" بریتییە لە شاراوە کە ماناکەی نە بە عەقڵ و نە بە نەقڵ پەیی پێ نابرێت، ئەوەیە خودا (سبحانه وتعالی) بە زانستی خۆی تایبەتی کردووە، وەك هاتنی ڕۆژی قیامەت و پیتەکانی سەرەتای سوڕەتەکان، ئالوسی ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ زانایانی حەنەفی.

هەروەها لەوانە: (محکم) ئەوەیە تەنها یەك ڕوو لە تەئویل هەڵدەگرێت.

"متشابه" ئەوەیە چەندین ڕوو لە تەئویل هەڵدەگرێت.

---

[1] ابن منظور، معجم لسان العرب، مادة: شبه".

[2] سەرچاوەی پێشوو، مادة حکم"

ئەم بۆچوونە دەدرێتە پاڵ ئیبن عەباس و زۆرینەی ئوسولییەکانیش لەسەر ئـەم بۆچوونە دەڕۆن.

هـەروەها لەوانـە: (محکـم) ئەوەیـە لـە خۆیـدا سـەربەخۆیە و ئاتـاج نییـە بـە ڕۆشنکردنەوە.

"متشابە" ئەوەیە بەخۆیەوە سەربەخۆ نییە، بەڵکو ئاتاجە بە ڕۆشنکردنەوە.[1]

الغیب (پەنهان):

بریتییە لە هەر شتێك لە چاوان بزر بێت، دەوترێت دەنگێکم لەودیو (غیب)ـەوە بیست، واتە لە شوێنێکەوە نایبینم.[2]

تأویل:

ابن منظور دەڵێت: "الأوْل" بریتییە لە گەڕانەوە (رجوع).

دەوترێت "آل الشيء یؤول أولا ومآلا": واتە گەڕایەوە، "أول إلیه الشيء" واتـە: گێڕایەوە، "آلت عن الشيء" واتە: لێی پشگەزبوومەوە.

لە فەرموودەیەکدا: ((هـەر کـەس ڕۆژووی دەهـر بگرێـت (فـلا صـام ولا آل ـ نـە بەڕۆژوو بووە و نە گەڕاوەتەوە))، واتە نەگەڕاوەتەوە بۆ خێر.

ئیبن ئەسیر دەڵێـت: "یـؤول إلی کـذا" واتـە: گەڕایـەوە و هاتـەوە بـۆ لای، وەك ئەوەی (المؤول) بریتی بێت لە گێڕانەوەی کەلام بۆ ئەو مانایانەی هەڵیدەگرێت.

(أول الکلام وتأوله): لێی حاڵی بوو، ڕادە و سنووری دیاریکرد.

(أوله وتأوله): تەفسیری کرد.

ئایەتی: ﴿وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُۥ﴾(یونس: ٣٩)، واتـە زانسـتی تـەئویلی ئـەوەیان پـێ نەبوو، ئەمەش بەڵگەیە لەسـەر ئـەوەی دەبێـت زانسـتی تـەئویل وردبوونـەوەی بـۆ بکرێت.

---

[1] محمد عبدالعظیم الزرقاني، ج٢، ص٢٧٢، ٢٧٣

[2] ابن منظور، لسان العرب، مادة غیب، ص٣٣٢٢.

لە فەرموودەکەی ئیبن عەباسدا: ((خودایە لە دیندا فیقهی پێ ببەخشە و تەئویلی فێر بکە (علمه التأویل)).

مەبەست بە تەئویل گواستنەوەی ئاشکرای گوزارەکە (وشەکە)یە لە دانانی ئەسڵییەوە بۆ ئەو شتەی ئاتاجە بە بەڵگەیەك ئەگەر ئەو بەڵگە بوونی نەبێت ئاشکرای گوزارەکە وازلێناهێنرێت، هەروەها لەوانە فەرموودەکەی عائیشە(خوا لێی ڕازی بێت): پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لە رکوع و سوژدەیدا زۆر دەیفەرموو: (سبحانك اللهم وبحمدك) و (یتأول القرآن ـ قورئانی تەئویل دەکرد)، مەبەستی ئەوەیە (سبحانك اللهم وبحمدك) لەم ئایەتە وەرگیراوە: ﴿ فَسَبِّحۡ بِحَمۡدِ رَبِّكَ وَٱسۡتَغۡفِرۡهُۚ ﴾(النصر: ٣).

النظر (وردبوونەوە)

النظر لە زمانەوانیدا:

بریتییە لە هەڵدانی (بصر و بصیرة) بۆ پەییبردن بە شتێك و بینینی.

هەندێکجار مەبەست پێی تێڕامان و پشکنینە.

هەندێکجاریش مەبەست پێی مەعریفەی بەدەستهاتووە لەدوای پشکنین، ئەوەش بریتییە لە "الرویة ـ وردبوونەوە و بیرکردنەوە لە شت"، دەوترێت: "نظرت ولم تنظر" واتە: ئەو تێڕامانی نەکرد و وردنەبوویە و تێنەفکری.

ئایەتی: ﴿ قُلِ ٱنظُرُواْ مَاذَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۚ ﴾(یونس: ١٠١)، واتە: تێڕامان بکەن.

بەکارهێنانی (بصر) لای خەڵکی ڕەشۆکییە، بەکارهێنانی (بصیرة) لای تایبەتانە.

(نظر الله تعالى إلى عباده): بریتییە لە چاکەی خودا بۆ ئەوان و داباراندنی نیعمەت بەسەریاندا.

(النظر): بریتییە لە چاوەڕوانی.

(المنـاظرة) بريتييـه لـه ليكۆڵينـەوە و بەرانبـەرکیّ لـه وردبوونـەوە و هـەوڵی ئامادەکردنی هەموو ئەوەی (بەرچاوڕوونی) دەیبینێت.

(النظـر): بـاس و توێژینـەوە، ئـەوەش لـه پێوانـه گشـتگیرترە، چـونکه هـەموو پێوانەیه (نظر)ـه، بەڵام هەموو (نظر)ێك پێوانه نییه.[1]

ئەوەی لێرەدا لای ئێمه گرنگه بریتییه وردبوونەوەی عەقڵ (نظر العقل) به مانای تێڕامان و پشکنین، نەك وردبوونەوەی چاو.

(نظر) له زاراوەسازیدا:

(نظر) لـه زاراوەسـازیدا ـ بـەپێی قسـەی ئیجـی ـ بـەپێی مەزهەبـەکان، چـەندین پێناسەی هەیه:

ـ هەیه پێیوایه بریتییه له بەدەستهێنانی نەزانراو به کۆمەڵێك زانیاری پێشینه، وتویانه: بریتییه له ڕێکخستنی کۆمەڵێك کاروباری زانـراو، یـان داڕێـژراو بـۆ ئـەوەی سەربکێشێت بۆ کاروباری دیکه.

ـ یەکێکی دیکه پێیوایه بریتییه لـه تـەنها ڕووتێکـردن، هەیانـه کردوویـەتی بـه عەدەمی و دەڵێـت: بریتییـه لـه ڕووتکردنـەوەی زەیـن لـه بێئاگاییـەکان، هەشـیانه کردوویەتی به وجودی و دەڵێت: بریتییه له چاوتێبڕینی عەقڵ بەرەو ژنـەوراوەکان، شوبهاندوویانه به چاوتێبڕینی وردبوونەوەی چاو بۆ بینراوەکان.[2]

ـ ئەوەش لای قازی باقلانی بریتییه له:

---

[1] الراغب الأصفهاني، المفردات، تحقيق: محمد سيد كيلاني، ص٤٩٧، ٤٩٨.

أيضا القاضي عبدالجبار، المغني في أبواب التوحيد والعدل، البيهقي، الأسماء والصفات، ج١٢، تحقيق: د.إبراهيم مدكور، ص٤٨١، الإعتقاد على مذهب السلف أهل السنة والجماعة، ط٢، ص٥٨، ٥٩.

[2] عضد الدين الإيجي، المواقف في علم الكلام، ص٢٢، ابن رشد، فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الإتصال، ط٣، ص١٠.

"ئەو فیكرەی بەهۆیەوە داوای زانست، یان زاڵبوونی گومان دەكرێت". [1]

ـ لای ئیمامی حەرەمەین بریتییە لە:

(داوای ڕۆشنبوونەوە)[2] هەرچەند گوزارەكانیان لەیەكتر جیاوازن، بەڵام ئەو بەدواداچوونەی ناكۆكی نێوان پێشینەكان و پاشینەكان هەڵدەگرێت ـ وەك تەهانەوی دەڵێت ـ بریتییە لە: "یەكدەنگی لەوەدا هەیە وردبوونەوە و بیركردنەوە (النظر والفكر) كردارێكە لە نەفسەوە دەرچووە بۆ بەدەستهێنانی نەزانراوەكان لە زانیاری، شكی تێدا نییە ناتوانرێت هەموو نەزانراوێك لە هەموو زانراوێكی تەبا بەدەستبهێنرێت، بەڵكو هەر دەبێت زانیاری گونجاوی لەگەڵ بێت، وەك خودییەكان (ذاتيات) لە حدودا(سنوورەكان) و پێویستییە گشتگیرەكان لە ڕێوڕەسم (رسوم) و حدودە ناوەندییەكان لە هاوملكردنەكان (إقترانيات)دا، هەروەها پرسی پەیوەستكاری لە بەمەرجگیراوەكان (شرطيات)دا، هەر بەو جۆرە شك لەوەدا نییە ناتوانرێت بەدەستبهێنرێت لەو زانراوانەوە لەسەر هەر ڕوویەك بن، بەڵكو هەر دەبێت ڕێكخستنێكی دیاریكراو لە نێوانیان هەبێت، هەروەها هەڵكەوتەیەكی تایبەتكراوی پێشهاتی بۆ هەبێت بەهۆی ئەو ڕێكخستنەوە". [3]

(الإستدلال) لە زمانەوانی و زاراوەسازیدا:

بریتییە لە دابەشكردنی ئاماژەكەر (بەڵگەهێنەرەوە) و بیری ئاماژەكەر (بەڵگەهێنەرەوە) لە ئاماژە بۆ سەر كراودا و تێڕامانی بۆی و مەبەست پێی زانینی

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ص٢١, الجويني، كتاب الإرشاد الى قواطع الأدلة، تحقيق: د.محمد يوسف موسى، الشيخ علي عبدالمنعم عبد الحميد، ص٣

[2] الجويني، الشامل في أصول الدين، تحقيق: د.علي سامي النشار، د.فيصل بدير عون، د.سهير محمد مختار، ص١٠٤

[3] الهانوي، موسوعة إصطلاحات العلوم الإسلامية المعروف بكشاف اصطلاحات الفنون، ج١، ص١٣٨٦.

ڕاستەقینەی کاروبارەکانە،[1] یان بریتییە لە داوا و هەوڵ بۆ بەڵگە، یان لێکۆڵینەوە و گەڕان لە بەڵگە بۆ وتنی دروستی داواکراوەکە[2]

(دلیل ـ بەڵگە) ئەوەیە بەڵگەی پێ دەهێنرێتەوە، ئەوەش بریتییە لە (دال ـ ئاماژەکەر)، دەوترێت: (دله على الطريق يدله دلالة)[3]، لێرەوە (دلیل ـ ڕێنموونیکار)ی دەستەیەك بە (دلیل) ناوبراوە، عەرەب شوێنپێ و شوێنەواری دزان بە "دليل عليهم ـ ئاماژەی سەریان" ناودەبەن، لەبەر ئەوەی دەتوانی لەو ئاڕاستەوە شوێنیان بزانیت، هەر لەمەوە میل و نیشانەی داکوتراو و ئەستێرەی ڕێنموونیکەر بە "أدلة" ناوبراون، لەبەرئەوەی دەتوانرێت لە ڕێگەی ئەوانەوە ئەو شتە بەدەستبهێنرێت، هەوڵی زانینی دەدرێت).[4]

"دلالة": ئەوەیە شتەکە بە حاڵێکەوە بێت لە زانین پێیی زانین بە شتێکی دیکە پێویست بێت، شتە یەکەمەکە بریتییە لە (دال ـ ئاماژەکەر)، شتە دووەمەکە بریتییە لە (مدلول ـ ئاماژەبۆکراو)، جیاوازی لە نێوان (دلالة) و (استدلال)دا ئەوەیە دەتوانرێت بە (دلالة ـ ئاماژە) بەڵگە بهێنیتەوە (واتە: (استدلال) بکەی)، (استدلال) کاری (مستدل ـ بەڵگەهێنەرەوە)ـەکەیە.[5]

دەوترێت فلان کەس بەڵگەی بەو شتە هێنایەوە لەسەر کارەکە (استدل بكذا على الأمر): واتە ئەوەی دەبێتە بەڵگە لەسەر کارەکە تیایدا بینیەوە.

ئەگەر بەڵگەمان لەسەر دروستی کاروبارێك پێشکەشکرد، وەك ئەوە وایە ئێمە دروستی ئەو شتەمان سەلماندبێت، بۆیە (استدلال) بریتییە لە هەوڵ و داوای

---

[1] الباقلاني، التمهيد، ص١٤.

[2] عزمي إسلام، دراسات في المنطق، ص٥١

[3] ابن منظور، لسان العرب، مادة دلل، ج٢، ص١٤١٤

[4] الباقلاني التمهيد، ص١٤

[5] الشريف الجرجاني، التعريفات، ص٩٣.

دەلیلەکە، (برهان)یش بریتییە لە پێشکەش کردنی دەلیلەکە، بەم جۆرە زانینی (دلیل) بریتییە لە بنچینەی هەموو کردەیەکی بەڵگەهێنانەوە، یان سەلماندن[1].

بۆیە کۆڵەرانی مسوڵمان رادە و سنوور (حد)ی (دلیل) بەم جۆرە پێناسە دەکەن ـ وەك ابن تیمیە لێیانەوە دەگێڕێتەوە ـ بریتییە لە: "ڕێنموونیکەر (مرشد) بۆ داواکراو، ئەوەش بریتییە لە گەیەنەر بۆ مەبەست، بەهەمان شێوە ئەوەی زانست پێوەی پێویستکەری زانست بە داواکراوەکەیە یان ئەوەی وردبوونەوەی دروست تیایدا گەیەنەرە بۆ داواکراوەکە".[2]

ڕێکخەر لە (دلیل)دا وەك ابن تیمیە دەڵێت: "ئەوەیە پێویست بێت بۆ (مدلول)، هەر شتێك پێویست بێت بۆ شتێکی دیکە دەتوانرێت بەوە بەڵگە لەسەر شتەکەی دیکە بهێنرێتەوە، ئەگەر پێویستبوونەکە لە نێوان دوو بەرەدا بوو دەتوانرێت بە هەریەکەیان بەڵگە لەسەر ئەویدیکە بهێنرێتەوە، بۆیە بەڵگەهێنەرەوە بەوەی زانیویەتی لە هەردووکیانەوە لەسەر شتێکی دیکە کە نەیزانیوە، بەڵگە دەهێنێتەوە"[3]

التبصر:

بریتییە لە تێڕامان و ناسین، (تبصیر): بریتییە لە پێناسە و ڕۆشنکردنەوە، "رجل بصیر بالعلم": واتە زانا پێی، "تبصر في رأیە واستبصر": ئەوەی ڕووی لێ دەکات لە خێر و شەڕ ڕۆشنی کردەوە، "بصرە الأمر تبصیرا و تبصرة": واتە لەو شتەی گەیاند (حاڵی کرد لەو شتە).

ئەخفەش لەسەر ئەم ئایەتە: ﴿بَصُرۡتُ بِمَا لَمۡ يَبۡصُرُواْ بِهِۦ﴾ (طە: ٩٦)، واتە: (سامیری وتی: ئەوەی من بینیم، ئەوان نەیانبینی). دەڵێت: واتە من شتێکم لە (بصیرة) زانی، ئەوان پێیان نەزانی.

---

[1] د.عزمي إسلام، دراسات في المنطق، ص٥١

[2] ابن تیمیة، الرد علی المنطقیین، ط٦، ص١٦٥

[3] سەرچاوەی پێشوو، هەمان بابەت.

"بصيرة": دامەزرانی دڵ.. وتراویشە: "بصيرة" دانایی و زیرەکی و هۆشیارییە.

"فعل ذالك على بصيرة": واتە بە ئەنقەست، "على غير بصيرة": واتە بەبێ یەقین و بەرچاوڕۆشنی.

لە فەرموودەکەی عوسمان: "ولتختلقن على بصيرة" واتە: لەسەر زانین و یەقین لە کارەکەی خۆتان ئەو کارە دەکەن[1].

التدبر:

بریتییە لە وردبوونەوە لەسەرئەنجام و کۆتایی کاروبارەکان.[2]

الفكر:

بریتییە لە هێزێکی بیرکەرەوە بۆ زانست، ئەوەش گەردەشی ئەو هێزەیە بەپێی وردبوونەوەی عەقڵ، یەکێك لە ئەدیبان دەڵێت: وشەی "فكر" هەڵگەڕاوەی وشەی "فرك"ە، بەڵام "فكر" لە ماناکاندا بەکاردەهێنرێت کە بریتییە لە "ولـین"ی کاروبارەکان و لێکۆڵینەوەیان، وەك داوای گەیشتن بە ڕاستەقینەیان[3].

الإعتبار:

لە (عبور ـ پەڕینەوە) و (مجاوزة ـ تێپەڕاندن) لە شتێکەوە بۆ شتێکی دیکە وەرگیراوە.. بۆیە ئەهلی تەفسیر دەڵێن: "إعتبار" بریتییە لە وردبوونەوە لە حەقیقەتی شتەکان و ئاڕاستەی ئاماژەیان بۆ ئەوەی بە وردبوونەوە تیایاندا شتێکی دیکە بناسرێت[4].

---

[1] لسان العرب، مادة بصر، ج١، ص٢٩٠، ٢٩١

[2] الراغب الأصفهاني، المفردات في غريب القرآن، ص٣٨٤.

[3] سەرچاوەی پێشوو. هەمان بابەت.

[4] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ط٣، ج٢٩، ص٢٨٢

علم و معرفة:

علم: دژی نەزانیە.

معرفة: ناوی زانینێکە نەناسین و بێئاگایی پێشکەوتبێت.

علمت الشيء: بە مانای ناسیم و تاووتوێم کرد.

عرف: العرفان: زانست

"عرفه الأمر" پێی ناساند، ئاگاداری کرد پێی

"عرفه بيته" شوێنەکەی پێ نیشاندا.(١)

"هەندێکجار دەوترێت: مەعریفە لە زانست تایبەتترە، چونکە مەعریفە بۆ دوو مانا بەکاردەهێنرێت و هەریەکەیان جۆرێکە لە زانست.

یەکەمیان: زانست بە کارێکی ناوەکی بە شوێنەوارێکی ئاشکرا بەڵگەی لەسەر دەهێنرێتەوە، وەك ئەوەی ئەگەر لە کەسێك رابمێنی و بە نیشانەی ئاشکرا لێیەوە ناوەوەی کاروباری بزانیت، لەوانە ئەو ئایەتانەیە گوتارەکەیان ڕوو بە پێغەمبەرەی خودایە (دروودی خوای لەسەر): ﴿تَعۡرِفُهُم بِسِيمَٰهُمۡ﴾ (البقرة: ٢٧٣)، واتە: (بە ڕەنگ و ڕووخسارو سیمایاندا دەیانناسیت)، هەروەها ئایەتی:﴿وَلَتَعۡرِفَنَّهُمۡ فِي لَحۡنِ ٱلۡقَوۡلِۚ﴾(محەممەد: ٣٠).

دووەمیان: زانست بە بینراوێك ماوەیەکی لێ پێشکەوتووە، وەك ئەوەی کەسێك ببینی پێشتر بینیبێتت ئەوەش بە ماوەیەك، بۆیە زانیت ئەو کەسە بریتییە لە کەسەکەی پێشوو و دەڵێی: لەدوای ئەوەندە ساڵ ناسیمەوە".(٢)

---

١ ابن منظور، لسان عرب، مادة عرف و مادة علم، ج٤، ص٢٨٩٧، ٣٠٨٣، ٣٠٨٤

٢ التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، ج٤، ص٩٩٦

له زاراوەسازیدا:

ئەبوعەلی جوبائی (٣٠٣ك مردووە) دەڵێت: (زانست بریتییە لە باوەڕی شتێك بەو جۆرەی کە هەیە).[١]

ـ ئەبوحەسەنی ئەشعەری(٣٢٤ك مردووە) دەڵێت: (زانست ئەوەیە بەهۆیەوە دەزانیت، یان ئەوەی خود پێی زانا دەبێت).[٢]

ـ ئەبوبەکر باقلانی (٤٠٣ك مردووە) دەڵێت: (زانست (علم) بریتییە لە ناسین و زانینی زانراو(معلوم)، بەو جۆرەی لەسەریەتی)[٣] ... ئەم پێناسە ئیمامی حەرەمەین جوینی (٤٧٨ك مردووە) پێی ڕازییە لە کتێبی (الإرشاد)دا.[٤]

قازی عەبدولجەبار (٤١٥ك مردووە) دەڵێت: (زانست بریتییە لەو مانایەی ئارامی و خامۆشی نەفسی کەسی زانا بۆ ئەو شتەی دەستی بۆ بردووە داوای دەکات)[٥]، "معرفة و دراية و علم" لای قازی عەبدولجەبار هاوشێوەن، ماناکانیان ئەوەیە ئارامی و خامۆشی و فێنکی سینە و دڵنیایی دڵ داخوازن.[٦]

ئەبو ئیسحاقی ئیسفراینی دەڵێت: زانست بریتییە لە ڕۆشنبوونەوەی زانراو.[٧]

ـ راغب ئەصفەهانی (٥٠٢ك مردووە) دەڵێت:

زانست: پەییبردنە بە حەقیقەتی شتێك، ئەوەش دوو جۆرە:

یەکەمیان: پەییبردن بە خودی شتەکە.

١ القاضي عبدالجبار، المغني في أبواب التوحيد والعدل، ج١٢، ص١٣.

٢ الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص٢١٩

٣ الباقلاني، التمهيد، ص٦

٤ الجويني، الإرشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الإعتقاد، ص١٢.

٥ القاضي عبدالجبار، المغني في أبواب التوحيد والعدل، ج١٢، ص١٣

٦ القاضي عبدالجبار، شرع أصول الخمسة، تحقيق: د.عبدالكريم عثمان، ط١، ص٤٦

٧ الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص٢١٩

دووەم: حوكمدان بەسەر شتەكەدا بە بوونی شتێكی هەبوو بۆی، یان شتێكی نەرێكراو لێی.

یەكەمیان: تێپەڕاندووە بۆ سەر یەك بەركار، وەك ئایەتی: ﴿لَا تَعۡلَمُونَهُمُ ٱللَّهُ يَعۡلَمُهُمۡ﴾(الأنفال: ٦٠).

دووەمیان: تێپەڕاندووە بۆ سەر دوو بەركار، وەك ئایەتی ﴿فَإِنۡ عَلِمۡتُمُوهُنَّ مُؤۡمِنَٰتٖ﴾ (الممتحنة: ١٠).

زانست لای فەیلەسوفان شێوەیەكی تایبەتە لە نەفسدا بەرهەمهاتووە و پڕاوپڕە بە زانراوەكە،[1] یان چییەتی(ماهية) پەییپێبراو لە نەفسی پەیپێبەردا دەنوێنێت، ئەمەش لەسەر بوونێكی زەینی بیناكراوە، خاوەنی (الكشاف إصطلاحات الفنون) دەڵێت: ئەم پێناسەیە گشتگیرە بۆ گومان و نەزانی دووسەرە و تەقلید و شك و وەهم، ناوبردنی بە زانست پێچەوانەی بەكارهێنانی زمان و عورف و شەرعە، چونكە بۆ نەزان بە نەزانینێكی دووسەرە و بۆ گومانبەر و شككەر و وەهمدار ناوترێت ئەو زانایە لە شتێك لەو بەكارهێنانانەدا.[2]

الخبر:

بریتییە لە هەواڵ لەو كەسەوە داوای هەواڵی لێدەكەی.

"خبرت بالأمر" واتە: كارەكەم زانی.

"خبره بكذا وأخبره" واتە "نبأه - هەواڵی پێدا"

"استخبره" پرسیاری هەواڵەكەی لێكرد و داوای لێكرد هەواڵی پێبدات.

دەوترێت: "تخبر الخبر واستخبر" ئەگەر پرسیاری (أخبار - هەواڵ)ی لێكرد بۆ ئەوەی بیناسێت (بیزانێت).[3]

---

[1] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص٢٢٠

[2] التهانوي، الكشاف، ج٤، ص١٠٥٦

[3] ابن منظور، لسان العرب، مادة خبر، ج٢، ص١٠٩٠

الإجتهاد:

بریتییه له بەخشینی هەوڵ و کۆشان.[1]

زانایان پێناسەیان کردووە بەوەی:

خاڵیکردنەوەی (جهد ـ کۆشش) له هەوڵ و داوای شتی حەزلێکراو و پەیپێبردنی لەو ڕووەوە تکای بەدەستهێنانی دەکرێت، یان یەقینی هەیە له گەیشتن پێی.[2]

ئیجتیهاد له شەریعەتی ئیسلامدا:

بریتییه له بەخشینی (جهد) له لایەن فەقیهەوە له هەڵهێنجانی حوکمی شـەرعی له بەڵگەکەیەوە لەسەر ڕوویەك هەست بـه دەستەوسانی دەکات لـه هێنـانی زیـاتر لەوەدا.[3]

الفقه:

بریتییه له زانست بـه شـت و تێگەیشـتن لێـی، دەوترێـت: **"فقـه الرجـل فقاهـة"** ئەگەر بوو به فەقیه، هەروەها (فقه) واته فیقه حاڵی بوو.

فیقـه بەسـەر زانسـتی دینـدا زاڵ بـوو بۆیـه زانایـان لـه زاراوەسـازیدا دەربـارەی دەڵێن: فیقه بریتییه له زانست به حوکمەکانی شەریعەت.[4]

تقلید (لاساییکردنەوە):

له (قلادة البعیر)ـەوە وەرگیراوە، عەرەب دەڵێت: **"قلدت البعیر"** ئەگەر پەتێکت کرده ملی بۆ ئـەوەی پێـی ڕاکێشـی، وەك ئـەوەی (مقلـد) هـەموو کارەکـەی خـۆی ڕادەستی ئەو کەسه کردبێت، بەڕێوەی دەبات چۆن بخوازێت.[5]

لای زانایان: ڕاستەقینەی قبووڵی قسەیەکە بەبێ بەڵگە.[1]

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، مادة جهد"

[2] ابن حزم، الأحكام في أصول الأحكام، دار الحديث بالأزهر، ج١، ١٩٨٤م، ج٢، ص١٣٣.

[3] د. علي حسب الله، أصول التشريع الإسلامي، ط٦، ص٨٧

[4] ابن منظور، لسان العرب، مادة فقه، ص٣٤٥٠، الراغب الأصفهاني، المفردات في غريب القرآن، ص٣٨٤

[5] القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ط٣، ج٢، ص٢١٢.

ظن (گومان):

بریتییه له حوکم به یەکێك له دوو دژەکه لەگەڵ گونجانی ئەویدیکە.

یان بریتییه له پەییبردنێك ئەگەری دژی هەیە.

هەندێکجار (ظن) به مانای وەهم بەکاردەهێنرێت.

هەندێکجاریش بۆ شتێك بەکاردەهێنرێت بەرانبەرە به یەقین، واتە باوەڕێك کە پێداگر نییە.[٢]

هوی (ئارەزوو):

بریتییه لە خۆشویستنی شتێك لە لایەن مرۆڤەوە و زاڵبوونی بەسەر دڵدا، ڕاستەقینەی (هوی): بریتییه له حەزەکانی نەفس، ئەوەش بریتییه له مەیلی نەفس بۆ لای شتێك لەگەڵی تەبا و گونجاوە و پشتهەڵکردنی لە شتێك لێی بێزار و وەڕسە.[٣]

یقین:

بریتییه له زانست و سڕینەوەی شك و هاتنەدی ئەمر.[٤]

له زاراوەسازیدا:

یەقین بریتییه له باوەڕێکی پێداگری پڕاوپڕی جێگیر، واتە ئەوەی بە شکی خاوەن شك ناسڕێتەوە.

(باوەڕ) شکی کردە دەرەوە، (پێداگر) گومانی کردە دەرەوە، (پڕاوپڕ)، نەزانی ـ یەکسەرە، نەك نەزانی دووسەرە (جهل مرکب) ـ کردە دەرەوە، (جێگیر) باوەڕی کەسی لاساییکەرەوە، (مقلد)، کرایە دەرەوە.[٥]

---

[١] سەرچاوەی پێشوو، ل٢١١.

[٢] التهانوي، الكشاف، ج٤، ص٩٣٩، ج٦، ١٥٣٧ الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص٢٢٥.

[٣] ابن منظور، لسان العرب، مادة هوى، ج٦، ص٤٧٢٨، الهانوي، الكشاف، ج٦، ص١٥٣٣.

[٤] ابن منظور، لسان العرب، مادة يقن، ج٦، ص٤٩٦٤

[٥] التهانوي، الكشاف، ص١٥٣٧

عقل:

(عقل) له زمانه‌وانیدا:

بریتییه له چاوگی (عقل یعقل عقلا).

(رجل عاقل) ئه‌و كه‌سه‌یه كاروبار و بیر و بۆچوونی كۆكردووه‌ته‌وه، له (عقلت البعیر)ـه‌وه وه‌رگیراوه، كاتێك پێیه‌كانی ده‌به‌ستییه‌وه.

وتراوه: (عاقل) كه‌سێكه نه‌فسی خۆی به‌ند ده‌كات و له ئاره‌زوو ده‌یگێڕێته‌وه، له‌و قسه‌یانه‌وه وه‌رگیراوه ده‌ڵێن: "قد اعتقل لسانه" ئه‌گه‌ر زمانی به‌ند بكرێت و له قسه‌كردن بگیرێته‌وه.

(العقل): بریتییه له هه‌وڵی جێگیربوون و دامه‌زران له كاروباردا.

(العقل) واته دڵ، دڵیش عه‌قڵه.

عه‌قڵ به عه‌قڵ ناوبراوه، چونكه خاوه‌نه‌كه‌ی ده‌به‌ستێته‌وه (یعقل صاحبه) له تێكه‌وتنی تیابه‌ره‌كان، واته: به‌ندی ده‌كات.

وتراوه: (العقل) بریتییه له‌و جیاكارییه‌ی مرۆڤ به‌هۆیه‌وه له ته‌واوی گیانداران جیاده‌بێته‌وه.

هه‌روه‌ها ده‌وترێت: "لفلان قلب عقول، ولسان سؤول ـ فلان دڵێكی زۆر ژیر و زمانێكی به پاڕانه‌وه‌ی هه‌یه"، "قلب عقول" واته دڵێكی حاڵی بوو، "عقل الشيء یعقله عقلا": تێیگه‌یشت.[1]

له (القامسو المحیط)دا:

(العقل) بریتییه له زانست به سیفه‌ته‌كانی شت له جوانی و ناشیرینی، یان زانست به خێرترینی دوو خێر و شه‌ڕترینی دوو شه‌ڕ.[2]

---

[1] ابن منظور، لسان العرب، مادة عقل".

[2] الفیروزآبادي، القاموس المحیط، ج٤، ص١٨

لەم مانایانەی ڕابووردن، دەبینین زانایـانی زمـان لەگـەڵ گەشـەی گـوزارەیی بـۆ مانای (عقل) هەنگاویان هەڵگرتووە، ئامارژەیان داوە بـە ئامـاژەی زمانـەوانی لـەپاڵ ئاماژەی مەعنەوی و ئەرکی ئەخلاقی بۆ عەقڵ، بۆیە ئەم مانایانە دوو لا دەگرنەوە: لایەکی تیۆری کە بریتییە لە تێگەیشتن و پەیبردن و زانست، لەگەڵ لایەکی کرداری لە بواری ئەخلاقدا، ئەوەش بریتییە لـە جیاکـاری نێـوان خێـر و شـەڕ و بەنـدکردنی نەفس لە ئارەزوو.

لە هەردوو لاکەوە هەر دەبێت گـرتن و هێنانـە ژێربـار، یـان ڕێککـردن (الإمسـاك والضبط) بوونی هەبێت، جا هێنانە ژێر باری زانستی بێت، یان زەینی، لەپاڵ هێنانە ژێر باری ئەخلاقیدا.

لێرەوە ئەرکە عەقڵییەکان فرە دەبن.

"عقل" لە زاراوەسازیدا:

لای موعتەزیلە: ئەبوهوزەیلی عەلاف (٢٢٦ك مردووە) وەسفی (عقل) دەکـات و دەڵێت: لە عەقڵەوە زانستی ناچاری کە مرۆڤ بەهۆیە خۆی لە گوێدرێژ جیادەکاتەوە سـەرهەڵدەدات، هـەروەها ئاسمـان لـە زەوی جیادەکاتـەوە، ئەمانـە و هاوشـێوەی ئەمانە، بە هەمان شێوە لە عەقڵەوە هێز بۆ بەدەستهێنانی زانست دێتە ئاراوە.

محەممـەدی کـوڕی عەبـدولوەهابی جوبـائی (٣٠٣ك مـردووە) دەڵێـت: (عقـل) بریتییە لە زانست، بۆیە بە (عقل) ناوبراوە، چونکە مرۆڤ بەهۆیەوە خۆی دەگرێتەوە لەوەی شێت نەفسی خۆی لێ ناگرێتەوە، وشـەی (عقـل) لـە "عقـال البعیر ـ پـەتی بەستنەوەی حوشتر"ـەوە وەرگیراوە.[1]

جوبائی ڕێگری لەوە کردووە هێزی بەدەستهێنانی زانست بریتی بێت لە عەقڵ[2]، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ "سووربوونی ئەو لەسـەر ئـەوەی مـرۆڤ بـەر لـە کـامڵبوونی

---

1 الأشعري ـ مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، تصحيح ونشر هلموت ريتر، ط٣، ص٤٨٠.

2 سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨١، القاضي عبدالجبار، المغني، ج١٢، ص٣٨

عەقڵی جێگەی داوا(تكليف) نییە [1]، ئەمەش ئەوەیە دواتر قوتابییەکەی جوبائی (واتە: قازی عەبدولجەبار) لەگەڵی تەبایە، چونکە مرۆڤ لای جوبائی لەگەڵ کامڵبوونی ئەقلی بەهێزە لەسەر بەدەستهێنانی زانست بە خودا.[2]

قازی عەبدولجەبار لە (المغني)دا پێناسەی (عقل) دەکات و دەڵێت: (بزانە "عقل" بریتییە لە ڕستێك لە زانستی تایبەتکراو، هەرکات لە داوالێکراو (مکلف)دا بەرهەمهاتن، وردبوونەوە و بەڵگەهێنانەوە و هەستان بە جێبەجێکردنی ئەوەی داوای لێکراوە لە ئەودا ڕاست و دروست دەبێت".[3]

پێناسەی قازی عەبدولجەبار بۆ عەقڵ "پەیوەستە بە وردبوونەوەی لە دروستی داوا (تکلیف)دا، چونکە پێداگر بووە لەسەر جێگیرکردنی دامەزرانی داوالێکراو (مکلف) بە عەقڵ بۆ ئەوەی داواکە ڕاست و دروست بێت، خۆی بواردووە لە هەر قسەیەك لە عەقڵ لەوانەبێ سەربکێشێت بۆ داوای لە توانابەدەر، لێرەوە پێداگری ئەو لەسەر ئاماژە نەکردن بە عەقڵ وەك هێزێك، هەروەك چۆن ئەبوهوزەیل و فەیلەسوفان بۆی دەچن، چونکە توانای پێشینە، یان توانای شاراوە بۆ ئەم بەڵگانە ڕەفز دەکات و پێداگرە لەسەر "توانای بەدیهێنەر بۆ ئەو هێزە (القدرة المحققة لها) وەك ڕستێك لە زانستی تایبەتکراو، چونکە ئەو بەستنەوەی بونیاد بە ئەرکەوە (بە کارەوە) پەیی پێ دەبات".[4]

قازی عەبدولجەبار ئەمەش دەکاتە سەر باری و دەڵێت: "مەبەست بە عەقڵ خودی عەقڵ نییە، بەڵکو بۆ ئەوەیە بەهۆیەوە بگەیە بەدەستهێنانی زانستەکان و هەستان بەوەی داواکراوە لە کارەکان، بۆیە هەر دەبێت بۆ کەسی عاقڵ کۆمەڵێك

---

[1] حسني زينة، العقل عند المعتزلة، ط٢، ص٢١.

[2] الأشعري، مقالات الإسلاميين، ص٤٨١.

[3] القاضي عبدالجبار، المغني، تحقيق: محمد علي النجار، د.عبدالحليم النجار، مراجعة: د.إبراهيم مدكور، ج١١، ص٣٧٥.

[4] حسني زينة، العقل عند المعتزلة، ص٣١، ٤١ بە دەستکارییەوە.

زانست بەدەست بێت، بەهۆیەوە ئەوەی بۆی پێویستە لە مەعریفە بەدەستی بهێنێت و ئەوەی لەسەری واجب بووە لە کارەکان جێبەجێیان بکات".[1]

هەندێکجار قازی عەبدولجەبار (القلب) لە جێگەی (العقل) بەکاردەهێنێت، بە وتنی: "لەبەرئەوەی باوەڕپێهێنراو بەوە وەسفکراوە، چونکە دڵی دامەزراندووە لەسەر ئەوەی باوەڕی پێهێناوە (عقد بقلبه على ما اعتقده)".[2]

هەروەها دەڵێت: "دەبێ دڵ تەندروست بێت بۆ ئەوەی مەعریفەی تێدا بەدیبێت"[3]، ئەو وردبوونەوە دەداتە پاڵ دڵ لە دەروازەی کینایە لە عەقڵ، ئەو لەم خاڵەدا لەگەڵ ئەهلی سوننە تەبایە، چونکە ئەم قسە لە قورئاندا بنچینەیەکی بۆ هەیە، لە ئایەتی: ﴿ أَفَلَمۡ يَسِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَتَكُونَ لَهُمۡ قُلُوبٞ يَعۡقِلُونَ بِهَآ أَوۡ ءَاذَانٞ يَسۡمَعُونَ بِهَا ﴾(الحج: ٤٦).[4] واتە: (ئایا ئەوانە بەسەر زەویدا نەڕۆشتوون بە دڵ و دەروونێکی هۆشیارەوە تا بیرێك بکەنەوە، یان خاوەنی گوێ و دەزگای بیستن نەبوون بەسەرهاتەکانیان ببیستن و لێکیبدەنەوە).

عەقڵ لای ئەشعەرییەکان:

ئەبو حەسەنی ئەشعەری دەڵێت: "عەقڵ بریتییە لە زانست"[5]، بەڵگەی هێناوەتەوە لەسەر ئەوەی عەقڵ شتێکی دیکە نییە جگە لە زانست، ئەگەر نە، وێناکردنی هەڵوەشان (کردنەوە)ی بۆ گونجاوە، ئەوەش مەحاڵە، چونکە نابێت هەر لە بنەڕەتەوە عاقڵێك زانستێکی بۆ نەبێت، یان زانایەك عەقڵێکی بۆ نەبێت".[6]

---

[1] القاضي عبدالجبار، المغني، ج١١، ص٣٧٩

[2] القاضي عبدالجبار، المغني، ج١٢، ص٢٨.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٢

[4] حسني زينة، العقل عند المعتزلة، هامش صفحة ٣٣

[5] الأشعري، مقالات الإسلاميين، ص٤٨

[6] عضدالدين الإيجي، المواقف في علم الكلام، ص١٤٦

لە پێناسـەکەی ئەبوحەسـەنی ئەشعەرییەوە بـۆ عـەقڵ دەبیـنین ئـەو پێـداگرە لەسەر ئامانج کە بریتییە لە بەدەستهێنانی زانست.

قازی ئەبوبەکر باقلانی دەڵێت: عەقڵ کۆمەڵێك زانستی زەروورین بە واجببـوونی پێویستەکان و گونجاوبوونی گونجاوەکان و مەحاڵبوونی مەحاڵەکان.[1]

هەروەها ئەبو مەعالی جوینی (٤٧٨ك مردووە) لە کتێبی (الإرشاد)دا دەڵێت:

عەقڵ کۆمەڵێك زانسـتی زەرووریـن، جـوینی بـەوە دیـاری دەکـات کـۆی زانسـتە زەرووریيەکان نییە، چونکە کەسی کوێر و ئەو کەسەی پەیی نابات بە عەقڵ وەسف دەکرێن لەگەڵ نەبوونی زانستی زەرووری لێیانەوە، بەوەش ڕۆشـن بوویـەوە عـەقڵ هەندێکە لە زانستە زەرووریيەکان، نەك هەموو زانستە زەرووریيەکان بێت.. ڕێگـەی دیاریکردن و دەقاندنی سەری ئەوەیـە بوترێـت: هـەر زانسـتێك کەسـی ئـاقڵ خـاڵی نەبێت لێی لەباری یادکردنەوە تیایدا و کەسی نائاقڵ تیایـدا بەشـدار نـەبێت، ئـەوە بریتییە لە عەقڵ، لە داخوازی ئەم ڕۆچوونەوە عەقڵ کۆمەڵێك زانستی زەروورین بـە گونجـاوزانینی گونجاوەکـان و بـە مـەحاڵ بینـینی مەحاڵـەکان، وەك زانسـت بـە مەحاڵبوونی کۆبوونەوەی دژەکان، و زانست بەوەی زانراوەکان لە نەرێ یـان ئـەرێ خاڵی نین و زانست بەوەی هـەبوو (موجـود) خـاڵی نییـە لـە دێرینی یـان نـادێرینی (ڕووداو).[2]

بەمەدا ڕۆشن دەبێتەوە قازی باقلانی و لەدوای ئەویش جوینی، پێداگرن لەسـەر توانای عەقڵ بۆ جیاکردنەوەی شتەکان و حوکم بەسەریاندا، واتـە پێـداگرن لەسـەر ئـەرکی عـەقڵ و جێبـەجێکردنی بەسـەر حوکمـە عەقڵییەکانـدا کـە لەسـەر زانسـتە زەرووریيەکان شان دادەدەن.

---

[1] القرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج١، ص٣٧٠

[2] الجويني، كتاب الإرشاد، ص١٥، ١٦.

حاریسی موحاسیبی پێیوایە "عەقڵ غەریزە بێت".[1]

ئەبوبەکر لە شافیعی و ئـەبی عەبـدوڵڵای کوڕی موجاهیـدەوە دەگێڕێتـەوە ئـەو دووانــە وتویانــە: عــەقڵ ئــامێری جیاکردنەوەیــە، هــەروەها لــە ئــەبی عەباســی قلانسییەوە باس دەکات وتویەتی: عەقڵ هێزی جیاکەرەوەیە.[2]

عەقڵ لای فەخری ڕازی (٥٤٤ك ـ ٦٠٤ك) بریتییە لە زانستی بەڵگەنەویست، ئـەو زانستانەش بریتین لە سەرمایە و وردبوونەوە.

بیر (فکر) مانایەکی بۆ نییە جگە لە ڕێکخستنی زانستەکان بۆ ئەوەی لە ڕێگـەی ئەو ڕێکخستنەوە بگاتە بەدەستهێنانی زانستی کەسبی.

ئـەو زانسـتە بەڵگەنەویسـتانە کـە بـە عـەقڵ نـاودەبرێن سـەرمایەن و لێکـدانیان لەسەر چەندین ڕووی تایبەتکراو وەك دەستوەردانی بازرگان وایە بۆ سەرمایەکەی و لێکـدانی لەســەر ڕووی جۆراوجـۆر بــە کــڕین و فرۆشــتن، بەرهــەمهاتنی زانســت دەرئەنجام وەك بەرهەمهاتنی قازانج وایە، هەر بـەو جـۆرە بەرهـەمهاتنی تـوانین بـۆ سەر کاری جۆراوجۆر وەك سەرمایە وایە و بەکارهێنانی ئەو هێـزە لـە بەرهـەمهاتنی کاری چاکە و خێر وەك دەستوەردانی بازرگانەکەیە لە سەرمایەکەدا و بـەرهامهاتنی کاری خێر و چـاکەش وەك قازانجەکـە وایـە، ئەگـەر ئەمـە جـێگیر بـوو دەڵـێین: لـە بەخششی خودایی ژیان و عەقڵ و دامەزرانە، پاشان ئـەو کەسـەی هـەرگیز سـوودی لێ نەبینیوە نـە بـۆ ناسـینی حـەق و نـە بـۆ کـاری خێـر، لـە قازانجەکـە بەتـەواوی مەحرومە، ئەگەر مرد بە تەواوی سەرمایەکەی بەفیڕۆ دەڕوات".[3]

---

[1] الحارس بن الأسد المحاسبي، العقل وفهم القرآن، تحقيق: حسين القوتلي، ط٢، ص٢٠٣.

[2] القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ج١، ص٣٧١.

[3] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢٦، ص٢٥٦.

عەقڵ لای فەیلەسوفان:

لای ئەرەستۆ: لای ئەرەستۆ دەربارەی عەقڵ باسەکە شێوەیەکی وەرگرتووە جیاوازە لەوەی قورئانی پیرۆز هێناویەتی.

ئەرەستۆ پێیوایە جۆرێکە لە نەفس، دابڕان، یان جیابوونەوە لە جەستە قبووڵ دەکات وەك چۆن شتێکی نەمر لە شتێکی تێکچوو جیادەبێتەوە،[1] ئەو جۆرە نەفسە لە بووندا بەسەر جەستەدا پێشکەوتووە، ئەو تەنهایەکە لە دەرەوە ڕوو لە نەفس دەکات بەرانبەر هێزەکانی دیکەی نەفس کە لە کۆرپەلەییەوە بۆی دێن، ئەو تەنها شتێکی خواوەندییە لە نەفسدا[2]

وا دەردەکەوێت جەوهەرێك لەناوماندا لەدایك دەبێت، بوونی تێر و تەواوە و تێکچوون ڕووی لێ ناکات، ئەو جەوهەرە لە خودی خۆیدا کارلێك ناکات و بە جەستەوە نەلکاوە و یەکێکە لە هەبووە ژنەوراوەکان.[3]

ئەرەستۆ لە باسەکەی دەربارەی عەقڵ پێداگری کردووە لە پلەی عەقڵ لە کردەی ژنەوتندا، ئەو پێیوایە (یەکەم) عەقڵ هێزێکە، پاشان: "ئەم عەقڵە لە هێزەوە بۆ کردار دەگوێزێتەوە، واتە لە تەنها ئامادەییەکەوە بۆ کردەی داڕنینی ماناکان لە شتە بەرهەستەکانەوە، کاتێك دەگاتە ئەم پلەیە توانای بیرکردنەوەی لە خۆ بۆ دروست دەبێت..

ئەرەستۆ پێیوایە سروشتی ئەم عەقڵە هەرچۆنێك بێت بۆ خۆی دەستەوسانە لە پەییبردن بە شت، چونکە عەقڵە بە هێز (بەئامادەیی)، ناکرێت ببێتە شتێك بە کردار

[1] Aristotic, De Animal with Translation, Introduction and Notes, R. D. Hicks, M. A. Cambridge, Univ. Press, ١٩٠٧, page ٥٧.

[2] أرسطو ـ كتاب تكوين الحيوان، ص٧٣٦ب س ٢٧ ـ ٢٨ عن د.محمد عبدالهادي أبو زوبدة ـ رسائل الكندي الفلسفية، ص٣٣٣ من التحقيق.

[3] سەرچاوەی پێشوو ـ د.محمد عبدالهادي أبو زبدة، نفس الموضع.

مەگەر بە کاریگەری شتێکی دیکە کە بە بوونێکی کرداری بوونی هەیە، ئەوەش بریتییە لە عەقڵی چالاك". [1]

ئەرەستۆ بەوە خۆی ڕووبەڕووی گرفتێك کردووەتەوە لە دەقەکانیدا ڕۆشنی نەکردووەتەوە و دواتر ڕاڤەکەرانی تیایدا جیاوازی کەوتووەتە نێوانیانەوە، ئەوەش دەربارەی عەقڵی چالاکە، ئایا بەشێکە لە ئێمە یان نە؟.

هەر ئەوەش وایکردووە ئەسکەندەر ئەفرودیسی ـ یەکێك لە ڕاڤەکەرانی ئەرەستۆ ـ هەوڵدەدات چارەسەرێك بۆ ئەم گرفتە بدۆزێتەوە بۆیە بۆ ئەوە دەچێت عەقڵی چالاك کە ژنەوراوەکان بەدیدەهێنێت بەشێك نییە لە بەشەکانی نەفس، یان ئەرکێك لە ئەرکەکانی، بەڵکو ئەوە بریتییە لە خواوەند[2].

بۆچوونی ئەسکەندەر لەوەدا پوختە دەبێت ئەرەستۆ توانیویەتی جیاکاری بکات لە نێوان سێ عەقڵدا، ئەوانەش:

- عەقڵی هیولانی، یان کارلێککەر.
- عەقڵی کەسبکراو (بەدەستهێنراو)
- عەقڵی چالاك.[3]

ئەسکەندەر مەبەست لە هەریەك لەو عەقڵانە ڕۆشن دەکاتەوە و پێیوایە: عەقڵی هیولانی: تەنها ئامادەگییە بۆ پەییبردن بە حەقیقەتی شتەکان، وەك چۆن مادده هەموو شێوەکان وەردەگرێت.

بەدوای ئەمەدا لە پلەدا عەقڵێکی دیکە دێت بریتییە لە عەقڵی کەسبکراو.. یان بە گوزارشتێکی وردتر، ئەو عەقڵەی لە ڕێگەی بەدەستهێنانەوەیە، ئەو عەقڵەیە

---

[1] د.محمود قاسم، في النفس والعقل لفلاسفة الإغريق والإسلام، ط٢، ١٨٥ ـ ١٨٦

[2] سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٧، أرسطوطاليس ـ في النفس ـ تحقيق: د.عبدالرحمن بدوي، ص٥.

[3] سەرچاوەی پێشوو لأرسطو، ص٢ من التصدير.

بیردەکاتەوە و لە هێزەوە دەگوێزێتەوە بۆ کردار، ئەوەش عـەقڵی یەکەمـە لـەدوای ئەوەی لەگەڵ وێنەکان (شێوەکان)، یان مانا عەقڵییەکان یەکانگیر دەبێت.

لە کۆتایی هەمووانەوە عەقڵی سێیەم دێت بریتییە لـە عـەقڵی چـالاك کـە عەقڵـە مادییەکە دەکات بە عەقڵێکی کەسبکراو، ئەوەش ئەو هۆیـە عـەقڵ لـە هێـزەوە بـۆ کردار دەردەهێنێت، واتـە لـە تـەنها ئامادەییەکـەوە بـۆ تـوانین لەسـەر پـەییبردن، ئەوەش شێوەیەکی ڕووت و دابڕاوە لە مـاددە، بـەڵام پەیوەسـت نابێـت بـە عـەقڵی مادیەوە تا ئەو کاتەی نەفس بـیری لـێ دەکاتـەوە، ئـەو عەقڵـە جێگـەی تێکچـوون نییە، بۆیە لەو کاتەدا ئەو نەمرە.[1]

بەم جۆرە ئەرەستۆ لە چییەتی عەقڵ کۆڵاوەتەوە، ئەو کـارەی قورئـان گرنگـی پێ نەداوە، چونکە گرنگی قورئان دەربارەی ئەرکی عەقڵە وەك چۆن دواتر ڕۆشـنی دەکەینەوە[2]

عەقڵ لای فەیلەسوفانی ئیسلام: فەیلەسوفانی ئیسلام ڕاشکاوانە دەڵێن عـەقڵ بـۆ چـەندین ڕوو بـەکاردەهێنرێت[3]، هـەموویان لەسـەر ئـەوە کـۆکن خـەڵکی لـە پێناسەی عەقڵ و ڕاستەقینەی عەقڵدا جیاوازی لە نێوانیاندایە.

ئیبن سینا لە پەیامی چـوارەمدا (الحـدود) لـە دووتـوێی نـۆ پەیامیـدا دەربـارەی حیکمەت و سروشت بەم جۆرە پێناسەی عەقڵ دەکات و دەڵێت:

عەقڵ ناوێکی هاوبەشە بۆ چەندین مانا:

---

[1] سەرچاوەی پێشوو ، ص١٨٨ ـ ١٨٩.

[2] بگەڕێوە بۆ الفصل الأول، ص٢٦، ٤١، ٤٢

[3] الفارابي، مقالة في معاني العقل، ص٣٩ ـ ٤٨ ضمن الثمرة المرضية في بعض الرسالات الفارابية طبعة Leiden ١٨٩٢، ابن سينا، رسالة الحدود، ضمن تسع الرسائل في الحكمة والطبيعيات، ط٢، ص٧٩، الغزالي، كتاب العلم من إحياء علوم الدين، تقديم د.رضوان السيد، ط٢، ص٢٣٩، الغزالي، معيار العلم في فن المنطق، ص١٦٢.

ـ بە دروستی فیترەتی یەکەم لە مرۆڤدا دەوترێت (عـەقڵ)، بۆیـە پێناسـەکەی ئەوەیـە: هێزێکـە بەهۆیـەوە جیاکـاری لـە نێـوان کاروبـارە ناشـیرین و جوانەکانـدا دەکرێت.

ـ ئەوەی مرۆڤ بە ئەزموون بەدەستی دەهێنێت لە حوکمە هەموویەکییەکان پێی دەوترێت "عەقڵ"، ئەوکات پێناسەکەی ئەوەیـە: کۆمـەڵێك مانـای کۆبووەوەیـە لـە زەیندا دەبنە پێشەکی، بەهۆیانەوە بەرژەوەندی و مەرام هەڵهێنجانیان بۆ دەکرێت.

ـ پێی دەوترێت (عەقڵ) بۆ تاکە مانایەك کە هەڵکەوتەیەکی پەسەندی مرۆڤە لە جووڵە و وەستان و قسە و هەڵبژاردنیدا.

ئـەم سـێ مانایـە جمهـور نـاوی (عـەقڵ)ی بـۆ بـەکاردەهێنن، بـەڵام ئـەوەی لای حەکیمان ـ وەك ئیبن سینا دەڵێت ـ عەقڵ ئاماژەی دەکاتە سەر بریتییە لە هەشـت مانا:

یەکەمیان: ئەو عەقڵەی ئەرەستۆی فەیلەسوف باسی کردووە لە کتێبی (البرهان وفــرق بینــە و بــین العلــم)، دەڵێــت ئــەم عەقڵــە بریتییــە لــە وێناکردنــەکان و بەڕاستزانینەکان بە فیترەت، بۆ نەفس بەرهەم هاتووە، زانستیش ئەوەیە بە کەسب (بەدەستهێنان) وەرگیراوە، (لەوانە) ئەو عەقڵـە باسـکراوانەی لـە (کتـاب الـنفس)دا هاتوون.

هـەروەها لەوانـە (دووەم و سـێیەم): عـەقڵی تیـۆری و عـەقڵی کـرداری، عـەقڵی تیۆری هێزێکی نەفسە چییەتی (ماهية) کاروبارە هەمووەکییەکان لە ئاڕاستەیەکەوە کە هەمووەکین وەردەگرێت، عەقڵی کرداریش هێزێکی نەفسـە بریتییـە لـە بنـەمای بزوانـدنی هێـزی شـەوق بـۆ ئـەو شـتەی هەڵیدەبـژێرێت لـە بەشـەکییەکان لـەپێناو ئامانجێکی جێگومان، پاشان بـە کۆمـەڵێك هێـزی زۆر لـە عـەقڵی تیـۆری دەوترێـت (عەقڵ).

هەروەها لەوانە (چوارەم): عەقڵی هیولانی بریتییە لە هێزێکی نەفس ئامادەیە بۆ قبووڵی چییەتییەکان (ماهیات)ی شت کە ڕووتن لە کەرەستە.

هەروەها لەوانە (پێنجەم): عەقڵ بە مەلەکە بریتییە لە هەوڵی تەواوکردنی ئەو هێزە تا ببێتە هێزێکی نزیك لە کردار بە بەرهەمهاتنی ئەوەی لە کتێبی (البرهان(دا ناوی (عەقڵ)ی لێناوە.

هەروەها لەوانە (شەشەم): عەقڵ بە کردار بریتییە لە هەوڵی تەواوکردنی نەفس لە شێوەیەکدا، یان لە شێوەیەکی ماقووڵ (ژنەوراو)دا تا هەر کات بخوازێت بیژنەوێت و بە کردار ئامادەی بکات.

هەروەها لەوانە (حەوتەم): عەقڵی سوودلێبینراو (وەرگیراو) ئەوەش چییەتییەکی ڕووتە (ماهیة مجردة) لە نەفسدا ریشەی داکوتیوە لەسەر ڕێگەی کۆمەڵێك بناغە لە دەرەوە.

هەروەها لەوانە (هەشتەم): ئەو عەقڵانەی پێیان دەوترێت عەقڵە چالاکەکان، ئەوانەش لە بنەڕەتەوە ڕووتن لە مادده، بۆیە (پێناسەی عەقڵی چالاکە)، بەڵام لەو ئاڕاستەوە کە عەقڵێکە بریتییە لە جەوهەرێکی وێنەیی، خودەکەی لە خۆیدا چییەتێکی ڕووتە، نەك بە ڕووتکردنەوەی غەیری خۆی لە مادده و پەیوەستییەکانی مادده، ئەوانە چییەتی هەموو هەبوویەکن، بەڵام لەو ئاڕاستەوە کە عەقڵێکی چالاکە بریتییە لە جەوهەرێك بەو سیفەتە باسکراوە دەتوانێت عەقڵی هیولانی لە هێزەوە دەربهێنێت بۆ کردار بە جیلوەکردن (هەڵهاتن) بۆی).[1]

لەوەی ڕابوورد دەبینین ئەم فەیلەسوفە مسوڵمانە کاتێك قسە لە عەقڵ دەکات هەموو شوێنەکان کە بەکارهێنانەکانی عەقڵیان تێدا باسکراوە ئاماژە پێ دەدات، بەپێی ئەوەی مەقامەکە داوای دەکات لە ڕووی کردارەوە، یان ئەرکەوە، یان لە ڕووی پلەوە لە کردەی ژنەوتندا ـ یەکسانە ئەوە لای جمهور بێت، یان ئەهلی کەلام،

---

[1] ابن سينا، الرسالة الرابعة في الحدود، ط١، ص٧٩ ـ ٨١، الغزالي، معيار العلم في فن المنطق، ص١٦٢ ـ ١٦٤.

یان فەیلەسوفانی پێشوو ـ ئەوەش بۆ ئەوەی بووەستێت لەسەر کۆی ئەوەی وتراوە دەربارەی عەقڵ تاکو وردبوونەوەی بۆ کاروبارەکان وردبوونەوەیەکی تایبەت بێت "بۆ نموونە دەبینین ئەوەی پەیوەستە بە عەقڵی چالاکەوە لای فارابی و ئیبن سینا، عەقڵێکی دابڕاو (جیاکەرەوە) و بنەمایەکی کارای کاریگەرە لە عەقڵی مرۆیدا و لە شتانی دیکە جگە لەوە، بەڵام بنەمای یەکەم نییە بۆ کۆی هەبووەکان، چونکە بنەمای یەکەم بریتییە لە خودی خواوەند).[1]

فرەیی دید و بۆچوون دەربارەی ماناکانی عەقڵ هەرچەند بن بۆ بەهای خودی عەقڵ دەگەڕێنەوە، چونکە مرۆڤ تەنها بە عەقڵ دەبێت بە مرۆڤ، ئەگەر عەقڵ لەوێ بوونی نەبێت داوا (تکلیف) هەڵدەگیرێت.

الحجر: بریتییە لە عەقڵ، بە (حجر) ناونراوە، چونکە رێگری لە خاوەنەکەی دەکات بەربێتەوە بۆ نێو شتێك نابێت بۆ ناوی بەربێتەوە، وەك چۆن ناونراوە (عقل و نهیة)، چونکە دەبەستێتەوە و ڕێگری لێ دەکات.

(الفراء) دەڵێت: عەرەب دەڵێن: (إنه لذو حجر) ئەگەر کەسێك بوو زاڵ بوو بەسەر نەفسی خۆدا و دەستی بەسەردا گرتبوو وەك ئەوەی لەو قسەیانەوە وەرگیرابێت (حجرت علی الرجل ـ حیجرم خستە سەر پیاوەکە)، لەسەر ئەمە عەقڵ بە (حجر) ناوبراوە، چونکە رێگری دەکات لە شتی ناشیرین.[2]

الحلم: وشەی (حلم) بە کەسرەی پیتی (حاء)ـەکە: بریتییە لە هێواشی و لەسەرخۆیی و ژیرمەندی، کۆیەکەی بریتییە لە (أحلام و حلوم).

(حلم) دژی وشەی (سفە ـ گێلی و گەوجی و گەمژەیی)، ئەوەش بریتییە لە ئارامی و لەسەرخۆی و دامەزران لە کاروبارەکاندا.[3]

---

[1] الکندي، رسائل الکندي الفلسفیة، تحقیق: محمد عبدالهادي أبو زبدة، هامش١، ص٣٢٦ بە دەستکارییەوە.

[2] الفخر الرازي، التفسیر الکبیر، ج٣١، ص١٦٤، ١٦٥.

[3] ابن منظور، لسان العرب، مادة حلم، ج٢، ص٩٨٠.

النهى: بریتییە لە عەقڵ، وشەکە (تاکە و کۆ)یە، (النهية): بریتییە لە (عُقـل) بـە بۆری سەر پیتی (عين)، بۆیە بـەوە نـاونراوە، چـونکە نـەهی لـە ناشـیرین دەکـات، (فلان ذو نهية): واتە خاوەن عەقڵە لە کاری ناشیرین دەیگرێتەوە.[1]

اللب(کرۆك): (لب)ی هەموو شتێك و (لباب)ی هەموو شتێك بریتییە لە: پاڵفتە و باشترینی ئەو شتە، پاڵفتەی هەموو شتێکیش بریتییە لە (لب)ـەکەی، (لب)ـی هـەر شتێك بریتییە لە خودی شتەکە و حەقیقەتەکە.

(لب) بریتییە لە عەقڵێکی پاڵفتـە لـە خەڵتـە، بـەوە نـاونراوە، چـونکە پاڵفتـەی ئەوەیە لە مرۆڤدایە لە مانا، وتراوە: بریتییە لـەوەی پاکـژ بـووە لـە عـەقڵ، هـەموو (لب)ێك عەقڵە، بـەڵام هـەموو عـەقڵێك "لـب" نییـە، بۆیـە خـودا (سـبحانە وتعـالی) حوکمەکانی ـ کە تـەنها عەقڵـە پاکـژەکان پێـی دەگـەن ـ بەسـتووەتەوە بـە (أولـي الألباب)ـەوە.[2]

القلب (دڵ): زۆرینەی ئەهلی تەفسیر لەسەر ئـەوە کـۆدەنگن (قلـب) بریتییـە لـە (عقـل) ئـەوەش لـە ئایـەتی: ﴿لِمَن كَانَ لَهُۥ قَلۡبٌ﴾ (ق: ٣٧)،[3] واتـە: (بـۆ کەسـێك دڵێکی زیندووی هەبێت). واتە: دڵێکی سەلامەت بەهۆیەوە ڕاستەقینەی ئـەوەی لـە کاروبارەکان دەیبینێت پەیی پێ دەبات و وەك پێویست بیری تێدا دەکاتەوە، ئیبن عـەباس(٦٨ك مـردووە) بـە "عـەقڵ" تەفسـیری کـردووە، ئـەوەش، چـونکە عـەقڵ هێزێکە لە هێزەکانی دڵ، ئەبولەیس (٩٧ك مـردووە) دەڵێـت: (لمـن کـان لـە قلـب) واتە: عەقڵ، چـونکە عـەقڵ بـە دڵەوەیـە، بۆیـە بـۆی بـەکاربراوە، موجاهیـد (١٠٤ك مردووە) هەمان بۆچوونی هەیە.

---

[1] سەرچاوەی پێشوو ، مادة نهى، ج٦، ص٤٥٦٥.

[2] سەرچاوەی پێشوو مادة لبب، ج٥، ص٣٩٧٩، الراغب الأصفهاني، المفردات في غريب القرآن، ص٤٦٦.

[3] الحارث المحاسبي، العقل وفهم القرآن، ص١٢٠، ١٢١ من التحقيق.

بەشی یەکەم

قورئان لە نێوان وردبوونەوەی عەقڵی و داوای زانست و مەعریفەدا

یەکەم: بانگی ڕاشکاو بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئاندا

بانگەوازی قورئانی پیرۆز بۆ وردبوونەوەی عەقڵی بانگەوازێکی ڕاشکاوە و تەئویل قبووڵ ناکات، ئیسلام وردبوونەوەی عەقڵی کردووە بە واجبێکی ئایینی و جێبەجێکردنی ئەرکی عەقڵی کردووە بە فەرزێکی خودایی، بەڵکو کردوویەتی بە بەرپرسیارێتییەکی سەپاو و مرۆڤ ناتوانێت لێی هەڵبێت و لە داهاتوودا لەسەر باشی، یان خراپی بەکارهێنانی وردبوونەوەی عەقڵی دادگایی دەکرێت.

لەباری قسەکردن لە وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئانی پیرۆزدا، یەکەمجار کارەکە دەخوازێت قسە لە عەقڵ بکەین، چونکە عەقڵ بنچینەی وردبوونەوەیە و وردبوونەوە بەبێ عەقڵ بوونی نییە، وەك ئیمامی جوەینی (٤٧٨ك مردووە) دەڵێت: (مەرجی دەستپێکردنی وردبوونەوە پێشکەوتنی عەقڵە)[1]

عەقڵ لە قورئانی پیرۆزدا:

وشەی (عقل) لە قورئانی پیرۆزدا نەهاتووە، بەڵکو وردبوونەوەی عەقڵی هاتووە بە مانای بەکارهێنانی عەقڵ لە ژنەوتن (تعقل)دا، چونکە عەقڵ چییەتییەکی سەربەخۆی نییە بەخۆوە، بەڵکو کردەی عەقڵی بوونی هەیە, ئایەتەکانی قورئان لە زۆر شوێندا ڕاشکاوانە گوزارشتیان لێداوە.

لە ٤٩ ئایەتدا داتاشراوەکانی "عقل" هاتوون، هەموویان لە شێوە کرداریدان.

- ڕشتەی (عقلوە) یەك جار.[2]
- ڕشتەی (نعقل) یەك جار.[3]
- ڕشتەی (یعقلها) یەك جار.[1]

---

[1] الجويني، كتاب الإرشاد الى قواطع الأدلة في أصول الإعتقاد، ص١٦.

[2] أنظر: البقرة/٧٥.

[3] الملك/١٠.

- ڕشتەی (یعقلون) (٢٢) جار.[٢]

- ڕشتەی (تعقلون) (٢٤) جار.[٣]

لەبەرئەوەی وشەی (عقل) بە شێوەی ناو لە قورئاندا نەهاتووە، ئەوا هاوواتاکانی عەقڵ بە شێوەی ناو هاتوون وەك (لب - کرۆك)، کۆیکردووەتەوە و بووە بە (ألباب)، هەروەها (حلم) - بە کەسرەی ژێر پیتی حا - و کۆیکردووە و بووە بە (أحلام)، بەهەمان شێوە وشەی (حجر) و (نهی) و (قلب) و (فؤاد) هەموویان بە مانای عەقڵ هاتوون. زۆرێکی دیکە لە ئایەت، هاتوون بانگ دەکەن بۆ بەگەڕخستنی عەقڵ لە وردبوونەوە و سەرنجدان و تێڕامان و تێفکرین... هتد.

بە گەڕانەوە بۆ ئەم ئایەتانە و کۆکردنەوەیان و تێڕامان تیایاندا دەبینین لە پێنج ڕووەوە هاتوون:

ڕووی یەکەم: ئەو ئایەتانەی هان دەدەن بۆ بەگەڕخستنی عەقڵ، وەك مەلەکەیەکی فیتری کە خودا دروستی کردووە و تیایاندا ئاماژە دەکەن بۆ ئەو دراوانەی لەگەڵ فیترەتی تەندروست گونجاون.

وەك ئایەتی: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱخْتِلَٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ وَٱلْفُلْكِ ٱلَّتِى تَجْرِى فِى ٱلْبَحْرِ بِمَا يَنفَعُ ٱلنَّاسَ وَمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن مَّآءٍ فَأَحْيَا بِهِ ٱلْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَآبَّةٍ وَتَصْرِيفِ ٱلرِّيَٰحِ وَٱلسَّحَابِ ٱلْمُسَخَّرِ بَيْنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ

---

[١] العنكبوت/٤٣.

[٢] البقرة/ ١٦٤ - ١٧٠، المائدة/٥٨، ١٠٣، الأنفال/٢٢، يونس/٤٢، ١٠٠، الرعد/٤، النحل/٦٧،١٢، الحج/ ٤٦، الفرقان/٤٤، العنكبوت/٣٩، ٦٣، الروم/٣٤، ٢٨، يس/ ٦٨، الزمر/٤٣، الجاثية/٥، الحجرات/٤، الحشر/١٤.

[٣] البقرة/٤٤ - ٧٣ - ٧٦ - ٢٤٢، آل عمران/٦٥ - ١١٨, الأنعام/ ٣٢ - ١٥١، الأعراف/ ١٦٩، يونس/١٦، هود/٥١، يوسف/٢ - ١٠٩، الأنبياء/ ١٠ - ٦٧، المؤمنون/٨٠، النور/٦١، الشعراء/٢٨، القصص/٦٠، يس/٦٢، الصافات/١٣٨، غافر/٦٧، الزخرف/٣، الحديد/١٧.

﴿ يَعۡقِلُونَ ﴾ (البقرة: ١٦٤). واته: (بەڕاستی لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و ئاڵوگۆڕی شەو و ڕۆژدا و لەو کەشتیانەدا کە دەگەڕێن بە دەریادا و بەهۆیەوە سوود بە خەڵکی دەگەیەنن و لەو ئاوەی کە خوا لە ئاسمانەوە دەیبارێنێت و ئینجا بەهۆیەوە زەوی پێ زیندوو دەکاتەوە دوای وشك بوون و مردنی، هەروەها جۆرەها زیندەوەر و گیانلەبەر و مار و مێرووی لەسەر ڕووکاری زەویدا بڵاوکردووەتەوە و گۆڕاندن و هاتووچۆپێکردنی با و شەماڵ و ڕاگیر کردنی هەورەکان لە نێوان ئاسمان و زەویدا، ئەمانە هەموو بەڵگەو نیشانەی بەهێزن بۆ ئەوانەی کە عەقڵ و بیر و هۆشیان دەخەنەکار و بیر لە دەسەڵاتی بێ سنووری خوا دەکەنەوە).

﴿ وَفِي ٱلۡأَرۡضِ قِطَعٞ مُّتَجَٰوِرَٰتٞ وَجَنَّٰتٞ مِّنۡ أَعۡنَٰبٖ وَزَرۡعٞ وَنَخِيلٞ صِنۡوَانٞ وَغَيۡرُ صِنۡوَانٖ يُسۡقَىٰ بِمَآءٖ وَٰحِدٖ وَنُفَضِّلُ بَعۡضَهَا عَلَىٰ بَعۡضٖ فِي ٱلۡأُكُلِۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ﴾ (الرعد: ٤). واته: (لەسەر ڕووکاری زەوی پارچەی جۆراوجۆر لە پاڵ یەکدا هەیە، هەروەها باخی ڕەزی ترێ، کشتوکاڵی هەمەجۆر لە دانەوێڵە و بێستانەکاندا، دارخورمای یەك قەدو دوو قەد، هەموو ئەمانە بە یەك ئاو ئاودێر دەکرێن و لە یەك جۆر ئاو دەخۆنەوە و هەندێکیانمان لە هەندێکی دیکە بۆ خۆراکی ئادەمیزاد نازدارتر و پەسەندتر کردووە، بەڕاستی ئا لەو شتانەشدا بەڵگە و نیشانەی زۆر هەن بۆ کەسانێك عەقڵ و ژیری خۆیان بخەنەکار). ﴿ وَسَخَّرَ لَكُمُ ٱلَّيۡلَ وَٱلنَّهَارَ وَٱلشَّمۡسَ وَٱلۡقَمَرَۖ وَٱلنُّجُومُ مُسَخَّرَٰتُۢ بِأَمۡرِهِۦٓۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ﴾ (النحل: ١٢). واته: (هەروەها شەو و ڕۆژ و خۆر و مانگی بۆ ئێوە ڕام هێناوە، ئەستێرەکانیش بە فەرمانی ئەو زاتە ڕامهێنراون، بە ڕاستی ئا لەو دیاردە و دروستکراوانەدا بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ کەسانێك کە عەقڵ و ژیریان بخەنەکار، هەن).

﴿ وَمِن ثَمَرَٰتِ ٱلنَّخِيلِ وَٱلۡأَعۡنَٰبِ تَتَّخِذُونَ مِنۡهُ سَكَرٗا وَرِزۡقًا حَسَنًاۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَةٗ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ﴾ (النحل: ٦٧). واته: (لە بەروبوومەکانی دار خورما و ڕەزی ترێکانیش شتی

سەرخۆشکەر دروست دەکەن، بەرهەمی چاك و بەسوود، بەڕاستی ئا لەوەشدا بەڵگە و نیشانەی ئاشکرا بۆ کەسانێك عەقڵ و ژیری خۆیان دەخەنەکار هەیە).

﴿ وَمِنْ ءَايَـٰتِهِۦ يُرِيكُمُ ٱلْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَيُحْىِۦ بِهِ ٱلْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَآ ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَـَٔايَـٰتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴾ (الروم: ٢٤). واتە: (هەروەها لە بەڵگەو نیشانەکانی دیکەی ئەوەیە کە هەورە بروسکەتان نیشان دەدات کە ترسی لێ دەکرێت و ئومێد بەخشیشە و لە ئاسمانەوە باران دەبارێنێت، زەوی پێ زیندوو دەکاتەوە دوای ئەوەی کە مردبوو، بەڕاستی ئا لەو دیاردەیەشدا بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ کەسانێك ژیریان بخەنەکار، هەن).

لەم دەقە قورئانیانەوە سەرنج دەدرێت کردار لە ئەم بەشەی ئایەتەکان (لقوم یعقلون) بە ڕێگەی (تقریر) هاتووە، (تقریر بریتییە لە هەڵنانی دوێنراو (مخاطب) بۆ دانپیادانان بە کارێکدا لای جێگیر بووە).[1] قورئانی پیرۆز بە ئاڕاستەکردنی عەقڵ بەرەو ئەنجامدانی ئەو ئەرکەی لەپێناوی خولقێنراوە، دەستیپێکرد، بواری باس و لێکۆڵینەوەی بۆ کردەوە لە بوارەکانی دیاردە بینراوە بەرهەستەکان کە هەمووان دانی پیادا دەنێن.

ڕووی دووەم: ژمارەیەك ئایەت ئاماژە دەکەن بۆ ئەرك و فرمانی عەقڵ و ئاڕاستەکردنی بەرەو کاری وردبوونەوە و بەرچاوڕۆشنی و تێڕامان و تێفکرین و بیرهێنانەوە و حاڵیبوون...هتد، هەموو ئەوانەش کردەی عەقڵی جۆراوجۆرن و پلەکانیان جیاوازە، بۆ ئەوەی کۆمەڵێك ڕەهەندی بەرینتر و گشتگیرتر ببەخشێت لە کردەی وردبوونەوەی عەقڵیدا.

---

[1] الزركشي، البرهان في علوم القرآن، ج٢، ص٣٣١.

١ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ بۆ وردبوونەوە دەكەن:

قورئانی پیرۆز لە ١٢٩ ئایەتدا بانگ بۆ وردبوونەوە دەكات و بە مانای جۆراوجۆر هاتوون، لەوانە وردبوونەوە بە مانای وردبوونەوەی چاو، واتە بینین، هەروەها بە مانای چاوەڕوانی، ئەوەی لامان گرنگە وردبوونەوەیەكە هەڵدەستێت بە پشكنین و تێڕامان و قووڵبوونەوە و ڕۆشنكردنەوە و بینینی ڕاستەقینەی بوون و خەلق.

ئەم مانایە لە زۆر ئایەتدا هاتووە، وەك:

﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ﴾ (عبس: ٢٤). واتە: (دەبا ئادەمیزاد سەیری خواردنەكەی بكات و سەرنجی بدات و بیری لێ بكاتەوە). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ مِمَّ خُلِقَ ﴾ (الطارق: ٥). واتە: (كەواتە با ئادەمیزاد تەماشا بكات و سەرنج بدات كە لە چی دروستكراوە؟!). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ أَوَلَمْ يَنظُرُوا۟ فِى مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَىْءٍ وَأَنْ عَسَىٰٓ أَن يَكُونَ قَدِ ٱقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ ۖ فَبِأَىِّ حَدِيثٍۭ بَعْدَهُۥ يُؤْمِنُونَ ﴾ (الأعراف: ١٨٥). واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان نەداوە لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەكان و زەویداو ئەو هەموو شتانەی كە خوا بەدی هێناون؟ خۆ بەڕاستی نزیكبووەتەوە ئاكامیان، جا بە چ گوفتارێكی دیكە لە دوای قورئان باوەڕ دەهێنن؟).

٢ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ بۆ بینینی عەقڵی (ڕۆشنبینی) دەكەن:

وەك ئەركێك لە ئەركە عەقڵییەكان، بانگەوازی قورئان بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە ١٤٨ ئایەتدا ڕۆشن دەبێتەوە، لەوانە:

﴿ وَفِىٓ أَنفُسِكُمْ ۚ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴾ (الذاريات: ٢١). واتە: (هەروەها لەخودی خۆشتاندا، ئایا ئەوە بۆ بینایتان ناخەنە كار).

ئەوە (بصر)ێك نییە بە مانای وردبوونەوەی چاو، بەڵكو ئەوە (بصیرة ـ بەرچاوڕوونی) عەقڵییە، وەك ئایەتی:

﴿ أَوَلَمۡ يَرَوۡاْ أَنَّا نَسُوقُ ٱلۡمَآءَ إِلَى ٱلۡأَرۡضِ ٱلۡجُرُزِ فَنُخۡرِجُ بِهِۦ زَرۡعٗا تَأۡكُلُ مِنۡهُ أَنۡعَٰمُهُمۡ وَأَنفُسُهُمۡۚ أَفَلَا يُبۡصِرُونَ ﴾ (السجدة: ٢٧). واتە: (ئایا سەرنجیان نەداوە کە بەڕاستی چۆن ئێمە ئاوکێش دەکەین و دەیبەین بۆ زەوی و زاری وشك و بێ ڕووەك، جا بەو ئاوە ڕووەك و گژوگیا دەردەهێنین کە ماڵاتیان و خۆیشیان لێی دەخۆن، ئایا ئەوە نابینن و سەرنج نادەن؟!).

ئەمە بانگەوازە بۆ وردبوونەوە و سەرنجی ڕۆشنبینانە لە دیاردەکانی ژیان، واتە لە واقیعی بەرهەستی بینراوی لەبەرچاو، بۆیە بەهای (بصر) لە قورئانی پیرۆزدا بە ئەندازەی سەرکێشانییەتی بۆ (بصیرة ـ بەرچاوڕوونی) عەقڵی، بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) باس لەوانە دەکات سوودیان لە هەستەکانیان وەرنەگرت و تێڕامانیان نەکرد و دەفەرموێت: ﴿ لَهُمۡ قُلُوبٞ لَّا يَفۡقَهُونَ بِهَا وَلَهُمۡ أَعۡيُنٞ لَّا يُبۡصِرُونَ بِهَا وَلَهُمۡ ءَاذَانٞ لَّا يَسۡمَعُونَ بِهَآ ﴾ (الأعراف: ١٧٩). واتە: (ئەوانە دەزگای دڵیان هەیە و کەچی حەقی پێ تێناگەن، چاویشیان هەیە کەچی حەقی پێ نابینن، گوێیان هەیە کەچی حەقی پێ نابیستن).

مەبەستەکە نەرێکردنی بیستن و بینین نییە لەوان، بەڵکو نەرێ کردنی ئەو دووانەیە لە ئاڕاستەی بەکارنەهێنانیان لە تێڕامان و تێگەیشتن و سەرنجی ڕۆشنبینانە و حاڵیبوون.

٣ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ دەکەن بۆ تێڕامان (التدبر):

شایانی باسە بانگکردن بۆ تێڕامان لە چوار ئایەتی قورئانی پیرۆزدا هاتووە و هەموویان تایبەتن بە تێڕامان لە قورئان.

بانگکردن بۆ تێڕامان لە قورئان لەم ئایەتەنەدا هاتووە:

﴿ كِتَٰبٌ أَنزَلۡنَٰهُ إِلَيۡكَ مُبَٰرَكٞ لِّيَدَّبَّرُوٓاْ ءَايَٰتِهِۦ وَلِيَتَذَكَّرَ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ﴾ (ص:٢٩). واتە: (ئەم قورئانە کتێبێکی پیرۆزە دامانبەزاندووە بۆ لای تۆ، بۆ ئەوەی ئایەتەکانی لێك بدەنەوە و بیری لێ بکەنەوە و بۆ ئەوەی خاوەن بیرو هۆشەکان پەند و ئامۆژگاری وەربگرن و تێبفکرن).

سێ ئایەتەکەی دیکە باس لەو دووڕووانە دەکەن پشتیان هەڵکرد لە تێڕامـان لـە قورئان و تێگەیشتن لـە ماناکـانی، ئـەوەش، چـونکە لـە تێڕامـانی قورئـان بەڵگـە و بورهانەکەی دەردەکەون.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ ۚ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَـٰفًا كَثِيرًا ﴾ (النساء: ٨٢). واتە: (ئەوە بۆ ئەوانە سەرنجی قورئان نادەن و لێکی نادەنەوەو لێی وردنابنەوە؟ خۆ ئەگەر لە لایەن کەسێکی دیکەوە بوایە جگە لە خوا، بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە).

﴿ أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا۟ ٱلْقَوْلَ أَمْ جَآءَهُم مَّا لَمْ يَأْتِ ءَابَآءَهُمُ ٱلْأَوَّلِينَ ﴾ (المؤمنون: ٦٨). واتە: (ئایـا ئەم گوفتارەیان لێك نەداوەتەوە، یـاخود وادەزانـن ئـەم بەرنامەیـەی کـە بـۆ ئـەوان ڕەوانە کراوە بۆ باو و باپیرانی دێرینیان ڕەوانە نەکراوە؟!).

﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَآ ﴾ (محەممەد: ٢٤). واتە: (ئایا ئـەوە بۆچی ئەوانە وردبینی لە قورئاندا ناکەن و گوێی بـۆ نـاگرن؟! یـان ئەوەیـە دڵـەکان لەئاستی ڕاستیدا قفڵ دراون؟!).

لێـرەوە زانایـان "تێڕامانیـان کـردووە بـە بناغـەی وەسـتان لەسـەر ماناکـانی قورئان".[1]

٤ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ بۆ تێفکرین (تفکر) دەکەن:

قورئانی پیرۆز لە ١٦ ئایەتدا بـانگ دەکـات بـۆ بـەکارهێنانی عـەقڵ و تێفکـرین، دەسـتی بـۆ تێفکـرین بـردووە لـە تـەواوی دیاردەکـانی بوونـدا، یەکسـانە ئایـەتی گەردوونی بن، یان ئایەتی دەروونی، یـان بەڵگـە و نیشـانە لەسـەر یەکتاپەرسـتی و ڕاستی پەیامی محەممەد (دروودی خوای لەسەر) و ڕاستێتی زیندووبوونەوە..

---

[1] الزركشي، البرهان في علوم القرآن، ج٢، ص١٨١، هەروەها بگەڕێوە بۆ: الحارث المحاسبي، العقل وفهم القرآن، ص٣١٧ ـ ٣١٩.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ (الجاثية: ١٣). واتە: (هەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە بۆ ئێوەی ڕام هێناوە، بۆ خزمەتگوزاری ئێوە فەراهەمی هێناوە، هەموویشی تێکڕا بەخشش لەلایەن ئەو زاتەوە، بەڕاستی ئا لەو بەخشش و دیاردانەدا بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ کەسانێك کە بیر بکەنەوە و تێفکرن، هەن).

﴿ وَهُوَ ٱلَّذِي مَدَّ ٱلْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَٰسِيَ وَأَنْهَٰرًا ۖ وَمِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ ٱثْنَيْنِ ۖ يُغْشِي ٱلَّيْلَ ٱلنَّهَارَ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ (الرعد: ٣). واتە: (هەر ئەو زاتەشە کە زەوی پان و بەرین کردووە و کەژ و چیا و ڕووباری زۆری تێدا دابین کردووە، لە هەموو بەروبوومێك جووتی فەراهەم هێناوە لە هەردوو جۆرە، شەوی وا لێکردووە ڕۆژ داپۆشێت، بەڕاستی ئا لەو شتانەدا بەڵگە و نیشانەی زۆر هەن بۆ کەسانێك بیر بکەنەوە).

﴿ هُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً ۖ لَّكُم مِّنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ﴿١٠﴾ يُنۢبِتُ لَكُم بِهِ ٱلزَّرْعَ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلنَّخِيلَ وَٱلْأَعْنَٰبَ وَمِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَءَايَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١١﴾ ﴾ (النحل: ١٠ — ١١). واتە: (پەروەردگار ئەو زاتەیە لە ئاسمانەوە بارانتان بۆ دەبارێنێت کە لێی دەخۆنەوە، هەروەها تێکەڵ بە جۆرەها شەربەت و شلەمەنیش دەیخۆنەوە و دەبێتە هۆی ڕووان و گەشەکردنی درەخت و گژوگیاو ماڵاتی تیادا دەلەوەڕێنن. هەر بەو بارانە خوای گەورە جۆرەها کشتوکاڵ دەهێنێتە بەرهەم بۆتان، هاوڕێ لەگەڵ زەیتون و خورما و جۆرەها ترێ، لە هەموو جۆرە بەروبوومێکیش، بەڕاستی ئا لەوەدا بەڵگە و نیشانەی تەواو بۆ کەسانێك کە بیر بکەنەوە هەیە).

﴿ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ ٱللَّهُ لَكُمُ ٱلۡأٓيَٰتِ لَعَلَّكُمۡ تَتَفَكَّرُونَ ﴾ (البقرة: ٢١٩). واتـه: (ئـا بـەو شێوەیە خوای گەورە ئەم بەڵگەو فەرمانانەتان بۆ ڕوون و ئاشكرا دەكات بۆ ئەوەی بیر بكەنەوە).

فەرمان بە تێفكرین كراوە بە جووت و بە تەنها، وەك ئاماژە بە هـەموو حاڵـەكان لە ئایەتی:

﴿ قُلۡ إِنَّمَآ أَعِظُكُم بِوَٰحِدَةٍۖ أَن تَقُومُواْ لِلَّهِ مَثۡنَىٰ وَفُرَٰدَىٰ ثُمَّ تَتَفَكَّرُواْ ﴾(سـبأ: ٤٦). واتە: (بڵێ: من یەك ئامۆژگاری ئێوە دەكەم، كـە، بـۆ خـواو لەبـەر خـوا، دوو قۆڵی و بەتەنهایی، دانیشن و بیركەنەوە).

كاتێك ئەم ئایەتانە دابەزین لە سوڕەتی (آل عمران):

﴿ إِنَّ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَٱخۡتِلَٰفِ ٱلَّيۡلِ وَٱلنَّهَارِ لَأٓيَٰتٖ لِّأُوْلِي ٱلۡأَلۡبَٰبِ ١٩٠ ٱلَّذِينَ يَذۡكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمٗا وَقُعُودٗا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمۡ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ رَبَّنَا مَا خَلَقۡتَ هَٰذَا بَٰطِلٗا سُبۡحَٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ ١٩١ ﴾ (آل عمران: ١٩٠ – ١٩١). واتە: (بەڕاستی لە دروستكردنی ئاسمانەكان و زەویدا و لە ئاڵوگۆڕی شەو و ڕۆژدا، بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ كەسانی ژیر و هۆشمەند هەن. ئەوانەی یادی خوا دەكەن لەكاتێكدا كە بەپێوەن، یان دانیشتوون، یان ڕاكشاون، هەمیشە بیر دەكەنەوە لە دروستبوونی ئاسمانەكان و زەوی: پەروەردگارا تۆ ئەم هەموو دروستكراوانەت بێ هودە و بێ ئامانج دروست نەكردووە، پاك و بێگەردی شایستەی تۆیە، دە تۆش لە سزای ئاگری دۆزەخ بمانپارێزە).

لـە عائیشـەوە (خـوا لێـی ڕازی بێـت) ڕیوایـەت كـراوە، فـەرمووی: ((پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) گریـا و فـەرمووی: ((وەیـل بـۆ كەسـێك دەیانخوێنێتـەوە و تێفكرینیان تێدا ناكات)). هەروەها ڕیوایەت كراوە: ((وەیـل بـۆ كەسـێك لـەنێو دوو

لەغاوەی هەڵیاندەسوڕێنێت و تێڕامانیان تێدا ناکات)).[1] ئەو نموونانەی قورئان ئاماژەی پێکردوون بەسن بۆ مرۆڤ کە تێفکرینیان تێدا بکات.

﴿وَتِلْكَ ٱلْأَمْثَٰلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (الحشر: ٢١). واتە: (ئێمە ئەم نموونانە دەهێنینەوە بۆ خەڵکی بۆ ئەوەی بیر بکەنەوە و ژیرییان بخەنەکار و شوێن قورئانی پیرۆز بکەون).

لێرەوە بانگەوازی قورئان بۆ بەراورد لە نێوان کوێر و چاوساغ هاتووە.

﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي ٱلْأَعْمَىٰ وَٱلْبَصِيرُ ۚ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ﴾ (الأنعام: ٥٠). واتە: (پێیان بڵێ: ئایا کوێر و چاوساغ وەك یەکن؟ بۆ بیرناکەنەوە و تێنافکرن؟!).

ئەوەش بەراوردە لە نێوان نەزانی و زانیندا، لە نێوان مرۆڤێك عەقڵی خۆی داخستووە لە وەرگرتنی مەعریفە، لەگەڵ مرۆڤێك، عەقڵی خۆی بۆ مەعریفە، کردووەتەوە.

٥ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ دەکەن بۆ پەندوەرگرتن (الإعتبار).

قورئان لە حەوت ئایەتدا بانگ دەکات بۆ پەندوەرگرتن:

﴿هُوَ ٱلَّذِيٓ أَخْرَجَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ مِنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ مِن دِيَٰرِهِمْ لِأَوَّلِ ٱلْحَشْرِ ۚ مَا ظَنَنتُمْ أَن يَخْرُجُوا۟ ۖ وَظَنُّوٓا۟ أَنَّهُم مَّانِعَتُهُمْ حُصُونُهُم مِّنَ ٱللَّهِ فَأَتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا۟ ۖ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ ٱلرُّعْبَ ۚ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُم بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي ٱلْمُؤْمِنِينَ فَٱعْتَبِرُوا۟ يَٰٓأُو۟لِي ٱلْأَبْصَٰرِ﴾ (الحشر: ٢). واتە: (ئەو خوایە ئەو زاتەیە، ئەوانەی بێ باوەڕ بوون لە خاوەنانی کتێب، هەڵیکەندن لە شوێنەواریان و ناچاری کۆچی کردن لە یەکەم دەستپێکردنی کۆکردنەوەو دەرکردنیاندا، ئێوە بەتەما نەبوون و گومانتان نەدەبرد ئاوا بەئاسانی بڕۆن، ئەوانیش گومانیان وابوو کە بەڕاستی قەڵاکانیان لە ویست و فەرمانی خوا

[1] بگەڕێوە بۆ دەقی فەرموودەکە لە: التفسير الكبير للفخر الرازي، ج٩، ص١٣٣، أيضا: تفسير القرطبي، ج٤، ص٣١٠.

پێشگیریان دەکات، ئەوسا ئیتر لە لایەکەوە خوا بەڵای بەسەر هێنان کە بەخەیاڵیاندا نەهاتبوون و حسابیان بۆ نەکردبوو، ئەوسا خوا ترسێکی فڕێدایە دڵیانەوە، بەناچاری دەستیان کرد بەکاولکردنی خانووبەرەوماڵەکانیان بەدەستی خۆیان و دەستی ئیمانداران، کەواتە: ئەی خاوەن بیر و هۆش و دووربینەکان دەرس و پەندو ئامۆژگاری وەربگرن)

﴿ قَدْ كَانَ لَكُمْ ءَايَةٌ فِى فِئَتَيْنِ ٱلْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَـٰتِلُ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُم مِّثْلَيْهِمْ رَأْىَ ٱلْعَيْنِ وَٱللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِۦ مَن يَشَآءُ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُو۟لِى ٱلْأَبْصَـٰرِ ﴾ (آل عمران: ١٣). واتە: (بێگومان لەو دوو دەستەیەی کە ڕووبەڕووی یەکدی وەستان، نیشانە و پەندێکی گەورە بوو بۆتان، دەستەیەکیان لە پێناوی خوادا دەجەنگان، دەستەکەی دیکەیان بێباوەڕ بوون، ئیمانداران لەبەر چاوی ئەواندا دوو ئەوەندەیان دەنواند، خوا پشتگیری هەر کەسێك بیەوێت دەیکات، بەڕاستی ئا لەو یارمەتیەدا پەند و ئامۆژگاری هەیە بۆ ئەوانەی کە بینایی خۆیان بەکاردەهێنن و بە وردی بیر دەکەنەوە).

﴿ لَقَدْ كَانَ فِى قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُو۟لِى ٱلْأَلْبَـٰبِ ﴾(یوسف: ١١١). واتە: (سوێند بێت بەخوا، بەڕاستی لە سەرگوزەشتە و بەسەرهاتی پێغەمبەران، پەند و ئامۆژگاری بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند هەیە).

تەنها پەندوەرگرتن لە چیرۆکەکان نییە، بەڵکو کۆمەڵێك ئایەتی گەردوونی هەن هەر دەبێت عەقڵ پەندیان لێ وەربگرێت، وەك ئایەتی:

﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ يُزْجِى سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُۥ ثُمَّ يَجْعَلُهُۥ رُكَامًا فَتَرَى ٱلْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَـٰلِهِۦ وَيُنَزِّلُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن جِبَالٍ فِيهَا مِنۢ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ وَيَصْرِفُهُۥ عَن مَّن يَشَآءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِۦ يَذْهَبُ بِٱلْأَبْصَـٰرِ ﴿٤٣﴾ يُقَلِّبُ ٱللَّهُ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُو۟لِى ٱلْأَبْصَـٰرِ ﴿٤٤﴾ ﴾ (النور: ٤٣ — ٤٤). واتە: (ئایا نابینیت کە بێگومان خوا بە ئارامی و شێنەیی هەورەکان بە

ئاسماندا دەبات، دوایی پەیوەستیان دەکات بەیەکەوە، ئەوسا کەڵەکەیان دەکات لەسەر یەك، ئینجا دەبینیت لە توێی ئەو هەورانەوە کە وەکو کێو وان، باران و تەرزە دەبارێنێت، جا لە سوودی ئەو بارانە بە هەر کەس خوا بیەوێت، خێرو بەرەکەت دەبەخشێت، هەر کەسیش کە بیەوێت لێی دوور دەخاتەوە، (هەورە بروسکەکان ئەوەندە بەهێزن) خەریکە بریسکەکەیان بینایی چاوان بەرێت. خوای گەورە ئاڵوگۆڕ بە شەو و ڕۆژ دەکات، بە ڕاستی ئا لەو شتانەدا، پەند و ئامۆژگاری بۆ خاوەن دید و ڕۆشنبیرەکان هەیە).

٦ ـ تێفیقهین (تفقه)

تێفقهین "هەنگاوێکی عەقڵییە، مەوداکەی لە تێفکرین دوورترە، چونکە بەرهەمێکە لە کردەی تێفکرینەوە بەرهەم دێت و وا لە مرۆڤ دەکات هۆشیاری زیاتر بێت بۆ ئەو شتانەی بە دەوریدان و پەییبردنی قووڵتر بێت بۆ ڕەهەندەکانی بوون و پەیوەندی ئەو بە گەردوونەوە، وەك چۆن بە کراوەیی بەرچاوڕوونیەوە بەردەوام دەیهێڵێتەوە". [١]

ماددەی (فقه) لە ٢٠ ئایەتی قورئانی پیرۆزدا هاتووە، وەك:

﴿ ٱنظُرۡ كَيۡفَ نُصَرِّفُ ٱلۡأٓيَٰتِ لَعَلَّهُمۡ يَفۡقَهُونَ ﴾ (الأنعام: ٦٥). واتە: (تەماشا بکە چۆن چەندەها بەڵگەی جۆراوجۆریان بۆ دەهێنینەوە، بۆ ئەوەی ئەوان تێبگەن).

﴿ قَدۡ فَصَّلۡنَا ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يَفۡقَهُونَ ﴾ (الأنعام: ٩٨). واتە: (بەڕاستی ئێمە نیشانە و بەڵگەی زۆرمان بۆ کەسانێك کە تێفکرن و وردبین بن هێناوتەوە).

کۆمەڵێك ئایەتی دیکە باس لەوانە دەکەن کە تێناگەن، وەك:

﴿ لَهُمۡ قُلُوبٞ لَّا يَفۡقَهُونَ بِهَا ﴾ (الأعراف: ١٧٩). واتە: (ئەوانە دەزگای دڵیان هەیە و کەچی حەقی پێ تێناگەن).

---

[١] د. عماد الدين خليل، تهافت العلمانية، ص٣٥.

﴿ وَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴾ (التوبة: ٨٧).[1] واتە: (دڵیان مۆری بەسەردا نرابوو، ئەوانە حاڵی نین و تێناگەن).

٧ ـ ئەو ئایەتانەی بانگ بۆ بیرکەوتنەوە (تذكر) دەکەن:

(تذكر) لەو کردە عەقڵیانەیە ڕەهەندێکی بەرینتر بە وردبوونەوەی عەقڵی دەدات، ماددەی (تذكر) لە قورئاندا ٢٦٩ جار هاتووە، لەوانە:

﴿ قَدْ فَصَّلْنَا ٱلْآيَـٰتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴾ (الأنعام: ١٢٦). واتە: (بێگومان ئێمە هەموو بەڵگە و فەرمانەکانمان ڕوون کردۆتەوە بۆ کەسانێك کە یاداوەری وەردەگرن).

﴿ وَيَضْرِبُ ٱللَّهُ ٱلْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴾ (إبراهيم: ٢٥). واتە: (جا خوای پەروەردگار ئەم نموونانە دەهێنێتەوە بۆ خەڵکی، بەڵکو یاداوەری وەرگرن).

﴿ وَيُبَيِّنُ ءَايَـٰتِهِۦ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴾ (البقرة: ٢٢١). واتە: (خوا ئایەتەکانی بە ڕوونی دەخاتە بەرچاو بۆ خەڵکی، بۆ ئەوەی یاداوەری وەربگرن و تێبگەن).

زانایانی دەروونناسی هاوچەرخ پێیانوایە: "بیرکەوتنەوە لە کردە عەقڵییە باڵاکانە"،[2] لێرەوەیە ("تذكر) بە (أولي الألباب)ـەوە گرێدراوە.[3]

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى ٱلَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَٱلَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ۗ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُو۟لُوا۟ ٱلْأَلْبَـٰبِ ﴾ (الزمر: ٩). واتە: (بڵێ: ئایا ئەو کەسانەی کە دەزانن و شارەزان، وەك ئەوانەن کە هیچ نازانن و شارەزاییان نییە؟، بەڕاستی تەنها خاوەن بیر و هۆشەکان لەم جۆرە یاداوەریانە سوود وەردەگرن و تێدەگەن).

---

[1] بگەڕێوە بۆ: المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم، محمد فؤاد عبدالباقي.

[2] د.أحمد عزت راجح، أصول علم النفس، ط٨، ص٣١٧.

[3] بگەڕێوە بۆ الحارث المحاسبي، العقل وفهم القرآن, ص٢٧٥، أيضا د.محمد عبدالله الشرقاوي، في فلسفة العامة، دراسة ونقد، ص٢٠١.

﴿أَفَمَن يَعۡلَمُ أَنَّمَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ مِن رَّبِّكَ ٱلۡحَقُّ كَمَنۡ هُوَ أَعۡمَىٰٓۚ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ﴾ (الرعد: ١٩). واتە: (جا ئایا ئەو کەسەی دڵنیایە و دەزانێت بێگومان ئەم قورئانەی کە لەلایەن پەروەردگارتەوە بۆت دابەزێنراوە حەق و ڕاستەقینەیە، وەکو ئەو کەسە وایە کە کوێرە لە ئاستیدا؟ بەڕاستی هەر خاوەن بیر و هۆشەکان لە ڕاستی تێدەگەن و تێدەفکرن).

﴿أَلَمۡ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَسَلَكَهُۥ يَنَٰبِيعَ فِي ٱلۡأَرۡضِ ثُمَّ يُخۡرِجُ بِهِۦ زَرۡعٗا مُّخۡتَلِفًا أَلۡوَٰنُهُۥ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَىٰهُ مُصۡفَرّٗا ثُمَّ يَجۡعَلُهُۥ حُطَٰمًاۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكۡرَىٰ لِأُوْلِي ٱلۡأَلۡبَٰبِ﴾ (الزمر: ٢١). واتە: (ئایا تۆ نەتبینیوەو سەرنجت نەداوە: بەڕاستی خوا لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، لەوەودوا لەنێو ناخی زەویدا کۆی دەکاتەوە، پاشان بەشێوەی کارێز و کانی دەریدەهێنێت، ئەوسا هەر بەو ئاوە کشتوکاڵی هەمەجۆر و هەمەڕەنگ دەروێنێت، ئینجا وشك دەبێت و زەرد هەڵدەگەڕێت، پاشان دەیخات و وردو خاشی دەکات، جا بەڕاستی ئا لەو شتانەدا یاداوەری و یادخستنەوە بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند هەیە).

ڕووی سێیەم: ئەو ئایەتانەی گفتوگۆ لەگەڵ خاوەن عەقڵە کامڵ و پێگەیشتووەکان دەکەن

ئەوانەش بریتین لە خاوەن کرۆکەکان (أولو الألباب)، ناوی ئەمانە لە میانەی مەدح و سەنادا ١٦ جار لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، ئەوەش، چونکە ئەوان گەیشتوونەتە پلەیەکی باڵا لە وردبوونەوە و تێفکرین و بیرکەوتنەوە تا کۆتایی ئەم ئەرکە عەقڵییانە کە خاوەنەکەی بەرز و بڵند دەکەن تا دەیکەن بە کەسێکی "لبیب

ـ هۆشمەند" وەك نیسابوری دەربارەی عەقڵ دەڵێت: "عەقڵ لە سەرەتاوە عەقڵە و لە کەماڵی حاڵدا (لب ـ کرۆك)ـە".[1]

"أولو الألباب" بریتین لە خاوەن ژیری کامڵ کە پەند و ئامۆژگاری وەردەگرن، لە نموونەی ئەم ئایەتە:

﴿ لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُوْلِي الْأَلْبَابِ ﴾ (یوسف: ١١١). واتە: (سوێند بێت بەخوا، بەڕاستی لە سەرگوزەشتە و بەسەرهاتی پێغەمبەران پەندو ئامۆژگاری بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند هەیە).

ئەوانە کەسانێکن تێدەفکرێن و دەگەنە سەرئەنجام لەو تێفکرینەوە.

﴿ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا ﴾ (آل عمران: ١٩١). واتە: (هەمیشە بیردەکەنەوە لە دروست بوونی ئاسمانەکان و زەوی، پەروەردگارا تۆ ئەم هەموو دروستکراوانەت بێ هودە و بێ ئامانج دروست نەکردووە). ئەوانە کەسانێکن گوێ بۆ قسە دەگرن و شوێنی باشترین دەکەون و ئەوان هیدایەتدراون.

﴿ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُوْلَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُوْلَئِكَ هُمْ أُوْلُوا الْأَلْبَابِ ﴾ (الزمر: ١٨). واتە: (ئەوانەی گوێ بۆ قسەو گوفتار دەگرن و پەیڕەوی چاکترینی دەکەن، ئا ئەوانە کەسانێکن خوا هیدایەت و ڕێنموویی کردوون، ئەوانە خاوەنی عەقڵ و ژیری و بیر و هۆشن).

ئەوانە کەسانێکن بیریان دەکەوێتەوە وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد.

﴿ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُوا الْأَلْبَابِ ﴾ (الرعد: ١٩). واتە: (بەڕاستی هەر خاوەن بیر و هۆشەکان لە ڕاستی تێدەگەن و تێدەفکرن). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا

[1] النیسابوري، غرائب القرآن على هامش جامع البیان في تفسیر القرآن لإبن جیریر الطبري، ط٣، ج٤، ص١٦٤.

﴿ أُوْلُواْ ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾ (آل عمران: ٧). واتە: (بێجگە لە خاوەن بیر و ژیرەکان یاداوەری وەرناگرن و بیر ناکەنەوە).

گوتاری قورئان بۆ "أولي الألباب" بریتییە لە: "گوتار بۆ خەڵکانێك لە ژیرمەندان، ئەوان لە تێگەیشتن و هۆشیاری بەشێکی باشتر لە عەقڵیان هەیە کە تەنها خاوەنەکەی لە خراپە دەگێڕێتەوە و بەرز نابێتەوە بۆ مەنزیلەتی قووڵبوونەوە و ڕۆچوون لە زانست و جیاکردنەوە لە نێوان پاك و پیس و جیاکردنەوە لە نێوان باش و خراپ".[1]

ڕووی چوارەم: ئەو ئایەتانەی لۆمەی ئەو کەسانە دەکەن بیر ناکەنەوە لەو ڕووەوە کە ژیری خۆیان لە کارکردن پەکخستووە:

ماددەی (عقل) لەم ئایەتانە و تەواوی ئەو مادانەی تر گوزارشت لە ئەرکی عەقڵی دەدەن، وەك (تدبر) و (تفکر)...هتد لە شێوەی کرداری ڕانەبردوو کە (إستفهام إنکاري) پێشکەوتبێت، مانای سەرکۆنە و سەرسوڕمان و ئینکاری دەگەیەنن، ئەوەش وەك ئەم گوزارشتانە لە کۆتایی ئایەتەکاندا:

﴿ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾ (البقرة: ٤٤).[2]

﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ﴾ (محەممەد: ٢٤).

﴿ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴾ (یونس: ٣).[3]

﴿ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴾ (القصص: ٧٢).[4]

﴿ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴾ (الأنعام: ٥٠).

---

[1] العقاد، التفكير فريضة إسلامية، منشورات المكتبة المصرية، ص١٢.

[2] كذالك: آل عمران/٦٥.

[3] كذالك هود/٢٤ ـ ٣٠، النحل/١٧، المؤمنون/٨٥.

[4] كذالك: الذاريات/٢١

ئەم ئایەتانە هەندێکیان بانگ دەکەن بۆ جیاکردنەوەی نێوان خێر و شەڕ و بەراورد و هەڵبژاردن لە نێوان نیعمەتی دونیا و نیعمەتی دواڕۆژ، هەموو ئەمانە کۆمەڵێك کردەی عەقڵین ڕۆڵی عەقڵ لە هەڵبژاردنی دروست دەردەخەن، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿وَمَا ٱلۡحَيَوٰةُ ٱلدُّنۡيَآ إِلَّا لَعِبٞ وَلَهۡوٞۖ وَلَلدَّارُ ٱلۡأٓخِرَةُ خَيۡرٞ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَۚ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ﴾ (الأنعام: ٣٢). واتە: (ژیانی دنیا جگە لە یاری و گەمەو گاڵتەیەکی کەم نەبێت، هیچی دیکە نییە، بێگومان ماڵی دوایی چاکترە بۆ ئەوانەی کە پارێزکاری و خواناسی دەکەن، ئایا ئەوە عەقڵ و ژیریتان بۆ ناخەنە کار و ژیر نابن؟).

﴿وَمَآ أُوتِيتُم مِّن شَيۡءٖ فَمَتَٰعُ ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَا وَزِينَتُهَاۚ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ خَيۡرٞ وَأَبۡقَىٰٓۚ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ﴾ (القصص: ٦٠). واتە: (هەرچیتان پێبەخشراوە ئەوە ناز و نیعمەت و زینەت و جوانی ژیانی دنیایە، بەڵام دڵنیابن ئەو بەشەی لای

خوایە چاکتر و دەوامدارترە، ئایا ئەوە عەقڵ و ژیریتان ناخەنە کار؟!).

هەروەها دەربارەی چیرۆکی ئیبراهیم و گفتوگۆی لەگەڵ باوکی و هۆزەکەی دەفەرموێت:

﴿قَالَ أَفَتَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكُمۡ شَيۡـٔٗا وَلَا يَضُرُّكُمۡ ﴿٦٦﴾ أُفّٖ لَّكُمۡ وَلِمَا تَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِۖ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ ﴿٦٧﴾﴾ (الأنبياء: ٦٦ — ٦٧). واتە: (ئیبراهیم وتی: باشە، ئاخر، چۆن شتێك دەپەرستن لە جیاتی خوا کە ناتوانێت هیچ جۆرە قازانج، یان زیانێکتان پێ بگەیەنێت. ئۆف لە دەستان و لەو شتانەش کە لەجیاتی خوا دەیپەرستن، جا ئایا ئەوە تێناگەن و بیر و هۆشتان ناخەنە کار؟!).

سەرنج دەدەین قورئان فرمانی (تعقلون) کە بە (إستفهامی إنکار)ی - هاوەل بە نەرێ - پێشکەوتووە بەکارهێناوە لەسەر زمانی ئیبراهیم، هەر بەو جۆرە هەمان فرمانی بەکارهێناوە، کە مەرجی لێ پێشکەوتووە لەسەر زمانی موسا، بۆ ئەوەی

ڕۆشنی بكاتەوە ئەو قەومە ئامرازی تێگەیشتن و پەییبردنیان بەكارنەهێناوە، ئەگەر ئەو كارەیان بكردبایە هەڵوێستەكە دەگۆڕا.

خودا (سبحانه وتعالى) باسی ئەوانەی كردووە عەقڵی خۆیان پەكخستووە لە كاركردن، ئەوانە وەك چوارپێ وان، بەڵكو سەرلێشێواوتر، ئەوەش، چونكە چوارپێ توانای وردبوونەوەی عەقڵییان نییە و مرۆڤ توانای پێدراوە لەسەر ئەو كارە، لەگەڵ ئەوەش پشتی هەڵكردووە لە وردبوونەوەی عەقڵی و بەدەستهێنانی مەعریفە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿إِنَّ شَرَّ ٱلدَّوَآبِّ عِندَ ٱللَّهِ ٱلصُّمُّ ٱلۡبُكۡمُ ٱلَّذِينَ لَا يَعۡقِلُونَ﴾ (الأنفال: ٢٢). واتە: (بەڕاستی خراپترین زیندەوەران لای خوا ئەو كەسانەن كە كەڕن و لاڵن، ئەوانەی كە ژیر نابن).

﴿أَمۡ تَحۡسَبُ أَنَّ أَكۡثَرَهُمۡ يَسۡمَعُونَ أَوۡ يَعۡقِلُونَۚ إِنۡ هُمۡ إِلَّا كَٱلۡأَنۡعَٰمِ بَلۡ هُمۡ أَضَلُّ سَبِيلًا﴾ (الفرقان: ٤٤). واتە: (ئایا وا دەزانیت زۆربەی ئەوانە ڕاستیەكان دەبیستن، یان بیر و هۆشیان دەخەنەكار؟ ئەوانە ماڵات نە بێت، هیچی دیكە نین، بەڵكو لە ماڵات گومڕاتریشن).

ڕووی پێنجەم: ئەو ئایەتانەی ئاماژە بە هاوواتاكانی عەقڵ دەكەن لە قورئاندا:

لە ماناكانی عەقڵ لە قورئاندا: (لب، نهى، حلم، حجر، قلب)، (عقل) و (قلب) هەندێكجار بە یەك مانا بەكاردەهێنرێن، كەم جاریش "قلب" بە سۆز (عاطفة) تایبەت دەبێت، هەندێكجار بە "قلب"یش دەوترێت "فؤاد"، سەرنج دەدرێت ئەم هاوواتانە بە شێوەی ناو هاتوون.

"لب" كۆیەكەی بریتییە لە (ألباب) بە مانای (عقل) لە ١٦ ئایەتدا هاتووە[١]، وەك:

---

[١] بگەڕێوە بۆ المعجم المهرس لألفاظ القرآن الكريم، محمد فؤاد عبدالباقي، باب اللام.

﴿ وَلَكُمۡ فِي ٱلۡقِصَاصِ حَيَوٰةٞ يَٰٓأُوْلِي ٱلۡأَلۡبَٰبِ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُونَ ﴾ (البقرة: ١٧٩).

حلم (حيلم):

به ماناى عەقڵ ـ كۆيەكەى بريتييە لە "أحلام" و مەبەست پێى "عقول"ە ـ لە يەك ئايەتدا هاتووە، ئەوەش:

﴿ أَمۡ تَأۡمُرُهُمۡ أَحۡلَٰمُهُم بِهَٰذَآۚ أَمۡ هُمۡ قَوۡمٞ طَاغُونَ ﴾ (الطور: ٣٢).

(هاتنى وشەى (أحلامهم) لە بەرانبەر (قوم طاغون) بەڵگەيە لەسەر ئەوەيە كە (حلم) بريتييە لە (فهم، أناة, علم) بيناكراو لەسەر بناغەيەك، (طغيان) پێچەوانەى ئەوەيە، بێباوەڕان عەقڵى خۆيان بەكارنەهێنا، بەڵكو سۆز و ئارەزوويان بەكارهێنا.[1]

نهى:

دوو جار لە سورەتى (طه) وەك ئايەتى:

﴿ كُلُواْ وَٱرۡعَوۡاْ أَنۡعَٰمَكُمۡۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّأُوْلِي ٱلنُّهَىٰ ﴾ (طه: ٥٤).

هەروەها ئايەتى:

﴿ أَفَلَمۡ يَهۡدِ لَهُمۡ كَمۡ أَهۡلَكۡنَا قَبۡلَهُم مِّنَ ٱلۡقُرُونِ يَمۡشُونَ فِي مَسَٰكِنِهِمۡۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّأُوْلِي ٱلنُّهَىٰ ﴾ (طه: ١٢٨).

خاوەن "نهى" ماناكەى: خاوەن عەقڵى تەندروست و كرۆكى ڕێك و دروست.[2]

حجر:

به ماناى عەقڵ هاتووە لە ئايەتى:

﴿ وَٱلۡفَجۡرِ ١ وَلَيَالٍ عَشۡرٖ ٢ وَٱلشَّفۡعِ وَٱلۡوَتۡرِ ٣ وَٱلَّيۡلِ إِذَا يَسۡرِ ٤ هَلۡ فِي ذَٰلِكَ قَسَمٞ لِّذِي حِجۡرٍ ٥ ﴾ (الفجر:).

---

[1] محمد علي الجوزو, مفهوم العقل والقلب في القرآن والسنة, ط٢، ص١٢٧.

[2] مختصر ابن كثير، اختصار وتحقيق، د.محمد علي الصابوني، ط٧، ج٢، ص٤٨٤، ٤٩٨.

"پرسیار له ئیبن عەباس کرا دەربارەی ئەم ئایەتە (قسم لذي حجر) فەرمووی: واتە پیاوێکی خاوەن خۆگرتنەوە و دارای عەقڵ".[1]

قلب:

وشەی (قلب) لە قورئاندا لە ١٣٢ ئایەتدا هاتووە، ئەو ئایەتانە باس لە زۆرێك لایەنی دەروونی مرۆڤ دەكەن، بەجۆرێك هەندێكجار وا هەست دەكەین ئێمە لەبەردەم شێوەیەك لە شێوەی خودی عەقڵداین، هەندێكجاریش هەست دەكەین ئێمە لەبەردەم سۆز و هەست و شعوری ویژدانیداین، هەندێكجاریش خۆمان لەبەردەم لایەنێكدا دەبینین دوو لایەنی عەقڵی و سۆزباوی كۆدەكاتەوە.

وەك نموونەیەك بۆ بەیەكتر گەیشتنی عەقڵ و دڵ، وەك ئایەتی:

﴿ أَفَلَمْ يَسِيرُواْ فِي ٱلْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَآ ﴾ (الحج: ٤٦).

كۆمەڵێك ئایەتی دیكە دواتر بەدرێژی ئاماژەیان پێ دەدەین لە كاتی قسەكردن لە ئامرازەكانی زانست و مەعریفە لە قورئانی پیرۆزدا.

لەوەی ڕابوورد، ئەم دەرئەنجامە دەخەینەڕوو:

بانگەوازی ڕاشكاوی قورئانی پیرۆز بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە هیچ كتێبێكی دیكەدا هیچ بانگەوازێكی دیكەی هاوتا نییە، چونكە قورئانی پیرۆز "بە خستنەڕوویەكی پوخت و كورت عەقڵ باس ناكات، بەڵكو وەك بەمەبەستگیراوێكی دووردرێژ باسی دەكات، بەجۆرێك لە هیچ كتێبێك لە كتێبی دیانەتەكانی دیكەی هاوشێوەی نییە"[2]، هەر بەو جۆرە لە كتێبە فەلسەفییەكاندا ـ قورئان كتێبێكە پڕ لە گوتاری عەقڵ بە هەموو مەلەكەیەك لە مەلەكەكانی و هەموو ئەركێك ژیرمەندان و هۆشمەندان زانیبێتیان، لێرەوە تێدەگەین بۆچی داتاشراوەكانی "عقل" بە شێوەی كردار هاتوون، نەك بە شێوەی ناو، لەبەر ئاماژەیەكی بەمەبەستگیراو ئەوەش:

---

[1] الحارث المحاسبي، العقل وفهم القرآن، ص١٢١.

[2] عباس العقاد, التفكير فريضة إسلامية، ص٦.

شێوەی کـردار هـەر دەبێـت پـەیوەسـت بێـت بـە ڕووداوێـك و خودێـك و کاتێکـەوە، لێـــرەوە هۆشـــداری دەدات لـــەوەی وردبوونـــەوەی عـــەقڵی کردەیـــەکی گرنگـــی ڕاستەقینەیە و ڕەهەند و ئاماژەگەلێکی هەن هەر دەبێت پەیوەست بن بە واقیـع و کەس و کاتەوە، ئەمەش کاریگەری خۆی لە ڕووی کرداریـی و فەرمانییـەوە هەیـە و کار دەکاتە سەر خودی مرۆڤ لە بینای بزاڤی ژیاندا.

بینا لەسەر ئەمە، عەقڵی قورئانی عەقڵێکی یۆنانی ڕووت نییـە، یـان جەوهـەرێك نییە لەسەر پێـی خـۆی وەسـتابێت، لێـرەوە گرنگـی پێنـەدانی قورئـانی پـیرۆز بـە ماهییـەت ـ بـە مانـای ژنـەوراو لای یۆنـان ـ ڕۆشـن دەکاتـەوە، بـەڵکو گرنگیپێـدانی قورئان بە ئەرکی عەقڵییە کە ئەودیوی عەقڵ وەسف دەکات، بینا لەسـەر ئـەوە لـە قورئانی پیرۆزدا عەقڵ ـ لە خودی خۆیدا ـ بابەتێك نییە بۆ مەعریفە، بـەڵکو دیـاردە عەقڵییەکانن دەکرێت ببنە بابەت بۆ توێژینەوەی عەقڵ، بۆیە بۆمان نییـە بپرسـین: عەقڵ چییە؟، چونکە نهێنییەکە خاوەن عەقڵەکان بە سەرگەردانی تیایدا وەستاون، وەك چۆن بەرانبەر ڕۆح وەستاون، خودا ڕاستی فەرمووە لە ئایەتی:

﴿ وَيَسۡـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلرُّوحِۖ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنۡ أَمۡرِ رَبِّي وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ ٱلۡعِلۡمِ إِلَّا قَلِيلٗا ﴾

(الإسـراء: ٨٥). واتـە: (پرسـیارت لـێ دەکـەن دەربـارەی ڕۆح، بڵـێ: ڕۆح بەشـێکە لەفـەرمانی پـەروەردگارم و بەدەسـت ئـەوە و هیچـتان لـە عـیلم و زانسـت، پـێ نەبەخشراوە تەنها شتێکی کەم نەبێت).

عەقڵ لە قورئانی پیرۆزدا جێگەی داوایـە (تکلیـف)، ئـەو سیانەی خـودا لەسـەر کارەکانیان نایانگرێت: (شێت، تا هۆش دەکاتەوە، خەوتوو تا بەئاگادێت، منداڵ تا

گـەورە دەبێـت)،[1] ئـەوەش، چـونکە گوتـاری قورئـان یەکـەمجار ئاڕاسـتەی عـەقڵ کراوە.

ئەو ڕەهەندەی دیکە قورئانی پیرۆز خستوویەتە سەر ماناکانی عەقڵ بریتییە لـە گرێـدانی عـەقڵ بـە کـارەوە، چـونکە قورئـانی پـیرۆز عـەقڵ تـەنها لـە مـەقامی بەئاگاهێنانەوە بۆ پێویستی کارکردن بە عـەقڵ بـاس دەکـات (گرێـدانی زانسـت بـە کارەوە لە پەیڕەوی ئیسلامدا لە مەقامی گرێدانی ئامڕازە بە ئامانجـەوە و گرێـدانی پێشەکی بە دەرئەنجامەوە، چونکە زانست پێشەکی و ئـامڕازە و کـار دەرئـەنجام و ئامانجە)،[2] گرنگی کاری عەقڵ لـە قسـەی بێباوەڕانـەوە لـە کـاتی سـزادا لـە ڕۆژی دوایـــی دەردەکـــەوێت ﴿وَقَالُواْ لَوۡ كُنَّا نَسۡمَعُ أَوۡ نَعۡقِلُ مَا كُنَّا فِيٓ أَصۡحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ﴾ (الملــك: ١٠). واتە: (ئینجـا دەڵـێن: ئەگـەر ئێمـە گوێمـان بگرتایـەو بـیر و هۆشمـان بەکاربهێنایـە نەدەبووینە نیشتەجێی دۆزەخ)، سەرباری ئەوەش هاوواتاکـانی عـەقڵ لـە قورئانـدا بەڵگەن لەسەر بەرینی و گشتگیری بانگەوازەکە بۆ وردبوونەوەی عەقڵی و ڕەهەندی نوێی دیکە پەیوەست بە ویژدان و سۆز و پێشهەست دەخاتە سەری، وەك لە هاتنی (قلب) بە مانای (عقل).

[1] بگەڕێوە بۆ نص الحديث في الصحيح البخاري, كتاب الطلاق، باب١١، ج٦، ص١٦٩، كتاب الحدود باب ٢٢، ص٢١، طبعة أستانبول، أيضا: أبو داود/١٧، والنسائي في الطلاق/٢١، وابن ماجة في الطلاق/١٥، والدارمي في الحدود، وأحمد بن حنبل، ج١، ص١١٦، ١١٨.
[2] سهير فضل الله أبو وافية، فلسفة العمل في الإسلام، ص١٤.

دووەم ـ داوای زانست و مەعریفە لە قورئانی پیرۆزدا:

لــە دەرکەوتــەکانی قورئــانی پــیرۆز لــە بانگــەواز بــۆ وردبوونــەوەی عــەقڵی گرنگیپێدانی زۆرە بە بەری ئەو وردبوونەوە عەقڵییە ئـەوەش بریتییـە لـە زانسـت و مەعریفـــــــە، ئـــــــەو بانگـــــــەوازە لـــــــە مـــــــاددەی (علـم) و داتاشـراوەکانی (علـم)دا جیلـوە دەکـات، ئەوانـەش زیـاتر لـە ٩٠٠ جـار لـە قورئاندا هاتوون،[1] یەکەمین ئایەتی دابەزێنراوی قورئانی پیرۆز بریتییە لە بانگـەواز بۆ زانست و دەفەرموێت:

﴿ ٱقۡرَأۡ بِٱسۡمِ رَبِّكَ ٱلَّذِي خَلَقَ ١ خَلَقَ ٱلۡإِنسَٰنَ مِنۡ عَلَقٍ ٢ ٱقۡرَأۡ وَرَبُّكَ ٱلۡأَكۡرَمُ ٣ ٱلَّذِي عَلَّمَ بِٱلۡقَلَمِ ٤ عَلَّمَ ٱلۡإِنسَٰنَ مَا لَمۡ يَعۡلَمۡ ٥ ﴾ (العلـــق: ١ — ٥). واتـــە: (بخوێنـــە بـــەناوی ئـــەو پەروەردگارەتــەوە کــە هــەموو شــتێکی دروســتکردووە. ئـادەمیزادی لــە چــەند خانەیـەکی هەڵواسـراو دروسـتکردووە. بخوێنـە، لەکاتێکـدا هـەر پـەروەردگاری تـۆ بەخشـندەیە. ئـەو زاتەیـە کـە بـەهۆی قەڵەمـەوە زانسـت و زانیـاری فێـر کـردووە. ئادەمیزادی فێری ئەو شتانە کردووە کە نەیزانیوون).

ئەمە ڕاگەیاندنی شانوشکۆی زانست بوو لەگـەڵ گرێدانی بـە ئایینـەوە، پاشـان خودا (سبحانە وتعالى) لە ئایەتە موحکەمەکانیدا کاتێك بـۆ فریشـتەکانی دەرخسـت ئادەم بە زانست و مەعریفە پێش ئەوان کەوتووە، فەرمانی پێکردن سوژدە بۆ ببەن بە سوژدەی ڕێز و وەلا و سوژدەی کەسێك نازانێت بـۆ کەسێك کـە دەزانێـت" ئـەم سوژدەیە هەرچەند بۆ ئادەم بـووە، لەهـەمان کاتـدا سـوژدەیە بـۆ زانسـت و پلـە و پایەی زانست"،[2] خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت:

---

[1] بگەڕێوە بۆ: د.محمد فؤاد عبدالباقي، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن، مادة "علم".

[2] عبدالكريم الخطيب، الدين ضرورة حياة الإنسان، ط١، ص٩٧، ٩٨.

﴿ وَعَلَّمَ ءَادَمَ ٱلۡأَسۡمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمۡ عَلَى ٱلۡمَلَٰٓئِكَةِ فَقَالَ أَنۢبِـُٔونِي بِأَسۡمَآءِ هَٰٓؤُلَآءِ إِن كُنتُمۡ صَٰدِقِينَ ﴿٣١﴾ قَالُواْ سُبۡحَٰنَكَ لَا عِلۡمَ لَنَآ إِلَّا مَا عَلَّمۡتَنَآۖ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡعَلِيمُ ٱلۡحَكِيمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يَٰٓـَٔادَمُ أَنۢبِئۡهُم بِأَسۡمَآئِهِمۡۖ فَلَمَّآ أَنۢبَأَهُم بِأَسۡمَآئِهِمۡ قَالَ أَلَمۡ أَقُل لَّكُمۡ إِنِّيٓ أَعۡلَمُ غَيۡبَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَأَعۡلَمُ مَا تُبۡدُونَ وَمَا كُنتُمۡ تَكۡتُمُونَ ﴿٣٣﴾ ﴾ (البقرة: ٣١ – ٣٣). واتە: (ناوی هەرچی پێویستی دەوروبەر هەیە فێری کرد، لەوەودوا بە فریشتەکانی ڕانواند و پێی فەرموون: ئادەی ئێوە ناوی ئەو شتانەم پیّ بلّێن ئەگەر ڕاست دەکەن. فریشتەکان وتیان: پاکی و بێگەردی و ستایش هەر شایستەی تۆیە، ئێمە هیچ زانستێکمان نییە، تەنها ئەوە دەزانین کە تۆ فێرت کردووین، بەڕاستی تۆ پەروەردگارێکی زانا و دانایت. ئەوسا خوا فەرمووی ئەی ئادەم، ئادەی تۆ ئاگاداریان بکە بە ناوەکانیان، جا کاتێك ئادەم هەواڵی ناوەکانی پێدان.. خوا فەرمووی: ئەی پێم نەوتن بەڕاستی من خۆم ئاگادارم بە نهێنی ئاسمانەکان و زەوی، دەشزانم ئێوە چی دەردەخەن و چی دەشارنەوە؟!).

بۆیە گرنگیپێدانی قورئان بە زانست و مەعریفە گرنگی پێدانێکە مرۆڤایەتی لە کتێبەکانی دیکەدا بەخۆوەی نەبینیوە، هەر بەو جۆرەش، دەرخستنی پلە و پایەی زانایان بەسەر کەسانی دیکەدا، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ وَتِلۡكَ ٱلۡأَمۡثَٰلُ نَضۡرِبُهَا لِلنَّاسِۖ وَمَا يَعۡقِلُهَآ إِلَّا ٱلۡعَٰلِمُونَ ﴾ (العنكبوت: ٤٣). واتە: (ئا ئەم نمونانە ئێمە دەیهێنینەوە بۆ خەڵکی، تەنها زانا و شارەزاکان تێی دەگەن و تیّ دەفکرن).

﴿ شَهِدَ ٱللَّهُ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ وَأُوْلُواْ ٱلۡعِلۡمِ قَآئِمَۢا بِٱلۡقِسۡطِۚ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلۡحَكِيمُ ﴾ (آل عمران: ١٨). واتە: (خوای گەورە خۆی شایەتی داوە و دەریخستووە و سەلماندویەتی بەڕاستی جگە لەو هیچ خوایەکی دیکە نییە، کە شایانی پەرستن بێت، هەروەها فریشتەکان و خاوەن زانستەکانیش کە بەڕێگەیەکی

ڕاست و دروست دەیسەلمێنن خوا هەمیشە داد پەروەری ڕەهایە و جگە لەو زاتە خوایەکی دیکە نییە و ئەو خوایەکی بالادەست و دانایە).

ڕاشکاوانە باس لەوە دەکات زانایان تایبەتمەندییان هەیە بەسەر کەسانی دیکەدا لە خەڵکی، لەبەر پەییبردنیان بە ئایەتە خوداییە گەردوونیەکان، هەروەها وەسفکردنیان بەوەی بە ترسان لە خودا تایبەتمەندن و دەفەرموێت: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَخْرَجْنَا بِهِۦ ثَمَرَٰتٍ مُّخْتَلِفًا أَلْوَٰنُهَا ۚ وَمِنَ ٱلْجِبَالِ جُدَدٌۢ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَٰنُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ ﴿٢٧﴾ وَمِنَ ٱلنَّاسِ وَٱلدَّوَآبِّ وَٱلْأَنْعَٰمِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَٰنُهُۥ كَذَٰلِكَ ۗ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُا۟ ۗ إِنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ ﴿٢٨﴾﴾ (فاطر: ٢٧ – ٢٨).[1] واتە: (ئایا سەرنجت نەداوە کە بەڕاستی خوا لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، جا ئێمە بەو بارانە جۆرەها بەروبوومی جیاوازمان دەرهێنا کە جیاوازە... هەروەها هەندێ لە کەژ و کێوەکانمان بە زنجیرە کێشاوە، هەیانە چین و هێڵ و نەخشی سپی و سوورە و ئەوانیش ڕەنگیان جیاوازە، هەشیانە ڕەشێکی تاریك و تۆخە. هەروەها بەو شێوەیە لە خەڵکیش، لە گیانداران و مالاتیش، جۆرەها ڕەنگ و شێوە و قەبارەی جیاواز هەیە. بەڕاستی هەر زاناکان پەیی بەو نهێنییانە دەبەن و لەناو بەندەکانی خوادا هەر ئەوان لە خوا دەترسن، بەڕاستی ئەو خوایە زۆر بالادەستە و، زۆریش لێخۆشبووە).

بەوەش قورئانی پیرۆز زانستی کورت هەڵنەهێناوە - پڕاوپڕ لەگەڵ ئەوەی بە ماناکەی پێشوو لە سوڕەتی "الفاطر"دا هاتووە - تەنها لە حاڵیبوون و تێفیقهین لە کاروباری دین، بەڵکو بانگەوازەکەی بەرین بووە بۆ ئەوەی ڕستێك لە مەعریفە لە ئامێز بگرێت، مەعریفەگەلێك مرۆڤ پەییان پێ دەبات لە مەلەکوتی ئاسمانەکان و زەوی و ئەو هەموو شتەی خودا دروستیکردوون، بۆ ئەو مەبەستە پێغەمبەر

[1] د.محمد الصادق عرجون، القرآن الكريم هدايته وإعجازه في أقوال المفسرين، ص٢٦٧ ـ ٢٦٨.

(دروودی خوای لەسەر) دەربارەی پلە و پایەی زانست دەفەرموێت: ((فریشتە باڵی رادەخات بۆ قوتابی زانست وەك ڕازیبوون لەوەی ئەنجامی دەدات، هەموو ئەوانەی لە ئاسمانەکان و لە زەویدان تەنانەت حوت لە دەریا داوای لێخۆشبوون بۆ کەسی زانا دەکەن، فەزڵی زانا بەسەر عابیدا وەك فەزڵی مانگ وایە بەسەر هەسارەکانی دیکەدا، زانایان میراتگرانی پێغەمبەرانن، پێغەمبەران دینار و درهەمیان بە میرات بەجێنەهێڵاوە، بەڵکو زانستیان بەجێهێڵاوە، هەر کەس وەریبگرێت بەشی گەورەی بەدەستهێناوە))،[1] هەروەها دەفەرموێت: ((داوای زانست فەرزە لەسەر هەموو مسوڵمانێك)).[2]

بەم مانایەی لەسەر هاندان بۆ زانست لە قورئان و سووننەتدا هاتووە، زانست بووە بە ڕێگەیەك یاساگەلی دیاریکراوی زۆر دەخاتەڕوو کە زانستی جۆراوجۆر پێیگەیشتوون،[3]، بەڵکو کۆمەڵێك ڕێسای پەیڕەوی گەیەنەرە لە ڕووی بیردۆزەیی و کرداری و تێڕامانی و ئەزموونی بۆ پەردەلادانی وردی قووڵ لە قۆناغەکانی مرۆڤ و دۆخی مادده و ناموسی بوون، ئەوەش، چونکە "زانست لە قورئانی پیرۆزدا بە کردارەوە گرێدراوە".[4]

لێرەدا گرنگە ڕۆشنکردنەوەیە بخەینەڕوو لەمەڕ جیاکاری نێوان گوزارەی (زانست و مەعریفە) لە قورئانی پیرۆزدا:

راغب ئەصفەهانی دەڵێت:

جیاوازی نێوان (علم و معرفة) ئەوەیە: هەندێکجار (معرفة) بە شتێك دەوترێت شوێنەوارەکەی پەیی پێ ببرێت با خودی شتەکەش پەیی پێ نەبرێت.

---

[1] رواه أحمد وأبو داود والترمذي وابن ماجة وابن حبان في صحيحه، والبيهقي والحاكم وصححه وحسنه حمزة الكناني.

[2] رواه ابن ماجة والبيهقي والطبراني في الكبير والأوسط.

[3] د. زكي نجيب محمود، المنطق الوضعي، ج٢، ص١٤٧.

[4] بگەڕێوە بۆ: د. سهل فضل الله أبو وافية، فلسفة العمل في الإسلام، دار الكتاب، القاهرة.

(علم) خەریکە بۆ شتێك بەکارنەهێنرێت، ئەگەر خودەکەی پەیی پێ نەبرێت، بۆیە دەوترێت: "فلان یعرف الله ـ فلان کەس خودا دەناسێت" ناوترێت: "فلان یعلم الله ـ فلان خودا دەزانێت"، چونکە مەعریفەی خودا مەعریفەیە بە شوێنەواری، نەك مەعریفە بە زاتی خودا، هەروەها مەعریفە گۆ دەکرێت لە شتێکدا کاتێك دەناسرێتەوە بوونەکەی هەست پێ دەکرێت، بەڵام زانست ئەسڵەکەی ئەوەیە لە شتێکدا بوترێت بوون و ڕەگەز و چۆنێتی و هۆی زانراو بن، بۆیە دەوترێت "الله عالم بکذا ـ خودا زانایە بە فلان شت"، ناوترێت "الله عارف بکذا ـ خودا عاریفە بە فلان شت"، چونکە ناسینەوە (عرفان) بۆ زانستێکی کەموکورت بەکاردەهێنرێت.

هەروەها مەعریفە بۆ شتێك دەوترێت بە تێفکرین و تێڕامان پێی گەیشتبێت، زانست لەوە و شتانی دیکەیشدا بەکاردەهێنرێت".[1]

لێرەدا دەتوانین پەیی ببەین بە گرنگیپێدانی ئایینی ئیسلام ـ وەك قورئان و سووننەت ـ بە بانگەواز بۆ زانست و باسی پلە و پایەی زانایان، ئەوەش ـ وەك ئەوەی من دەیبینم ـ، چونکە ئیسلام لە مسوڵمانی دەوێت لە سنوور و رادەی مەعریفەی شتەکاندا ـ بە مەعریفەیەکی ڕواڵەتی ـ نەوەستێت، بەڵکو هەر دەبێت پەیی ببات بە حەقیقەتی شتەکان بە پەیبردنێکی ڕاستەقینەی دروست، بۆیە لە قورئاندا گوزارەی (لقوم یعرفون) نەهاتووە، بەڵکو ئەو ئایەتانەی قورئان کە هان دەدەن بۆ زانست و مەعریفە و وردبوونەوە بەم گوزارانە کۆتاییان پێ دێت: (لقوم یعقلون)، یان (لقوم یتفکرون)، یان (یفقهون) یان (یوقنون)، یان (لأولي الألباب)، یان (لأولي النهى) ئەمانە و هاوشێوەکانی ئەمانە لە گوزارە بە شێوەیەکی بڕاوە ئاماژە دەکەنە سەر زانست و مەعریفە کە ئیسلام لە شوێنکەوتووانی داوایان دەکات.

---

[1] الراغب الأصفهاني، الذريعة في مكارم الشريعة، تحقيق: د.أبو اليزيد العجمي، ط١، ص١٧٩, ١٨٠.

ئامرازەكانی بەدەستهێنانی زانست و مەعریفە:

قورئانی پیرۆز گرنگی بە ئامرازەكانی بەدەستهێنانی زانست و مەعریفە داوە و ئاماژەی بەوە داوە هەندێكیان هەندێكی دیكەیان تەواو دەكەن و هەریەك ڕۆڵی خۆی لە كردەی كەسبكردنی زانست و مەعریفەدا، هەیە.

كاتێك خۆمان لەبەردەم دەقێكی قورئانی دەبینینەوە ناتوانین جیاكاری لە نێوان ئەم ئامرازانە بكەین، بۆیە وەك چۆن لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، باسیان دەكەین.

أ.هەست و عەقڵ:

كاری هەست بە كاری عەقڵەوە ـ كە بریتییە لە پەییبردن و تێفكرین و تێڕامان و بینینی ڕۆشن ـ گرێدراوە، ئەوەش لە زۆر ئایەتدا..

﴿ وَمَثَلُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ كَمَثَلِ ٱلَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَآءً وَنِدَآءً ۚ صُمٌّۢ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴾ (البقرة: ١٧١)، ئەم ئایەتە پێداگری لەسەر پەیوەندی نێوان كاری هەست و كاری عەقڵ، دەكات.

كاتێك كاری هەست نەریٚ كرا و تووشی (كەڕی و لاڵی و كوێری) هات، كاری عەقڵیش نەریٚ كرا و خودا بەوە وەسفی كردن، ئەوان (لا یعقلون ـ ناژنەون)

گرنگی كاری عەقڵ و كاری هەست لە قسەی بێباوەڕانەوە لە كاتی سزای دواڕۆژدا، دەردەكەوێت.

﴿ وَقَالُواْ لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِىٓ أَصْحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴾ (الملك: ١٠). واتە: (ئینجا دەڵێن: ئەگەر ئێمە گوێمان بگرتایەو بیر و هۆشمان بەكاربهێنایە، نەدەبووینە نیشتەجێی دۆزەخ).

بیستنی گرێدا بە كاری عەقڵەوە، ئەگەر بیستن بوونی هەبێت بیٚ ژنەوتن، بەهایەكی بۆ نییە، وەك ئەوەی بەبیٚ كاری عەقڵ هەستەكان بەها و نرخێكیان نەبێت.

هەروەها لەم ئایەتانە:

﴿أَمۡ تَحۡسَبُ أَنَّ أَكۡثَرَهُمۡ يَسۡمَعُونَ أَوۡ يَعۡقِلُونَ ﴾ (الفرقان: ٤٤).

﴿ وَلَا تَكُونُواْ كَٱلَّذِينَ قَالُواْ سَمِعۡنَا وَهُمۡ لَا يَسۡمَعُونَ ﴾ (الأنفال: ٢١).

﴿أَفَأَنتَ تَهۡدِي ٱلۡعُمۡيَ وَلَوۡ كَانُواْ لَا يُبۡصِرُونَ ﴾ (يونس: ٤٣). واتە:

ئەوانە بە بڕاوەیی لە دونیا خاوەن (بصر ـ بینین) بوون و بەهۆیـەوە بینیویانـە، بەڵام ئەو (بصر)ـەی ئایەتەکە ئاماژەی پێ دەدات بریتییە لە (بصر)ی پـەییبردن و تێگەیشتن و هۆشیاری.

هـەروەها ئایـەتی: ﴿أَفَأَنتَ تُسۡمِعُ ٱلصُّمَّ وَلَوۡ كَانُواْ لَا يَعۡقِلُونَ ﴾ (یـونس: ٤٢). واتـە: (جا ئایا تۆ دەزانیت قسەو گوفتاری خۆت بدەی بەگوێی کەسانێکدا کە کەڕەواڵەن، نایبیستن و ئەگەر چی تێ نەدەگەیشتن و عەقڵ و ژیریان نەدەخستەکار).

بە هەمان شێوە ئایەتی: ﴿وَتَعِيَهَآ أُذُنٞ وَٰعِيَةٞ ﴾ (الحاقـە: ١٢). واتـە: (تـا بیکەنـە یادگاری و بێدار کەرەوە بۆ ئێوە و لەگوێی بگرێت، ئەو گوێیانەی هۆشمەندن).

ئایەتەکان بەتەواوی ڕۆشنن بەوەی بیستنی داواکراو بریتییە لە بیستنی تێڕامـان و ژنـەوتن، ئەمـەش پێـداگری لەسـەر پەیوەنـدی بـەهێزی نێـوان هەسـت و عـەقڵ، دەکات.

ب ـ هەست و دڵ و عەقڵ:

وەك چـۆن قورئـان پێـداگری لەسـەر ڕۆڵـی هەسـتەکان لـە پـەییبردنی عەقڵیـدا دەکات، هەر بەو جۆرە پێداگری لەسەر بەستنەوەی هەسـتەکان بـە دڵ و عەقڵـەوە دەکات، بەجۆرێك ئامڕازەکانی زانست و مەعریفە یەکدی تەواو بکەن.

ئایەتەکانی دڵ لە قورئانـدا گوزارشـت دەکـەن لـە جیهـانێکی گـەورە ماناکـان و لایەنــە جۆراوجۆرەکــانی بــەرینن تــا وایلێهــاتووە نــەتوانرێت تــەنها لــە مانــا سۆزباوییەکان، یان لە مانا عەقڵییەکاندا سنووردار بکرێن، بۆیە ئەم ئایەتانە هاتوون

بۆ گوزارشتدان له ئـەركی جۆراوجـۆر، لێـرەدا تـەنها ئامـاژە بـەو ئایەتانـە دەكـەین گوزارشت له كاری عەقڵ دەدەن.

وەك ئایـــەتی: ﴿ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ﴾ (الحج: ٤٦). واتـە: (ئایـا ئەوانـە بەسـەر زەویـدا نەڕۆشـتوون بـەدڵ و دەروونێكـی هۆشـیارەوە تـا بیرێـك بكەنەوە...).

ئێمـە لێـرەدا لەبـەردەم بانگێكـداین بـۆ ڕۆیشـتن و گـەڕان بەسـەر زەویـدا بـۆ لێكۆڵینەوە له حەقیقەت و وردبوونـەوە و تێڕامـان لـە دیاردەكـانی بـوون، ئەمـەش كارێكه له كارەكانی عەقڵ و دڵ داوای دەكات.

هەروەها ئایەتەكە پێداگریش له پەیوەندی توندوتۆڵی نێوان هەستەكان و دڵ و عەقڵ دەكات، بۆیە كەڕی گوێ و كوێری چاو و قوفڵبـوونی دڵ و نـەرێبوونی عـەقڵ پێكەوە گرێ دەدات، وەك ئەوەی هەموو ئەوانە لەیەككاتدا ڕوودەن.

هەروەها كۆمـەڵێك ئایـەتی دیكـە هـەن بـە هـەمان ئـەو سیفەتانەی عـەقڵی پـێ وەسفكراوە، دڵ وەسـف دەكـەن لـە تێڕامـان و بیرهاتنـەوە و زانسـت و تێفـیقهین، چونكه دڵ جێگەی تێڕامانه له ئایەتی:

﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا ﴾ (محەممەد: ٢٤). واتە: (ئایـا ئـەوە بۆچی ئەوانه وردبینی له قورئاندا ناكەن و گوێی بۆ ناگرن؟! یان ئەوەیە دڵەكان لـە ئاستی ڕاستیدا قفڵ دراوە؟!).

دڵ جێگـەی پەنـد وەرگـرتن و ژنـەوتنی وەعـزە، وەك لـە ئایـەتی: ﴿ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ ﴾ (ق: ٣٧). واتـە: (بەڕاسـتی ئـا لەو بەسەرهاتانەدا یادەوەری هەیە بۆ كەسێك دڵێكی زیندووی هەبێت، یاخود گـوێ

بۆ قورئـان ڕادێرێـت، لەکاتێکدا ئامادەبێـت بـۆ فەرمانبـەرداریی و کردنـی هـەموو کارێکی دروست).

دڵ جێگـەی زانسـتە، وەك لـە ئایـەتی: ﴿وَطَبَعَ ٱللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمۡ فَهُمۡ لَا يَعۡلَمُونَ ﴾ (التوبة: ٩٣). واتە: (خوایش مۆری ناوە بەسەر دڵیاندا، بۆیە ئەوانە نازانن).

﴿كَذَٰلِكَ يَطۡبَعُ ٱللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ ٱلَّذِينَ لَا يَعۡلَمُونَ ﴾ (الـروم: ٥٩). واتـە: (ئـا بـەو شێوەیە خوا مۆر دەنێت بەسەر دڵی ئەوانەدا کە نازانن و بەشـوێن حـەق و ڕاسـتیدا ناگەڕێن).

دڵ جێگـەی (فیقە)ــە وەك لــە ئایـەتی: ﴿لَهُمۡ قُلُوبٌ لَّا يَفۡقَهُونَ بِهَا ﴾ (الأعـراف: ١٧٩). واتە: (ئەوانە دەزگای دڵیان هەیە و کەچی حەقی پێ تێناگەن).

﴿وَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمۡ فَهُمۡ لَا يَفۡقَهُونَ ﴾ (التوبـە: ٨٧). واتـە: (ئـەو ــ بـەناو پیاوانە ـ ڕازی بوون کە لەگەڵ پیرە ژنانـدا بـن و بمێننـەوەو دڵیـان مـۆری بەسـەردا نرابوو، ئەوانە حاڵی نین و تێناگەن).

هەندێ لە یەقین هەیە شوێنەکەی بریتییە لە دڵ، وەك لە گفتوگۆکەی ئیبراهیمی خەلیل (سەلامی خـوای لەسـەر بێـت) لەگـەڵ پـەروەردگاری لـە ئایـەتی: ﴿وَإِذۡ قَالَ إِبۡرَٰهِـۧمُ رَبِّ أَرِنِي كَيۡفَ تُحۡيِ ٱلۡمَوۡتَىٰۖ قَالَ أَوَلَمۡ تُؤۡمِنۖ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِي ﴾(البقــرة: ٢٦٠). واتە: (بە یاد بهێنە، کاتێـك ئیـبراهیم وتـی: پـەروەردگارا نیشـانم بـدە چـۆن مردوو زیندوو دەکەیتەوە؟ خوا فەرمووی: ئایـا بـاوەڕت نـەهێناوە؟ ئیـبراهیم وتـی: بەڵێ (باوەڕم هەیە) بەڵام حەزدەکەم (بەچاوی خۆم ببینم) تا دڵم ئارام بگرێت).

دڵنیایی (طمأنینة) حاڵەتێکی نەفسییە، یارمـەتی عـەقڵ دەدات بـۆ گەیشـتن بـە هەڵهێنجانە لۆژیکییە دروستەکانی، ئیبراهیم شکی نەبوو لە توانا و دەسەڵاتی خودا بۆ زیندووکردنەوە، بەڵکو ئەو لە مەعریفەی عەقڵی دەکۆڵییەوە بـۆ ئـەوەی نەفسـی ئاسوودە ببێت و دڵی پاڵ بداتەوە (دڵنیا ببێتەوە).

لەو ئایەتانەی بەستنەوەی دڵ بە بەرپرسیارێتی و بەشداری پێ کردنی لەگەڵ هەستەکان وەك ئامرازی مەعریفە ڕۆشن دەکەنەوە، تیایاندا "فؤاد" بە مانای عەقڵ هاتووە.

﴿ إِنَّ ٱلسَّمْعَ وَٱلْبَصَرَ وَٱلْفُؤَادَ كُلُّ أُوْلَٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔولًا ﴾ (الإسراء: ٣٦).

﴿ وَجَعَلَ لَكُمُ ٱلسَّمْعَ وَٱلْأَبْصَٰرَ وَٱلْأَفْـِٔدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾ (النحل: ٧٨).

﴿ وَجَعَلَ لَكُمُ ٱلسَّمْعَ وَٱلْأَبْصَٰرَ وَٱلْأَفْـِٔدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ﴾ (السجدة: ٩).

گرنگی گەورە بۆ دڵ دەردەکەوێت کاتێك قورئان بەهایەکەی بەرز دەکاتەوە تا دەیگەیەنێتە باڵاترین ئاست لە مەعریفەی خودایی کاتێك دەیکات بە مەنزڵی وەحی و شوێنی کەلامی خودا کە ڕۆحی ئەمین هەڵیگرتووە:

﴿ وَإِنَّهُۥ لَتَنزِيلُ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿١٩٢﴾ نَزَلَ بِهِ ٱلرُّوحُ ٱلْأَمِينُ ﴿١٩٣﴾ عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ ٱلْمُنذِرِينَ ﴿١٩٤﴾ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ ﴿١٩٥﴾ ﴾ (الشعراء: ١٩٢ – ١٩٥). واتە: (بەڕاستی ئەم قورئانە لەلایەن پەروەردگاری جیهانەکانەوە ڕەوانە کراوە. جوبرەئیلی ئەمین دایبەزاندووە. بۆ سەر دڵی تۆ ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت) تا بچیتە ڕیزی ئەو کەسانەوە کە خەڵکی بێدار دەکەنەوە و لە خەوی غەفڵەت دایاندەچڵەکێنن. بە زمانی عەرەبی ڕوون و ئاشکرا، یاخود بە زمانێکی پاراو و شیرین و ڕوون).

ج ـ خبر(هەواڵ):

قورئانی پیرۆز پێداگری لەسەر ڕۆڵی (خبر) لە زانست و مەعریفەدا دەکات، یەکسانە ئەو (خبر)ـە دەقێکی قورئانی بێت، یان سوونەتێکی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)، یان هەواڵێکی ئاسایی بێت "گرنگی (خبر) وەك سەرچاوەیەك لە

سەرچاوەکانی مەعریفە دەردەکەوێت، چونکە هەواڵمان پێ دەدات بە هەواڵێکی نوێ و مەعریفەیەك زانستمان پێی پێشنەکەوتووە".[1]

هەندێ خەبەر ڕاستە و هەندێکی دیکە درۆ، وەك خاوەنی "شرح العقائد النسفية" دەڵێت: هەواڵی ڕاست: لەگەڵ واقیع پڕاوپڕە، خەبەر قسەیەکە لە دانەپاڵی واقیعی دەرەوە بوونی هەیە، ئەگەر ئەو دانەپاڵە پڕاوپڕ بوو لەگەڵی ئەوا خەبەرەکە ڕاستە، ئەگەر لەگەڵی پڕاوپڕ نەبوو خەبەرەکە درۆیە.

بۆیە ڕاست و درۆ لەسەر ئەم شێوەیە وەسفی خەبەرن، خەبەری ڕاستیش دوو جۆرە:

یەکێکیان خەبەری متەواتیرە: بەوە ناونراوە، چونکە خەبەرەکە یەك جار ڕووی نەداوە، بەڵکو بەدوای یەکدی و لەپاڵ یەکدی ڕوویداوە، متەواتیر خەبەرێکی جێگیرە لەسەر زمانی دەستەیەك ڕێککەوتنیان لەسەر خەبەرەکە وێنا ناکرێت، واتە عەقڵ بە گونجاوی نابینێت لەسەر درۆ ڕێککەوتبن، بۆیە ڕاستیتییەکەی بەرهەمهێنانی زانستە (یەقینە) بەبێ شوبهە، ئەوەش بە زەروورەت پێویستکەری زانستی زەرووریيە، وەك زانست بە پاشایانی پێشوو لە سەردەمە دێرینەکان و وڵاتە دوورەکاندا،[2] قورئانی پیرۆز پێداگری دەکات لەسەر زەروورەتی متمانەگیری هەواڵ(خەبەر) بە ئایەتی: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ ﴾ (الحجرات: ٦). واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە ئەگەر کەسێکی متمانەپێ نەکراو هەواڵێکی گرنگی بۆ هێنان، خێرا بڕوای پێ مەکەن، بەڵکو سەرنج بدەن، لێی بکۆڵنەوە تا بۆتان ڕوون دەبێتەوە).

---

[1] د. سهير فضل الله أبو وافية، ابن حزم وآراءه الكلامية والفلسفية، رسالة دكتوراه، كلية البنات، جامعة عين الشمس، ص١٢٢.

[2] سعدالدين التفتازاني، شرح العقائد النسفية، ص١٦، ١٧.

جۆری دووەم: "هەواڵی نێردراوێکی پشتیوانیکراو" واتە پەیامەکەی بە موعجیزە جێگیر بووبێت، پێغەمبەر مرۆڤێکە خودا ڕەوانەی کردووە بۆ خەڵك لەپێناو گەیاندنی ئەحکام... موعجیزەش کارێکە عادەت تێکدەشکێنێت و مەبەست پێی دەرخستنی ڕاستی و دروستی ئەو کەسەیە بانگەشەی ئەوە دەکات لە خوداوە (سبحانە وتعالى) وەك نێردراو ڕەوانەکراوە.

ئەم جۆرە لە خەبەر هەر دەبێت پێویستکەری زانست بێت "بەهۆی بڕانەوەی ئەوەی هەر کەس خودا موعجیزە لەسەر دەستی پەیدا بکات، وەك بەڕاستگێڕان بۆی لە بانگەشەی پەیام، ئەوا ئەو کەسە ڕاستگۆیە لەوەی هێناویەتی لە ئەحکام، ئەگەر ڕاستگۆش بوو زانست بە ناوەڕۆکی - بەبڕاوەیی - پەیامەکە ڕوودەدات.. ئەوەش خەبەری کەسێکە پەیامەکەی بە موعجیزە جێگیر بووە، هەر خەبەرێکیش ئەمە شانوشکۆی بێت ڕاست و دروستە و ناوەڕۆکەکەی واقیعە (زانستیش پێی جێگیر و دامەزراوە) واتە بە خەبەری پێغەمبەرەکە، "لە زانستی جێگیر دەچێت بە زەرووڕەت"، وەك بەرهەستەکان و بەڵگەنەویستەکان و متەواتیرەکان (لە یەقین)، واتە نەبوونی ئەگەری هەڵوەشێنەرەوە (دژ)، (جێگیربوون)یش واتە نەبوونی ئەگەری تیاچوون (سڕانەوە) بە شکی خاوەن شك، بۆیە ئەوە زانستێکە بە زەرووڕەت بە مانای باوەڕی پڕاوپڕ بە واقیعی پێداگری جێگیر، ئەگەر وانەبێت، نەزانی، یان گومان، یان چاولێکەرییە".[١]

هەروەها لە خەبەری پێغەمبەر ئەوەیە "زانینی بەڵگەهێناوە (العلم الإستدلالي) پێویست دەکات، ئەوەی بە بەڵگە بەرهەمهاتووە، واتە بە وردبوونەوە لە بەڵگە، ئەوەش دەتوانرێت بە وردبوونەوەی دروست تیایدا بگەیە زانست بە داواکراوی خەبەری... وەك بەڵگە لەسەر بوونی بەدیهێنەر (دروستکەر)".[٢]

---

[١] سعدالدين التفتازاني، شرح العقائد النسفية، ص١٩.

[٢] سەرچاوەی پێشوو، ص١٨, ١٩.

گرنگی ڕۆڵی خەبەر دەربارەی خودا ـ پێغەمبەرانی پێ ڕەوانە کردووە بۆ خەڵکی تاکو فێریان بکات ـ لەو جێگە دەردەکەوێت ئەوان ناتوانن بە عەقڵیان و بە هەستیان بگەنە ئەو خەبەرە، بۆیە خودا (سبحانە وتعالی) ـ بە ناردنی پێغەمبەران ـ نیعمەتی خۆی لەسەر ئەوان تێر و تەواو دەکات.

قۆناغەکانی بەدەستهێنانی مەعریفە و پلەکانی یەقین:

هەموو مەعریفەیەك هەر دەبێت بە چەندین قۆناغدا گوزەر بکات بۆ ئەوەی نەفس تیایدا بگاتە پلەیەك لە یەقین، یان نەگات بەپێی هەڵبژاردنی نەفسی مرۆیی کە ئازادی ڕەهای هەیە لەوەی بەرزبێتەوە بۆ پلەی زانایان و ئەولیا، ئەوانەی ترس و دڵتەنگییان لەسەر نییە و ترسی خودایان هەیە، یان نزم بێتەوە بۆ ئاستی کەمتر لە ئاستی ئاژەڵان، بەڵکو سەرلێشواوتر لە ئاژەڵ، لەوەی دەیبینین قۆناغەکانی کەسبی مەعریفە ئەمانەن:

(أ) قۆناغی ئامادەگی:

ئەوەش قۆناغی یەکەمە، منداڵ لەسەری لەدایك دەبێت و شتێك نازانێت و تیایدا عەقڵ هێزێکە خاڵییە لە کردار و مەعریفە و زانست، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ وَٱللَّهُ أَخۡرَجَكُم مِّنۢ بُطُونِ أُمَّهَٰتِكُمۡ لَا تَعۡلَمُونَ شَيۡـٔٗا ﴾ (النحل: ٧٨). واتە: (خوا ئێوەی لە سکی دایکتان دەرهێناوە بێ ئەوەی هیچ شتێك بزانن).

ئیبن حەزم دەڵێت: لە کاتی لەدایك بووندا منداڵ هیچی لەبیر نییە و جیاکردنەوەشی هەروەك جیاکردنەوەی گیاندارانی دیکە لە هەست و جووڵەی بەویست، دەبینی دوو لاقی لەیەکتر دەدات و درێژیان دەکات و بەپێی توانای خۆی

ئەندامەکانی وەردەگیرێت و ئەگەر سەرما، یان گەرما، یان برسێتی.. هتد ڕووی لێ بکات، هەست بە ئازار دەکات.[1]

(ب) قۆناغی سەرەتای جیاکردنەوە و پەییبردنەکانی هەست:

واتە سەرەتای ناسین و کرانەوە بەڕووی جیهانی دەرەوەدا لە ڕێگەی هەستەکانەوە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ وَجَعَلَ لَكُمُ ٱلسَّمْعَ وَٱلْأَبْصَـٰرَ وَٱلْأَفْـِٔدَةَ ۙ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾ (النحل: ٧٨). واتە: (ئینجا دەزگای بیستن و بینین و تێگەیشتنی بۆ دابینکردوون، بۆ ئەوەی سوپاسگوزاری بکەن).

"یەکەمین شتێك بۆ نەفس ڕوودەدات لە جیاکردنەوە - کە گیانداری قسەکەر لە گیاندارانی دیکە جیادەکاتەوە - بریتییە لە تێگەیشتنی ئەوەی بە هەستەکان پەییان پێ دەبات، وەك زانست بەوەی بۆنی خۆش بە سروشتی قبوولّ کراوە و بۆنی ناخۆش بە سروشتی بێزراوە، هەروەها وەك زانستی بەوەی سوور جیایە لە سەوز.. هەروەها وەك جیاوازی لە نێوان زبر و لووس و گەرم و سارد، بەهەمان شێوە، وەك جیاوازی نێوان دەنگی تیژ و توند، ئەمانە بریتین لە پەییبردنەکانی هەست بۆ بەرهەستەکانیان".[2]

قورئان ئاماژە بۆ خالێك دەکات گرنگییەکی تایبەتی هەیە، ئەوەش گرێدانی کاری هەستەکان و ئەوەی لێیانەوە سەرهەلّدەدات لە پەییبردن، چونکە هەموو ئەوەی هەستەکان دەیبینن پەییبردنیان تێر و تەواوە وەك ئەو کەسەی دەلێت:

---

[1] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء، تحقيق: د.محمد إبراهيم نصر، د.عبدالرحمن عميرة، ط١، ج١، ص٣٩.

هەروەها بگەڕێوە بۆ: د.سهير فضل الله أبو وافية، ابن حزم وآراؤه الكلامية والفلسفية، ص١١٨ - ١٢٠.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ابن حزم، نفس، هەمان بابەت.

(بینیم و نەمبینی)، ئەم قسەیە بۆ دوو قۆناغ دابەش دەبێت: قۆناغێك هەستەكە بە ڕۆڵەكەی هەستاوە لە بینین، قۆناغی دووەم بریتییە لە كردەی پەییبردن، لەوانە ئایەتی: ﴿قَالُواْ سَمِعۡنَا وَهُمۡ لَا يَسۡمَعُونَ﴾ (الأنفال: ٢١). واتە: (وەك ئەو كەسانەش مەبن دەیانوت: تێگەیشتین و بیستمان، گوێڕایەڵین، لەكاتێكدا ئەوان نابیستن و تێناگەن).

هەروەها ئایەتی: ﴿وَكَأَيِّن مِّنۡ ءَايَةٖ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ يَمُرُّونَ عَلَيۡهَا وَهُمۡ عَنۡهَا مُعۡرِضُونَ﴾ (یوسف: ١٠٥).

ئەو ئایەتانەی بەسەریاندا گوزەر دەكەن بێشك بوونێكی دابڕاو لە خودی نوقمبوو لە بینراوی بەرهەستی والابوونیان هەیە، بەڵام هەندێكجار پەیی پێنەبراون بە پێوانە بۆ لای بێئاگایان و پشتهەڵكەران لێیان، ئەم قۆناغە قۆناغێكی هەڵبژێرییە بۆ مرۆڤ و كەی بخوازێت ئەنجامی دەدات.

(ج) قۆناغی زانست بە بەڵگەنەویستە عەقڵییەكان:

لەوانە وەك ئیبن حەزم دەڵێت: "زانست بەوەی (بەش (جزء) كەمترە لە هەموو (كل))، منداڵی بچووك لە سەرەتای جیاكردنەوەوە ئەگەر دوو دەنكە خورمات پێدا و دەگریا، ئەگەر بۆت كرد بە سیان دڵخۆش دەبێت، ئەمە زانینە بەوەی هەموو (كل) لە بەش (جزء) زۆرترە.. هەروەها لەوانە: زانست بەوەی دوو دژ كۆنابنەوە، ئەگەر بەزۆر بەپێوەی بوەستێنی دەگری و هەوڵی دانیشتن دەدات، ئەوەش وەك زانین لە ئەوەوە ناتوانێت پێكەوە بەپێوە وەستابێت و لەهەمانكاتدا دانیشتبێت، هەروەها لەو جۆرە: زانست بەوەی تەنێك لەیەككاتدا لە دوو شوێندا بوونی نییە, ئەو ئەگەر بیەوێت بچێت بۆ جێگەیەك بەزۆر بیگری و نەهێڵی بڕوات، دەگری. قسەیەك دەكات ماناكەی لێم گەڕێ با بڕۆم, ئەوەش وەك زانین لە ئەوەوە ئەو

ناتوانێت لەو جێگە بێت، دەیەوێت بۆی بڕوات هەتا لەم جێگەی یەکەمە بێت.. بەم جۆرە ئیبن حەزم لە هێنانی بەڵگەنەویستەکان بەردەوام دەبێت.[1]

ئــەم بەڵگەنەویســتانە بنچــینەیەك دروســت دەكــەن دواتــر زانســتە كەســبییە تیۆرییەكان لەسەریان بینا دەبن.

(د) قۆناغی بەدەستهێنانی زانستە کەسبییەکان

ئــــەوەش قۆنــــاغی هــــەڵهێنجانی تیورییەکانــــە لــــە زەرووریــــیەکان، یــــان بەڵگەنەویســتەکان کــە ســەریانهەڵداوە و پێکهــاتوون "لــە دەروونمانــدا - لــەدوای نــەبوونیان - بــەهۆی کۆمــەکی هەســتەکانەوە"[2]، هــەر دەبێــت ئــەو زانســتە بەڵگەنەویستانە پێشبکەون، بەهەمان شێوە، هـەر دەبێـت بـوونی عـەقڵ بـە مـەرج بگیرێـت بـۆ وردبوونـەوە، بـەجۆرێك "هــەرکات عــەقڵ بخوازێــت زەروورییــەکان (بەڵگەنەویســتەکان) ئامـادە بکـات و هـەرکات بیـەوێت تیۆرییـەکانی لێـوە بەرهـەم بهێنێــت"[3]، لــەم قۆناغــەدا هێــزی بیرکردنــەوە و بــەکارهێنانی عــەقڵی بــە بــەکارهێنانێکی بەڵگــەگیری بــەهێز دەبێــت، ئــەوەش ئــەو قۆناغەیــە لایــەنی هەڵبژاردەیی(إختياري) لە عەقڵ ڕەنگ دەگرێت، بۆیە ژیرییەکان بەپێی ڕووکردنیان لە زانست و مەعریفە، یان بـەپێی پشـتهەڵکردنیان لـەو دووانـە جیـاوازی دەکەوێتـە نێوانیانەوە، ئەو قۆناغە قۆناغێکی لێکدراوە و لە چەندین پلە پێکدێت، سەرەتاکەی بــە وردبوونــەوە و ســەرنجدان دەســتپێدەکات و پاشــان تێڕامــان و تێفکــرین و

---

[1] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ص٤٠، انظر ايضا: د.سهير فضل الله، ابن حزم وآراؤه الكلامية والفلسفية، رسالة دكتوراه، ص١٢٠.

[2] تفسير الفخر الرازي، ج٢٠، ص٩١.

[3] الإيجي، المواقف في علم الكلام، ص١٤٥ بە دەستكارییەوە.

ئەنجامگیری یاساکان و حوکمەکان و هەندگیری (پەندوەرگرتن) بەوانە و پێوانە بۆ سەر هاوشێوەکانیان لە حاڵەتەکانی دیکەدا.

(هـ) قۆناغی یەقین و پلەکانی:

قورئانی پیرۆز پێداگری لەسەر گرنگی یەقین لە زانست و مەعریفەدا دەکات، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿وَبِٱلۡأٓخِرَةِ هُمۡ يُوقِنُونَ﴾ (البقرة: ٤). واتە: (دڵنیاش دەبن کە ڕۆژی دوایی پێش دێت و قیامەت هەر بەرپا دەبێت).

﴿وَفِي ٱلۡأَرۡضِ ءَايَٰتٞ لِّلۡمُوقِنِينَ﴾ (الذاريات: ٢٠).

﴿يُدَبِّرُ ٱلۡأَمۡرَ يُفَصِّلُ ٱلۡأٓيَٰتِ لَعَلَّكُم بِلِقَآءِ رَبِّكُمۡ تُوقِنُونَ﴾ (الرعد: ٢).

﴿وَفِي خَلۡقِكُمۡ وَمَا يَبُثُّ مِن دَآبَّةٍ ءَايَٰتٞ لِّقَوۡمٖ يُوقِنُونَ﴾ (الجاثية: ٤).

لە قورئانی پیرۆزدا یەقین چەندین پلەی هەیە و زانایان ڕۆشنیان کردوونەتەوە، ئەمانەن:

زانستە یەقین: وەك ئەو کەسەی بە عادەت دەزانێت لە دەریادا ئاو هەیە.

بینینە یەقین: وەك ئەو کەسەی دەڕوات و لە کەناری دەریاکە دەوەستێت و دەیبینێت.

حەقە یەقین: وەك ئەو کەسەی دەچێتە ناو دەریاکە و خۆی دەشۆرێت.[1]

(زانستە یەقین) وەك لە ئایەتی: ﴿كَلَّا لَوۡ تَعۡلَمُونَ عِلۡمَ ٱلۡيَقِينِ﴾ (التكاثر: ٥). "ئەوەش بە وردبوونەوە و بەڵگەگیری بەرهەمهاتووە".[2]

(چاوی یەقین) وەك لە ئایەتی: ﴿ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيۡنَ ٱلۡيَقِينِ﴾ (التكاثر: ٧). ئەوەش ئەوەیە "بە موشاهەدە و بینین بەرهەمهاتووە".[1]

---

[1] التهانوي، كشاف إصطلاحات الفنون، ج٦، ص١٥٣٨.

[2] التهانوي، كشاف اصطلاحات الفون، سەرچاوەی پێشوو.

وەك لە چیرۆكی گەورەمان ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) كاتێك داوای لە خودا (سبحانه وتعالی) نیشانی بدات چۆن مردوو زیندوو دەكاتەوە، خودا (سبحانه وتعالی) دەفەرموێت: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِـۧمُ رَبِّ أَرِنِى كَيْفَ تُحْىِ ٱلْمَوْتَىٰ ۖ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن ۖ قَالَ بَلَىٰ وَلَـٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِى ۖ قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ ٱلطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ ٱجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ٱدْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا ۚ وَٱعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (البقرة: ٢٦٠). واتە: (بە یاد بهێنە، كاتێك ئیبراهیم وتی: پەروەردگارا نیشانم بدە چۆن مردوو زیندوو دەكەیتەوە؟ خوا فەرمووی: ئایا باوەڕت نەهێناوە؟ ئیبراهیم وتی: بەڵێ بەڵام حەزدەكەم تا دڵم ئارام بگرێت...).

گەورەمان ئیبراهیم شكی نەبوو لە توانا و دەسەڵاتی خودا (سبحانه وتعالی) لەسەر زیندووكردنەوەی مردوو، بەڵكو دەیویست بگاتە پلەی یەقین كە (بینینە یەقین) بوو، ئەو یەقینەی نەفس لای ئارام دەبێت و دڵ لای دڵنیا دەبێتەوە، بۆیە كاتێك خودا پرسیاری لێكرد ﴿أَوَلَمْ تُؤْمِن﴾ (البقرة: ٢٦٠). واتە: (ئایا باوەڕت نەهێناوە؟) وەڵامی دایەوە ﴿بَلَىٰ وَلَـٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِى﴾ (البقرة: ٢٦٠). واتە: (ئیبراهیم وتی: بەڵێ بەڵام حەزدەكەم تا دڵم ئارام بگرێت)، ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) ویستی دیاردەكە بە بینین ببینێت و ئیمان و زانست لەگەڵ موشاهەدە و بینین كۆبكاتەوە، خوداش دایمەزراند لە گەیشتن بەو پلەی زانست، بۆیە ئایەتەكەی بەم گوزارشتە كۆتایی پێهێنا ﴿وَٱعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (البقرة: ٢٦٠). واتە: (چاك بزانە و دڵنیابە، بەڕاستی خوا باڵادەست و كاربەجێیە).

---

[1] التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، سەرچاوەی پێشوو، هەمان بابەت.

حەقە یەقین:

"ئەوەیە بەرهەمهاتووە لە بینینەوە لەگەڵ چوونە نێوی"[1]، وەك لەو ئایەتانەوە ڕۆشن دەبێتەوە، کە باس لە کەسێك دەکات بەپاڵ ئاوەدانییەکدا گوزەری کردووە و بینیویەتی بووە بە کەلاوە و وێرانە و بەدووری زانیوە خودا ئەو شوێنە و ئەهلی ئەو شوێنە بگێڕێتەوە بۆ ژیان، بۆیە خودا ١٠٠ ساڵ مراندی، مانای ئەمە ئەو مردنی چەشت و ڕاستەقینەی مردنی بینی، ئەوەش بریتییە لە حەقە یەقین.

پاشان خودا زیندووی کردەوە و ئایەتەکانی توانا و دەسەڵاتی خۆی پێ نیشان دا لە پارێزگاری ئەوەی دەیەوێ پارێزگاری لێ بکات و نەگۆڕێت، ئەوەش ئەوە بوو لەگەڵی مابووەوە ـ بەبێ تێکچوون ـ لە خواردن و خواردنەوەکەی، لە دوای ئەوەی گوێدرێژەکەی مرد و ١٠٠ ساڵی بەسەردا تێپەڕی، خودا بە بینین نیشانی دا چۆن گوێدرێژەکەی زیندوو دەکاتەوە و کەم کەم دروست دەبێتەوە تا سەرلەنوێ دروستبوونەکەی تێر و تەواو بوو، ئەوەش زانستە بینینە، یان (زانستە یەقین)ـە.

ئەو پرسیارکەرە گەیشتە کۆمەڵێك دەرئەنجام لەدوای ئەوەی بە کۆمەڵێك بەڵگەی جۆراوجۆر کاروبارەکانی بۆ ڕۆشنبووەوە، بەوەی وتی: ﴿أَعۡلَمُ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ﴾ (البقرة: ٢٥٩). واتە: (وتی: چاك دەزانم و دڵنیام بەڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە)، نەیوت "أعرف".[2]

با ئایەتەکانی قورئان بخوێنینەوە تا ئەوەی ڕابورد ڕۆشن ببێتەوە، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ أَوۡ كَٱلَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرۡيَةٖ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحۡيِۦ هَٰذِهِ ٱللَّهُ بَعۡدَ مَوۡتِهَاۖ فَأَمَاتَهُ ٱللَّهُ مِاْئَةَ عَامٖ ثُمَّ بَعَثَهُۥۖ قَالَ كَمۡ لَبِثۡتَۖ قَالَ لَبِثۡتُ يَوۡمًا أَوۡ بَعۡضَ يَوۡمٖۖ قَالَ بَل لَّبِثۡتَ مِاْئَةَ عَامٖ

---

[1] التهانوي، كشاف اصطلاحات الفنون، ج٦، ص١٥٣٨.

[2] د.محمد عبدالهادي أبو زبدة، العلم والمعرفةتحت الطبع".

فَٱنظُرۡ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمۡ يَتَسَنَّهۡۖ وَٱنظُرۡ إِلَىٰ حِمَارِكَ وَلِنَجۡعَلَكَ ءَايَةٗ لِّلنَّاسِۖ وَٱنظُرۡ إِلَى ٱلۡعِظَامِ كَيۡفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكۡسُوهَا لَحۡمٗاۚ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُۥ قَالَ أَعۡلَمُ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ﴾ (البقرة: ٢٥٩). واتە: (یاخود وەك ئەو کەسەی بەلای شارۆچکەیەکدا تێپەڕی کە هەموو خانووەکانی بەسەر سەقفەکانیدا تەپی بوون، لەبەر خۆیەوە وتی: ئاخۆ خوای گەورە چۆن خەڵکی ئەم شارۆچکەیە دوای مردنیان زیندوو دەکاتەوە؟!... کاتێك بینی و بۆی دەرکەوت وتی: چاك دەزانم و دڵنیام بەڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

ئەمانە بریتی بوون لە پلەکانی یەقین، بەپێی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز.

پێوەری یەقین، پلەکانی مەعریفە:

لەوەی ڕابوورد، بۆمان ڕۆشن دەبێتەوە پێوەری یەقین بریتییە لە پڕاوپڕی بیر بە واقیع.. لە هەڵوێستی گەورەمان ئیبراهیمەوە (سەلامی خوای لەسەر) تەنها دوای موشاهەدە و بینین، دڵنیایی دڵی بۆ هاتەدی، هەر بەو جۆرە ئەو کەسەی بەپاڵ ئاوەدانییەکەدا گوزەری کرد و بینی وێرانەیەکە و بەسەریەکدا داڕووخاوە، بەدووری بینی خودا ئەوە بگێڕێتەوە... تەنها لەدوای چەشتنی مردن و کەوتنە نێو ڕاستەقینەکەی بەو جۆرەی ڕۆشنمان کردەوە زانست و یەقینی حەقیقی بۆ بەرهەم هات.

بینا لەسەر ئەوە دەتوانین مەعریفە بۆ سێ پلە دابەش بکەین:

١ ـ مەعریفەی ڕاستەقینەی یەقینی.

٢ ـ مەعریفەی گومانئامێز.

٣ ـ مەعریفەی هەڵە.

مەعریفەی ڕاستەقینە: بریتییە لە مەعریفە بە ڕاستەقینەی شت، بۆ ئەوەی ئەم مەعریفە بە ڕاستەقینەی شت تێر و تەواو بێت هەر دەبێت مەعریفەکەی لەگەڵ واقیعی ڕاستەقینە پڕاوپڕ بێت، واقیع بریتییە لە پێوەری ڕاستەقینە، بۆیە کاتێك مەجوس بانگەشەی ئەوەیان کرد فریشتەکان مێن، قورئان بانگەشەکەیانی بەدرۆخستەوە، چونکە ئەو بانگەشەیە لەسەر بینینی واقیع ڕاست نەبووبووەوە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ وَجَعَلُوا۟ ٱلْمَلَـٰٓئِكَةَ ٱلَّذِينَ هُمْ عِبَـٰدُ ٱلرَّحْمَـٰنِ إِنَـٰثًا ۚ أَشَهِدُوا۟ خَلْقَهُمْ ﴾(الزخرف: ١٩). واتە: (ئەو خوانەناسانە، فریشتەکان، کە بەندەی خوای میهرەبانن، بە کچی خوایان دەدایە قەڵەم! ! ئایا ئەوان ئامادەی دروستکردنیان بوون؟ !).

مەعریفەی گومانئامێز: ئەوەی قورئان ئاماژەی پێکردووە بریتییە لە مەعریفەیەك لەسەر "شێوەیەك لە نیشانە ڕاست دەبێتەوە، نیشانەکانیش لە نێوان یەقین و شکدا هاتووچۆ دەکەن، جارێك لە بەری یەقین نزیك دەبنەوە و جارێکیش لەبەری شك"، لەسەر ئەوە، بیروبۆچوونەکان تیایاندا لەسەر کەسی لێکۆڵەر لێڵ دەبن و ناتوانێت بە بڕاوەیی بڕیار لە دروستی، یان نادروستییان بدات، بۆیە دەکەوێتە نێو سەرگەردانییەوە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿وَمَا لَهُم بِهِۦ مِنْ عِلْمٍ ۖ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا ٱلظَّنَّ ۖ وَإِنَّ ٱلظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ ٱلْحَقِّ شَيْـًٔا ﴾ (النجم: ٢٨). واتە: (ئەوانە لەو بارەیەوە هیچ جۆرە زانستی و زانیاریەکیان نییە، بەڵکو هەر شوێنی گومانی بێ سەر و بن دەکەون، لەکاتێکدا کە گومان بە هیچ شێوەیەك جێگەی حەق و ڕاستی ناگرێتەوە).

مەعریفەی هەڵە: بریتییە لەو مەعریفەی لە شوێنکەوتنی ئارەزووەوە و بە دادوەرکردنی لە کاروبارەکاندا بەرهەمهاتووە، خودا لۆمەی ئەو کەسانەی کردووە شوێنی ئارەزووی خۆیان دەکەون و عەقڵ ناکەن بە دادوەر بۆ ئەوەی بەهۆیەوە بە

حەق بگەن، لەسەر ئەو شێوەی لە داهاتوودا ڕۆشنی دەکەینەوە لە لۆمەکردنی ئارەزوو.

بابەتەکانی مەعریفە:

بابەتەکانی مەعریفە فرەن و چەندین لایەن دەگرنەوە، لەوانە:

- مەعریفەی بیروباوەڕی ئایینی، مەعریفەی خودا (سبحانە وتعالی) و سیفەت و کرداری خودا و کاروباری پەنهان و دواڕۆژ لە ئامێز دەگرێت.

- مەعریفەی بناغەکانی شەریعەت و حوکمە شەرعی و فیقهییە وەرگیراوەکان لە بناغەکانی شەریعەتەوە و مەعریفەی حەلاڵ و حەرام.

- مەعریفەی مرۆڤ بە خۆی و سروشتی مرۆڤ کە خۆی دەداتە پاڵ.

- مەعریفەی ئەوەی پەیوەستە بە سروشتەوە و ڕاستەقینەکانی گەردوون و کۆمەڵگە و ژیان..، بەڵکو شتانی تریش جگە لەوانە، لە دابەشکردنە گونجاوەکانی مەعریفە و جۆرەکانی.

ئەوانە کۆمەڵێك بابەتن فرەیی و جیاوازییان بەپێی ڕێگەی بەدەستهێنانیان دەگەڕێتەوە بۆ:

- ئەوەی تەنها بە هەست و ئەزموون و عەقڵ دەزانرێت.

- ئەوەی تەنها بە بیستن (واتە بە وەحی) دەزانرێت.

ئەوەی هاوبەشە لە نێوان عەقڵ و بیستندا.

بەشی یەکەم: ئەوەی تەنها بە هەست و ئەزموون عەقڵ دەزانرێت و جیهانە گەردوونیەکان و ئەوەی تێیدایە لە شت لەخۆدەگرێت، هەروەها هەوڵی ناسینی ڕاستەقینەیان و یاسا و ڕێسای سەپاو کە ژیان و زیندەوەرانی سەر زەوی و فەلەك و تەنەکان لەئامێز دەگرێت... وردبوونەوە و سەرنجدان و تێڕامان لە کۆی ئەوەی دروستکراوە، لەنێو ئەوانەشدا مرۆڤ، ئەوەش خودا هاندانی لەسەر خستووەتەڕوو لە ئاڕاستەکردنی عەقڵ بۆ گەیشتن بە حوکمی عەقڵی لەودیو هەموو زانستێکی

هەڵهێنجراو لە بینین و ئەزموونی هەستی و دەرهێنانی یاساکانی سروشت کە ڕێسای دروستکراون، ئەمە ئەوەیە قورئان خاوەن ژیرییەکان پاڵدەنێت بۆ لای بۆ لێکۆڵینەوە تیایدا، شکی تێدا نییە ئەمە ئەوە بوو مسوڵمانانی والێکرد بگەنە میتۆدی توێژینەوەی ئەزموونی ڕاوەستاو لەسەر سەرنج و شیکار بە جۆرێك لێکۆڵەر تەواوی هەست و عەقڵی بەکاردەهێنێت.

بەشی دووەم: ئەوەی تەنها بە بەڵگەی بیستن دەزانرێت و لە ڕێگەی گرنگیپێدانی هەستەکانی تر یان لە عەقڵەوە بەدەست نایەت، وەك لە بەشی یەکەمدا، بەڵکو ئەوە زانستێکە لە ڕێگەی وەحی خوداییەوە بۆ پێغەمبەران دێتە ئاراوە، وەحی لێرەدا پلەکانی مەعریفەی بەدەستهاتوو بۆ مرۆڤ کامڵ دەکات، بۆ ئەوەی ببێتە مەعریفەیەکی کامڵ بەو کاروبارانەی هەست، یان عەقڵ ناتوانن ڕێگەیەك بۆ بەدەستهێنانیان بگرنەبەر.

ئەوەش وەك هەواڵەکانی زیندووبوونەوە و قیامەت و حەشر و دادگایی و بەهەشت...هتد. هەندێکیان لەم ژیانی دونیا بۆیان هەیە لە جیهانی ئەزموون و واقیع و شەریعەت و سیستم بن، وەك هەواڵی گەلانی پێشوو و هەواڵەکانی داهاتوو، هەروەها وەك حوکمی دروست لە کۆبوونەوە مرۆییەکان و سیاسەت و ئابووری و شەریعەت و هەموو ئەوانەی بە وەحی خودایی بۆ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دابەزیوە بۆ ئەوەی بیانزانێ و بە خەڵکی ڕابگەیەنێت، وەك کۆمەڵێك ڕاستەقینەی ڕۆشنی هیدایەتدەر، کە زانست و یەقین دەست باوەڕداران دەخات، نە عەقڵی پێغەمبەر و نە عەقڵی باوەڕداران کۆشانێکیان لە گەیشتن پێیان بەخەرج نەداوە.

﴿ تِلۡكَ مِنۡ أَنۢبَآءِ ٱلۡغَيۡبِ نُوحِيهَآ إِلَيۡكَ ﴾(هود: ٤٩). واتە: (ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر) ئەو باسانەی بۆمان کردیت لە هەواڵە نادیارەکانە کە بۆت دەنێرین، نەتۆ دەتزانی و نە هۆز و نەتەوەکەشت پێش ئەم باسەی ئێمە).

﴿ إِنۡ هُوَ إِلَّا وَحۡيٞ يُوحَىٰ ۝٤ عَلَّمَهُۥ شَدِيدُ ٱلۡقُوَىٰ ۝٥ ﴾ (النجم: ٤ — ٥). واتە: (ئەمەی کە ڕایدەگەیەنێت تەنها نیگاو وەحی خواییە. جوبرەئیلی فریشتە خاوەنی هێز و توانای زۆر، قورئانی فێر کردووە).

جۆرێکی دیکە لە فێرکردنی خودایی هەیە، خودا وەك منەتێك بە هەندێ لە دۆستە صاڵحەکانی خۆی دەبەخشێت لەدوای پاکژی دەروون، ئەوەش بە ئیلهام ناودەبرێت، لەوانە ئەو ئایەتەی دەربارەی بەندە صاڵحەکە دەدوێت و دەفەرموێت:

﴿ فَوَجَدَا عَبۡدٗا مِّنۡ عِبَادِنَآ ءَاتَيۡنَٰهُ رَحۡمَةٗ مِّنۡ عِندِنَا وَعَلَّمۡنَٰهُ مِن لَّدُنَّا عِلۡمٗا ﴾ (الكهف: ٦٥). واتە: (لەوێ بە بەندەیەك لە بەندەکانی ئێمە ئاشنا بوو، کە لە ڕەحمەتی تایبەتی خۆمان بەهرەوەرمان کردبوو، زانست و زانیاری تایبەتی خۆمانمان پێ بەخشیبوو، موسا (درودی خوای لەسەر)، پێی وت: ئایا مۆڵەتم دەدەیت، کە شوێنت بکەوم تا لەو زانست و زانیاریەی پێت بەخشراوە، منیش بەهرەدار بکەیت؟).

لە چیرۆکەکەی یوسفدا: ﴿ وَكَذَٰلِكَ يَجۡتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأۡوِيلِ ٱلۡأَحَادِيثِ ﴾ (یوسف: ٦). واتە: (بەو شێوەیەش خوای پەروەردگارت تۆ دیاری دەکات و هەڵتدەبژێردیت (بۆ پێغەمبەرێتی) و هەندێك لێکدانەوەی خەوت فێر دەکات).

ئەوەش زانستی تەئویلی خەونە کە هەندێ لە نەفسە پاکژەکان دەیبینن و لێکدانەوەی بۆ دەکەن.

﴿ رَبِّ قَدۡ ءَاتَيۡتَنِي مِنَ ٱلۡمُلۡكِ وَعَلَّمۡتَنِي مِن تَأۡوِيلِ ٱلۡأَحَادِيثِ ﴾(یوسف: ١٠١). واتە: (پەروەردگارا، بەڕاستی تۆ پاشایەتیت پێ بەخشیم و لە لێکدانەوەی خەو شارەزات کردم).

ئـیبن سـینا گوزارشـتی لـەم مانایـە داوە بـە وتـنی: هەنـدێکجار نـەفس بـە پاڵفتەبوونێکی توند پاك دەبێتـەوە و کۆمـەڵێك زانسـت بەسـەریدا دادەبارێت، ئـەو کەسەی هاوشێوەی ئەوە بە بیر و پێوانە پێی ناگات.[1]

بەشی سێیەم لە ڕێگەکانی بەدەستهێنانی زانست: ئەوەی بە ڕێگەی بیسـتن و عەقڵ بەرهەم دێت، ئـەوەش لـە کتێبـە خـوێنراوە دابەزێنراوەکـەی خـودا بـۆ سـەر پێغەمبەر دەیبینینەوە، کۆمەڵێك ئایەتی تێدایە ئاتاجن بە وردبوونەوە و بەڵگەکاری و هەڵهێنجان و داهێنان لە دەربڕین و گوزارەکانەوە، بۆ دوو بەش دابەش دەبێت:

یەکەمیان: جیاوازیـان هەیـە لـە دروسـتییەکەی، ئـەوەش بریتییـە لـە تـەئویلی ئایەتی موتەشابیە دەربارەی سیفەتەکان.

دووەم: کۆدەنگن لەسەر دروستییەکەی، ئەوەش هەڵهێنجانی حوکمی ئەسـڵی و فـەرعی و مـەوعیزە و بڕیـار و ئاماژەکـان و هاوشـێوەکانیان لـە هـەموو ئـەوەی هـەڵهێنجان و دەرهێنانیـان لـە قورئانـەوە بـۆ کەسـێك ئـەهلی ئـەوە بێـت ڕێگـە پێدراوە.[2]

لـەوەی ڕابـوورد، دەتـوانین بگەینـە مەعریفەیـەکی هەسـتی ئـەزموونی و مەعریفەیەکی عەقڵی بورهانی، وەك لە بەشـی یەکەمدا ئاماژەمـان پێدا، هـەروەها مەعریفەیەکی وەحیی ئایینی وەك لـە بەشـی دووەمدا و مەعریفەیـەکیش هەسـت و عەقڵ و وەحی کۆدەکاتەوە، هەموو ئەم ڕێگایانـە دەقـی قورئـانی باسـی کـردوون، دەقێك کورت هەڵنەهاتووە لەسەر مانایەکی بەرتەسك لە مەفهومێکی هاوچەرخ، کـە کەسە مادییەکان و مولحیدان و نەرێکەران پێیەوە گرفتارن لەوەی لەودیو مـاددەوە شتێك بوونی هەبێت، کۆمەڵێك ئـامڕاز بـۆ زانسـت ـ جگـە لـە هەسـتەکان ـ بوونیـان هەبێت، مەفهومێك بۆ زانست بوونی هـەبێت جیـاواز لـە مـەفهومی بینـاکراو لەسـەر

1 الشهرستاني، الملل والنحل، تحقيق: محمد سيد كيلاني، ج٢، ص٢٠١.

2 د.محمد حسين الذهبي، التفسير والمفسرون، ط٢، ج١، ص٢٧٦

ئەزموونی هەستی لە ماددەدا، جگە لەم جۆرانە لە زانست، لای ئەوان تفەنگ نانە بە تاریکییەوە و بە حەکەمکردنی وەهمە و قسەیە لە ئەفسانە، ئەوەش لە دیدی ئەوانەوە سەریکێشاوە بۆ دوورکەوتنەوەی ئەوان لە ئایین، چونکە لە ئاییندا پەنهانی نەبینراو بە چاوی واقیعی هەستکەر بوونی هەیە.

ئەوان بە چاوی سەر خودا نابینن، زیندووبوونەوە لەدوای مردن ئەزموونێك لە ئەزموونەکانیان لە تاقیگەکاندا لەسەر مردووان و ڕۆژی دوایی و ئەوەی تێیدایە لە تەرازوو و دادگایی و پاداشت و سزا و بەهەشت و ئاگر، هەموو ئەمانە نایەنە بەر هەست، ئەوان تەنها باوەڕیان بەوەیە دەکەوێتە ژێر هەست و هەواڵی ئەوانەیان بۆ دێنێت هەستی پێ دەکەن.

بە نموونەی ئەو کەسانە دەڵێین: ئەوانە نەفسی خۆیان بەردەدەنەوە بۆ ناو دژیەکی و بانگەشەکەیان پووچ و بێبنەمایە، ئەوان پابەند نین بەوەی هەستەکان بۆیان دەهێنێت و لەو رادە و سنوورەدا ناوەستن، چونکە ئەوان قسە لە کۆمەڵێك مانای هەمووەکی دەکەن و مامەڵەی پێ دەکەن بەبێئەوەی بوونێکی بەرهەستیان هەبێت لە دەرەوەی فیکر، بە جۆرێك بتوانرێت - بۆ نموونە - بە دەست ئاماژەیان پێ بکرێت، یان بە چاو ببینرێن... ئایا دەتوانرێت وشەی (زانست) ببینرێت، یان دەستی لێ بدرێت، یان بۆن بکرێت؟

نموونەی ئەوە ناوی ڕەگەزەکان، وەك مرۆڤ و گیاندار و ڕووەك...

ئایا ئەوە دەرچوون نییە لە بازنەی هەست و ئەوەی هەستەکان دەستیان بۆ دەبەن؟!.

ئایا مادییەکان رەدی ئەوە دەکەنەوە لە مرۆڤدا ڕۆح و عەقڵ و نەفس هەیە؟!.

ئایا ئەوە رەد دەکەنەوە ئەوان ئەگەر مرۆڤ بخەنە ژێر وردترین وردبینی زانستییەوە و گەردیلەکانی جەستەی بپشکنن، ئایا دەتوانن ڕۆح، یان عەقڵ، یان نەفس بدۆزنەوە؟!.

بەپێی داخوازی ئەم لۆژیکە بێت، زانست تەنها لە دراوەکانی هەستەوە شتی پێ دەگات، ڕۆح و عەقڵ و نەفس بوونیان نییە، بۆیە پەییبردن و وێناکردن و خەیاڵ و تۆمارکردن و یادەوەری بوونیان نییە.[1]

---

[1] بگەڕێوە بۆ: عبدالکریم الخطیب، الدین ضرورة حیاة الإنسان، ص٣٨، ٣٩.

بەشی دووەم:

میتۆدی وردبوونەوەی عەقڵی

لە قورئانی پیرۆزدا

چەمکی میتۆد، یان پەیڕەو (المنهج) بە شێوەیەکی گشتی "بریتییە لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لە حەقیقەت لە هەر زانستێك لە زانستەکان، یان لە هەر بوارێك لە بوارەکانی مەعریفەی مرۆیی".[1]

گەر کارەکە بەو جۆرە بێت، ئایا قورئان عەقڵەکان بەرەو میتۆدێك لە باس (لێکۆڵینەوە) ئاڕاستە دەکات؟ یان ئایا قورئان مسوڵمانان بۆ بەکارهێنانی عەقڵ بە بەکارهێنانێکی بەڵگەکاری بانگ دەکات؟ ئەو کارە چۆنە؟.

وەڵام: کارێکی سروشتییە ئەو کتێبەی بانگ دەکات بۆ وردبوونەوەی عەقڵی و بانگ دەکات بۆ زانست و مەعریفە هەر دەبێت ژێرییەکان ئاڕاستە بکات بۆ میتۆدگەلێك لە لێکۆڵینەوە، ئەو میتۆدانە جۆراوجۆرن بە جۆراوجۆری سەرچاوەی مەعریفە و بابەتەکانی، بۆیە بانگەوازن بۆ بەڵگەهێنانەوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەو جۆرەی پاش کەمێکی دیکە ڕۆشنی دەکەینەوە، بەڵام لە سەرەتاوە پێمانخۆشە ئەوە ڕۆشن بکەینەوە قورئانی پیرۆز کتێبێك نییە لە زانستی لۆژیك (علم المنطق)دا، بەڵکو کتێبی دوایین پەیامە، گفتوگۆ لەگەڵ مرۆڤ دەکات لە هەموو کات و شوێنێك، لێرەوە ئەم کتێبە کۆمەڵێك بنەما (بناغە)ی گشتی بۆ بەڵگەی عەقڵی لەئامێز دەگرێت و درێژەی ئەو بەڵگانە بۆ عەقڵی مرۆیی واز لێ دەهێنێت بۆ ئەوەی هەنگاو هەڵبگرێت لە دانانی درێژەی ئەو بەڵگانە و دۆزینەوەی یاساکانیان و ڕێگەی بەکارهێنانیان بەجۆرێك گونجاو بێت لەگەڵ سروشتی بانگەوازی قورئان بۆ ئیمان بە کۆی جیهانەکانەوە: جیهانی دونیا و دواڕۆژ و جیهانی دەرەوە و ناوەوە و جیهانی واقیع و نموونە، و جیهانی مادی و مەعنەوی، و جیهانی پەنهان و بینراو.

"بەهۆی بەمەرجگرتنی ئیمانی ئیسلامی (ئیمانی باوەڕدار بە هەموو ئەم جیهانانە و مەیدانەکانیان) هەردەبوو میتۆدی ئیسلامی هەموو ڕێگە و ئامرازەکان -

---

[1] د.علي سامي النشار، نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام، ط٨، ج١، ص٣٦.

کـه ئـەم گشـتگیرییە دێننـە دی و دەسـتەبەر دەکـەن - بـۆ هۆشـیاری و مەعریفـە کۆبکاتەوە و لە سنوور و ڕادەیەکی دیاریکراودا بە تەنها نەوەستێت"[1]، وەك چۆن خاوەن ئەنگێزە مادییەکان، یان باتنییەکان و کەسانی دیکە گرتوویانەتەبەر.

لە ڕێگەی بانگەوازی قورئانی پیرۆز بۆ وردبوونەوەی عـەقڵی، دەتـوانین بگەینـە مەشخەڵی میتۆدەکە بۆ وردبوونەوەی ڕاست و دروست، ئەوەی لای من دەرکەوتووە ئەم میتۆدە بۆ دوو لایەن دابەش دەبێت:

لایەنی یەکەم: تیایدا قورئانی پـیرۆز بـانگ دەکـات بـۆ سـڕینەوەی هـەموو ئـەو کۆسـپانەی دەبنـە لەمپـەر لەبـەردەم عـەقڵ و جێبـەجێکردنی چـالاکییەکانی، لـەو کۆسـپانە چـاولێکەری کوێرانـە و گومـانی ناپەسـەند و ئـارەزوو... **لایـەنی دووەم:** بانگەوازی قورئان بۆ بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی دەگرێتەخۆ.

لایەنی یەکەم: سڕینەوەی ئەو کۆسپانەی دەبنە لەمپەر لەبەردەم عەقڵ و جێبەجێکردنی چالاکییەکانی:

١ ـ لۆمەکردنی چاولێکەری کوێرانە:

کـارێکی بەڵگەنەویسـتە، بـانگکردنی قورئـان بـۆ وردبوونـەوەی عـەقڵی داوای لۆمەکردنی چاولێکەری کوێرانە بکـات، ئـەوەش، چـونکە چـاولێکەری کـاری عـەقڵ پووچ دەکاتەوە (دەسڕێتەوە)، کەسی چاولێکەر کاتێك قسەی کەسێکی دیکە بەبێ بەڵگە وەردەگرێت دەبێتە کەسێکی بودەڵ (گرگن)[2]، ئەمـەش پێچـەوانەیە لەگـەڵ ئەوەی قورئان بانگی بۆ کردووە و بەرهەڵستی ئەوە دەکات لە قورئانـدا هـاتووە لـە بەڵگە و بورهان و تێگەیشتن و هۆشیاری دەخوازێت.

---

[1] بگەڕێوە بۆ: د.محمد عمارة, (معالم المنهج الإسلامي). تحت الطبع.

[2] بگەڕێوە بۆ فەرموودەکەی پێغەمبەر (دروودی خودای لەسەر بێت: (هیچ کەس لە ئێوە با بوودەڵ نەبێت... رواه الترمذي في باب الإحسان والعفو من كتاب البر وصلة الرحم... بوودەڵ کەسێکی پووچە و شوێنی هەموو شت دەکەوێت.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفـەرموێت: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ۗ أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ (البقرة: ١٧٠). واتە: (ئەگەر بەو خەڵکە نادانە بوترێت: شوێنی ئەو بەرنامەیە بکەون، کە لەلایەن خواوە ڕەوانە کراوە، دەڵێن: نەخێر، هەر شوێنی ئەوە دەکەوین کە باوو باپیرانمان پێوەی ئالوودە بوون و لەسەری ڕاهاتوون، ئایا ئەگەر باوو باپیرانیشیان تێ نەگەیشتوو هیچ نەزان و ناشارەزاو ڕێنموونییش وەرنەگرن). هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ۚ أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ (المائدة: ١٠٤).

ئەو کەسە چاولێکەرانەی ڕێگەی زانستیان لەسەر خۆیان بڕیوەتەوە و بێبەشبوونیان لە حاڵیبوون لەسەر خۆیان تۆمار کردووە، چونکە ئەوان "بە چاولێکەری بەرهەڵستی بەڵگە و ئاماژەیان کرد"[١]، سەرباری چاولێکەری باب و باپیران، ئەوانەی بە نەبوونی ژنەوتن و نەبوونی زانست لێوانلێو بووبوون.

ئیسلام ڕازی نابێت عەقڵی مسوڵمان بچێتە ژێر باری هەر دەسەڵاتێك ڕێگری لێ بکات لە سەربەخۆیی وردبوونەوە، تەنانەت ئەگەر دەسەڵاتەکە دەسەڵاتی خودی پیاوانی ئایین بێت، ئەمەش ڕۆشن دەبێتەوە کاتێك خودا لۆمەی ئەوانە دەکات عەقڵی خۆیان سڕییەوە و چوونە ژێر دەسەڵاتی ئەحبار و روهبانەوە و دەستیان کرد بە پەرستنیان لە خوار خوداوە.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفـەرموێت: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ﴾ (التوبة: ٣١). واتە: ((گاور و جوو) حاخام و قەشەکانی خۆیان کردووەتە پەروەردگاری خۆیان لە جیاتی خوا).

---

[١] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٥، ص٧.

ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز ڕاشکاون لەوەی چاولێکەری بەبێ عـەقڵ شانوشـکۆی بێباوەڕانـە[1]، ئـەوەش بەڵگەیـە لەسـەر ئـەوەی مـرۆڤ نابێتـە بـاوەڕدار تـا بـە بەرچاوڕوونیەوە دینەکەی خۆی دەژنەوێت و قەناعەتی پێ دەکات، نەك لەپێناو باب و باپیران. بۆیە "ئومەت کۆدەنگیان هەیە لەسـەر پووچـکردنەوەی چـاولێکەری لـە بیروباوەڕەدا".[2]

بانگەوازی قورئانی پیرۆز بـۆ لۆمـەکردنی چـاولێکەری بریتییـە لـە ئامـادەکردنی زەین بەهێزەوە بۆ جێبەجێکردنی ڕێسایەك لە گرنگترین ڕێساکانی میتـۆدی بـاس و لێکۆڵینەوە، ئەوەش بریتییە لە بەدوورگرتنی شێوازی حاڵیبوونی بەمیراتگیراو.. کە لە زۆربەی کاتەکاندا هەڵەیە و سەردەکێشێت بۆ دەرئەنجامی هەڵە.

٢ـ خۆبەدوورگرتن لە گومانی خراپ (ناپەسەند):

قورئانی پیرۆز ـ بە ڕێگەی خۆی بۆ ڕاستکردنەوەی میتۆدی وردبوونەوەی عەقڵی ـ بانگ دەکات بۆ خۆبەدوورگرتن لە گومان، چونکە "گومانکراو یەقین نابەخشێت... و بیناکراو لەسەر گومان لەپێشترە بەوەی گوماناوی بێت".[3]

لێرەوە وەستان لەسەر گومان بەبێ هەوڵدان بـۆ داوای زانسـت و یـەقین ئەوەیـە قورئانی پیرۆز لۆمەی دەکات، چونکە گومان شتێك سوود بە حەق ناگەیەنێت.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱلۡأٓخِرَةِ لَيُسَمُّونَ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةَ تَسۡمِيَةَ ٱلۡأُنثَىٰ ﴿٢٧﴾ وَمَا لَهُم بِهِۦ مِنۡ عِلۡمٍۖ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا ٱلظَّنَّۖ وَإِنَّ ٱلظَّنَّ لَا يُغۡنِي مِنَ ٱلۡحَقِّ شَيۡـٔٗا ﴿٢٨﴾﴾ (النجم: ٢٧ — ٢٨). واتە: (بێگومان ئەوانەی کە باوەڕ بە قیامەت و لێپرسینەوە ناهێنن ناوی ئافرەت دەنێن لە فریشتەکان. ئەوانە لەو بارەیەوە هیچ جۆرە زانستی

---

[1] یونس/٧٨، الأنبياء/٥٢، الشعراء/٧٤، لقمان/٢١، الزخرف/٢٢، إبراهيم/١٠، هود/٦٢.

[2] القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ج٢، ص٢١٢.

[3] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص١٠٣، ١٠٤.

و زانیاریەکیان نییە، بەڵکو هەر شوێنی گومانی بیٚ سەروو بن دەکەون، لەکاتێکدا کە گومان بەهیچ شێوەیەك جێگەی حەق و ڕاستی ناگرێتەوە).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿قُلْ هَلْ عِندَكُم مِّنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَآ إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا ٱلظَّنَّ وَإِنْ أَنتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ﴾ (الأنعام: ١٤٨).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا ٱلظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾ (الأنعام: ١١٦).

﴿مَا لَهُم بِهِۦ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا ٱتِّبَاعَ ٱلظَّنِّ﴾ (النساء: ١٥٧).

خودا (سبحانه وتعالى) ئەوانەی شوێنی گومان دەکەون بە نەبوونی زانست و بە درۆ و هەڵبەستن وەسفیان دەکات، بۆیە زانایان کۆدەنگیان هەیە لەسەر ئەوەی "خۆ کورت هەڵهێنان لەسەر گومان لە ئوسوڵی دیندا ڕێگە پێنەدراوە"[١]، بەڵام لە لقەکاندا ڕێگەپێدراوە "لەبەر ئەستەمبوون بەوەی مرۆڤێك بگاتە زانست بە واقیعەکانی داهاتوو بۆیە گومان لە جێگەی زانست ڕاستدەبێتەوە"[٢] تا بورهان و یەقین دەردەکەون.

لێرەدا گومان هەنگاوێکی میتۆدی دەنوێنێت، دەکرێت سەربکێشێت بۆ زانست، یان شك، یان درۆ، بۆیە عەرەب گومانیان بە زانست و شك و درۆ ناوبردووە، ئەگەر بەڵگەکانی زانست ڕاستبوونەوە و زۆرتر و گەورەتر بوون لە بەڵگەکانی شك گومانەکە بریتییە لە یەقین، ئەگەر بەڵگەکانی یەقین و بەڵگەکانی شك هاوتا بوون ئەوا گومانەکە بریتییە لە شك، ئەگەر بەڵگەکانی شك زیاتر بوون لە بەڵگەکانی یەقین گومانەکە درۆیە (وەهمە).[٣]

---

[١] الفخر الرازي، التفسير، ج٣، ص١٥٥

[٢] القاضي عبدالجبار، المحيط بالتكليف، تحقيق: عمر سيد عزمي، ص٢٢.

[٣] السيوطي، الاتقان، ج١، ص٢١٣، هەروەها بگەڕێوە بۆ: الراغب الأصفهاني، الذريعة في مكارم الشريعة، ص١٨٥.

قورتوبی دەڵێت: "گومان (ظن) لە شەریعەتدا دوو بەشە: پەسەند و ناپەسەند، گومانی پەسەند ئەوەیە ئاییی گومانبەر و گومانپێبراوی لەگەڵ سەلامەتە، گومانی ناپەسەند دژی ئەوەیە، بە بەڵگەی ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱجۡتَنِبُواْ كَثِيرٗا مِّنَ ٱلظَّنِّ إِنَّ بَعۡضَ ٱلظَّنِّ إِثۡمٞ﴾ (الحجرات: ١٢)[١]، لەسەر ئەوە "گەر گومانەکە لە نیشانەیەکی بەهێزەوە بوو قبووڵکراوە و مەدحکراوە، ئەگەر لە نیشانەیەکی لاوازەوە بوو، ناپەسەندە".[٢] کاتێك قورئانی پیرۆز بانگ بۆ دوورکەوتنەوە دەکات لە گومانی ناپەسەند، لەهەمانکات پێداگری دەکات لە ڕاستبوونەوەی زانستی دروست و دامەزرانی یەقین لەسەر بنچینەیەك لە وردبوونەوە و بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی دروست.

٣ ـ لۆمەی ئارەزوو (هوی):

هەڵوێستی قورئانی پیرۆز لە لۆمەکردنی ئارەزوو لەهەمانکاتدا ئاگادارکردنەوەی عەقڵە بۆ لای میتۆدی دروستی وردبوونەوەی عەقڵی، چونکە ئەگەر ئارەزوو دەستوەردانی کرد لە بڕیارەکانمان بەسەر شتدا، بێشك دەبێتە تێکدەری ئەو بڕیارە، ئەوەش لەبەر ناکۆکی ئارەزوو و تەبانەبوونی، بۆیە "لە یەکلاکردنەوەی ماددەی ئارەزوودا بە ڕەهایی شەرع هاتووە، چونکە ئەگەر ئارەزوو بوو بە هەندێ لە پێشەکییەکانی بەڵگە، تەنها ئەوە بەرهەم دەهێنێت شوێنکەوتنی ئارەزووی تێدایە، ئەوەش پێچەوانەی شەرعە، پێچەوانەی شەرعیش لە هیچ ڕێگەیەکەوە ناچێتەوە نێو شەرعەوە".[٣]

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿وَأَمَّا مَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفۡسَ عَنِ ٱلۡهَوَىٰ ٤٠ فَإِنَّ ٱلۡجَنَّةَ هِيَ ٱلۡمَأۡوَىٰ ٤١﴾ (النازعات: ٤٠ — ٤١). واتە: (بەڵام ئەوەی لە

---

[١] تفسير القرطبي، ج١٦، ص٣٣٢

[٢] الراغب الأصفهاني، الذريعة في المكارم الشريعة، ص١٨٦، تفسير الفخر الرازي، ج٢، ص٢٢٥، السيوطي، الاتقان، ج١، ص٢١٣

[٣] الشاطبي، الموافقات في أصول الشريعة، تحقيق د.محمد عبدالله الدراز، ج٤، ص٤٢٢.

پایەو شکۆی پەروەردگاری ترسابێت و حیسابی بۆ کردبێت و جڵەوی نەفسی لە هەموو هەواو هەوەس و ئارەزوویەکی نادروست گرتبێتەوە، بێگومان هەر بەهەشت جێگەی مانەوە و حەوانەوە و گوزەرانییەتی). ﴿ يَٰدَاوُۥدُ إِنَّا جَعَلۡنَٰكَ خَلِيفَةٗ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱحۡكُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ بِٱلۡحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ ٱلۡهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ ﴾(ص: ٢٦).

لە هەر جێگەیەك ئارەزوو بوونی هەبێت، زانست و هیدایەت و حەق، نەریٚ دەکرێن و ستەم و گومڕایی (سەرلێشێوان) دەردەکەون.

﴿ بَلِ ٱتَّبَعَ ٱلَّذِينَ ظَلَمُوٓاْ أَهۡوَآءَهُم بِغَيۡرِ عِلۡمٖ ﴾(الروم: ٢٩).

﴿ وَإِنَّ كَثِيرٗا لَّيُضِلُّونَ بِأَهۡوَآئِهِم بِغَيۡرِ عِلۡمٍ ﴾(الأنعام: ١١٩).

﴿ وَمَنۡ أَضَلُّ مِمَّنِ ٱتَّبَعَ هَوَىٰهُ بِغَيۡرِ هُدٗى مِّنَ ٱللَّهِ ﴾(القصص: ٥٠).

﴿ وَلَا تَتَّبِعۡ أَهۡوَآءَهُمۡ عَمَّا جَآءَكَ مِنَ ٱلۡحَقِّ ﴾(المائدة: ٤٨).

لۆمەکردنی ئارەزوو بە هەنگاوێکی پێویست دادەنرێت و کەسی عەوداڵ بۆ حەق و زانست لێی بێنیاز نییە، چونکە دەبیٚ زانا خۆی بەدووربگرێت لە هەموو ئەوەی پەیوەستە بە خودی خۆیەوە لە بەرانبەر هێنانەی دی ئەوەی لەم سەردەمەدا پێیدەوترێت (بابەتیانە)، کە پەیبردنی ڕاستەقینەی زانستی وا لێدەکات گشتگیرتر و بەرینتر بێت لای زیاتر لە کەسێك، یان لێکۆڵەرێك بەهەمان ڕێگە، هەرچەند گۆشەی پەیبردن تایبەت بە هەریەکەیان لەیەکدی جیاواز بێت.

بیرتراند ڕاسل[1] گوزارشت لەم مانایە دەدات، کاتێك پێیوایە "ئەوەی بابەتی بێت: ئەوەیە پەیوەندییەکەی بە تاکی جۆراوجۆری بینەرەوە یەکسانە، هەرچەند ئەو گۆشەیەی لێیەوە دەبینن لەیەکدی جیاواز بێت".[2]

---

[1] "١٨٧٢ز - ١٩٧٠ز زانای ژیربێژی مەنتق و بیرکاری و مێژوونووس و ڕەخنەگری کۆمەڵایەتی بەریتانی بوو - وەرگێڕ.

[2] بیرتراند راسل، الفلسفة بنظرة علمية. تعريب: د.زكي نجيب محمود، ص١٣١.

لایەنی دووەم: ڕێگەکانی قورئان لە بەڵگەهێنانەوەی عەقڵیدا:

١ ـ بەڵگەهێنانەوە بە شوبهاندن و نموونە:

ئەمە شێوەیەکە لە شێوەکانی قورئان بۆ نزیککردنەوەی حەقیقەت بە نموونەهێنانەوە "بۆ ڕۆشنکردنەوەی مانای هەمووەکی، یان بینینی بەشەکی و بەڵگەهێنانەوە بە حاڵی ئێستا لەسەر پەنهان (نادیار")[١].

خودا (سبحانه وتعالی) دەفەرموێت: ﴿وَيَضْرِبُ ٱللَّهُ ٱلْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ (إبراهيم: ٢٥). واتە: (جا خوای پەروەردگار ئەم نموونانە دەهێنێتەوە بۆ خەڵکی، بەڵکو یادەوەری وەرگرن).

لە هێنانەوەی نموونە زیادەحاڵیکردن و بیرخستنەوە و وێناکردن بۆ مانا بوونی هەیە، ئەوەش، چونکە مانای عەقڵی ڕووت هەست و خەیاڵ و وەهم قبووڵی ناکەن، ئەگەر یەکسان بەوانە، لە بەرهەستەکان باس بکرێت، هەست و خەیاڵ و وەهم وازدەهێنن لەو کێبەرکێیە و ژنەوراو (ماقووڵ) بەسەر بەرهەست (محسوس)دا پڕاوپڕ دەبێت و تێگەیشتنی تەواو و گەیشتن بە داواکراو بەرهەم دێت[٢]، لە قورئاندا زۆرێك لە ئایەت هەن بۆ هێنانەوەی نموونە و نزیککردنەوەی حەقیقەتەکان[٣]، قورئانی پیرۆز ئەوە ڕۆشن دەکاتەوە تەنها خاوەن عەقڵەکان سوود لەو نموونانە دەبینن "ئەوانەی لە هەموو شێوەیەك (وێنەیەك) ماناکەی دەخوازن و لە هەموو توێکڵێك کرۆکەکەی وەردەگرن و لە ڕواڵەتی هەموو قسەیەکەوە بۆ نهێنی و کرۆك دەگوێزنەوە"[٤]، خودا (سبحانه وتعالی) دەفەرموێت:

---

[١] الإمام محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى القرآن، ص٣٥٧.

[٢] تفسير الفخر الرازي، ج١٩، ص١٢٠، ١٢١.

[٣] البقرة/٢٥٩، الحج/٧٣، ٧٤، الكهف/٣٢ ـ ٤٤، القلم/١٧ ـ ٣٣، النحل/٧٥ ـ ٧٦، ئەمانە و کۆمەڵێك ئایەتی دیکە.

[٤] تفسير الفخر الرازي، ج١٩، ص٣٩.

﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَسۡتَحۡيِۦٓ أَن يَضۡرِبَ مَثَلٗا مَّا بَعُوضَةٗ فَمَا فَوۡقَهَاۚ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ فَيَعۡلَمُونَ أَنَّهُ ٱلۡحَقُّ مِن رَّبِّهِمۡۖ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ فَيَقُولُونَ مَاذَآ أَرَادَ ٱللَّهُ بِهَٰذَا مَثَلٗاۘ يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرٗا وَيَهۡدِي بِهِۦ كَثِيرٗاۚ وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلَّا ٱلۡفَٰسِقِينَ﴾ (البقرة: ٢٦).

واتە: (بەڕاستی خوا باكی نییە و نەنگ نییە بەلایەوە هەر نموونەیەك بهێنێتەوە، بە مێشوولەیەك، لەویش بچووكتر بێت یان گەورەتر، جا ئەوانەی ئیمان و باوەڕیان هێناوە، ئەوە چاك دەزانن ئەم نموونەیە ڕاستە و لە لایەن پەروەردگاریانەوەیە، ئەوانەش كافر و بێباوەڕن دەڵێن: خوا مەبەستی چی بوو لەم نموونەیەدا؟ (خوای گەورەش دەفەرموێت) زۆرێكی پێ گومڕا دەكات و زۆرێكی دیكەیشی پێ هیدایەت و ڕێنمووی دەكات، بەڵام دیارە جگە لە لار و وێر و یاخی و تاوانباران كەسی دیكە گومڕا ناكات...).

ئەم ئایەتە ڕۆشنی دەكاتەوە خەڵكی لە وەرگرتنی بەڵگە لە هێنانەوەی نموونەوە (ضرب الأمثال) دوو دەستەن:

دەستەیەك خودا عەقڵ و دڵێكی ڕۆشنی پێداون، گوێ بۆ حەق دەگرن و وەریدەگرن و كاری پێ دەكەن، دەستەیەكیش سەرسەختیان تووشبووە ئەگەر بەڵگە بەهێز بوو ئەوان سووربوون و پێداگریان لە گومڕاییدا زۆر دەبێت.

تێبینی دەكەین، نموونە قورئانیە باسكراوەكان بە توندترین شێوە بە واقیعی بەرهەستەوە گرێدراون، بۆ ئەوەی واقیعی بەرهەست بكەنە بنچینەی یەقین لە بڕیارداندا، لێرەوە گرنگیدانی قورئان بە بینین و مەعریفەی ئەزموونی لە زۆرێك لە هەڵوێستدا دێتە ئاراوە.

"كاتێك مەجووس بانگەشەی ئەوەیان كرد فریشتە بەندەی ڕەحمانن و ڕەگەزیان مێیە، قورئان بانگەشە درۆینەكەی ئەوانی ڕەدكردەوە و بەرپەرچی دانەوە، بەوەی ئەوان دروستكردنی فریشتەیان نەبینیوە، ئیتر چۆن بڕیار دەدەن

بەوەی ئەوان مێن، یان نێرن"[1]، خـودا (سـبحانه وتعـالى) دەفـەرموێت: ﴿ وَجَعَلُوا۟ ٱلْمَلَٰٓئِكَةَ ٱلَّذِينَ هُمْ عِبَٰدُ ٱلرَّحْمَٰنِ إِنَٰثًا ۚ أَشَهِدُوا۟ خَلْقَهُمْ ﴾(الزخـرف: ١٩). واتـــە: (ئـــەو خوانەناسانە فریشتەکان کە بەنـدەی خـوای میهرەبـانن، بـە کچـی خوایـان دەدایـە قەڵەم!! ئایا ئەوان ئامادەی دروستکردنیان بوون؟! لە ئاییندەدا ئـەم بوختانـەیان لەسەر دەنووسرێت و پرسیاریشیان لێ دەکرێت).

"شـهادة ـ بیـنین (ئامـادەبوون لەسـەر ڕووداوەکـە)" ئـەزموونێکی بەرهەسـتی بینینی واقیعییە، سەردەکێشێت بـۆ زانسـتی ڕاسـتەقینە لەبەرانبـەر گومـان و درۆ، بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ مَّا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ ۖ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴾ (الزخـرف: ٢٠). واتـە: (.. وە نـەبێت لەسەر بنچینەی هیچ زانستی و زانیاریەك ئەو قسەیە بکەن، ئەمانە تەنها درۆ نەبێت هیچی دیکە نالێن).

ئـەوان هـیچ بەڵگەیـەکیان بەدەسـتەوە نییـە لـە بەڵگـە و بورهـان و بیـنین، لـە جێگەیەکی دیکە لە سوڕەتی "الصافات" خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ أَمْ خَلَقْنَا ٱلْمَلَٰٓئِكَةَ إِنَٰثًا وَهُمْ شَٰهِدُونَ ﴾ (الصـافات: ١٥٠). واتـە: (ئایـا مەگـەر فریشـتەکانمان بـە مێینـە درووسـتکردووە و لـەو کاتـەدا ئـەوان لـەوێ بـوون؟!)، هەروەها دەفەرموێت: ﴿ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴾ (الصافات: ١٥٤). واتە: (ئایا چیتانە و چۆن بڕیاری بێ بەڵگەی وا دەدەن؟!)، کەوابوو بۆ ئەوەی حوکم یەقین بێت، هەر دەبێت لەسەر بینینی واقیعی ڕاستبووبێتەوە، ئەگـەر بەڵگـەی عـەقڵی ڕاسـتبووەوە لەسەر بینینی واقیعی نەرێ کرا، ئەوا هەر دەبێت بەڵگەی نەقڵی (گـوازراوە) بـوونی هەبێت، خودا (سبحانه وتعالى) دەفـەرموێت: ﴿ أَمْ لَكُمْ سُلْطَٰنٌ مُّبِينٌ ﴿١٥٦﴾ فَأْتُوا۟ بِكِتَٰبِكُمْ

---

[1] د.محمد السيد الجليند، نظرية المنطق بين فلاسفة الإسلام واليونان، ص٢٦٦.

إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿١٥٧﴾ ﴾ (الصافات: ١٥٦ — ١٥٧). واتە: (ئایا مەگەر بەڵگە و شتێکی بەهێز و ئاشکراتان بەدەستەوەیە. ئادەی: کوا کتێبتان، کوا بەڵگەتان ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن، بیهێننە مەیدان).

٢ ـ بەڵگەهێنانەوە بە بەشکاری:

لە بەڵگەکانی قورئان، بەڵگەی بەشەکییە و لەسەر ڕووداوگەلی بەشەکی شان دادەدات و هەر بەشێك بە تەنها شیاوە بەڵگەیەك بێت.

لەوانە ئەم ئایەتانە: ﴿ قُلِ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَٰمٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ ٱلَّذِينَ ٱصْطَفَىٰٓ ۗ ءَآللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٥٩﴾ أَمَّنْ خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَنۢبَتْنَا بِهِۦ حَدَآئِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَّا كَانَ لَكُمْ أَن تُنۢبِتُوا۟ شَجَرَهَآ ۗ أَءِلَٰهٌ مَّعَ ٱللَّهِ ۚ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ ﴿٦٠﴾ أَمَّن جَعَلَ ٱلْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَٰلَهَآ أَنْهَٰرًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَٰسِىَ وَجَعَلَ بَيْنَ ٱلْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا ۗ أَءِلَٰهٌ مَّعَ ٱللَّهِ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦١﴾ أَمَّن يُجِيبُ ٱلْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ ٱلسُّوٓءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَآءَ ٱلْأَرْضِ ۗ أَءِلَٰهٌ مَّعَ ٱللَّهِ ۚ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ ﴿٦٢﴾ أَمَّن يَهْدِيكُمْ فِى ظُلُمَٰتِ ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ وَمَن يُرْسِلُ ٱلرِّيَٰحَ بُشْرًۢا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِۦٓ ۗ أَءِلَٰهٌ مَّعَ ٱللَّهِ ۚ تَعَٰلَى ٱللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٦٣﴾ أَمَّن يَبْدَؤُا۟ ٱلْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُۥ وَمَن يَرْزُقُكُم مِّنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ ۗ أَءِلَٰهٌ مَّعَ ٱللَّهِ ۚ قُلْ هَاتُوا۟ بُرْهَٰنَكُمْ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٦٤﴾ ﴾ (النمل: ٥٩ — ٦٤). واتە: (بڵێ: سوپاس و ستایش بۆ خوای میهرەبان، سڵاو لەسەر ئەو بەندانەش کە هەڵی بژاردوون، ئایا ئەو خوا میهرەبانە چاکترە (کە بپەرسترێت و پەیڕەوی بەرنامەکەی بکرێت)، یان ئەوانەی ئەوان دەیکەنە شەریك و هاوەڵ بۆی؟ یان ئەو زاتەی ئاسمانەکان و زەوی دروستکردووە و لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، جا باخ و بێستانی جوان و ڕازاوەمان پێ بەرهەم هێناوە، ئێوە نەتاندەتوانی درەختەکانی بروێنن، چ جای بەروبوومەکەی، ئایا ڕەوایە، کە خوایەکی دیکە لەگەڵ خوای پەروەردگاردا

هەبێت؟! نەخێر، لەگەڵ ئەو هەموو بەڵگانەدا زۆربەی ئەو خەڵکە لە ڕێبازی ڕاست لادەدەن و شوێنی چەوتی و نادروستی دەکەون. کە زەوی دامەزراندووە و لە ناویدا جۆگە و ڕووباری ڕەخساندووە، هەروەها زنجیرە چیای تیادا چەسپاندووە، لە نێوان دوو دەریاکەشدا بەربەستی بەرپاکردووە، ئایا ڕەوایە خوایەکی دیکە لەگەڵ خوا پەروەردگاردا هەبێت؟! نەخێر وا نییە، لەگەڵ ئەو هەموو بەڵگانەدا زۆربەی ئەو خەڵکە نازانن و تێناگەن...).

لەم ئایەتە پیرۆزانەدا بەشکاری لە هێنانەوەی بەڵگە بوونی هەیە، بەجۆرێك هەر بەشێك لە خودی خۆیدا بەڵگەیەکی ڕاستبووەوە بێت، لە کۆی هەمووشیان بەڵگەیەکی هەمووەکی هەیە لەسەر ئەوەی هەموو بچووکێك، یان گەورەیەك دروستکراوی خودان و بەڵگەن لەسەر بوونی خودا (سبحانە وتعالى).[1]

ئەگەر ئەم بەڵگەهێنانەوە لە بەشەکییەوە بگوێزێتەوە بۆ هەمووەکی، یان لە تایبەتەوە بگوێزێتەوە بۆ گشتی، بەرانبەر بەوە گواستنەوە دەبینین لە هەمووەکییەوە بۆ بەشەکی، یان لە گشتاندنەوە بۆ تایبەتکردن.

٣ ـ بەڵگەهێنانەوە بە گشتاندن، پاشان تایبەتکردن:

"گشتاندن ئەوەیە پرسێکی گشتی باس بکرێت و سەر بکێشێت بۆ جێگیرکردنی بانگەشەیەك بە شێوەیەکی گشتی، پاشان بەڵگەهێنەرەوە دەست دەبات بۆ بەشەکانی پرسەکە و دەیسەلمێنێت هەموو بەشەکییەك لێی سەردەکێشێت بۆ جێگیرکردنی بانگەشە داواکراوەکە، یان لە کۆیدا سەر دەکێشێت بۆ جێگیرکردنی بانگەشەکە"[2]، لەوانە ئەم ئایەتانە:

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى، ص٣٥٠.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ٣٥١.

﴿ قَالَ فَمَن رَّبُّكُمَا يَٰمُوسَىٰ (٤٩) قَالَ رَبُّنَا ٱلَّذِيٓ أَعۡطَىٰ كُلَّ شَيۡءٍ خَلۡقَهُۥ ثُمَّ هَدَىٰ (٥٠) قَالَ فَمَا بَالُ ٱلۡقُرُونِ ٱلۡأُولَىٰ (٥١) قَالَ عِلۡمُهَا عِندَ رَبِّي فِي كِتَٰبٖۖ لَّا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَى (٥٢) ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ٱلۡأَرۡضَ مَهۡدٗا وَسَلَكَ لَكُمۡ فِيهَا سُبُلٗا وَأَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَأَخۡرَجۡنَا بِهِۦٓ أَزۡوَٰجٗا مِّن نَّبَاتٖ شَتَّىٰ (٥٣) كُلُواْ وَٱرۡعَوۡاْ أَنۡعَٰمَكُمۡۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّأُوْلِي ٱلنُّهَىٰ (٥٤) مِنۡهَا خَلَقۡنَٰكُمۡ وَفِيهَا نُعِيدُكُمۡ وَمِنۡهَا نُخۡرِجُكُمۡ تَارَةً أُخۡرَىٰ (٥٥) ﴾ (طه: ٤٩ — ٥٥). واته: (فیرعەون بە فیزەوە وتی: باشە ئەی موسا پەروەردگاری ئێوە کێیە؟! موسا وتی: پەروەردگارمان ئەو زاتەیە، کە هەموو شتێکی بەتایبەتی و ڕێکوپێکی دروستکردووە، پاشان ڕێنموویی کردووە، تا بەچاکی دەوری خۆی ببینێت. فیرعەون وتی: ئەی ئەو هەموو خەڵکەی، کە لەوەو پێش تیاچوون، چیان لێهات و سەرەنجامیان چۆنە؟!موسا وتی: زانیاری ئەوانە، لای پەروەردگارمە و لە دۆسیەکانی (لوح المحفوظ) دا پارێزراوە، پەروەردگاری من، هیچی لێ ون نابێت، هیچ شتێکیش فەرامۆش ناکات...).

خودا (سبحانه وتعالى) لەسەر زمانی موسا (سەلامی خوای لەسەر) کەلیمەیەکی کۆکەرەوە و دەرخەری مانای پەروەردگاری دەفەرموێت، لەگەڵ پەروەردگاریش عیبادەت و کەماڵی خوایەتی خودا: ﴿ قَالَ رَبُّنَا ٱلَّذِيٓ أَعۡطَىٰ كُلَّ شَيۡءٍ خَلۡقَهُۥ ثُمَّ هَدَىٰ ﴾ (طه: ٥٠). واتە: (موسا وتی: پەروەردگارمان ئەو زاتەیە، کە هەموو شتێکی بەتایبەتی و ڕێکوپێکی دروستکردووە، پاشان ڕێنموویی کردووە، تا بەچاکی دەوری خۆی ببینێت). ئەو (سبحانه وتعالى) بوونی بە هەموو شت لەم گەردوونە بەخشیوە و هیدایەتیشی بە کەسێك هیدایەت بخوازێت.

پاشان قورئانی پیرۆز لەدوای ئەم گشتاندنە کۆکەرەوە، کۆمەڵێك بەش کە دەچنە نێو ئەمەوە ڕۆشن دەکاتەوە، لەو بەشانە شتگەلێك باس دەکات فیرعەون و ئەهلی مصر ـ کە ئەهلی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارین ـ بەئاگا بێنەوە، دەقە پیرۆزەکە بە شتێك کۆتایی پێدێنێت لەگەڵ ئەوان شیاو بێت، ئەوەش بۆ هەموان نیعمەتە:

﴿ كُلُواْ وَٱرۡعَوۡاْ أَنۡعَٰمَكُمۡۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّأُوْلِي ٱلنُّهَىٰ ﴾ (طه: ٥٤). واته: (خەڵکینە بخۆن، ماڵاتەکانیشتان بلەوەڕێنن، بەڕاستی ئا لەو شتانەدا بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند هەیە)

٤ ـ بەڵگەهێنانەوە بە ناساندن (بە پێناسە):

"بەڵگەهێنانەوە بە ناساندن (پێناسە) بەوەی لە چییەتی (ماهیة) بابەتی قسەوە بەڵگەی بانگەشەکە وەربگرێت، بۆ نموونە لە ڕاستەقینەی بتەوە بەڵگەیەك وەربگرێت لەسەر ئەوەی بت بە کاری ئەوە نایەت بکرێتە پەرستراو (معبود)، هەروەها لە ڕۆشنکردنەوەی سیفەتەکانی خوداوە (سبحانه وتعالى) بەڵگەیەك وەربگرێت لەسەر ئەوەی ئەو بە تەنها شایستەیە بە عیبادەت.

ئەگەر بابەتی قسە بریتی بێت لە زاتێکی باڵا (ناوەکانی بەرز و بڵند بێت)، بەڵگەهێنانەوە لەسەر خوایەتی خودایە (سبحانه وتعالى) بە ڕۆشنکردنەوەی سیفەتەکانی و دروستکردنی گەردوون بە بچووك و گەورەیەوە، زاتی باڵا تەنها بە سیفەتەکانی دەناسرێت، لەوانە ئەم ئایەتانە:

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ فَالِقُ ٱلۡحَبِّ وَٱلنَّوَىٰۖ يُخۡرِجُ ٱلۡحَيَّ مِنَ ٱلۡمَيِّتِ وَمُخۡرِجُ ٱلۡمَيِّتِ مِنَ ٱلۡحَيِّۚ ذَٰلِكُمُ ٱللَّهُۖ فَأَنَّىٰ تُؤۡفَكُونَ ﴿٩٥﴾ فَالِقُ ٱلۡإِصۡبَاحِ وَجَعَلَ ٱلَّيۡلَ سَكَنٗا وَٱلشَّمۡسَ وَٱلۡقَمَرَ حُسۡبَانٗاۚ ذَٰلِكَ تَقۡدِيرُ ٱلۡعَزِيزِ ٱلۡعَلِيمِ ﴿٩٦﴾ وَهُوَ ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ٱلنُّجُومَ لِتَهۡتَدُواْ بِهَا فِي ظُلُمَٰتِ ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِۗ قَدۡ فَصَّلۡنَا ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يَعۡلَمُونَ ﴿٩٧﴾ وَهُوَ ٱلَّذِيٓ أَنشَأَكُم مِّن نَّفۡسٖ وَٰحِدَةٖ فَمُسۡتَقَرّٞ وَمُسۡتَوۡدَعٞۗ قَدۡ فَصَّلۡنَا ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يَفۡقَهُونَ ﴿٩٨﴾ وَهُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَأَخۡرَجۡنَا بِهِۦ نَبَاتَ كُلِّ شَيۡءٖ فَأَخۡرَجۡنَا مِنۡهُ خَضِرٗا نُّخۡرِجُ مِنۡهُ حَبّٗا مُّتَرَاكِبٗا وَمِنَ ٱلنَّخۡلِ مِن طَلۡعِهَا قِنۡوَانٞ دَانِيَةٞ وَجَنَّٰتٖ مِّنۡ أَعۡنَابٖ وَٱلزَّيۡتُونَ وَٱلرُّمَّانَ مُشۡتَبِهٗا وَغَيۡرَ مُتَشَٰبِهٍۗ ٱنظُرُوٓاْ إِلَىٰ ثَمَرِهِۦٓ إِذَآ أَثۡمَرَ وَيَنۡعِهِۦٓۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكُمۡ لَأٓيَٰتٖ لِّقَوۡمٖ يُؤۡمِنُونَ ﴿٩٩﴾ وَجَعَلُواْ لِلَّهِ شُرَكَآءَ ٱلۡجِنَّ وَخَلَقَهُمۡۖ وَخَرَقُواْ لَهُۥ بَنِينَ وَبَنَٰتِۭ بِغَيۡرِ عِلۡمٖۚ سُبۡحَٰنَهُۥ

﴿وَتَعَٰلَىٰ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٠٠﴾﴾ (الأنعام: ٩٥ – ١٠٠). واته: (بەڕاستی خوا لەتکەری دەنك و دانەوێڵەیە بۆ ئەوەی بپشکوێنێت و بڕوێت، زیندووش لە مردوو دەردەهێنێت، دەرهێنەری مردووشە لە زیندوو، ئا ئەوەیە خوای پەروەردگارتان، جا ئیتر بۆ کوێ لادەدرێن و بۆ کوێ وێڵ دەکرێن. بەیانیان فەراهەم دەهێنێت و ئاسۆ ڕووناك دەکاتەوە و شەوی کردووە بەهۆی ئارامی و خامۆشی، ڕۆژ و مانگیشی کردووە بەهۆی ڕاگرتنی حساب، ئەو شتانە هەمووی بە نەخشەی خوای بالآدەست و زانا کێشراوە. هەر ئەو زاتە، ئەستێرەی بۆ فەراهەم هێناون تا ببێتە هۆی ڕێنموویتان لەنێو تاریکیەکانی سەر ڕووکاری وشکانی و دەریاکاندا، بەڕاستی ئێمە نیشانە و بەڵگەی زۆرمان ڕوونکردۆتەوە بۆ کەسانێك، کە پێی بزانن و لێی تێبگەن...).

لەم ئایەتانەدا، یەکلابوونەوە و جێگیرکردنی تاك و تەنهایی خودا (سبحانه وتعالى) بوونی هەیە، ئەو بە تەنها پەرستراوی حەقە و هیچ خودایەك جگە لە ئەو بوونی نییە، ڕێگەی جێگیرکردنەکە بریتییە لە ڕۆشنکردنەوەی دروستکراوی خودا و جۆراوجۆرییان، هەروەها ئەو بە تەنها دروستکەری هەموو شتێکە، بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) بە سیفەت و شوێنەواری لە بووندا ناسراوە، چونکە ناسینی ڕاستەقینەی زاتی خودا (سبحانه وتعالى) لەم دونیادا گونجاو نییە".[1]

هەروەها دەبینین پێناسەی مرۆڤ لە دروستکردنی سەرەتاوە بەڵگەیە لەسەر زیندووکردنەوەی لە کۆتاییدا.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِن سُلَٰلَةٍ مِّن طِينٍ ﴿١٢﴾ ثُمَّ جَعَلْنَٰهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَّكِينٍ ﴿١٣﴾ ثُمَّ خَلَقْنَا ٱلنُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا ٱلْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا ٱلْمُضْغَةَ عِظَٰمًا فَكَسَوْنَا ٱلْعِظَٰمَ

---
[1] الإمام محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى، ص٣٤٧، ٣٤٨

لَحۡمٗا ثُمَّ أَنشَأۡنَٰهُ خَلۡقًا ءَاخَرَۚ فَتَبَارَكَ ٱللَّهُ أَحۡسَنُ ٱلۡخَٰلِقِينَ ﴿١٤﴾ ثُمَّ إِنَّكُم بَعۡدَ ذَٰلِكَ لَمَيِّتُونَ ﴿١٥﴾ ثُمَّ إِنَّكُمۡ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ تُبۡعَثُونَ ﴿١٦﴾ ﴾ (المؤمنون: ١٢ – ١٦). واته: (سوێند بە خوا، بە ڕاستی ئێمە ئادەمیزادمان لە ئاوێتەیەکی پێکهاتوو لە قوڕ بەدیهێناوە. لەوەودوا لە جێگەیەکی پارێزراو و لە باردا لە شێوەی نوتفەیەکی زۆر بچووکدا دامانمەزراندووە. لەوەو دوا نوتفەکەمان کردووە بەخۆهەڵواسەرێك، پاشان خۆهەڵواسەرەکەمان کردووە بە گۆشتپارەیەك، ئینجا گۆشتپارەکەمان بە پەیکەری ئێسك گۆڕیوە و بە گۆشت پەیکەری ئێسکەکەمان داپۆشیوە، ئەوسا لە شێوەیەکی دیکەدا دەرمان هێناوە، بە ڕاستی خوای مەزن بەرزو پیرۆز و موبارەکە و چاکترین بەدیهێنەر و چاکترین دروستکارە. بێگومان سەرەنجام ئێوە هەر دەبێت بمرن. پاشان دەبێت لە ڕۆژی قیامەتدا زیندوو بکرێنەوە).

لە پێناسەی هەندێ لە حەرامکراوانەوە، حەرامکردنەکەیان و بڕیاری بڕاوە لە حەرامکردنیان ڕۆشن دەبێتەوە، لەوانە لە حەرامکردنی عارەق ئەم ئایەتانە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡخَمۡرُ وَٱلۡمَيۡسِرُ وَٱلۡأَنصَابُ وَٱلۡأَزۡلَٰمُ رِجۡسٞ مِّنۡ عَمَلِ ٱلشَّيۡطَٰنِ فَٱجۡتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ ﴿٩٠﴾ إِنَّمَا يُرِيدُ ٱلشَّيۡطَٰنُ أَن يُوقِعَ بَيۡنَكُمُ ٱلۡعَدَٰوَةَ وَٱلۡبَغۡضَآءَ فِي ٱلۡخَمۡرِ وَٱلۡمَيۡسِرِ وَيَصُدَّكُمۡ عَن ذِكۡرِ ٱللَّهِ وَعَنِ ٱلصَّلَوٰةِۖ فَهَلۡ أَنتُم مُّنتَهُونَ ﴿٩١﴾ وَأَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَٱحۡذَرُواْۚ فَإِن تَوَلَّيۡتُمۡ فَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا ٱلۡبَلَٰغُ ٱلۡمُبِينُ ﴿٩٢﴾ ﴾ (المائدة: ٩٠ – ٩٢). واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، دڵنیابن کە عەرەق و قومار و گۆشتی ماڵاتی سەربڕاو بۆ غەیری خوا لەو شوێنانەی کە خەڵك بەپیرۆزی داناوە، نەك ئیسلام، بورج، حەرام و حەڵاڵ زانین بەهۆی هەڵدانی زارەوە، ئەمانە هەر پیسن و لە کار و کردەوەی شەیتانن، کەواتە ئێوەش خۆتانی لێ دوور بگرن و خۆتانی لێ بپارێزن، بۆ ئەوەی سەرفرازی و بەختەوەری بەدەستبهێنن. بەڕاستی شەیتان هەر دەیەوێت لە ڕێگەی عەرەق و قومارەوە دوژمنایەتی و بوغز و کینە بخاتە نێوانتانەوە و لە یادکردنی خوا و ناوە

پیرۆزەکانی وێڵتان بکات، هەروەها لە ئەنجامدانی نوێژەکان بە شێنەیی سست و تەمەڵتان بکات، ئایا ئیتر بەس نییە؟ ئایا کۆڵ نادەن؟!. فەرمانبەرداری خوا بن، فەرمانبەرداری پێغەمبەریش بن و وریابن و ئاگادار بن، جا ئەگەر پشت هەڵکەن و یاخی ببن، ئەوە بزانن بەڕاستی کاری پێغەمبەری ئێمە تەنها ڕاگەیاندنی ئاشکراو ڕوونی پەیامەکەیە).

لەم حەرامکردنە جێگیرەدا بە دەق، باسی وەسفەکانی عارەق دەکات و خودی عارەق و ئەوەی لەسەری پەیدا دەبێت ڕۆشن دەکاتەوە بۆ زانینی حیکمەتی حەرامکردنەکەی، بۆیە پێناسەکەی بە ڕادە و شێوە باسکرد، پێناسەکەی بە ڕادە (الحد) بریتییە لە ڕۆشنکردنەوەی خودی عارەق بەوەی لەگەڵ هاوشێوەکانی خۆیدایە لە قومار و سەربڕین لەسەر بتەکان، ئەوە بریتییە لە پێناسە بە ڕادە (الحد)، هەرئەوەش بریتییە لە باسی خودی شتەکە بە باسکردنی ڕەگەزەکەی و پۆلەکەی، بەڵام باسی ئەم پێناسە بە شێوە (الرسم) بریتییە لە باسی ئەوەی لەسەر خواردنەوە سەرهەڵدەدات لە ڕوودانی دوژمنایەتی و رق و کینە و ڕێگری لە نوێژ و زیکری خودا (سبحانە وتعالی).

ئەو کارە گاڵتە و گەپە بۆ ئاسانکردن و بەڕێکردنی بێکاری بەوەی تێیدایە لە ڕێگری یادی خودا و نوێژ و ڕۆچوون لە گاڵتە و گەپی تێکدەردا.[1]

٥ ـ بەڵگەهێنانەوە بە ڕووبەڕووکردنەوە (بەرانبەرکاری):

"ڕووبەڕووکردنەوەی نێوان دوو شت، یان دوو کار، یان دوو کەس دێتە ئاراوە، بۆ ئەوەی بزانرێت کامیان لە کارێکی دیاریکراودا کاریگەرن، ئەگەر جێگیر بوو کاریگەری بۆ یەکێك لەو دووانەیە، فەزڵی پێشخستنی هەیە بەسەر ئەوی دیکەیاندا، ئەو جۆرەیان لە سەرچاوەکانی بەڵگەهێنانەوە لە قورئانی پیرۆزدا زۆرن، چونکە هاوەڵدانەران کۆمەڵێك بەردیان دەپەرست خۆیان دروستیان دەکرد، یان کۆمەڵێك

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٤٨ ـ ٣٤٩.

دروستکراویان دەپەرست خودا (سبحانه وتعالی) بۆ خۆی دروستی کردبوون، باوەڕیان وابوو ئەو دروستکراوانە کاریگەرییان لە هێنانەبوون، یان ڕێگری لە شەڕ و ڕاکێشانی خێر، هەیە.

بۆیە ڕووبەڕووکردنەوەکە لە نێوان زاتێکی باڵا و ئەوانەی دایانهێنا بوون لە عیبادەتی بت سەرچاوەیەك بوو بۆ بەڵگەهێنانەوە لەسەر پووچی ئەوەی بانگەشەیان دەکرد، لەوانە ئایەتی:

﴿ أَفَمَن يَخۡلُقُ كَمَن لَّا يَخۡلُقُۚ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ وَإِن تَعُدُّواْ نِعۡمَةَ ٱللَّهِ لَا تُحۡصُوهَآۗ إِنَّ ٱللَّهَ لَغَفُورٞ رَّحِيمٞ ﴿١٨﴾ ﴾ (النحل: ١٧ – ١٨). واتە: (ئایا ئەو زاتەی ئەم هەموو دروستکراوە سەرسوڕهێنەرانەی بەدیهێناوە، وەکو ئەو کەسە وایە کە ناتوانێت هیچ بەدی بهێنێت، ئایا ئەوە بۆ لێکی نادەنەوەو یاداوەری وەرناگرن؟ خۆ ئەگەر بێن و بتانەوێت ناز و نیعمەتەکانی خوا بژمێرن، بۆتان ناژمێردرێت، بەڕاستی خوای پەروەردگار هەر لێخۆش بوو میهرەبانە).

هەروەها ئایەتی: ﴿ قُلۡ مَن رَّبُّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ قُلِ ٱللَّهُۚ قُلۡ أَفَٱتَّخَذۡتُم مِّن دُونِهِۦٓ أَوۡلِيَآءَ لَا يَمۡلِكُونَ لِأَنفُسِهِمۡ نَفۡعٗا وَلَا ضَرّٗاۚ قُلۡ هَلۡ يَسۡتَوِي ٱلۡأَعۡمَىٰ وَٱلۡبَصِيرُ أَمۡ هَلۡ تَسۡتَوِي ٱلظُّلُمَٰتُ وَٱلنُّورُۗ أَمۡ جَعَلُواْ لِلَّهِ شُرَكَآءَ خَلَقُواْ كَخَلۡقِهِۦ فَتَشَٰبَهَ ٱلۡخَلۡقُ عَلَيۡهِمۡۚ قُلِ ٱللَّهُ خَٰلِقُ كُلِّ شَيۡءٖ وَهُوَ ٱلۡوَٰحِدُ ٱلۡقَهَّٰرُ ﴿١٦﴾ ﴾ (الرعد: ١٦). واتە: (بڵێ: کێ پەروەردگاری ئاسمانەکان و زەویە؟ (ئەگەر ئەوان بێدەنگ بوون) تۆ بڵێ: الله پەروەردگاریانە، پاشان پێیان بڵێ: ئایا ڕەوایە جگە لەو خوایە پشت بە شتانی دیکە ببەستن و بیانکەنە پشتیوان و خۆشەویست، کە ئەوانە تەنانەت بۆ خۆشییان قازانج و زیانیان بەدەست نییە؟! هەروەها بڵێ: باشە ئاخر کوێر و چاوساغ وەك یەکن؟! تاریکی و ڕووناکی چوونیەکن؟!، بەڵکو چەند هاوبەشێکیان داناوە بۆ خوا، کە شتیان دروستکردووە وەك دروستکراوەکانی خواو

جا دروستکراوەکەیان لێ شێواوە؟! پێیان بڵێ: الله بەدیهێنەر و دروستکاری هەموو شتێکە و ئەو زاتە تاك و تەنها و بەدەسەڵات و بەهێزو بە توانایە).

لەم ئایەتانەدا بەرانبەرکاری (ڕووبەڕووکردنەوە) دەبینینەوە لە نێوان:

١ ـ کەسێك، یان شتێك سوود و قازانجی بە دەستی خۆی نییە لەگەڵ کەسێکی زاڵی توانادار بەسەر هەموو شتێکدا، ئەو تاك و تەنهایە و هیچ کەس لە ئەو ناچێت، وەك ئەوەی بەرانبەرکارییەکە لە نێوان کوێر و چاوساغدا بێت، کوێر کە پەیی بە ڕاستییەکان نابات و چاوساغ پەییان پێ دەبات، دیسان دەچێتە نێو ئەو بەرانبەرکارییەوە.

٢ ـ بەرانبەرکێ لە نێوان تاریکی لێڵکەر و داپۆشەری نەفس، لەگەڵ نوور کە دڵی پێ ڕووناك دەبێتەوە.

٣ ـ بەرانبەرکێ لە نێوان ئەو کەسەی دەتوانێت دروست بکات لەگەڵ ئەوەی ناتوانێت دروست بکات.

ئەم بەرانبەرکاریانە بەڵگەیەکی ساغبووەوە لە چەندین بانگەشەدا ساز دەدات و لە بەرانبەرکارییەکانی بڕیاری یەکلاکەرەوەی ڕێنموونیکەری دروستدا بەکاردەهێنرێت". [1]

لە بانگەشەی یەکەمدا بانگەشەی یەکسانبوون لە نێوان کەسێك هەموو شتێکی هەیە و بەدەستە و کەسێکیش سوود و قەزانجی خۆیشی بەدەست نییە.

ئەو حوکمەی بەڵگەکە بەرهەمی دەهێنێت ئەوەیە ئەو دووانە یەکسان نین، ئەگەر بانگەشەی یەکسانبوون لە خوایەتی خودادا پووچ بێت کەوابوو حوکمەکە بە نەرێیە و (إله) بریتییە لە خودا بە تاك و تەنها و خاوەنی هەموو شتێکە.

لە بانگەشەی دووەمدا نەرێکردنی یەکسانبوون لە نێوان کەسێك پەیی بە حەق بردووە و هیدایەتی وەرگرتووە، لەگەڵ کەسێك گومڕا و سەرلێشێواو بووە، ئەوەی

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٥٥.

دووەمیان وەك كوێر وایە و ئەوەی یەكەم وەك چاوساغ، كامیان ڕێگەی ڕاست و دروست دەدۆزنەوە؟ شكی تێدا نییە حوكمەكە ئەوەیە خێر لە چاوساغە هیدایەت وەرگرەكەدایە.

لە بانگەشەی سێیەمدا بانگەشەی هاوبەشی پێكردن لە دروستكردن و پێكهێناندا بە قسەی هەوانتە، نەك بە حەقیقەت، ئەمەش پووچە، بەڵكو خودا دروستكەری هەموو شتێكە و ئەو تاك و تەنها و زاڵە[1] و واقیع ئەوەی دەسەلمێنێت، ئەوان خۆیان دان بەوەدا دەنێن: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ ٱللَّهُ﴾ (لقمان: ٢٥). واتە: (سوێند بە خوا، ئەگەر پرسیار لە خوانەناسان بكەیت: كێ ئاسمانەكان و زەوی دروستكردووە؟ ئەوە بە دڵنیاییەوە دەڵێن: (اللە)، دروستیكردوون).

بەم بەرانبەركێكارییە كە زۆر لە قورئانی پیرۆزدا باس دەكرێت حوكمەكە دێتە دی لەوەی ڕاست و دروست و واقیعە، نەك لەوەی قسەی هەوانتە و هەڵبەستراوە.

٦ ـ بەڵگەهێنانەوە بە چیرۆكە قورئانیەكان:

هەندێكجار بەڵگە لە چیرۆكێكدا نمایش دەكرێت، قورئانی پیرۆز چیرۆكی كردووە بە ڕێگەیەك بۆ قەناعەت پێكردن و كارتێكردن، لە دووتوێی چیرۆكەكەدا كۆمەڵێك بەڵگە هەن لەسەر پووچی هاوەڵدانان و عیبادەتی بت، هەندێكجار بابەتی چیرۆكەكە پێغەمبەرێكە پلە و پایەی دەزانن، وەك ئیبراهیم و موسا (سەلامی خوایان لەسەر بێت)، هاتنی بەڵگە لەسەر زمانی پێغەمبەرێك سەرپێچیكەران دان بە پلە و پایەیدا دەنێن، وەك ئیبراهیم لای عەرەب و موسا لای بەنی ئیسرائیل هێزێك بە بەڵگەكە دەبەخشێت لەسەروو هێزی خودی خۆیەوە".[2]

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٥٥، ٣٥٦.

[2] الإمام محمد أبو زهرة، سەرچاوەی پێشوو، ص٣٧٤ بە دەستكارییەوە.

به وردبوونەوە لە چیرۆکەکەی ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) لەگەڵ باوکی و چیرۆکەکەی لەگەڵ هۆزەکەی دەبینین "لە هەردوو چیرۆکەکەدا بەڵگەی ڕۆشنی بەهێز هەن پووچی عیبادەتی بت دەسەلمێنن، ئەوەش، چونکە ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) شەرەفی عەرەب بوو و ئەو باوانەیە دەگەڕێنەوە سەری، ئەوان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد لەسەر ئایینی ئیبراهیمن، ئەگەر هەواڵ دەربارەی ئیبراهیم بێت بەوەی کەسێکی یەکتاپەرست بووە و ئەوەیان بۆ باسکرا ئەو بەڵگەی لەسەر هۆزەکەی و باوکی دەهێنایەوە، ئەوە کارتێکەرە بە توندترین کارتێکەری لە دڵیان، لەوانە ئەو ئایەتانەی قسەی ئیبراهیمیان بۆ دەگێڕنەوە لەگەڵ باوکی بۆ ئەوەی پووچی عیبادەتی بت ڕۆشن بکاتەوە: ﴿وَٱذۡكُرۡ فِي ٱلۡكِتَٰبِ إِبۡرَٰهِيمَۚ إِنَّهُۥ كَانَ صِدِّيقٗا نَّبِيًّا ﴿٤١﴾ إِذۡ قَالَ لِأَبِيهِ يَٰٓأَبَتِ لِمَ تَعۡبُدُ مَا لَا يَسۡمَعُ وَلَا يُبۡصِرُ وَلَا يُغۡنِي عَنكَ شَيۡـٔٗا ﴿٤٢﴾ يَٰٓأَبَتِ إِنِّي قَدۡ جَآءَنِي مِنَ ٱلۡعِلۡمِ مَا لَمۡ يَأۡتِكَ فَٱتَّبِعۡنِيٓ أَهۡدِكَ صِرَٰطٗا سَوِيّٗا ﴿٤٣﴾﴾ (مريم: ٤١ — ٤٣). واتە: (هەروەها لە قورئاندا باسی ئیبراهیم بۆ ئەو خەڵکە بگێڕەوە، بەڕاستی ئەو کەسایەتیەکی ڕاستگۆ بوو، لە پێغەمبەرانیش بوو، کاتێك بە باوکی وت: باوکی بەڕێزم! ئەوە تۆ بۆچی شتێك دەپەرستیت کە نە گوێبیستە، نە کەس بەرچاو ڕوون و ڕۆشنبیر دەکات، نە هیچ سوودێکت پێ دەگەیەنێت. ئەی باوکی بەنرخم! بەڕاستی ئەو زانست و زانیاریەی کە بۆ من هاتووە، بێگومان بۆ تۆ نەهاتووە، کەواتە پەیڕەوی من بکە، بۆ ڕێگە و ڕێبازێکی ڕاست و دروست، ڕێنموویيت دەکەم).

نابینی ئەم کەلامە پووچکردنەوەی عیبادەتی بت بە ڕەوانترین و بەهێزترین شێوە لەخۆدەگرێت، ڕۆشنی دەکاتەوە ئەو بتانە نە دەبیستن و نە دەبینن، چونکە ئەوانە لەخوار مرۆڤەوەن، چۆن دەبێت مرۆڤ شتێك لە خوار خۆیەوە بپەرستێت؟!،

لەسەروو ئەوەشەوە عیبادەت دوعا و داوایە چۆن مرۆڤ دوعا و داوا لە شتانێك دەكات نە دەبیستن و نە دەبینن؟!". [1]

هەندێ جار لە چیرۆكە قورئانیەكاندا لەسەر زمانی ئاژەڵ بەڵگە دەخرێتەڕوو، ئەوەش نامۆییەكە زەین رادەكێشێت و ئاگاهی هەڵدەنێت و نەفس لە ئیمان بە ڕاستەقینە پڕ دەكات. [2]

وەك دەربارەی گەورەمان سولەیمان (سەلامی خوای لەسەر) هاتووە: ﴿وَتَفَقَّدَ ٱلطَّيۡرَ فَقَالَ مَالِيَ لَآ أَرَى ٱلۡهُدۡهُدَ أَمۡ كَانَ مِنَ ٱلۡغَآئِبِينَ ۝٢٠ لَأُعَذِّبَنَّهُۥ عَذَابٗا شَدِيدًا أَوۡ لَأَاْذۡبَحَنَّهُۥٓ أَوۡ لَيَأۡتِيَنِّي بِسُلۡطَٰنٖ مُّبِينٖ ۝٢١ فَمَكَثَ غَيۡرَ بَعِيدٖ فَقَالَ أَحَطتُ بِمَا لَمۡ تُحِطۡ بِهِۦ وَجِئۡتُكَ مِن سَبَإِۭ بِنَبَإٖ يَقِينٍ ۝٢٢ إِنِّي وَجَدتُّ ٱمۡرَأَةٗ تَمۡلِكُهُمۡ وَأُوتِيَتۡ مِن كُلِّ شَيۡءٖ وَلَهَا عَرۡشٌ عَظِيمٞ ۝٢٣ وَجَدتُّهَا وَقَوۡمَهَا يَسۡجُدُونَ لِلشَّمۡسِ مِن دُونِ ٱللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ ٱلشَّيۡطَٰنُ أَعۡمَٰلَهُمۡ فَصَدَّهُمۡ عَنِ ٱلسَّبِيلِ فَهُمۡ لَا يَهۡتَدُونَ ۝٢٤ أَلَّا يَسۡجُدُواْۤ لِلَّهِ ٱلَّذِي يُخۡرِجُ ٱلۡخَبۡءَ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَيَعۡلَمُ مَا تُخۡفُونَ وَمَا تُعۡلِنُونَ ۝٢٥ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلۡعَرۡشِ ٱلۡعَظِيمِ ۩ ۝٢٦﴾ (النمل: ٢٠ – ٢٦). واتە: (كەوتە بەسەركردنەوە و پشكنینی دەستەو تاقمی باڵندەكان و وتی: ئەوە بۆچی من پەپوو نابینم؟ یاخود لێرە نییە و خۆی دزیوەتەوە و لە نادیارەكانە!! سوێند بێت، دەبێت سزایەكی زۆر سەختی بدەم، یان سەری ببڕم، یان دەبێت بە بەڵگەیەكی ئاشكراوە بێت بۆ لام. (سولەیمان) زۆر چاوەڕێی نەكرد، وتی: ئەوەی من پێم زانیوە تۆ پێت نەزانیووە، من لە وڵاتی سەبەئەوە هەواڵێكی ڕاست و دروستم بۆ هێناویت!!...).

لێرەدا سەرنج دەدەین بەڵگەی یەكتاپەرستی لەسەر زمانی پەپوسولەیمانە (هدهد) هاتووە، لە كورتترین گوزارشت و ڕۆشنترین ئاماژەدا، و هۆشداری لەسەر

---

[1] محمد أبو زهرة، تأريخ الجدل، ص٦٥.

[2] محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى، ص٣٧٥.

پووچی عیبادەتی خۆر لە خوار خوداوە دەدات، چونکە خۆر بە خودی خۆیەوە کاریگەری لە داهێنان و مرۆڤ نییە، ڕۆشنی کردەوە ئەوە بریتییە لە گومڕایی لە فیترەتدا و لە فریوکاری شەیتانی تێکدەری بیرەوە هاتووە و وایلێکردوون لە بڕیاری فیترەتی مرۆیی دووربکەونەوە، ئەوەش سوژدە بردنە بۆ خودا (سبحانە وتعالی) کە شاراوە لە تۆ و ناوکدا دەردەهێنێت و هەموو هۆیەکانی بوون لە دەستی ئەودایە، ئەوانەش لە تیشکی خۆر شاراوەن، ئەگەر کاریگەرییەکی ئاشکرای هەبێت لە ڕواڵەتدا بۆ ئەو شتانەی دەرکەوتوون و لە شاراوەیی هاتوونەتە دەرەوە، ئەی کاریگەرییەکەی چییە لەسەر ئەوەی شاراوەیە، نە کاریگەری ئاشکرا، نە کاریگەری شاراوەی لەسەر ئەو شاراوانە نییە.[1]

٧ ـ بەڵگەهێنانەوە بە جەدەل و مونازەرە:

قورئانی پیرۆز بەوەوە نەوەستاوە بەڵگە بهێنێتەوە بە سەلماندن و ڕۆشنکردنەوەی خودی ڕاستەقینەکان، بەڵکو مەقامێکی دیکەی هەیە شێوەی جەدەل و مونازەرە و بەڵگەهێنانەوەی وەرگرتووە لەگەڵ سەرپێچیکەران لە هاوەڵدانەران و ئەهلی کیتاب و ئەوانەی دوودڵ و شکخوازن، لەوەدا میتۆدێکی تایبەت و جیاکراوەی هەیە، گەر ڕوو بکاتە پابەندکردن و بەڵگەپێبڕینی کەسی بەرانبەر، زۆر نابات دەستی کەسی سەرپێچیکەر دەگرێت بۆ لای حەقیقەت و بەشێوەیەکی ڕۆشن و ڕوون و ئاشکرای بێ گرێ و گۆتاڵ، بۆی ڕوون دەکاتەوە، وەك لەو ئایەتەی بەرپەرچی هاوەڵدانەران دەداتەوە کاتێك داوایان کرد پێغەمبەر دەبێت فریشتە بێت.[2]

---

[1] محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى، ص٣٧٦، وتأريخ الجدل ص٦٦.

[2] سەرچاوەی پێشوو، المعجزة الكبرى، ص٣٨٣.

﴿ وَقَالُواْ لَوْلَآ أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌۖ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ ٱلْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ ﴿٨﴾ وَلَوْ جَعَلْنَٰهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَٰهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبِسُونَ ﴿٩﴾ ﴾ (الأنعام: ٨ — ٩). واتە: (هەروەها دەیانوت: چی دەبوو ئەگەر فریشتەیەك بۆ لای (محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت) دابەزییایە و بەچاوی خۆمان بمانبینیایە! جا ئەگەر فریشتەمان بناردایە ئەوە کۆتایی بەهەموو شتێك دەهات و پاشان مۆڵەت نادرێن تا تەوبە بکەن. خۆ ئەگەر فریشتەمان بکردایە بە فرستادە، ئەوە لە شێوەی پیاوێکدا دەماننارد و هەمان گومان کە ئێستا هەیانە بۆیان دروست دەبوو).

قورئان لە ڕەددانەوەی نەیارەکانی، پەیڕەوی جەدەلی جۆراوجۆری گرتووەتە بەر ئەمانەیان لێ ڕۆشن دەکەینەوە:

أ- ڕۆچوون (قووڵبوونەوە) و دابەشکردن: ڕۆچوون و دابەشکردن دەروازەیەکە لە دەروازەکانی بەڵگەهێنانەوەی دەرخەری حەقیقەت و ڕێنموونیکەر بۆ لای، لەگەڵ ئەوەش لە دەروازەکانی جەدەلە، کەسی موجادەلەکەر دەیکات بە ڕێگەیەك بۆ پووچکردنەوەی بانگەشەی ئەو کەسەی موجادەلەی لەگەڵ دەکات، بەوەی بەشەکانی بابەتەکە - کە موجادەلەی تێدا دەکات - باس بکات و ڕۆشنی بکاتەوە، ئەوە یەکێك نییە لەم بەشە تایبەتانە تا قبووڵکردنی بانگەشە تیایدا جێگەی قبووڵ بێت، بۆیە بانگەشەی نەیار پووچ دەکاتەوە". [1]

دەتوانین ئەنجامگیری بکەین بەوەی بە دوو کردەدا گوزەر دەکات: یەکێکیان: کورت هەڵهێنان، ئەوەش مەبەست لە دابەشکردنەکەیە، دووەمیان: پووچکردنەوە، ئەوەش مەبەست لە ڕۆچوونەکەیە.

سیوتی لە نموونەی ئەمە لە قورئاندا[2] ئەم ئایەتی باس کردووە:

---

[1] محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى القرآن، ص٣٧٨، وأيضا تأريخ الجدل، ص٦٧.

[2] السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، ج٢، ص١٧٣.

﴿ثَمَٰنِيَةَ أَزۡوَٰجٖۖ مِّنَ ٱلضَّأۡنِ ٱثۡنَيۡنِ وَمِنَ ٱلۡمَعۡزِ ٱثۡنَيۡنِۗ قُلۡ ءَآلذَّكَرَيۡنِ حَرَّمَ أَمِ ٱلۡأُنثَيَيۡنِ أَمَّا ٱشۡتَمَلَتۡ عَلَيۡهِ أَرۡحَامُ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۖ نَبِّـُٔونِي بِعِلۡمٍ إِن كُنتُمۡ صَٰدِقِينَ ﴿١٤٣﴾ وَمِنَ ٱلۡإِبِلِ ٱثۡنَيۡنِ وَمِنَ ٱلۡبَقَرِ ٱثۡنَيۡنِۗ قُلۡ ءَآلذَّكَرَيۡنِ حَرَّمَ أَمِ ٱلۡأُنثَيَيۡنِ أَمَّا ٱشۡتَمَلَتۡ عَلَيۡهِ أَرۡحَامُ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۖ أَمۡ كُنتُمۡ شُهَدَآءَ إِذۡ وَصَّىٰكُمُ ٱللَّهُ بِهَٰذَاۚ فَمَنۡ أَظۡلَمُ مِمَّنِ ٱفۡتَرَىٰ عَلَى ٱللَّهِ كَذِبٗا لِّيُضِلَّ ٱلنَّاسَ بِغَيۡرِ عِلۡمٍۗ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَهۡدِي ٱلۡقَوۡمَ ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿١٤٤﴾﴾ (الأنعام: ١٤٣ — ١٤٤). واته: (هەشت جووت ماڵاتی لە مەڕ جوتێك و لە بزنیش جووتێك، بەو نەفامانە بڵێ کە هەر لە خۆیانەوە شت حەرام دەکەن) ئایا خواردنی گۆشتی نێرەکانی حەرام کردووە، یان مێیەکان، یان ئەوەی کە لە سکی مێیەکاندا هەیە؟! ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن و بەڵگەیەکی زانستیتان هەیە، بۆمان ڕوون بکەنەوە؟! هەروەها لە وشتر جووتێك و لە ڕەشەوڵاخیش جووتێك، بڵێ: ئایا خواردنی گۆشتی نێرەکانی حەرام کردووە یان مێیەکان، یان ئەوەی کە لە سکی مێیەکاندا هەیە؟! یاخود ئێوە شایەت بوون و لەوێ بوون کاتێك خوا بڕیاری بەو جۆرەی بۆ دان؟!! جا ئیتر کێ لەوە ستەمکارترە کە درۆی بە دەم خواوە هەڵبەستووە تا بەبێ زانستی، خەڵکی سەرلێشێواو بکات، بەڕاستی خوا هیدایەتی دەستەی ستەمکاران نادات).

سیوتی ڕووی بەڵگەهێنانەوەکەی ڕۆشنکردووەتەوە و دەڵێت: "بێباوەڕان کاتێك نێرەی وڵاخی بەرزەیان حەرام کرد و جاریکیش مێیەی وڵاخی بەرزە، خودا (سبحانە وتعالی) بەرپەرچی ئەوانی دایەوە بە ڕێگەی ڕۆچوون و دابەش کردن و فەرمووی: دروستکراوان بۆ خودان (سبحانە وتعالی)، لە هەموو ئەو جووتانەی باسکران نێر و مێی دروستکردووە، حەرامکردنی ئەوەی ئێوە باستان کرد لە چ شتێکەوە هاتووە، واتە هۆیەکەی کامەیە؟ خاڵی نییە، یان لە ئاڕاستەی نێرییەوەیە، یان لە ئاڕاستەی مێینەییەوە، یان لە ئامێزگرتنی ئەو ڕەحمەی هەردوو

(واتە: نێر و مێ) لەئامێز دەگرێت، یان هۆیەکەی نازانێت و بەندایەتییە بەوەی لە خوداوە (سبحانە وتعالی) وەریگرتووە، وەرگرتنیش لە خوداوە (سبحانە وتعالی)، یان بە وەحییە، یان ناردنی پێغەمبەرێك (نێردراوێك)، یان بە بیستنی قسەی پێغەمبەرەکە و بینینی ئەو بڕیارە کاتێك پێغەمبەرەکە وەریدەگرت، ئەوەش مانای ئەم بەشەی ئایەتەکەیە: ﴿أَمْ كُنتُمْ شُهَدَآءَ إِذْ وَصَّىٰكُمُ ٱللَّهُ بِهَٰذَا﴾ (الأنعام: ١٤٤). واتە: (یاخود ئێوە شایەت بوون و لەوێ بوون کاتێك خوا بڕیاری بەو جۆرەی بۆ دان؟!!)

ئەم ڕووانەی حەرامکردن لە یەکێك لەمانە دەرناچن:

یەکەم: لەسەری پێویست دەبێت هەموو نێرەیەك حەرام بێت.

دووەم: لەسەری پێویست دەبێت هەموو مێیەیەك حەرام بێت.

سێیەم: لەسەری پێویست دەبێت هەردوو پۆلەکە پێکەوە حەرام بن.

ئەوە پووچبووەوە، ئەنجامیان دا لە حەرامکردنی هەندێك لە حاڵەتێکدا و هەندێك لە حاڵەتێکی دیکە، چونکە هۆ لەسەر ئەوەی باس کرا داوای دەستبەردان دەکات حەرامکردن، وەرگرتن لە خوداوە بەبێ ناوەند پووچە، ئەگەر هەموو ئەوانە پووچبوونەوە، بانگەشە بۆ کراو سەلماوە (جێگیر بووە) و ئەوەی وتویانە درۆکردنە بە دەم خوداوە".[1]

ب ـ **پێکۆڵی (التحدي):** خودا (سبحانە وتعالی) پێکۆڵی بێباوەڕانی قورەیشی کردووە بەوەی ١٠ سوڕەتی هەڵبەستراو بهێنن وەك سورەتەکانی قورئان "واتە ئەگەر کارەکە بەو جۆرەیە وەك ئێوە بانگەشەی دەکەن و دەڵێن قورئان هەڵبەستراوە، بۆچی هێنانی ١٠ سوڕەتی هەڵبەستراو ئەزموون ناکەن؟!".[2]

---

[1] السيطي ، الإتقان، ج٢، ص١٧٣، ١٧٤.

[2] محمد التومي، الجدل في القرآن الكريم، ص٢٥٦.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿أَمۡ يَقُولُونَ ٱفۡتَرَىٰهُۖ قُلۡ فَأۡتُواْ بِعَشۡرِ سُوَرٖ مِّثۡلِهِۦ مُفۡتَرَيَٰتٖ﴾ (هـود: ١٣). واتـه: (، بـەڵكو ئەوانـه دەڵـێن کـه محەممـەد قورئـانی هەڵبەستووه، پێیان بڵێ: جا ئێوەش ١٠ سوورەتی هەڵبەستراو وێنەی ئەم قورئانـه بهێنن، هەر کەسیش لـه خـوا گـەوره بـەدەر، دەتـوانن، بـانگ بکـەن ئەگـەر ڕاسـت دەکەن).

﴿وَإِن كُنتُمۡ فِي رَيۡبٖ مِّمَّا نَزَّلۡنَا عَلَىٰ عَبۡدِنَا فَأۡتُواْ بِسُورَةٖ مِّن مِّثۡلِهِۦ﴾ (البقرة: ٢٣). واته: (جا ئەگەر ئێوه لە دوو دڵیدان و گومانتان لەم هەیه کە دامانبەزاندووه بـۆ بەنـدەی خۆمان محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت) ئەگەر بۆتان دەکرێت ئێـوەش هـەوڵ بدەن سوورەتێکی وەك ئەو بهێنن).

﴿قُل لَّئِنِ ٱجۡتَمَعَتِ ٱلۡإِنسُ وَٱلۡجِنُّ عَلَىٰٓ أَن يَأۡتُواْ بِمِثۡلِ هَٰذَا ٱلۡقُرۡءَانِ لَا يَأۡتُونَ بِمِثۡلِهِۦ وَلَوۡ كَانَ بَعۡضُهُمۡ لِبَعۡضٖ ظَهِيرٗا﴾ (الإسراء: ٨٨). واته: (ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت)، پێیان بڵێ: سوێند بە خوا ئەگەر هەموو ئادەمیزاد و پەریەکان کۆببنەوه و قورئانێکی وەکو ئەمە دانێن و بیهێنن، ناتوانن کاری وابکەن و ناتوانن لە وێنەی بهێنن، ئەگەر چی هەموو لایەکیان ببنە پشتگیر و یارمەتیدەری یەکدی).

ج ـ **گرتنی بەرانبەر بەپێی قسەی خۆی:** ئەوەش گرتنی کەسی نـەیاره بـەپێی قسەکانی خۆی و هەڵهێنجانی ئـەوەی دەیـەوێت لـه قسـەکانیەوه[١]، "وەك ئـەوەی سیفەتێك کەوتبێتە نێو قسەی کەسانی دیکە کینایە بێت لە شتێك کە حوکمێکی بۆ جێگیر کردبێـت، بۆیـه بـۆ شـتێکی دیکـه جـێگیری بکـات"[٢]، وەك ئـەو ئایەتـەی دەربارەی دووڕووانە و بەرپەرچیان دەداتەوه:

---

[١] د.محمد أبو زهرة، تأريخ الجدل، ص٧٢.

[٢] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٤.

﴿لَئِن رَّجَعۡنَآ إِلَى ٱلۡمَدِينَةِ لَيُخۡرِجَنَّ ٱلۡأَعَزُّ مِنۡهَا ٱلۡأَذَلَّۚ وَلِلَّهِ ٱلۡعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِۦ وَلِلۡمُؤۡمِنِينَ﴾ (المنافقون: ٨). واتە: (ئەو دووڕووانە دەڵێن: سوێند بە خوا ئەگەر گەڕاینەوە بۆ مەدینە دەبێت ئەوەی کە دەسەڵاتدار و بەڕێز و پیاوماقووڵە، ئەوە دەر بکات لە شار کە بێ ڕێز و بێ دەسەڵاتە، ئە دووڕووانە نازانن کە: عیززەت و دەسەڵات و پایەداری هەر شایستەی خواو پێغەمبەرەکەی و ئیمانداارانە).

(الأعز) لە قسەی دووڕووواندا هاتووە وەك کینایە لە دەستەکەی خۆیان و (الأذل) وەك کینایە لە دەستەی باوەڕداران، دووڕووان دەرکردنی باوەڕدارانیان لە مەدینە بۆ خۆیان ساغکردەوە، خوداش لە بەرپەرچدانەوەیاندا سیفەتی (عیززەت)ی لە دەستەیەکی دیکەدا جێگیر کرد جگە لە دەستەی دووڕووان، ئەو دەستەش خودا و پێغەمبەر و باوەڕدارانن، وەك ئەوەی ئەو قسەی بە دروست دانابێت بە عیززەتەکان زەلیلەکان دەکەنە دەرەوە، بەڵام دووڕوان بریتین لە زەلیلترین دەرکراو و خودا و پێغەمبەر بریتین لە "الأعز ـ بەعیززەتترین"[1]، بۆیە عیززەت بۆ خودا و پێغەمبەرەکەی و باوەڕدارانە.

د ـ ڕادەستبون: "ئەوەیە گریمانەی مەحاڵ بکات، جا، یان بە نەرێ، یان بە بەمەرجگیراو بێت بە ئامڕازی (إمتناع ـ ئەستەمبوون) لەبەرئەوەی ڕوودانی باسکراو ئەگەری نییە لەبەر نەبوونی ڕوونەدانی مەرجەکەی، پاشان بە ڕوودانێکی جەدەلی ڕادەست دەبێت بە ڕوودانی ئەوە و ئاماژە دەکات بە بێسوودی ئەوە لەباری گریمانەی ڕوودانیدا".[2]

وەك ئایەتی: ﴿مَا ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُۥ مِنۡ إِلَٰهٍۚ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهِۭ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعۡضُهُمۡ عَلَىٰ بَعۡضٍۚ سُبۡحَٰنَ ٱللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ (المؤمنون: ٩١). واتە: (هەرگیز خوا

---

[1] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٤.

[2] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٤.

کەسی نەکردووە بە ڕۆڵەی خۆی و هیچ خوایەکی لەگەڵدا نییە، چونکە ئەو کاتە هەر خوایەك دەچوو بەلای دروستکراوانی خۆیەوەو هەندێکی خۆی بڵند دەکرد بەسەر هەندێکی دیکەدا، پاکی و بێگەردی بۆ زاتی خوایە لە بەرانبەر ئەو شتانەوە کە هەڵی دەبەستن و دەیڵێن.).

"ماناکەی: لەگەڵ خودا (إله)ێك بوونی نییە، ئەگەر بەو گریمانەیە رادەست بین لەگەڵ خودا (سبحانه وتعالى) (إله) بوونی هەیە لەو ڕادەستبوونەوە پێویست دەبێت هەر (إله)ێك لە دوو خواوەندەکە ئەوەی دروستی کردووە بیبات بۆ خۆی و یەکێکیان بیەوێت بەسەر ئەوی دیکەیاندا باڵا بێت، ئەو کات لە جیهاندا فەرمانێك تێر و تەواو نابێت و حوکمێك جێبەجێ نابێت و حاڵ و بارەکان ڕێکناخرێن، واقیع پێچەوانەی ئەوەیە، بۆیە گریمانەی دوو خودا و بەرەوسەر مەحاڵە، لەبەر ئەو مەحاڵبوونەی لێیەوە پێویست دەبێت". [1]

هـ ـ لەسەر تۆمارکردن: ئەوەیە لەسەر زمانی نەیارەکەت گوزەگەلێك لە دووتوێیەکی دیکەدا جێگیر بکەی و بەوەوە لەسەر نەیارەکە ئەو شتەی لای ئەو جێگەی تەمومژ و ڕەدکردنەوەیە تۆمار بکەی، هەروەها سیوتی دەڵێت:

"ئەوە بریتییە لە هێنانی گوزارەگەلێك ڕوودانی ئەوەی قسەی پێکراوە لەسەر دوێنراو تۆمار بکەی". [2]

ئەوەش وەك ئایەتی: ﴿وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ أَصۡحَٰبَ ٱلنَّارِ أَن قَدۡ وَجَدۡنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقّٗا فَهَلۡ وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّكُمۡ حَقّٗاۖ قَالُواْ نَعَمۡۚ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنُۢ بَيۡنَهُمۡ أَن لَّعۡنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤٤﴾ ٱلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَيَبۡغُونَهَا عِوَجٗا وَهُم بِٱلۡأٓخِرَةِ كَٰفِرُونَ ﴿٤٥﴾﴾ (الأعراف: ٤٤ — ٤٥). واتە: (نیشتەجێیانی بەهەشت بانگی نیشتەجێکانی دۆزەخیان کرد: بەڕاستی ئەو

---

[1] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٤.

[2] السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، ج٢، ص١٧٤.

بەڵێنەی پەروەردگارمان پێی دابووین دەستمانکەوت و پێی بەخشین، ئایا ئێوەش ئەو بەڵێنەی پەروەدگارتان دابووی بەڕاستی دەستانکەوت؟! وتیان: بەڵێ.. ئەوسا جارچیەك جاڕیدا لە نێوانیاندا و هاواری کرد: نەفرەتی خوا لە ستەمکاران بێت... ئەوانەی کە بە نەرمەبڕی بەرهەڵستی ڕێبازی خوا دەکەن و کۆسپ و تەگەرە دەخەنە ڕێگەی و ڕێبازی خوایان بە خوار و خێچی دەوێت، لەکاتێکدا هەمیشە ئەوان بە زیندووبوونەوە و لێپرسینەوە، بێبڕوان).

و - گواستنەوە لە بەڵگەهێنانەوەدا: بۆ ئەوەی گونجاو بێت لەگەڵ پەییپێبراوەکانی نەیار.

"ئەوەیە کەسی بەڵگەهێنەرەوە بگوێزێتەوە بۆ بەڵگەهێنانەوەیەك جیا لەوەی چوو بووە نێوی، لەبەرئەوەی لە یەکەمدا نەیار لە ڕووی ئامازەکە، تێنەگەیشتووە".[1]

ئەوەش - وەك سیوتی بۆی دەچێت و بۆمان ڕۆشن دەکاتەوە - گواستنەوەی بەڵگەهێنەرەوەیە لە بەڵگەیەکەوە بۆ بەڵگەیەکی دیکە و لە نموونەکەیەوە بۆ نموونەیەکی دیکە لەبەر حاڵینەبوونی کەسی نەیار لە ڕووی ئاماژەی بەڵگەکە، یان نموونەکەی یەکەم، یان حاڵیبوونی ڕووی ئاماژەکەی لە لایە، بەڵام هەڵەکاری بەمەبەست دەگرێت، بۆیە بەڵگەهێنەرەوە بەڵگەیەك، یان نموونەیەکی دیکە دەهێنێت و نەیار لەگەڵی چارەیەکی دیکەی نییە جگە لە بڕانەوە یان ڕادەستبوون.

لە نموونەی ئەمە ئەوەیە خودا (سبحانه وتعالى) دەربارەی مونازەرەکەی ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) لەگەڵ نەمروود دەیخاتەڕوو، دەفەرموێت: ﴿ أَلَمۡ تَرَ إِلَى ٱلَّذِي حَآجَّ إِبۡرَٰهِـۧمَ فِي رَبِّهِۦٓ أَنۡ ءَاتَىٰهُ ٱللَّهُ ٱلۡمُلۡكَ إِذۡ قَالَ إِبۡرَٰهِـۧمُ رَبِّيَ ٱلَّذِي يُحۡيِۦ وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا۠ أُحۡيِۦ وَأُمِيتُۖ قَالَ إِبۡرَٰهِـۧمُ فَإِنَّ ٱللَّهَ يَأۡتِي بِٱلشَّمۡسِ مِنَ ٱلۡمَشۡرِقِ فَأۡتِ بِهَا مِنَ ٱلۡمَغۡرِبِ فَبُهِتَ

[1] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٤.

ٱلَّذِى كَفَرَ ۗ وَٱللَّهُ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلظَّٰلِمِينَ ﴾ (البقرة: ٢٥٨). واته: (ئايا نەتبیستووه و نەتڕوانیوەتە ئەو کەسەی دەمەقاڵەی دەکرد لەگەڵ ئیبراهیمدا لە بارەی پەروەردگاریەوە، لەبەر ئەوەی خوا پاشایەتی پێبەخشی بوو، وتی: جا منیش ژیان دەبەخشم و مردنیشم بەدەستە، ئەوسا ئیبراهیم وتی: بەڕاستی خوا خۆر لە ڕۆژهەڵاتەوە دەهێنێت جا لە ڕۆژئاواوە بیهێنە، ئینجا ئەو بێ باوەڕە ڕەنگی پەڕی و دەمکوت کراو وەڵامی نەما، بێگومان خوا هیدایەتی قەومی ستەمکار نادات).

ز ـ هەڵوەشاندنەوە: "بریتییە لە پەیوەستکردنی ئەمرەکە بە مەحاڵێکەوە لەبەر ئامـــاژەی مـــەحاڵبوونی ڕوودانـــی".[1] وەك ئایـــەتی: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَذَّبُوا۟ بِـَٔايَٰتِنَا وَٱسْتَكْبَرُوا۟ عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَٰبُ ٱلسَّمَآءِ وَلَا يَدْخُلُونَ ٱلْجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ ٱلْجَمَلُ فِى سَمِّ ٱلْخِيَاطِ ﴾ (الأعراف: ٤٠). واتـە: (بێگومـان ئەوانـەی بڕوایـان بـە ئایـەت و فەرمانـەکانی ئێمـە نەهێناوە و خۆیان لە ئاستیدا بە گەورە داناوە، ئەوانە دەروازەکـانی ئاسمانیـان بـۆ ناکرێتەوە و ناچنە بەهەشتەوە هەتا وشـتر ئەچێت بـەنێو کـونی دەرزیـدا، ئـا بـەو شێوەیە ئێمە پاداشتی تاوانباران دەدەینەوە و تۆڵەیان لێدەسێنین).

ح ـ هەڵکردن لەگەڵ نەیار بۆ ئەوەی تێکەوتنەکەی ڕۆشن ببێتـەوە: ئـەوەش بەوەی خۆت ڕادەسـتی نـەیار بکـەی لـە هەنـدێ لـە پێشـەکییەکانی لەگـەڵ ئامـاژە بـەوەی ئـەم پێشـەکیانە ئـەو ئەنجامـە بەرهـەم ناهێنێـت ئـەو دەیـەوێت، بـەڵکو یارمەتیدەرن لەسەر ئەو ئەنجامەی تۆ دەتەوێت".[2]

وەك ئایەتەکانی: ﴿ قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِى ٱللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۖ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُم مِّن ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ قَالُوٓا۟ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا تُرِيدُونَ أَن

---

[1] الإتقان للسيوطي، جد، ص١٧٤.

[2] الإتقان السيوطي، ج٢، ص١٧٤، ١٧٥ ـ أيضا: د.زاهر عواض الألمعي، مناهج الجدل في القرآن الكريم، ص٨٣.

تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعۡبُدُ ءَابَآؤُنَا فَأۡتُونَا بِسُلۡطَٰنٖ مُّبِينٖ ﴿١٠﴾ قَالَتۡ لَهُمۡ رُسُلُهُمۡ إِن نَّحۡنُ إِلَّا بَشَرٞ مِّثۡلُكُمۡ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنۡ عِبَادِهِۦۖ وَمَا كَانَ لَنَآ أَن نَّأۡتِيَكُم بِسُلۡطَٰنٍ إِلَّا بِإِذۡنِ ٱللَّهِۚ وَعَلَى ٱللَّهِ فَلۡيَتَوَكَّلِ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ﴿١١﴾﴾ (إبراهيم: ١٠ – ١١). واته: (پێغەمبەرانیان وتیان: باشه، ئاخر گومان لە چی دەکەن؟ ئایا لە خوای پەروەردگاردا گومان هەیە؟! بەدیهێنەری ئاسمانەکان و زەوی؟! ئەو زاتە بانگتان دەکات بۆ ئەوەی لێتان خۆش ببێت، بۆ ئەوەی هەڵە و گوناهەکانتان چاوپۆشی بکات و مۆڵەتیشیتان دەدات تا کاتێکی دیاریکراو، کەچی وتیان: ئێوە تەنها بەشەرن وەکو ئێمە هیچی دیکە نین، کەچی ڕەخنەیان گرت و وتیان: ئێوە دەتانەوێت ڕێگر و دژ بەوە بن کە باو و باپیرانمان دەیانپەرست بەڵگەیەکی ئاشکرامان بۆ بهێنن و نیشانمان بدەن؟! پێغەمبەرانیان پێیان وتن: ئێمە تەنها بە مرۆڤێکین وەکو ئێوە و هیچی دیکە، بەڵام خوا ویستی هەر کەسێکی ببێت لە بەندەکانی خۆی منەت دەخاتە سەری، ئێمە بۆمان نەبووە هیچ بەڵگە و موعجیزەیەکتان بۆ بهێنین مەگەر بە ویست و مۆڵەتی خوا نەبێت، دەبا ئەوانەی کە ئیماندارن هەر پشت بە خوا ببەستن).

وەك ئەوەی پێغەمبەران (سەلامی خوایان لەسەر بێت) لە بەرپەرچدانەوەی نەرێکارانی پێغەمبەرایەتی وتبێتیان: ئەوەی ئێوە بانگەشەی دەکەن ئێمە مرۆڤ بین حەقە و ڕەدی ناکەینەوە، بەڵام ئەم بانگەشەیەتان نەبوونی پەیام ناسەلمێنێت و نەرێی ئەوە ناکات خودا بە ناردنی پەیام منەتی بەسەر ئێمەدا کردبێت، بەڵکو مرۆڤبوون مەرجە لە پەیامدا بۆ هەموو مرۆڤایەتی، سووننەتی خودا واهاتووە پێغەمبەر لە ڕەگەزی ئەوانە بێت پێغەمبەرەکەیان بۆ ڕەوانە کراوە، تاکو پلە و پایە و ڕێز و پێز و ڕاستگۆیی و ئەمانەتی بناسن".[1]

[1] الإتقان للسيوطي، ج٢، ص١٧٤، ١٧٥، أيضا: د.زاهير الألمعي، مناهج الجدل، ص٨٣.

٨ ـ بەڵگەهێنانەوەی پشکنین لە جیهانی گەردووندا:

سروشتییە میتۆد (پەیڕەو) گونجاو بێت لەگەڵ سروشتی بابەتەکە کە لە هـەموو بوارەکاندا بـیری لەسـەر چـڕ دەبێتـەوە... میتـۆدی گونجـاو بـۆ جیهـانی گـەردوون بریتییە لە میتۆدی پشکنین (خوێندنـەوە و شـوێنپێ هـەڵگرتن)، ئـەوەش، چـونکە جیهانی گەردوون جیهانێکی بینراوی بەرهەستە و عەقڵی مرۆیی دەتوانێت بیهێنێتـە ژێر باری سەرنجی ورد و بینین و ئەزموونی هەستی.

یەکەمین هەنگاوی ئەم میتۆدی پشـکنینە ـ وەك قورئـانی پـیرۆز گوزارشـتی لـێ دەدات ـ لە وردبوونەوەی بەشەکانی ئەم جیهانەدا بەش بەش خۆی دەنوێنێت لەنێو ئەوانەشدا خودی مرۆڤ.

خودا (سبحانە وتعـالى) دەفـەرموێت:﴿ وَفِي ٱلۡأَرۡضِ ءَايَٰتٞ لِّلۡمُوقِنِينَ ﴿٢٠﴾ وَفِيٓ أَنفُسِكُمۡۚ أَفَلَا تُبۡصِرُونَ ﴿٢١﴾ ﴾ (الذاريات: ٢٠ — ٢١). واتە: (بێگومـان لەسـەر گـۆی زەویـدا بەڵگـە و نیشانەی زۆر هەیە بۆ کەسانێك کە بەشوێن دڵنیاییدا دەگەڕێن. هـەروەها لـەخودی خۆشتاندا، ئایا ئەوە بۆ بینایتان ناخەنەکار؟!).

﴿ إِنَّ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ لَأٓيَٰتٖ لِّلۡمُؤۡمِنِينَ ﴿٣﴾ وَفِي خَلۡقِكُمۡ وَمَا يَبُثُّ مِن دَآبَّةٍ ءَايَٰتٞ لِّقَوۡمٖ يُوقِنُونَ ﴿٤﴾ وَٱخۡتِلَٰفِ ٱلَّيۡلِ وَٱلنَّهَارِ وَمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن رِّزۡقٖ فَأَحۡيَا بِهِ ٱلۡأَرۡضَ بَعۡدَ مَوۡتِهَا وَتَصۡرِيفِ ٱلرِّيَٰحِ ءَايَٰتٞ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ﴿٥﴾ ﴾ (الجاثية: ٣ — ٥). واتە: (بەڕاستی لە ئاسمانەکان و زەویدا بەڵگەو نیشانەی زۆر هەن دەربارەی گەورەیی و دەسەڵاتی پەروەردگار بۆ کەسانێك کە بڕوادارن. هەروەها لە دروستکردنی ئێوەدا، هەروەها لەو هەموو زیندەوەرە جۆراوجۆرانەی کە لەسەر زەوی و ژێر زەوی و ناو ئاودا هەن و بڵاویان دەکاتەوە، بەڵگە و نیشانەن لەسەر دەسەڵاتی خوا بۆ کەسانێك کە دڵنیان و باوەڕی دامەزراویان هەیە. هەروەها لە جیاوازی شەو و ڕۆژدا، لەو ڕزق و ڕۆزیەی کە لە ئاسمانەوە خوا باراندوویەتی، بەو هۆیەوە زەوی زیندوو کردەوە دوای وشکبوون و

مردنی، هەروەها لە هاتوچۆ و گۆڕان و جوڵەی هەوادا، لە هەر هەموو ئەوانەدا بەڵگە و نیشانەی زۆر هەن بۆ کەسانێك عەقڵ و بیر و هۆشیان دەخەنەکار).

﴿ قُلِ ٱنظُرُواْ مَاذَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۚ ﴾(یونس: ١٠١). واتە: (پێیان بڵێ: تەماشا بکەن و سەرنج بدەن: خوا لە ئاسمانەکان و زەویدا، چی دروستکردووە).

﴿ أَوَلَمۡ يَنظُرُواْ فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَيۡءٖ ﴾ (الأعراف: ١٨٥). واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان نەداوە لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەکان و زەویدا و ئەو هەموو شتانەی کە خوا بەدی هێناون؟).

وردبوونەوە و سەرنجی ورد لە تەواوی دروستکراوانی خودا و ئایەتە پەرش و بڵاوەکانی، لە هەموو شوێنێك فەرمانی پێکراوە، لێرەوە سەرنجی ورد یەکەمین هەنگاوی میتۆدی پشکنینە لە قورئانی پیرۆزدا.

سەرنج لە قورئانی پیرۆزدا بۆ دوو جۆر دابەش دەبێت:

یەکەم: سەرنج بە چاو (هەستی بینین)

دووەم: بینین بە بەرچاوڕوونی (ئەوەش هەست و عەقڵ دەگرێتەوە)

قورئانی پیرۆز پێداگری لەسەر جۆری دووەم دەکات، ئەوەش، چونکە لێکۆڵەر "هەستەکان و عەقڵی خۆت ئاڕاستە دەکات بەرەو دیاردەکان، نەك تەنها بۆ بینینیان، بەڵکو ناسینی سیفەت و تایبەتمەندییان... بەم مانایە کۆتایی سەرنج تەنها کردەیەکی هەستی، یان شێوازێکی ناوەندی لە بیرکردنەوە نییە، بەڵکو دەستوەردانێکی ئەرێنیش لای عەقڵەوە لە ئامێز دەگرێت کە هەڵدەستێت بە بەشێکی گەورە لە پەییبردنی پەیوەندییە شاراوەکانی نێوان دیاردەکان، ئەوانەش کۆمەڵێك پەیوەندین کردە هەستییە ڕووتەکان لە درککردنیان، دەستەوسانن.

دەستوەردانی عەقڵ لێرەدا زەرورییە، ئەگینا زانایان تەنها ئامێرێك دەبوون بۆ تۆمارکردنی ئەوەی بەسەر دیاردەکاندا دێت لە گۆڕان.

کەوابوو زەروورە سەرنج ـ بە مانا دروستەکەی ـ مەرامێکی عەقڵی ڕۆشن بکاتە ئامانج، ئەوەش بریتییە لە پەردەلادان لەسەر هەندێ ڕاستەقینە، دەتوانرێت بۆ هەڵهێنجانی مەعریفەی نوێ بەکاربهێنرێن".[1]

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿وَكَأَيِّن مِّنْ ءَايَةٍ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ ۝١٠٥﴾ (یوسف: ١٠٥). واتە: (چەندەها بەڵگەو نیشانە لە ئاسمانەکان و زەویدا هەن، کەچی زۆربەی خەڵکی بەلایاندا تێدەپەڕن و تێنافکرن و پشتی تێدەکەن).

پێداگری لەسەر گرنگی سەرنجی زانستی ورد کە قورئانی پیرۆز پێداگری لەسەر دەکات، ئاماژەی کردووە بە گرنگی پشکنینی دۆخ (بار) و شیکردنەوەی قۆناغ کە دیاردەیەك پیایاندا گوزەر دەکات ئەوەی بۆ وەستان لەسەر توێژینەوە و هەوڵی ناسینی بە مەعریفەیەکی زانستی دروست لە هەموو لایەکانیەوە.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَسَلَكَهُۥ يَنَٰبِيعَ فِي ٱلْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِۦ زَرْعًا مُّخْتَلِفًا أَلْوَٰنُهُۥ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَىٰهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُۥ حُطَٰمًا ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِأُو۟لِي ٱلْأَلْبَٰبِ ۝٢١﴾ (الزمر: ٢١). وتە: (ئایا تۆ نەتبینیوەو سەرنجت نەداوە: بەڕاستی خوا لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، لەوەودوا لەنێو ناخی زەویدا کۆی دەکاتەوە، پاشان بەشێوەی کارێز و کانی دەریدەهێنێت، ئەوسا هەر بەو ئاوە کشتوکاڵی هەمەجۆر و هەمەڕەنگ دەڕوێنێت، ئینجا وشك دەبێت و زەرد هەڵدەگەڕێت، پاشان دەیخات و وردو خاشی دەکات، جا بەڕاستی ئا لەو شتانەدا یاداوەری و یادخستنەوە بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند هەیە).

هەروەها سەرنجی گرێدانی ڕاستەوانە لە نێوان دیاردەکان و کاریگەری هەر دیاردەیەك لەسەر ئەویتر بەم قۆناغەوە گرێدەدرێت، هەر بەو جۆرە هەوڵی سەر

---

[1] د.محمود قاسم, المنطق الحديث ومناهج البحث، ط٢، ص٧٩ بە دەستکارییەوە.

دەرچوون بە مەعریفەی ئاماژە پابەندبوون (دلالة الإلتزام)، ئەوەش بەدوای یەکتردا هاتن و بەستنەوەی نێوان دوو شتە، بەجۆرێك ئەگەر تێڕامان لە یەکێکیان بکەی وێنای ئەوی دیکەیان دەکەیت.

خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ وَهُوَ ٱلَّذِى يُرۡسِلُ ٱلرِّيَـٰحَ بُشۡرَۢا بَيۡنَ يَدَىۡ رَحۡمَتِهِۦۖ حَتَّىٰٓ إِذَآ أَقَلَّتۡ سَحَابًا ثِقَالًا سُقۡنَـٰهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنزَلۡنَا بِهِ ٱلۡمَآءَ فَأَخۡرَجۡنَا بِهِۦ مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ ﴾ (الأعراف: ٥٧). واتە: (هەر ئەو خوایەیە کە بای شەماڵ دەنێرێت لەکاتێکدا مژدەیە لەنێوان دوودەستی ڕەحمەتی پەروەردگاردا، هەتا وای لێدێت کە ئەو بایە هەوری سەنگین هەڵدەگرێت، ئەوسا دەینێرین بۆ ناوچەو وڵاتێکی مردوو، جا بەهۆی ئەو ئاوەوە هەرچی بەروبوومە دەریدەهێنین، جا هەر ئا بەو شێوەیە، مردووانیش لە ناخی زەوی دەردەهێنین و زیندوو دەکەینەوە، بۆ ئەوەی یاداوەری وەربگرن).

ئەمە ئاماژەیە بۆ کۆمەڵێك فاکتەری کاریگەر و کۆمەڵێك قۆناغ کە بە سەرهەڵدانی هەور دەستپێدەکات تا دابەزینی هەور و کاریگەری ئەوە لەسەر دەرکەوتنی ڕووەك...هتد.

﴿ أَلَمۡ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ يُزۡجِى سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيۡنَهُۥ ثُمَّ يَجۡعَلُهُۥ رُكَامًا فَتَرَى ٱلۡوَدۡقَ يَخۡرُجُ مِنۡ خِلَـٰلِهِۦ وَيُنَزِّلُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن جِبَالٍ فِيهَا مِنۢ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ وَيَصۡرِفُهُۥ عَن مَّن يَشَآءُۖ يَكَادُ سَنَا بَرۡقِهِۦ يَذۡهَبُ بِٱلۡأَبۡصَـٰرِ ﴾ (النور: ٤٣).[١] واتە: (ئایا نابینیت کە بێگومان خوا بە ئارامی و شێنەیی

---

[١] وەك لە ئایەتەکانەوە سەرنج دەدرێت پێویستە پەی بەوە ببەین هەندێ شت بەپێی ئەوەی خودا تیایاندا دایناوە لە سروشت، یان هێز، یان مەلەکە کار دەکەن، لە ئاڕاستەیەکی دیکەوە ئەم سروشتانە توانای داهێنەر ناسرێنەوە، توانای داهێنەرێك بە کۆ دەست بۆ شتەکان دەبات، لەو سۆنگەیەوە هەموو دروستکراوێك لە خوداوەیە، خودایە بوونی دەپارێزێ و سیستمی رادەگرێت - بۆیە نەبوونی بەرهەڵستکاری پێویست دەبێت لە نێوان داننان بەوەی شتەکان سروشتیان هەیە و هەموو دەچنە نێو توانایەکی گشتگیر و ویستێکی هەمووەکییەوە.

هەورەكان بە ئاسماندا دەبات، دوایی پەیوەستیان دەكات بەیەكەوە، ئەوسا كەڵەكەیان دەكات لەسەر یەك، ئینجا دەبینیت لە توێی ئەو هەورانەوە كە وەكو كێو وان، باران و تەرزە دەبارێنێت، جا لە سوودی ئەو بارانە بە هەر كەس خوا بیەوێت، خێر و بەرەكەت دەبەخشێت، هەر كەسیش كە بیەوێت لێی دوور دەخاتەوە، (هەورە بروسكەكان ئەوەندە بەهێزن) خەریكە بریسكەكەیان بینایی چاوان بەرێت).

لە ڕێگەی سەرنجی قۆناغەكانی دیاردەیەك و فاكتەرە كاریگەرەكانی دێین بۆ ئەركی ڕاستەقینەی پشكنین كە بریتییە لە "دامەزراندنی یاساگەلێك، یان پەیوەندیگەلێكی جێگیر كە ڕێگەمان بۆ خۆش دەكەن دیاردەكان، یان شتە دەرەكییەكان بە تێگەیشتنێكی زانستی دروست تێبگەین، چونكە سەرنجی ڕووتی شتەكان بەبێ هەوڵی وەستان لەسەر پەیوەندییەكان كە هەندێكیان بە هەندێكی دیكەیانەوە گرێ دەدەن، سوودێك ناگەیەنێت، هەروەها لەبەرئەوەی تۆماركردنی ڕاستەقینەی بەشەكی پەرشوبڵاو پێیان دەگەین لە سەرهەڵدانی زانست و پشتیوانی زانستدا بەس نییە".[1]

پشكنین كردەیەكی ئامڕازی نییە شوێنەواری شیكردنەوە، یان هەڵهێنجانی تێدا نەبێ، بەڵكو بەپێچەوانەوە، دەبینین كردەی شیكردنەوەی دیاردەیەك گرنگە بۆ وەستان لەسەر سیستم و چۆنێتی پێكهاتەی، بۆیە دەبینین قورئان لە زۆر ئایەتدا بانگ بۆ لێكۆڵینەوە لە چۆنێتی شتەكان، دەكات.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿أَفَلَا يَنظُرُونَ إِلَى ٱلۡإِبِلِ كَيۡفَ خُلِقَتۡ ١٧ وَإِلَى ٱلسَّمَآءِ كَيۡفَ رُفِعَتۡ ١٨ وَإِلَى ٱلۡجِبَالِ كَيۡفَ نُصِبَتۡ ١٩ وَإِلَى ٱلۡأَرۡضِ كَيۡفَ سُطِحَتۡ ٢٠﴾ (الغاشية: ١٧ – ٢٠). واتە: (بۆیە

---

[1] د.محمود قاسم، المنطق الحديث ومناهج البحث، ص٤٣.

دەفەرموێت: ئایا ئەوە سەرنجی وشتر نادەن چۆن دروستکراوە؟! ئایا سەرنجی ئاسمان نادەن چۆن بەرزکراوەتەوە. ئەی سەرنجی کێوەکان نادەن، چۆن داکوتراون و دامەزرێنراون. ئەی سەرنجی دەشتەکانی زەوی نادەن چۆن تەخت کراون؟!).

﴿ أَفَلَمْ يَنظُرُوٓا۟ إِلَى ٱلسَّمَآءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَـٰهَا وَزَيَّنَّـٰهَا وَمَا لَهَا مِن فُرُوجٍ ﴿٦﴾ وَٱلْأَرْضَ مَدَدْنَـٰهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَٰسِىَ وَأَنۢبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍۭ بَهِيجٍ ﴿٧﴾ تَبْصِرَةً وَذِكْرَىٰ لِكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ ﴿٨﴾ ﴾ (ق:). واتە: (ئایا ورد نەبوونەتەوەلەو ئاسمانەی کە بە ڕاسەریانەوەیە: چۆنمان دروستکردووەو ڕازاندوومانەتەوە بەجۆرێك هیچ کەموکووڕی و کەلێنێکی تێدا نییە ؟! هەروەها زەویمان ڕاخستووەو بڵاومانکردووەتەوە و کەژ و کێومان لەسەری دامەزراندووەو لە هەموو جۆرە ڕووەکێکی جوان و ڕازاوەمان تیادا ڕواندووە. ئەمانەهەر هەمووی بۆ ڕۆشنکردنەوەی دڵ و یادخستنەوەیە بۆ هەموو ئەو بەندانەی کە بەلای ئێمەدا دێنەوە و ڕەزامەندی ئێمەیان مەبەستە).

﴿ أَلَمْ تَرَوْا۟ كَيْفَ خَلَقَ ٱللَّهُ سَبْعَ سَمَـٰوَٰتٍ طِبَاقًا ﴿١٥﴾ وَجَعَلَ ٱلْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ ٱلشَّمْسَ سِرَاجًا ﴿١٦﴾ ﴾ (نوح:). واتە: (ئایا سەرنجتان نەداوە چۆن خوا حەوت چین ئاسمانی دروستکردووە؟! مانگی کردووەتە هۆی ڕووناکی تیایانداو خۆریشی داگیرساندووە).

﴿ أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ ٱلظِّلَّ وَلَوْ شَآءَ لَجَعَلَهُۥ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا ٱلشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا ﴾ (الفرقان: ٤٥). واتە: (ئایا نابینیت چۆن پەروەردگارت سێبەر درێژ دەکاتەوە، ئەگەر بیویستایە جێگیری دەکرد، پاشان خۆریشمان کردووە بەبەڵگە و نیشانە لەسەر سێبەر).

کاتێك قورئانی پیرۆز ئاماژە بۆ وردبوونەوە لە چۆنێتی دروستکردنی شتەکان دەکات، مەبەست پێی چۆنێتی دروستکردنی تایبەت نییە بە کارەکەی خوداوە،

بەڵكو ئـەو چـۆنێتییە ـ بـەوەی ئێمـە دەیبیـنین ـ بـە چـەند شـتێكەوە پەیوەسـتە، لەوانە:

ـ چۆنێتی پێكهاتەكەی ـ چۆنێتی دەبێت بە هەڵكەوتەكەی ـ چۆنێتی تایبەت بە مەجرای ڕوودانـی دیاردەكـەوە، هـەموو ئـەم چـۆنێتییانە پەیوەسـتن بـە سروشـتی شـتەكان و یاسـا و هەڵكەوتــە و پێكهاتــە و قۆناغــەكانی ڕوودانیانــەوە، هــەموویان كەوتوونەتە بەر وردبوونەوەی عەقڵی، بۆ ئەوەی چالاكی خۆی تیایاندا ئەنجام بدات كە بە گیانی زانستی ڕاستەقینە گوزارشـتی لـێ دەدرێـت و قورئـان هـان دەدات بـۆ سەری.

هەروەها لەو چۆنێتییانە، قورئان بانگی كردووە بۆ گرنگیپێدان بە لێكۆڵینەوەی پرسێكە لە كۆیدا وابەستە بە گەردوونەوە و لەسەر كام ئاڕاستە شـێوەی گرتـووە و كام قۆناغ گوزەری كردووە.

خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (الأنبياء: ٣٠). واتە: (ئایا ئەوانەی بێباوەڕ بوون نەیانبینیووە و بۆیان ڕوون نەبووەتەوە بەڕاستی ئاسمانەكان و زەوی یەك پارچە بوون، لەوەودوا لێكمان جیا كردنەوە، لە ئاویش هەموو شتێكی زیندوومان فەراهەم هێناوە، ئایا ئەوانە هەر باوەڕ ناهێنن؟!). وەك چۆن قورئانی پیرۆز پێداگری دەكات لەسەر توێژینەوەی چۆنێتی دەكات، بەهەمان شێوەیش پێداگری لەسەر گرنگیدان بە توێژینەوەی چەندێتی دەكات ئەوەش ئەو توێژینەوەیە گوزارشت دەدات لە پەیوەندییەكان كە بە ڕێژەیەكی ژمارەیی پەردەی لەسەر لادەدرێت.

لـە وردبوونــەوە لـە دروسـتكردنی خـۆر و مـانگ و پشـكنینیان بـە پشـكنینێكی زانستی دروست، دەتوانرێت گەیشتن بە زانستێك بێتە ئاراوە بریتی بێت لە زانسـتی

ژماره و حیساب، بۆیه دەبینین کاتێك قورئان هانی ئەم جۆره توێژینەوەیـه دەدات باس لەوه دەکات ئەوه (لقوم یعلمون ـ بۆ دەستەیەك كه دەزانن)ـه.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ هُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ ٱلشَّمْسَ ضِيَآءً وَٱلْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُۥ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا۟ عَدَدَ ٱلسِّنِينَ وَٱلْحِسَابَ ۚ مَا خَلَقَ ٱللَّهُ ذَٰلِكَ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ۚ يُفَصِّلُ ٱلْـَٔايَٰتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴾ (یونس: ٥). واته: (خوا ئەو زاتەیه خۆری کردووه به سەرچاوەی تیشك و ڕووناکیەکی پڕشنگدار، مانگیشی کردووه بەسەرچاوەی ڕووناکی، چەندەها جێگەی هەڵهاتن و ئاوابوونیشی بۆ دیاریکردووه تا بزانن و بیکەنه بنەمای ساڵژمێری و حساب ڕاگرتن، خوای گەوره ئەوەی بەبێ مەبەست دروست نەکردووه، بەڵکو هەمووی لەسەر بنچینەی حەق و ڕاستی بەدیهێناوه، بەو شێوەیه ئەو زاته ئایەت و بەڵگەو موعجیزەکانی بۆ کەسانێك كه بیانزانن و تێی بگەن، ڕوون دەکاتەوه).

پوختەکـەی: قورئـانی پـیرۆز داوای پشـکنینی واقیـع و بەشـەکان و نموونـەکانی دەکـات کـه نایەنـه هـەژماردن، بـەڵام لـەم پشـکنینەدا تـەنها لـه رادەی سـەرنج و شیکردنەوەی دیاردەکاندا ناوەستێت، بەڵکو هـەر دەبێـت قۆنـاغی پێوانـه (قیـاس) هەبێت، ئەوەش ئەوەیه قورئانی پیرۆز گوزارشتی لێداوه به:

﴿ فَٱعْتَبِرُوا۟ يَٰٓأُو۟لِى ٱلْأَبْصَٰرِ ﴿٢﴾ ﴾ (الحشر: ٢). واته: (ئەی خاوەن بیر و هۆش و دوور بینەکان دەرس و پەندو ئامۆژگاری وەربگرن).

ئیبن ڕوشد دەڵێت: ئەمه دەقێکه لەسەر واجبوونی بەکارهێنانی پێوانەی عەقڵی، یان عەقڵی و شەرعی پێکەوه.[1]

(الاعتبار ـ پەند وەرگـرتن) وەك ئـیبن ڕوشـد دەڵێـت: هـیچ شـت نییـه جگـه لـه هەڵهێنجانی نەزانراو له زانراو و دەرهێنانی لێیەوه، ئەوەش بریتییه له پێوانه.[1]

---

[1] ابن رشد، فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الإتصال، طبعة المكتبة المحمودية بالأزهر، ص٩.

ئـەو پێوانـەی ئێمـە لـە بەردەمیـداین، بریتییـە لـە پێوانـەی عـەقڵی، ئـەوەش قۆناغێکی گرنگ لە قۆناغەکانی میتۆدی پشکنین دەنوێنێت، ئـەو میتـۆدەی ڕێگـە خۆش دەکات بۆ توێژەر "بۆ گواستنەوە لە ژمارەیەکی سنوورداری حاڵەتی تایبەت بۆ یاسا، یان پرسێك دەتوانرێت لە ڕاستییەکەی دڵنیـا ببینـەوە بـە جێبـەجێکردنی بەسەر بێسنوور لە ژمارە لە حاڵەتی تایبـەتی دیکـەدا"[٢]، قۆنـاغی جێبـەجێکردنی ڕێساکە ـ توێژەر وا گومان دەبات دروست بێت ـ بەسەر هەندێ حاڵەتی تایبەت پێی دەوترێـت قۆنـاغی پێوانـە، ئـەوەش قۆنـاغی پەندوەرگرتنـە و قورئـان ئامـاژەی پێکردووە و بە جەوهەر و ڕۆحی کردەی سـەرنج و شـیکردنەوە دادەنرێت، چـونکە ئەگەر پەند وەرگرتن نەبێت، سوودێك بوونی نابێت لە سـەرنج و ئـەزموون، ئـەوکات کاری زانست لە دابینکردنی سەرنج، یان ئەزموونی جۆراوجۆر، کورت دەبێتەوە، بێ بوونی پەیوەندییەك پێکەوە گرێیان بکات، بۆیـە لێـرەوە سـوودێك بـۆ لێکۆڵینـەوە (توێژینەوە) بوونی نابێت.

لێرەوە پێوانە ئامانجی کـردەی پشـکنین دەنوێنێـت و بـە سـەرنج و ئـەزموون و گشتاندن دەست پێ دەکات.. بەوەش دەبیـنین پشـکنین بیرکردنەوەیـەك نییـە بـە خودی خۆیەوە ڕاوەستاو بێت، چونکە تەنها ئامرازیکە بـۆ بیرکردنـەوەی پێوانـەیی عەقڵی، وەك هەڵهێنجانی ڕێسای گشتی لە ڕێگـەی سـەرنجی شـتە بەشـەکییەکان و تێپەڕانـدنی ئـەزموون بەسـەریاندا و دواتـر جێبـەجێکردنی بـە جێبـەجێکردنێکی پێوانەیی.

پێوانە لە قورئاندا میتۆدێکی دابڕاو نییە لـە پشـکنین، بـەڵکو تەواوکـەرە بـۆی، بەوەش پشکنین دەبێتە شێوازێکی بەرهەمهێن لە دوو ڕووی زانستی و کردارییەوە.

---

[١] سەرچاوەی پێشوو، ص١٠

[٢] د.محمود قاسم، المنطق الحديث ومناهج البحث، ص٥١

"بینا لەسەر ئەوە نابێت بەرانبەرکێ لە نێوان پێوانە و پشکنین دروست بکەین، وەك ئەوەی دوو نموونەی جیاواز بن لە نموونەکانی بیرکردنەوە و پشکنین کە قورئان ئاگاداری لەسەر دەدات و هەموو ئەوەی دەکەوێتە گەردوونەوە لەخۆدەگرێت، هەر بەو جۆرە، ئەوەی دەکەوێتە ئاسۆی دەروونەوە و ئەوەی لە گوزەرای مێژوودا تێپەڕیوە". (١)

پشکنینی مێژوویی:

قورئانی پیرۆز گرنگی بە مێژوو داوە بەوەی یەکێکە لە سەرچاوەکانی مەعریفەی مرۆیی، بۆیە پانتاییەکی گەورە دەبینین لە سوڕەت و ئایەتەکان خاڵی نین لە باس دەربارەی چەندین نموونە بۆ دراوە مێژووییەکان، یەکسانە دراوبن دەربارەی گەلانی پێشوو یان خستنەڕووی کۆمەڵێك ڕووداوی مێژوویی بن، یان چیرۆکی پێغەمبەران لەگەڵ گەلەکانیان، هەموو ئەوانە خستنەڕووی مێژوویین، پانتاییەکی زەمەنییان داگیر کردووە لە سەردەمی ئادەمەوە (سەلامی خوای لەسەر) - یەکەمین مرۆڤ - دەستپێدەکات تا چاخی دابەزینی قورئان، بەڵکو لە هەندێ باردا ئەو چاخەش دەبەزێنێ بەرەو داهاتوویەکی نزیك، یان دوور بە هەندێ لە پێشگۆییە مێژووییەکانی، قورئانی پیرۆز بە خستنەڕووی ئەم دراوە مێژووییانە ئاماژەی بۆ ئامانج و دەرئەنجام کردووە لە ڕێگەی ئەم خستنەڕووەوە "لەم میانەدا کۆمەڵێك ئەسڵی میتۆدیکی تەواوکاری لە مامەڵە لەگەڵ مێژووی مرۆیی خستووەتەڕوو لە خستنەڕوویەکی ڕووت و کۆکردنەوەوە دەیگوێزێتەوە بۆ هەوڵی دەرهێنانی کۆمەڵێك یاسا کە بەسەر دیاردە کۆمەڵایەتییە مێژووییەکەوە فەرمانڕەوان"(٢)، ئەم میتۆدە قورئان دەیخاتەڕوو زیاتر لە جارێك پێداگری لەوە دەکات مێژوو گرنگی ئەرێنی خۆی بەدەست ناهێنێت تەنها ئەو کاتە نەبێت ببێتە مەیدانێك بۆ وردبوونەوە و توێژینەوە و تاقیکردنەوە و کۆمەڵێك بەها

---

١ سەرچاوەی پێشوو، ص٤١.

٢ لەوەدا بگەڕێوە بۆ: د.عماد الدين خليل، التفسير الإسلامي للتأريخ، ط٤، ص٨.

و یاسای لێوە پاڵفتە بکەین کە ئێستا و داهاتوو لەسەر هیدایەتی ئـەوە و شـوێنکەوتنی ئەوەوە دێتە ڕاستە، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُوْلِي ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾(یوسـف: ١١١). واتــە: (سـوێند بێت بەخوا، بەڕاستی لە سەرگوزەشتە و بەسەرهاتی پێغەمبەران پەنـدو ئامۆژگـاری هەیە بۆ کەسانی ژیر و هۆشمەند).

﴿ فَٱقْصُصِ ٱلْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ١٧٦ ﴾ (الأعراف: ١٧٦). واتـە: (کـەوابوو ئەم جۆرە بەسەرهاتانە بگێڕەرەوە بۆ ئەوەی بیر بکەنەوە).

﴿ وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنۢبَآءِ ٱلرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِۦ فُؤَادَكَ ۚ وَجَآءَكَ فِي هَٰذِهِ ٱلْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ١٢٠ ﴾ (هود: ١٢٠). واتە: (ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت)، هەموو ئەوانەشت بۆ دەگێڕینـەوە لـە چـیرۆك و هـەواڵی پێغەمبـەران، ئەوەی کە دڵی تۆی پێ دابمەزرێنین و دڵنیات بکەین، دڵنیاش بە کە لەم هەواڵانەدا حەق و ڕاستیت بۆ هات و بۆت ڕوونکرایەوە، هـەروەها ئامۆژگـاری و بیرخسـتەوەی باشی تێدابوو بۆ ئیمانداران).

قورئانی پیرۆز ئاماژە بەوە دەکات یاسای جێگیر و سەپاو فـەرمانڕەوایی مێـژوو دەکات و بە "سنن الله" گوزارشتی لێداوە و لەسەر عەقڵی مرۆیی پێویستە ئەو یاسا نەگۆڕانە (جێگیرانە) بدۆزێتەوە، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ سُنَّةَ ٱللَّهِ ٱلَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ ۖ وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ ٱللَّهِ تَبْدِيلًا ﴾ (الفــتح: ٢٣). واتـــە: (هەردەم بەرنامەو یاسای خوا بەڕاسـتی هـەروا بـووە لـە زووەوە، هـەرگیز نابینیـت بەرنامەو یاسای خوا گۆڕانی بەسەردا بێت).

﴿ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا۟ فِي ٱلْأَرْضِ فَٱنظُرُوا۟ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلْمُكَذِّبِينَ ﴾ (آل عمران: ١٣٧). واتە: (بەڕاستی پـێش ئێـوە چـەندان یاسـاو بەرنامـە تێپـەڕیوە، دە

ئێوەش بە زەویدا بگەڕێن و تەماشا بکەن و ئینجا سەرنج بدەن و وردببنەوە: بزانن سەرئەنجامی ئەوانە چۆن بووە کە بەرنامەی پێغەمبەرانی خوایان بە درۆ زانیوە)

قورئان پێداگری لەسەر گرنگی ڕۆڵی مرۆیی لە بزاوتی مێژوودا دەکات ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنفُسِهِمْ﴾ (الرعد: ١١). واتە: (بێگومان خوا بارودۆخی هیچ قەوم و گەلێك ناگۆڕێت هەتا ئەوان ئەوەی بە خۆیان دەکرێت نەیگۆڕن و نەیکەن)، خودا دروستکەری گەردوون و دروستکەری مرۆڤە، مرۆڤیش سەروەری ئەم گەردوونەیە، ئەو شتانەی پێ بەخشیوە تاکو بتوانێت پێیانەوە سەروەری خۆی بەسەر ئەم گەردوونە و بزاوتی مێژوودا دەست پێ بکات، بە عەقڵ دەتوانێت پەند و یاسا لە ئەزموونی پێشینەکانەوە پاڵفتە بکات و ئەو ڕێگانە هەڵببژێرێت کە کاریگەریان لەسەر جووڵەی مێژوو، هەیە.

قورئانی پیرۆز ئاماژەی بەوە داوە ڕووداوە مێژووییەکان ناچنە ژێر تەفسیری مادی کە هەرچی دیاردەکانی بوونە - بەتایبەت پێشکەوتنەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی - دەکات بە مادده، واتە بە تەنها فاکتەری ئابووری.

وەك چۆن کارڵ مارکس (١٨١٨ - ١٨٨٣) بۆی دەچێت و فاکتەری ئابووری کردووە بە فاکتەرێکی بنەڕەتی لە تێگەیشتنی ڕووداوەکانی مێژوو، پێیوایە ئەوەیە دەبێتە هۆی ڕووداوەکانی مێژوو و دیاریان دەکات"[1]، لە دیدی قورئانەوە پەند بە هێزی مادییەوە نییە، وەك دەفەرموێت:

﴿أَوَلَمْ يَسِيرُواْ فِى ٱلْأَرْضِ فَيَنظُرُواْ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلَّذِينَ كَانُواْ مِن قَبْلِهِمْ ۚ كَانُواْ هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَءَاثَارًا فِى ٱلْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ ٱللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مِن وَاقٍ﴾ (غافر: ٢١). واتە: (ئایا ئەوە بەسەر زەویدانەڕۆیشتوون، تا تەماشا بکەن و سەرنج بدەن، سەرئەنجامی ئەوانەی پێش ئەمان چۆن بوو، چیان بەسەرهات؟ ئەوانە لەمان زۆر

---

[1] د.حسن عبدالحميد، د.محمد مهران، في فلسفة العلوم ومناهج البحث، ط١، ص٢٨٨.

بەهێزتر بوون و جێدەست و شوێنەواریان زیاتر لە زەویدا ئاشکرابوو، جا ئەوە بوو خوا بەهۆی گوناهەکانیانەوە لە ناوی بردن، کەس نەیتوانی لە سزای خوا بیانپارێزێت و پەنایان بدات و ڕزگاریان بکات).

﴿ أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۚ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ ۖ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴾ (الروم: ٩).

ئەمە بانگەوازێکە زۆر لە خەڵکی دەکات لە مێژووی ئەوانەی پێش خۆیان وردببنەوە و بکۆڵنەوە لە فاکتەرەکانی فەنا و مانەوە لە کۆمەڵگەکاندا بە لێکۆڵینەوەیەکی هۆشیارانەی کراوە.. بانگەوازێك بۆ وردبوونەوە و پەندوەرگرتن، بانگەوازێك بۆ سوودبینین لە ئەزموونی مرۆڤەکانی پێشوو، بانگەوازێکی خاوەن میتۆدێکی ڕەنگڕێژکراو[1]، ڕۆڵی عەقڵ تیایدا جیلوە دەکات لەسەر پشکی نێوان یەکێك لەم دوو ڕێگە و سێیەمی بۆ نییە: هیدایەت، یان گومڕایی، هیدایەت وەرگرتن بەوەی خودا بۆ سەر بەندەکانی دایبەزاندووە لە پەیڕەو و ئەوەی ئاڕاستەی کردوون لە ڕێنموونی، یان لادان لە ڕێگەی والا و ڕۆشنی خودا، ئەم ڕێگە و ئەم پەیڕەوە ڕەبانیە کە بە تەنها خاوەنێکی پێدانی تەفسیری دروستە بۆ مێژووی مرۆڤایەتی.

لێرەوە قۆناغە مێژووییەکانمان بە وردبوونەوەی نزیکی و دووریان لە ڕۆحی ئیسلام و باوەڕی دروست دەپێورێن.

"ئەگەر بۆ تێگەیشتن لە مێژووی مسوڵمانان بە زمانی فەلسەفەی مێژوو گوزارشت بکەین، ئەو پەیوەندییە توندوتۆڵە دەدۆزینەوە کەوتووەتە نێوان جێبەجێکردنی ڕێساکانی شەرع و تێگەیشتن لە ئیسلام لە دوو سەرچاوەکەیەوە لەگەڵ سەرکەوتن و پشتیوانی بۆ مسوڵمانان و گەیشتنی شارستانێتەکەیان بە

---

[1] محمد قطب، منهج التربية الإسلامية، ط١٠، ج١، ص٩٤.

لوتکه، له چاخەکانی پێشوودا کاتێك هاوەڵان و شوێنکەوتووان لەسەر ڕێگەی شەرع دەڕۆیشتن بە تێگەیشتن و هۆشیارییەوە لە غەزاکاندا سەرکەوتنیان بەدەستهێنا و دوژمنانیان بەزاند و کۆمەڵگەیەکی مرۆیی نموونەییان بەدیهێنا، مرۆڤایەتی نموونەی ئەوەی نەبینی بوو، پاشان داهێزران ڕووی لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان کرد و لاوازی لە بەشەکانیدا بەدەرکەوت بەهۆی لاوازی بیروباوەڕ لە ناخدا و دەرکەوتنی بیدعە".[1] لێرەوە میتۆدی مێژووی ئیسلامی و زانستی کۆمەڵناسی ئیسلامی جیادەبێتەوە لەوەی لای ئەوروپییەکانە و بە دابڕانێکی بنچینەیی - کە ناتوانرێت پشتگوێ بخرێت - لەیەکتر دادەبڕێن، چونکە دەبێت مێژووی ئیسلامی بنووسرێت و لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێت لەسەر بنچینەی ئەم دوو هێڵە سەرەکییە لە ژیانی مرۆڤایەتیدا.

"هیدایەت وەرگرتن بە هیدایەتی خودا و لادان لە ڕێگەی خودا و شوێنەواری هەریەك لەم دووانە لەنێو واقیعی مێژوودا، ئەوەش هەمان ئەو ڕەگەزەیە ئەوروپا بە ئەنقەست پشتگوێی دەخەن و لێکۆڵینەوە لە ڕواڵەتی شتەکان دەکەن بە دابڕاوی لە ڕاستەقینەی ریشەداری نێو سووننەتی خودا و واقیعی مێژوو".[2]

هەر بەو قورئان ئاماژە دەکات بۆ زەروورەتی وردبینی لە گێڕانەوەی حەقیقەتەکان، لەوەدا دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ ﴾ (الحجرات: ٦). واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، ئەگەر کەسێکی متمانە پێ نەکراو هەواڵێکی گرنگی بۆ هێنان، خێرا بڕوای پێ مەکەن، بەڵکو سەرنج بدەن، لێی بکۆڵنەوە تا بۆتان ڕوون دەبێتەوە).

بەوەش گرنگترین ڕێسا لە ڕێساکانی ڕەخنەی مێژوویی خستووەتە بەردەممان، لەوەدا ئەخلاقی گێڕەرەوە بە فاکتەرێکی گرنگ دادەنرێت لە بڕیاردان بەسەر

---

[1] د.مصطفى حلمي، قواعد المنهج السلفي، ط٢، ص٦٦، ٦٧.

[2] محمد قطب، منهج التربية الإسلامية، ج١، ص٩٧.

ڕیوایەتەکەیدا، مسوڵمان بە سوودبینینێکی مەزن سوودیان لەم ڕێسایە وەرگرت و بەسەر ڕیوایەتکەرانی فەرموودەی پێغەمبەردا جێبەجێیان کرد، جێبەجێکردنی ئەم میتۆدە ڕەخنەییە بەسەر ڕیوایەتکەرانی فەرموودەی پێغەمبەردا ئەوە بوو پلە بە پلە ڕێساکانی ڕەخنەی مێژوویی لێوەی گەشەی سەند.[1]

قورئان دوو بیری سەرەکی بە مێژوونووسە مسوڵمانەکان بەخشیوە، ئەو دوو بیرەش کاریگەریان لە ئاڕاستەکردنیان بۆ نووسینەوەی مێژوو بە نووسینەوەیەکی زانستی هەبوو.

بیری یەکەم بریتییە لە بیری یەکبوونی ئەسڵی مرۆیی، قورئان دان بەوەدا دەنێت خودا هەموو مرۆڤی لە تەنها نەفسێك دروستکردووە و هەر کەس نەفسێك بکوژێت بە ناحەق وەك ئەوە وایە هەموو خەڵکی کوشتبێت، هەر کەس زیندووی بکاتەوە وەك ئەوەیە هەموو خەڵکی زیندوو کردبێتەوە، قورئان لەودیو ئەم بیرەوە دەیەوێت ئەم بیرە کارکەرێکی زیندوو بێت لە ژیانی ڕۆژانەی هەموو مسوڵمانێك.

بیرەکەی دیکە لە وێناکردنی بوون وەك جووڵەیەکی بەردەوام لەنێو کاتدا بەرجەستە دەبێت.

مێژوو جووڵەیەکی دەستەجەمعی بەردەوامە و گەشەسەندنێکی ڕاستەقینەیە لەنێو کاتدا خۆلادان نییە لێی.

بۆ ئەم ئاڕاستەکردنە قورئانییە کاریگەری مەزن هەبوو لە وردبوونەوەی فەلسەفیانەی ئیبن خەلدون بۆ مێژوو و کتێبە بەناوبانگەکەی بە ناوی (المقدمة)، ئەو لە بەشێکی زۆریدا قەرزاری ئاماژەکانی قورئانە.[2]

---

[1] د.محمود حمدي زقزوق، دور الإسلام في تطور الفكر الفلسفي، بحث مستخرج من العدد الثالث من حولية كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، قطر١٩٨١، ص٥٩.

[2] د.محمود حمدي زقزوق، سەرچاوەی پێشوو، ص٥٩ ـ ٦٠.

ڕاستەقینەی پەیوەندی لە نێوان بەڵگەهێنانەوەی قورئان و بەڵگەهێنانەوەی یۆنان:

ئایا پەیوەندییەك لە نێوان بەڵگەهێنانەوەی قورئان و بەڵگەهێنانەوەی یۆنان هەیە؟ ئایا ئەو لۆژیك (منطق)ـەی قورئان بانگی بۆ دەكات، هەمان ئەو لۆژیكەی یۆنانە؟ ئێمە ناتوانین بڵێین دوژمنایەتی لە نێوان قورئان و لۆژیكدا هەیە بە شێوەیەكی گشتی، بەڵكو خودی قورئان بانگ بۆ ڕاستكردنەوەی لۆژیك دەكات، بۆیە دەبینین گەورە بیرمەندانی ئیسلام، وەك: ئیبن حەزم و غەزالی و ئیبن ڕوشد بۆ ئەوە دەچن خودا فەرمانی بە پابەندبوونی لۆژیكی عەقڵی كردووە.

ئیبن حەزم دەڵێت: "ئەم زانستە، لۆژیك (منطق) لەنێو نەفسی هەموو خاوەن كرۆكێك (عەقڵێك)دا جێگیرە، زەینی زیرەك بەوەی خودا تیایدا داینـاوە لە بەرینی تێگەیشتن دەگاتە سوودەكانی ئەم زانستە، هەر كەس ئەم زانستە نەزانێت، بینای كەلامی خودا (عز وجل) لەگەڵ كەلامی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لێی شاراوە دەبێت، و لادان و سەرلێشوان بەجۆرێك لای گونجاوە، جیاكاری ناكات لە نێوان ئەوە و حەقدا و تەنها بە ڕێگەی چاولێكەری دینەكەی دەزانێت، و چاولێكەریش ناپەسەندە".[1]

غەزالی ڕایدەگەیەنێت: خودی قورئان لەسەر بنچینەی ژیربێژی دامەزراوە، ئەو بۆچوونەش لە زیاتر لە كتێبێكدا هاتووە، بەتایبەت كتێبی (القسطاس المستقيم)، بەم ئایەتە بەڵگەی هێناوەتەوە:

﴿ قُلْ مَن يَرْزُقُكُم مِّنَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۖ قُلِ ٱللَّهُ ۖ وَإِنَّآ أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِى ضَلَٰلٍ مُّبِينٍ ﴾ (سبأ: ٢٤). واتە: (بڵێ: كێ ڕزق و ڕۆزیتان پێدەبەخشێت لە

[1] ابن حزم، التقريب لحد المنطق والمدخل إليه، تحقيق: د.إحسان عباس، ص٣،٤.

ئاسمانەکان و زەویدا، بڵێ: زاتی الله، ئەوسا پێیان بڵێ: بێگومان ئێمە، یا ئێوە لەسەر ڕێگەی هیدایەتین، یاخود لە گومڕاییەکی ئاشکرادا ڕۆچووین!!).

غەزالی پێیوایە لەم ئایەتەدا ئەو بنەمایە بەکارهاتووە لەسەر پێوانەی مەرجی سەربەخۆ (القياس الشرطي المنفصل).[1]

هەروەها ئیبن ڕوشد باس لەوە دەکات خودا فەرمانی کردووە بە دەستگرتن بە (منطق)ـەوە، چونکە لە ڕێگەی ئەو زانستەوە دەتوانین بوونی خودا و قودرەتی بسەلمێنین، دەبینین لە (فصل المقال)دا دەڵێت: "پێویستە لەسەر کەسی باوەڕدار بە شەرع و جێبەجێکاری فەرمانەکانی بۆ وردبوونەوە لە بوونەکان بەر لە وردبوونەوە بچێتە پێشەوە و ئەم شتانە بناسێت لە وردبوونەوە، وەك ئامێر وان بۆ کار، هەروەك چۆن فەقیە - بە تێڕامان لە ئەحکام - لە ئەمرەکەوە هەڵهێنجان دەکات بۆ واجب بوونی مەعریفەی پێوانە فیقهییەکان بە جۆراوجۆریان و ئەوەی تێیاندایە لە پێوانەیی و ئەوەی پێوانەیی نییە، هەر بەو جۆرە پێویستە لەسەر کەسی عاریف - لە وردبوونەوە لە بوونەکان - لە ئەمرەکەوە واجببوونی مەعریفەی پێوانەیی عەقڵی و جۆرەکانی هەڵهێنجان بکات"[2]، بەم جۆرە ئیبن ڕوشد مەعریفەی پێوانە عەقڵییەکان کە بریتییە ژیربێژی (مەنتق) پێویست دەکات.

بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە: ئایا ئەو لۆژیکەی قورئان بانگی بۆ دەکات بریتییە لە لۆژیکی یۆنانی؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە دەڵێین: قورئان کتێبێکە ئایەتەکانی مەحکەم کراون و لە لایەن زانای شارەزاوە (عليم خبير) درێژەی پێدراوە، خودا دایبەزاندووە بۆ سەر پێغەمبەرە ئەمینەکەی بۆ ئەوەی خەڵکی بۆ ڕووناکی دەربهێنێت، و جیهان لە توناوتوونەکانی شك ڕزگار بکات بەرەو ڕاستەقینەکانی ئاسایش و یەقین، بۆیە هەر دەبێت جیاوازی هەبێت لە مەنتقی

---

[1] الغزالي، القسطاس المستقيم، تحقيق: الأب فيكتور شلحت اليسوعي، ط١، ص٦٥.

[2] ابن رشد، فصل المقال، ص١٠، ١١.

یۆنانی سنووردار بە سنووری ڕێژەیی مرۆیی کەموکورت.. دەبینین مەنتقی تایبەت بۆ قورئانی پیرۆز هەیە و لەسەر فیترەتی مرۆیی تەندروست ڕاوەستاوە کە لە کۆن و ئێستاشدا لە بەهێزترین و دەستەبەرترین و کورتترین ڕێگەکانە بۆ گەیشتنە ڕاستەقینە لە ئالۆزترین پرسدا.

ئەگەر غەزالی لە پێشەکی (المستصفى)دا دەربارەی ژیربێژی (مەنتق) بڵێت: "هەر کەس ئابلۆقەی بەم زانستە نییە لە بنەڕەتەوە متمانە بە زانستەکانی ناکرێت"(١)، ناوبراو کتێبی (القسطاس المستقيم)ی لەسەر ڕۆحی مەنتقی یۆنانی داناوە و دەبینین "ئەو بەرهەڵستکارە بە فەلسەفە و فەیلەسوفان کەچی لە نەیارییەکەی زانستی مەنتقی جیاکردووەتەوە، چونکە یاساکانی ـ وەك دەڵێت ـ بریتین لە یاساکانی عەقڵ کە هەموو مرۆڤەکان لەسەریان کۆکن"(٢)، لە بەرانبەر ئەم هەڵوێستە پشتیوانیکەرەدا بۆ مەنتقی یۆنانی لای غەزالی، یان لای ئیبن ڕوشد و کەسانی دیکە لە فەیلەسوفانی ئیسلام، دەبینین هەڵوێستی ئیبن تەیمییە هەڵوێستی ڕەدکردنەوەیە بە ڕەدکردنەوەی وەستاو لەسەر ڕەخنە و پووچکردنەوە بە مەبەستی دەرخستنی بێ سوودی بەکارهێنانی مەنتقی یۆنانی پەیوەست بە بیری مرۆیی بەگشتی و بیری ئیسلامی بەتایبەتی، لە کتێبی (الرد على المنطقيين)دا دەڵێت: ئەگەر فیترەت تەندروست بێت بە تەرازووی عەقڵی دەپێوێت با مێشك وشك، یان تێکچووش بێت، بەڵام مەنتق ـ ئەگەر دروستیش بێت ـ تەنها بێمێشکی و تێکچوونی بۆ زیاد دەکات.(٣)

بانگەشەکارانی ئەم ئاڕاستەیە کە لە ئیبن تەیمییە و ئەوانەی بەدوای ئەودا هاتن لە بیرمەندانی ئیسلامی وەك ئیبن قەیمی جەوزی (٧٥١ك مردووە) و سەنعانی

---

١ الغزالي، المستصفى، ج١، سنة ١٣٢٢هجري، ص١٠.

٢ د.حسن عبدالحميد، د.محمد مهران، فلسفة العلوم ومناهج البحث، ص٥٣.

٣ ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٣٧٥.

(٨٤٠ك مردووه) و جەلالەدینی سیوتی (٩١١ك مردووه) و کەسانی دیکەگەیشتنە ئەو رایەی شێوازی قورئان لە بەڵگەهێنانەوە دروستترینە و بۆ هەموو بیرێکی ئیسلامی دروست بریتییەکی بۆ نییە.[1]

ئێمە لێرەدا دەستدرێژی ناکەینە سەر مەنتقی یۆنانی، بەڵام مەنتقی قورئانی بە هەموو پێوەرەکان بەسەر ئەودا باڵایە.

١ ـ وێنە و شێوە:

بەڵگەی قورئانی لە بەڵگەهێنانەوەدا بە شێوە مەنتقییەکانەوە پابەند نییە و لەسەر دارشتەی پێوانەی مەنتقی باو لای یۆنان نەهاتووە بە ڕێکخستنی پێشەکییەکان و دەرئەنجامەکان لەسەر شێوازێکی تایبەت.

، بەڵکو ئەو شێوەی بەڵگەی قورئانی لەسەر هاتووە بریتییە لە شێوەی ڕەوانبێژی و زمانڕەوانی و موعجیزەی بەیانی و پابەندنەبوون بە ژمارەیەکی دیاریکراو لە پێشەکی، ئەمە ئەوەیە لە پێوانەی شاراوەدا دەیبینین، لە ئایەتی:

﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ ٱللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَ خَلَقَهُۥ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴾ (آل عمران: ٥٩). واتە: (بەڕاستی نموونەی دروستبوونی عیسا لەلایەن خواوە" وەك نموونەی ئادەم وایە کە لە خاك دروستی کرد و لەوەودوا فەرمانی داو پێی وت: ببە، ئەویش بوو).

ڕۆشنە سرینەوە لە یەکێك لە پێشەکییەکاندا هەیە لە پێوانەی نێوان دروستکردنی ئادەم (سەلامی خوای لەسەر) و دروستکردنی عیسا (سەلامی خوای لەسەر)، "ئەگەر دروستکردن بەبێ باوك پاساوی هەبێت بۆ ئەوەی عیسا بکرێت بە (إله)، ئەوا لەپێشترە دروستکردن بەبێ باوك و دایك پاساو بێت بۆ ئەوەی ئادەم بکرێتە (إلە)، هیچ کەس نییە ئەو قسەیە بکات، ئێمە دەبینین پێشەکییەك

[1] بگەڕێوە بۆ: د.عزمي إسلام، دراسات في المنطق، ص١٤، ١٥.

سڕاوەتەوە و تەنها یەك پێشەکی ماوەتەوە، وەك ئەوەی خستنەڕووی بەڵگەکە ـ لە دەرەوەی کەلامی خوداوە (سبحانە وتعالی) ـ بەم جۆرە بێت:

ئادەم بەبێ دایك و باوك دروستکرا، عیساش بەبێ باوك دروستکرا، ئەگەر عیسا بەهۆی بێ بابیەوە خواوەند بێت ئادەم لەپێشترە بکرێتە خواوەند، بەڵام ئادەم بە دان پیادانانی ئێوە نە ڕۆڵەی کەسێکە و نە خواوەندە، بۆیە عیساش نە ڕۆڵەی باوکێکە و نە خواوەندە.[1]

هەروەها ئەوە لەم ئایەتەدا دەبینینەوە: ﴿ لَوْكَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ (الأنبیاء: ٢٢). واتە: (ئەگەر لە هەردووکیاندا، چەند خوایەکی دیکە هەبوایە غەیری (اللە)، ئەوە کاول و وێران دەبوون و تێکدەچوون بەسەر یەکدا)، ئەگەر لە جێگەیەکی دیکە بوایە جگە لە کەلامی خودا، پێویست دەبوو بۆ تەواوکردنی پێوانەکە بەم جۆرە بوایە:

ئەگەر جگە لە خودا خواوەندی دیکە هەبوایە ئاسمانەکان و زەوی تێکدەچوون، بەڵام تێکچوون ڕوویندەداوە کەوابوو فرەیی خواوەند بوونی نییە.

بەڵام "ڕێگەی ڕەوان لە ڕۆشنکردنەوە ئەوەیە سڕینەوە هەبێت، ئەوەش ڕێگەی قورئانە، بە پێچەوانەی ئەوەی نەزانان بانگەشەی ئەوە دەکەن قورئان ڕێگەی بورهانی تێدا نییە".[2] بۆیە دەبینین لە ڕێگەکانی بەڵگەهێنانەوەی قورئانی، ئەو ڕێگەیەیە زانایان بە پێوانەی شاراوە ناسیویانە ئەوەش "پێوانەگەلێکە یەکێك لە پێشەکییەکان تیایدا دەسڕێتەوە لەگەڵ بوونی شتێك ئاگاهی بدات لەسەر سڕاوەکە، بۆیە سڕاوەیەکی زانراوە و لە دووتوێی کەلامەکەدا شاراوەتەوە.. ئەوەش وەك خۆلادان لە درێژکردنەوە و هێنانەدی پوختەکاری".[3]

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى القرآن، ص٣٧٤.

[2] ابن أبي العز الحنفي، شرح الطحاوية في العقيدة السلفية، تحقيق أحمد محمد شاكر، ص٢٧.

[3] الغزالي، معيار العلم، ص١٠٣.

کەوابوو باسنەکردنی یەکێك لە پێشەکییەکان هێزی بەڵگەهێنانەوەکە کەم ناکاتەوە، بەڵکو وەك ئیمامی غەزالی دەڵێت:

"دەبێت چاوی عەقڵت لەسەر ماناکە کورت هەڵهاتبێت و ڕووی لێکردبێت، نەك ڕووی لە شێوە گوزارەییەکان کردبێت".[1]

پەندوەرگرتن ـ وەك لە قسەکەی ئیمامی غەزالییەوە وەردەگیرێت ـ بە مانایە، نەك بە شێوە، هێزی ماناش هاتووەتە دی، بەبێ ئەوەی دانانەکە دانانی پێوانە بێت لەسەر شێوەیەکی دیاریکراو.

لێرەدا دەبینین قورئانی پیرۆز کاتێك یەکێك لە پێشەکییەکان دەسڕێتەوە، بەئاگاهێنانەوە (ئاگادارکردنەوە)ی عەقڵە بۆ ئەوەی لە بینای پێوانەدا بەشداری بکات و شان لەسەر واقیع و وردبوونەوەی عەقڵی دابدات، تاکو سەرئەنجامێکی بەهێزتر و قەناعەتێکی زۆرتر بۆ قسە لەگەڵکراو بێتە ئاراوە، کاتێك قورئان پرسەکە واز لێ دەهێنێت، زانستی بەوە هەیە ئەگەر ڕێگە بە عەقڵ بدرێت تیایدا بیر بکاتەوە، دەگاتە حوکمێکی دروست و وای لێ دێت وەك ئەوەی ئەو دانەری حوکمەکە بێت.

ئەم ڕێگەیە لە زۆرێك ئایەتی قورئانی پیرۆزدا دەبینینەوە، وەك:

﴿ ضَرَبَ لَكُم مَّثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْۖ هَل لَّكُم مِّن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَٰنُكُم مِّن شُرَكَآءَ فِي مَا رَزَقْنَٰكُمْ فَأَنتُمْ فِيهِ سَوَآءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنفُسَكُمْۚ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ ٱلْأَيَٰتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴾ (الروم: ٢٨). واتە: (هەر لە خۆتان نموونەی بۆ هێناونەتەوە، ئایا ئێوە ڕازین بەندەو بەردەستەکانتان ببنە هاوبەشتان و لەو ماڵ و سامانەی پێمانداون شەریك بن و وەك یەك سوودی لێوەربگرن و دەستی تێبخەن و لێیان بترسن و حسابیان بۆ بکەن، هەروەك چۆن ئێوە لە یەکدی سڵ دەکەنەوەو حساب

---

[1] الغزالي، سەرچاوەی پێشوو، ص١٠.

بۆ یەکدی دەکەن؟! ئا بەو شێوەیە بەڵگەو نموونەی زۆر ڕوون دەکەینەوە بۆ کەسانێك کە ژیرو هۆشمەند بن).

ئەمە نموونەیەکی واقیعییە خودا بۆ هاوەڵدانەرانی دەهێنێتەوە لەسەر ئەوەی بەندەی بەموڵککراو نابێتە هاوبەش بۆ سەردارەکەی خۆی، لە ماڵ و نەفسیدا وەك سەردارەکەی.

ئەوە چ لۆژیکێکە بۆ نەفسی خۆیان ڕازی نابن بەو کارە کەچی هاوبەش بۆ خودا بڕیار دەدەن.

لە ڕووی شێوەی مەنتقییەوە، سڕینەوەی یەکێك لە پێشەکییەکان لە قورئاندا دەبینین، کاتێك خودا (عز وجل) دەفەرموێت: ﴿ ضَرَبَ لَكُم مَّثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْ هَل لَّكُم مِّن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُم مِّن شُرَكَاءَ ﴾ (الروم: ٢٨)، واتەك (هەر لە خۆتان نموونەی بۆ هێناونەتەوە، ئایا ئێوە ڕازین بەندەو بەردەستەکانتان ببنە هاوبەشتان). پێویستە بڵێین: بەندەکانمان هاوبەشی ئێمە نین لەوەی پێت بەخشیوین، پێیان دەوترێت: چۆن وێنا دەکرێت نەفسی خۆتان بەپاك ڕاگرن لە هاوبەشکاری بەندەکانتان، کەچی بەندەکانم لە دروستکردن بکەنە هاوبەشی من؟ ئەمە حوکمێکی تێکچووە.[1]

قورئان لەسەر سڕینەوە بیناکراوە ئەوەش شیرینیەك دەخاتە ناو کەلامەوە و جوانی و قەشەنگی پێ دەبەخشێت، بەبێ ئەوەی بە مانا دەستنوقاو بێت.

بۆیە دەبینین بیرمەندێکی وەك ئیبن تەیمیە لە ڕەخنەگرتن لە پێوانەی ئەرەستۆیی گفتوگۆی لەسەر ئەم خاڵە کردووە، لە ڕووی کورت هەڵهاتنی لەسەر دوو پێشەکی و پێیوایە "تایبەتکردنی ژمارە بە دوو، بەبێ زیاتر لەوە، دەستبەسەرداگرتنێکە مانایەکی بۆ نییە... خەملاندنی ژمارەیەك لەپێشترە لە

[1] القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ج١٤، ص٢٣

ژمارەیەکی دیکە، بەڵکو تەنها یەك پێشـەکی هەنـدێکجار بـۆ هەنـدێ کـەس بەسـە، هەشیانە ئاتاجن بە دوو پێشەکی، کەسانێکی دیکە هەن ئاتاجن بە سیان و بە چوار و بە زیاتر... ژمارەی پێشەکی پێئاتاج بـە جیـاوازی حـاڵی خـەڵك جیـاوازە.. بۆیـە بەڵگەهێنانـەوە بـە دوو پێشـەکی تـەنها ئـەهلی مـەنتقی یۆنـانی و ئەوانـەی ڕێگـەی ئەوانیان گرتووەتەبەر، پابەند دەکات.

ڕێگـەی بیرمەنـدانی مسـوڵمان (وەك ئـیبن تەیمیـە دەڵێـت) ئەوەیـە بـە چـەند پێشەکی ئاتاجن باسی بکەن و لە هەموو بەڵگەهێنانەوەیەکدا پابەنـد نـەبن بـەوەی دوو پێشـەکی بـاس بکـەن، وەك ئەوانـەی ڕێگـەی ئـەهلی مـەنتقییان گرتووتەبـەر، ئەنجامی دەدەن". [1]

٢ ـ شێواز

شـێوازی قورئـان لـە خسـتنەڕووی بەڵگـە عەقڵییـەکان ڕوویەکـە لـە ڕووەکـانی ئیعجازی قورئان.

قـازی عەبدولجـەبار لـە بـەرگی چـواری کتـێبی (المحـیط في النبـوات) لـە باسـی ئیعجازی قورئاندا دەڵێت: **"هەروەها** هەڵهێنجانی بەڵگـە کـە لەگـەڵ عـەقڵ تەبایـە، تیایـدا کـۆدەنگی لەسـەرە، تەباییەکـەی بـۆ ئـەو شـتەی حوکمـەکانی عـەقڵ لـە ڕوویەکەوە دەستەبەریان کـردووە خـاوەن عەقڵـەکان سەرسـام و حـەیران دەکـات، خـودا (سـبحانە وتعـالی) لەسـەر ئـەو مانایانـە ڕۆشـنی کردووەتـەوە ئـەهلی کـەلام دەریاندەهێنن بە شـەکەتی و مانـدووبوون لـە ڕێگـەی کۆمـەڵێك گـوزارەی ئاسـان و کەمەوە کە کۆمەڵێك مانای زۆر لەخۆدەگرن". [2]

قازی عەیاز لە (الشفاء)دا لە باسی ئیعجازی قورئاندا دەڵێـت: "ڕۆشـنکردنەوەی زانسـتی شـەریعەتەکان و بەڵگـەکان و هۆشـدارییەکانی تێـدا کۆبووەتـەوە لەسـەر

---

[1] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص١٦٧ ـ ٢٥١ بە دەستکارییەوە.

[2] ابن المرتضى اليماني، ترجيح أساليب القرآن على أساليب اليونان، دار الكتب العلمية، ط١، ص١٩.

ڕێگەکانی بەڵگەی عەقڵی و بەرپەرچدانەوەی دەستەی ئومەتان بە بورهانی بەهێز و بەڵگەی ڕۆشنی گوزارە ئاسان و مەبەست پوخت، زمانڕەوایان هەوڵی هێنانی بەڵگەی هاوشێوەیان دا و نەیانتوانی ئەو کارە بکەن".[١]

ئەگەر قورئانی پیرۆز لە بەڵگەهێنانەوە پابەند نابێت بە وێنەی پێوانەیی و شێوەی بورهانی، ئەوا هەندێك پێیانوایە ـ لەوانە ئیبن ڕوشد ـ هەندێ لە بەڵگەکانی قورئان ـ، بەڵکو زۆرینەیان ـ بەڵگەی گوتارین، ئیبن ڕوشد ڕێگەکانی بەڕاستزانینی فەراهەم لای خەڵك بۆ سیان دابەش دەکات:

بورهانی و جەدەلی و گوتاری[٢]، هەروەها دەڵێت:

"لەبەرئەوەی ڕێگەکانی بەڕاستزانین هەندێکیان گشتین بۆ زۆرینەی خەڵك، ئەوەش ڕێگەی گوتاری و جەدەلییە، گوتاری لە جەدەلی گشتگیرترە، هەشیانە تایبەتن بە کەمترینی خەڵك، ئەوەش بورهانیە، مەبەستی یەکەمی شەرع گرنگیدانە بە زۆرینە، بەبێ پشتگوێخستنی هۆشداریدان بە تایبەتان، زۆرترین ڕێگەی گوزارشت لێدراو (راگەیەنراو) لە شەریعەتدا بریتییە لە ڕێگەی هاوبەش بۆ زۆرینە لە ڕوودانی وێناکردن و بەڕاستزانیندا".[٣]

بەم جۆرە، ئیبن ڕوشد پێیوایە زۆرینەی بەڵگەکانی قورئان گوتاری و جەدەلین.

گوتار وەك فارابی دەڵێت "پیشەسازییەکی پێوانەییە، مەرامەکەی بریتییە لە قەناعەت پێ هێنان... ئەوەی لە نەفسی گوێگردا بەرهەم دێت لە قەناعەت بریتییە لە دوورترین مەرام بە کاری گوتار، قەناعەتیش جۆرێکە لە گومان، گومانیش بە پوختی: ئەوەیە باوەڕت لە شتێکدا هەبێت بەو جۆرەیە، یان بەو جۆرە نییە،

---

١ سەرچاوەی پێشوو، ص٢٠.

٢ ابن رشد، فصل المقال، ص٢٨.

٣ سەرچاوەی پێشوو، ص٢٩، ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٤٤٠.

دەكرێت ئەوەی تیایدا باوەڕ سەرهەڵدەدات پێچەوانەی ئەوە بێت بوونی ئەو خـودە لە خۆیدا لەسەریەتی". [1]

ئیبن سینا دەڵێت: "حەكیمان گوتار و هۆنراوەیـان خسـتووەتە نێـو بەشـەكانی مەنتقەوە، چونكە مەبەست بە ژیربێژی (مەنتق) ئەوەیە بگاتە بەڕاستزانین، ئەگـەر بەڕاستزانینەكە یەقین ببەخشێت بریتییە لە بورهان، ئەگەر گومان ببەخشێت، یـان هەڵبدرێتە سەر گومان بریتییە لە گوتار". [2]

ئێمە تەباین لەگەڵ ئیبن تەیمیە لە ڕەخنەگرتنی بۆچوونەكەی پێشوو بە وتنی:

"لە مەرجی گوتاری و جەدەلی ئەوە نییە زانستی نـەبن، وەك چـۆن لـە مـەرجی بورهـانی ئـەوە نییـە گوتارەكـەی روو بـە جـەماوەر (خـەڵكی بـە گشـتی) نـەبێت و موجادەلەی كەسی كێبەڕكێكار نەكات، بـەڵكو ئەگـەر بورهـانی بـەناوبانگ بێـت بـۆ بورهان و گوتاریش شیاوە، جەدەلیش ئەگەر بورهـانی بێـت بـۆ بورهـان و جـەدەل شیاوە، ئەگەر پرسەكە سەلمێنراو بێـت و بـەناوبانگ و بـیّ گـریّ و گۆتـاڵ بێـت بـۆ بورهـان و گوتـار و جـەدەل شـیاوە، بەپێچـەوانەی هۆنراوەییـەوە، مەبەسـت پێـی بزوانـی نەفسـە، مەبەسـت ئـەوە نییـە زانسـتێك، یـان گومانێـك بگەیـەنێت، بۆیـە نەخراوەتە پاڵ سیانەكە، كەوابوو گوتارییەكان مەبەست پێیان گوتاری جەماوەرە، ئەمەش بە كۆمەڵێك پرسی بەناوبانگ لای جەماوەر دەبێـت.. لـە مەرجەكـەی ئـەوە نییە زانسـتی نـەبێت، جـەدەلیش گوتـارە بـۆ كۆمـەڵێك خـەڵكی دیـاریكراو، ئەگـەر ڕادەستی ئەو پێشەكییانە ببن مەبەستی جەدەلەكە بەرهەم دێـت، بـا بـەناوبانگیش نەبێت". [3]

---

[1] أبو نصر الفارابي، كتاب في المنطق الخطابة، ص٧، ٨.

[2] الإمام محمد ابو زهرة، المعجزة الكبرى القرآن، ص٣٦٧.

[3] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٤٤١.

ئیمام محەممەد ئەبوزەهرە لە کتێبەکەیدا (المعجزة الكبرى القرآن) بۆ هەمان بۆچوون دەچێت، چونکە پێیوایە ناتوانین بڵێین بەڵگەکانی قورئان گوتارین، لەبەر دوو هۆ:

یەکەمیان: گوتار لە پێوانەکانیدا تەنها شان لەسەر گومان دادەدات و تەنها گومان بەرهەم دەهێنێت، بەڵام پێویستە بزانین ئەو حەقیقەتانەی بەسەر زمانی ئەهلی کەلامدا گوزەر دەکەن بەشێکیان یەقینین و بڕانەوە بەرهەم دەهێنن، بڕانەوە تیایدا ناتەواوی نییە بەوەی خاڵییە لە وێنەی پێوانە و شێوەی بورهانی، لە یەقیندا پەندوەرگرتن بە شێوە نییە، بەڵکو پەندوەرگرتن بە حەقیقەتە، ئایا بڕاوەیە، یان نابڕاوە، شێوەی بورهانیش یەقینی پێ نابەخشێت، وەك چۆن دەستپێوەنەگرتنی یەقینەکەی کەم ناکاتەوە.

زۆرێك لە بەڵگەی گوتاری شان دادەدەن لەسەر بەهێزترین پێشەکی پابەندکەر و توندترین لە دەمکوتکردن، ژیربێژی (مەنتق) جیاکەرەوەی قسەی پووچە و لە خودی خۆیدا بەرهەمهێنی یەقین نییە، شێوە مەنتقییەکان تایبەتمەندترین تایبەتمەندییان ئەوەیە ناڕاستی پڕوپووچ دەردەخەن.

هەندێکجار قسەی گوتاری کورت هەڵدێت لە شێوە مەنتقییەکان لە مەقامی بەرپەرچدانەوەی بەڵگەکانی کەسی نەیار و دەرخستنی پووچی و بێبنەماییان، هەروەها ڕۆشنکردنەوەی ڕووی پووچی لەو بەڵگانەدا، زۆرجار وتار کە لەسەر بەڵگەکاری و جەدەل و بورهان و پێوانەکاری مەنتقی ڕاستدەبێتەوە بۆ ڕۆشنکردنەوەی ڕووی پووچی قسەی نەیار بەکاردەهێنرێت.

دووەم: ئەوەی لە گوتار و جەدەلدا دەوترێت ـ لەوەی لەسەر بەڵگەی گومانئامێز ڕاست دەبنەوە ـ بەسەر قورئاندا جێبەجێ ناکرێت.

ئێمە مەیلمان بە لای ئەوەدایە بەڵگەهێنانەوەی قورئانی ڕێگەیەکی ڕاستبووەوەی بە خۆوە هەیە، ئەگەر لێی وردببییەوە ئەوەی بەڵگەی بورهانی پێ

جیادەبێتەوە لە ناویدا دەبینی، لە یەقینێك شكی تێدا نییە، هەروەها ئەوەی بەڵگەی گوتاری پێ تایبەت دەبێت لە هروژان و هاندان بەرەو قەناعەت پێ كردن، بە هەمان شێوە ئەوەی تایبەتمەندی ڕۆشنكردنەوەی بالای پێ جیادەبێتەوە، لەگەڵ ئەوەش هیچ شتێك لەو بالاتر نییە و هەموو خەڵكی بە عەرەب و عەجەمەوە بەرانبەری دەستەوسانن.[1]

بەم جۆرە، ئێمە ناتوانین بڵێین شێوازی قورئان شێوازێكی گوتاری، یان جەدەلی، یان بورهانیە، بەو مانایەی مەنتقی یۆنانی لەم زاراوانەی بە مەبەست دەگرێت ـ، بەڵكو بالاترە لە گوتار و بالاترە لە مەنتق، چونكە قورئان "بریتییە لە بەڵگەی مەزن، كۆمەڵێك بەڵگە و پەیڕەوی تێدایە هەموو خەڵكی قەناعەت پێ دەكات بە جۆراوجۆری پۆل و جیاوازی تێگەیشتن و بەرز و نزمی پەییپێبردنیان.. كەسی ڕۆشنبیر مەرامی خۆی تێدا دەبینێتەوە، فەیلەسوف بیری قووڵ و گەلان بەگشتی دەوای دەروونیان و شفای دلانیان، قورئان حەقێكی ڕۆشنی هیدایەتدەرە بۆ ئەوان، ئەو كەسەی تێڕامان لە ئایەتەكانیدا دەكات و لە پەیڕەوەكانی بیر دەكاتەوە ئەوەی نەزان فێر دەكات و بێئاگا هۆشیار دەكاتەوە دەبینێتەوە و حەز و هەڵپەی زاناش ڕازی دەكات، ئەم ئایەتە بخوێنەرەوە:

﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓا۟ أَنَّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَٰهُمَا ۖ وَجَعَلْنَا مِنَ ٱلْمَآءِ كُلَّ شَىْءٍ حَىٍّ ۖ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (الأنبياء: ٣٠). واتە: (ئایا ئەوانەی بێباوەڕ بوون نەیانبینیووە و بۆیان ڕوون نەبووەتەوە بەڕاستی ئاسمانەكان و زەوی یەك پارچە بوون لەوەودوا لێكمان جیا كردنەوە، لە ئاویش هەموو شتێكی زیندوومان فەراهەم هێناوە، ئایا ئەوانە هەر باوەڕ ناهێنن؟!).

---

[1] الإمام محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى القرآن، ص٣٦٧، ٣٦٨.

خوێنەری قورئان لە بلیمەتەکان زانستێکی تێدا دەبینێتەوە پێشتر نەیزانیوە، بە ئاسانترین و ڕەوانترین ڕۆشنکردنەوە پەیی پێ بردووە، زانای فەیلەسوف توێژەر لە سەرهەڵدانی گەردوون، وردی زانست و حوکمەکانی تێدا دەبینێتەوە، هەر بەو جۆرە بینینەوەی تەبایی ئەوەی ژێری مرۆڤ پێیگەیشتووە بۆ ئەوەی دەقەکە هێناویەتی لەگەڵ باڵابوونی ڕۆشنکردنەوە و بەرزی بەڵگەدا، شکۆمەندی بۆ ئەو خودایەی قورئانی دابەزاندووە".[1]

لەگەڵ سیوتی دەڵێین: "خودا (سبحانه وتعالی) گوتارەکانی خۆی لە گفتوگۆ لەگەڵ دروستکراوان بە ڕۆشنترین وێنە دەربڕیوە، بۆ ئەوەی خەڵکی بەگشتی لەو شتەی قەناعەتیان پێ دەکات و بەڵگەیان پێ دەبڕێت و تایبەتان حاڵی دەکات تێیبگەن.. ئەوەش باڵاترە لەوەی تێگەیشتنی گوتارخوێنان پەیی پێ بردووە".[2]

٣ ـ ڕاستەقینەی صدق و یەقین:

لەسەر چ شتێك صدق و یەقین بینا دەبن لە هەریەك لە بەڵگەهێنانەوەی قورئانی و یۆنانیدا؟ قورئانی پیرۆز کەلامێکی دەستەوسانکەر (معجز)ە، هەموو پێشەکی و ئەنجامەکانی بڕاوە و یەقینین و تیایدا بوارێك بۆ گومان نییە، پەیڕەوەکانی تەنها لە یەقینەوە هەڵدەقوڵێن.

بەڵام مەنتقی یۆنانی تەنها گرنگی بە شێوەی پێوانە دەدات، بۆیە بە مەنتقی وێنەیی (شێوەیی) ناونراوە، چونکە "گرنگییەکی بنچینەیی بە دروستی گواستنەوە بە دروستییەکی پێوانەیی دەدات واتە پێویستە گوزارەکانی گونجاو و تەبابن لەگەڵ یەکتر بە گونجانێکی مەنتقی، بەجۆرێك تیایدا تەبایی بیر لە خۆیدا ـ نەك

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ص٣٧١.

[2] السیوطي، الإتقان، ج٢، ص١٧٢ بە دەستکارییەوە.

لەگەڵ واقع بەوەی ناودەبرێت بە بنەمای هەڵهێنجانی پێوانەیی - تێر و تەواو ببێت".[1]

لێرەدا هەندێکجار مەنتق دەگاتە ئەنجامێکی ڕاست لە چەند پێشەکییەکی درۆوە، یان نایەقینی، لە کاتێکدا تەنها شێوەی پێوانەکە لای ئەو گرنگە بە چاوپۆشی لە کەرەستەی پێوانەکە، ڕاستی واقیع بێت، یان درۆ بێت، بە درۆیەکی واقیعی. "لە دوو پێشەکییەکەوە: هەموو مرۆڤێك باڵندەیە، هەموو باڵندەیەکیش بوونەوەرێکی عاقڵە، دەگەینە ئەنجامێکی مەنتقی ئەویش: هەموو مرۆڤێك بوونەوەرێکی عاقڵە.

ئەنجامەکە ڕاستە و بەڵگەهێنانەوەکە لە ڕووی ڕێساکانی مەنتقەوە دروستە، بەڵام پێشەکی یەکەم و دووەم لە ڕووی واقیعەوە درۆن، دەکرێت لە پێشەکی درۆوە بگەینە ئەنجامی درۆ، وەك: هەموو مرۆڤێك درەختە و هەموو درەختێك باڵندە، کەوابوو هەموو مرۆڤێك باڵندەیە، ئەنجامەکە لێرەدا درۆیە، بەڵام بەڵگەکارییەکە دروستە".[2]

بۆیە وەك ئیبن تەیمیە دەڵێت:

"لە پێوانەی ئەواندا تەنها شێوە (وێنە)ی بەڵگە بوونی هەیە، بەبێ ڕۆشنکردنەوەی دروستییەکەی یان تێکچوونەکەی".[3]

پەندوەرگرتن دەبێت بە کەرەستەی پێوانەی یەقینیەوە بێت، نەك بە شێوەکەیەوە. "ئەوەی ئاشکرایە شێوەی پێوانە زانست بە کەرەستەکانی ناگەیەنێت، بەڵکو بورهانی بە کەرەستە یەقینیەکانەوەیە".[4]

---

[1] د.محمد أبو حمدان، طرق الفكر، الإستنباط، دار الكتاب المصري، ص٦.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ص٥.

[3] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٢٥٢.

[4] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، تحقيق: د.محمد رشاد سالم، ط١، ج١٠، ص٢٤٢

بۆیە پێوانە "سەردەکێشێت بۆ یەقین ئەگەر کەرەستەکە یەقینی بوو، هەروەها سەردەکێشێت بۆ گومان ئەگەر کەرەستەکە گومانئامێز بوو، ئەگەر پێشەکییەکانی بڕاوە بوون بڕاوەیی بەرهەم دەهێنێت". [1]

بۆیە ئیبن تەیمییە دەڵێت: "ئەوە رەد ناکەینەوە پێوانە زانستی پێ بەرهەم دێت ئەگەر کەرەستەکانی یەقینی بن". [2]

ناکۆکی لەوەدا نییە ئەگەر دوو پێشەکییەکە زانراو بوون و لەسەر ڕوویەکی ڕاستڕەوانە لەیەکدی درابن لە ئەنجامدا زانست دەگەیەنێت". [3]

بەڵام پێوانەی یۆنانی "لەگەڵ دروستییەکەی، زانست بە هەمووەکان ناگەیەنێت". [4]

"کاروبارە هەمووەکییە زەینیەکان بریتی نین لە ڕاستەقینەی دەرەکی و زانستیش نین بە ڕاستەقینە دەرەکییەکان، چونکە بۆ هەموو هەبووەیەك ڕاستەقینەیەك هەیە لەوانی تر جیای دەکاتەوە، ئەو بەو ڕاستەقینەوە ئەوە". [5]

بۆیە وتنی "مرۆڤ داهێنراوە، هەموو داهێنراوێك داهێنەرێکی گەرەکە: دوو پرسی هەمووەکی ڕێکدەخات، قسەی ئەو کەسەی دەڵێت: مرۆڤ داهێنراوە هەموو مرۆڤێك دەگرێتەوە، زانستی بە داهێنانی مرۆڤێکی دیاریکراو وەك زانستی وایە بە داهێنانی مرۆڤێکی دیکە، زانستی بەم پرسە هەمووەکییە کامڵتر نییە لە زانستی بە یەکێکی دیاریکراو، بەڵام هەندێکجار مرۆڤ حوکمی دیاریکراوەکە نازانێت". [6]

---

[1] د.علي سامي نشار، مناهج البحث عند مفكري الإسلام، ط١، ص١٨٦، ١٨٨ بە دەستکارییەوە.

[2] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٢٩٨.

[3] ابن تيمية، نقض المنطق، ص٢٠٠.

[4] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٢٩٣.

[5] سەرچاوەی پێشوو، ص٢٥١، درء العقل والنقل، ج١٠، ص٢٧٨، نقض المنطق، ص١٦٤.

[6] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج١٠، ص١٦٤.

کەوابوو "زانست بە کارێکی هاوبەش زانست نییە بە پرسەکە، بۆیە لـە پێوانـەی مەنتقیدا، زانستێك نییە هاتنەدییەکەی بە شتێك لە شتەکانەوە بێت".[١]

قورئانی پـیرۆز زانسـت بـە پرسـە هەمووەکییـەکان ڕەد ناکاتـەوە، بـە مـەرجێك لەسەر زانست بە پرسـە بەشـەکییەکە بینـا بووبێـت، قورئـانی پـیرۆز لـە زۆرێـك لـە ئایەتەکانیدا عەقڵی مرۆیی بەئاگاهێناوە بۆ تێڕامان لە بەشەکییەکانی ئەم جیهانە و دیاردە گەردوونیەکانی، بۆیە ئیبن تەیمییە پێیوایـە "زانسـت بـە پرسـە دیـاریکراوە تایبەتەکان لەسەر زانست بە پرسە گشتییە هەمووەکییەکان نەوەستاوە، بەڵکو ئەم پرسـە دیاریکراوانـە هەنـدێکجار دەگەنـە فـیترەت، بـەر لـەوەی هەسـت بـەو پرسـە هەمووەکیانە بکات، ئەمەش وەك زانست بەوەی بۆ نووسین هەر دەبێت نووسـەرێك هـەبێت و بینـا هـەر دەبێـت بەنایـەکی هـەبێت، ئـەو ئەگـەر نووسـینێکی دیـاریکراو ببینێت دەزانێت هەر دەبێت نووسەرێکی هەبێت، با لەوەشدا هەست نەکات هـەموو نووسینێك لە ڕابردوودا، یان لە داهاتوودا، یان دەکرێـت لـە داهـاتوودا نووسـەرێکی هـەبێت، بۆیـە منـداڵ و هاوشـێوەکانی دەبـینی ئـەو پرسـە دیـاریکراوە بەشـەکییە دەزانن، با عەقڵیشی پرسە هەمووەکییە گشتییەکە ئامادە نەکات".[٢]

لێرەدا دەزانین یەقین و سووربوون لە پرسێکی بەشەکی دیاریکراوەوە دێت، نەك لە هەمووەکییەکانەوە یان وەك ئیبن تەیمییە دەڵێت:

"هەنـدێکجار کەسـێك دڵنیـایی بـە دیاریکراوەکـان بـۆ دروسـت دەبێـت و بـە هەمووەکییەکان، بۆی دروست نابێت"[٣]، بۆیە "هیچ کەس لە ژیرمەندان شکی لەم پرسە دیاریکراوە بەشەکییانەدا نییە و لە زانسـت پێیـان ئاتـاج نییـە بـە بەڵگـە، با باسی هاوشێوەکانیشیان بۆیان ببنە بەڵگە، باسی پرسەکە کە دەستیان بـۆ دەبـەن

---

[١] ابن تيمية، نقض المنطق، ص١٦٤.

[٢] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٣، ص١١٨، ١١٩.

[٣] سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ص١٢٢.

و شتانی دیکه بەڵگەی دووەمە، بۆیە بەڵگەی لەسەر دەهێنرێتەوە بە پێوانەی نواندن و پێوانەی گشتگیر، بەڵام لە خودی خۆیدا بۆ ژێرمەندان بە زەروورەت زانراوە لەگەڵ بڕینی وردبوونەوەیان لە پرسە هەمووەکییەکە، وەك چۆن مرۆڤ حاڵی خودی دیاریکراوی خۆی دەزانێت، ئەوەش دەزانێت خۆی خۆی دانەهێناوە، با ئەوەش لە زەینیدا ئامادە نەکات هەموو داهێنانێك خۆی داناهێنێت". [1]

ئەگەر بورهان لە پێوانەی یۆنانیدا تەنها زانست بە هەمووەکییەکان بەرهەم بهێنێت، ئەم هەمووەکییانەش لە دەرەوە بوونیان نییە، چونکە لە دەرەوە تەنها دیاریکراو بەشەکی هەیە، ئەوا ئەنجامەکە ئەوەیە بورهان شتێك بەرهەم ناهێنێت.

وەك ئیبن تەیمییە دەڵێت:

"ئەوەی لە دەرەوەیە بە هیچ جۆرێك هەمووەکی نییە، بەڵکو لە دەرەوە تەنها دیاریکراوی تایبەتکراو هەیە، ئەگەر بوترێت هەمووەکی سروشتی لە دەرەوەیە، ماناکەی ئەوەیە لە زەیندا هەمووەکییە و لە دەرەوە دەبینرێتەوە، بەڵام ئەگەر لە دەرەوە بینرایەوە تەنها دیاریکراو بینراوەتەوە و هەمووەکی نییە.

بوونی هەمووەکی بەمەرج گیراوە لە زەیندا بێت. هەر کەس چییەتییەك جێگیر بکات لە زەیندا نەبێت و لە دەرەوەش نەبێت ئەوا وێناکردنی قسەکەی بە وێناکردنێکی تێر و تەواو لە زانستدا بەسە بۆ تێکچوونی قسەکەی". [2]

لێرەوە دەکرێت بگەینە زانست بە شتێك ئاسانترە لە پێوانەکەی ئەوان.

بۆیە ئیبن تەیمییە دەڵێت:

"داواکراو بریتییە لە زانست و ڕێگە بۆ زانستیش بریتییە لە بەڵگە، هەر کەس بەڵگەی داواکراوەکەی خۆی زانی داواکراوەکەی زانیوە، یەکسانە بە پێوانەی ئەوان ڕێکیخستبێت یان نە، هەر کەس بەڵگەکەی خۆی نەزانێت پێوانەی ئەوان سوودێکی

---

[1] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج٣، ص١٢٢.

[2] د.علي سامي نشار، مناهج البحث عند مفكري الإسلام، ص١٧٣.

پێ ناگەیەنێت و ناوترێت پێوانەیان بەڵگەی ڕاست لە بەڵگەی چەوت دەناسێنێت، ئەم قسەیە کەسێکی نەزان دەیکات کە ڕاستەقینەی پێوانەی ئەوان نازانێت، پێوانەی ئەوان تەنها شێوە و وێنەی بەڵگەی تێدایە، بەڵگەی دیاریکراویش پێویستکەری ئاماژەبۆکراو بێت (مستلزما لمدلوله) ئەمە لە پێوانەی ئەواندا نە بە ئەرێ و نە بە نەرێ باس نەکراوە، بەڵکو ئەمە بەپێی زانستی ئەوە بە پێشەکییەکان کە بەڵگە لە ئامێزیان دەگرێت، لە پێوانەی ئەواندا ڕۆشنکردنەوەی ڕاستی و تێکچوونی شتێك لە پێشەکییەکان بوونی نییە".[1]

لێرەوە دەبینین سەرچاوەی یەقین لە بەڵگە قورئانیەکاندا، وەك بەڵگە پێوانەییە هەمووەکییەکان نییە کە ئەهلی مەنتق (لۆژیك) و هاوشێوەکانیان بە ناوی بورهان تایبەتیان کردووە و تەنها ئاماژە بۆ بارێکی هەمووەکی دەکەن، بەڵکو بەڵگەی قورئانی بەڵگەی بەشەکی واقیعین و بریتین لە دروستکراوەکان و خودا ناوی لێناون (ئایەت)، ئایەتیش "لەوەی ئایەت بێت ئاتاج نییە بە پێوانەی هەمووەکی و پێوانەی نواندن و پێوانەی گشتگیر، با پێوانەش ببێتە گەواهیدەر لەسەری و پشتیوانی داخوازییەکانی بکات، بەڵام زانستی دڵان بەپێی داخوازی ئایەت و نیشانە وەستان لەسەر ئەو پێوانە (قیاس) پێویست ناکات".[2]

بۆیە بەڵگە لەسەر دروستکەر ئایەتە بۆی، ئایەتیش تایبەت دەبێت بەوەی ئایەتە لەسەری، پێوانەیەکی هەمووەکی نییە ئاماژە بۆ مانایەکی هاوبەشی گشتی بکات، بەڵکو ئاماژە بۆ دیاریکراوێکی هەبوو و جیاکراوە لەوانی دیکە دەکات".[3]

بۆ ئەو مەبەستە بەڵگەهێنانەوە لە قورئاندا شان لەسەر ئایەت دادەدات "جیاوازی لە نێوان ئایەت و پێوانەدا ئەوەیە ئایەت بریتییە لە نیشانە، ئەوەش

[1] ابن تیمیة، الرد على المنطقیین، ص٢٥٢.
[2] ابن تیمیة، درء تعارض العقل والنقل، ج١٠, ص٢٧٨.
[3] سەرچاوەی پێشوو، ج١٠، ص٢٧٨.

بریتییە لە بەڵگە کە خودی ئاماژەبۆکراوەکە پێویست دەکات، ئاماژەبۆکراوەکەی نابێتە ئەمرێکی هەمووەکی هاوبەش لە نێوان داواکراوەکەی و شتێکی دیکەدا". [1]

بۆیە "هەموو بەڵگەیەك لە بووندا هەر دەبێت پێویستکار بێت بۆ ئاماژەکە (مدلول)، زانستیش بە پێویستکردنی دیاریکراو بۆ دیاریکراوی داواکراو (المعین المطلوب) نزیکترە لە فیترەتەوە لە زانست بەوەی هەموو دیاریکراوێك لە دیاریکراوەکانی پرسی هەمووەکی ئەنجام پێویست بکات". [2]

"هەر بەو جۆرە، ئەگەر واجبێکی ڕەها و بکەرێکی ڕەها و بێنیازێکی ڕەهاییناسی (زانی)، ئەو زانا نییە بە خودی "رب العالمین"". [3]

لەسەر ئەم بنچینەیە، ئیبن تەیمییە شاندادان لەسەر مەنتقی ئەروستی رەد دەکاتەوە، چونکە ناگاتە مەعریفەی خودا و ئەوەی بە خوداوە تایبەتە لە شتەکانی دیکە، دەڵێت:

"ئەوان بە (بورهانی خۆیان) ئەوەی بە پەروەردگارەوە(سبحانە وتعالی) تایبەتە نەیانزانی، چونکە ئاماژەی بەڵگەکان بە ڕێگەی پێوانەی ئەوان بەسەر ئەمرێکی ڕەهای هەمووەکیدا تەنها لە زەیندا دێتە دی... بۆیە ئەوەی جێگیری دەکەن لە (واجب الوجود ـ پێویستەبوون) لە کۆڵینەوە لێی تەنها ئەمرێکی هەمووەکییە و تایبەت نییە بە پەروەردگار (سبحانە وتعالی")". [4]

ئیبن تەیمییە لە بەڵگەهێنانەوەدا ڕێگەی قورئانی ـ کە ڕێگەی پێغەمبەرانە ـ لا پەسەندە، چونکە دەڵێت:

---

[1] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص١٥١.

[2] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص١٥١.

[3] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص١٤٥، بگەڕێوە بۆ: د.علي سامي نشار، مناهج البحث، ص١٩٦.

[4] ابن تيمية، سەرچاوەی پێشوو، ص١٥٤.

"بۆیــه ڕێگــەی پێغەمبــەران (درودی خودایــان لەســەر بێــت) بریتییــه لــه بەڵگەهێنانەوە لەسەر پەروەردگار (سبحانه وتعالی) بـه باسـی ئایەتـەکانی، ئەگـەر لەمەدا (پێوانه) بەکاربهێنن (پێوانەی لەپێشتر) بەکاردەهێنن و (پێوانەی گشـتگیر) کە تاکەکانی یەکسـانن، بـەکارناهێنن، هـەر بـەو جـۆرە (پێوانـەی نوانـدن)ی ڕووت بەکارناهێنن، چونکە پەروەردگار (سبحانه وتعالی) نموونه و هاوشێوەی نییە، ئەو و کەسانی دیکە لەژێر هەمووەکییەکدا تاکەکانی یەکسان بن کۆنابنەوە، بەڵکو ئەوەی بۆ کەسانی دیکە جگە لە خودا لـه کـەماڵێك ـ ناتـەواوی تێـدا نییـه ـ جـێگیر بـووە، جێگیربوونی بۆ خودا بە ڕێگەی لەپێشترە، و ئەوەی کەسانی دیکە جگـه لـه خـودا لێی پاك و بێگەردن لە ناتەواوی، ئەوا پاك و بێگەردبوونی خودا لە هەموو ئەوانە بـه ڕێگەی لەپێشترە.

هەروەها ئیبن تەیمییە پێیوایە پێوانەی عەقڵی بورهانی باسکراو لە قورئاندا لەم دەروازەوەیە، وەك چۆن لە بەڵگەکانی پەروەردگاری و خوایەتی و تاك و تـەنهایی و زانسـت و تـوانین و دەسـەڵاتی زیندووکردنـەوەدا خـودا باسـیان دەکـات، ئەمانـه و شتانی دیکە لە داواکراوی بەرز و بڵندی سوننی و مەشخەڵی خودایی کـه بـاڵاترین و بــەپێزترین زانســتن و مــەزنترین زانســتێکن لــه مەعریفــەدا نەفســیان پــێ کــامڵ دەبێت".[1]

هەروەها لەو هۆیانەی دیکـه لـەپێناویان ئـیبن تەیمیـه ڕەدی کردووەتـەوە شـان دابدات لەسەر مەنتقی یۆنانی ـ وەك دکتۆر عەلی سامی نەشار دەڵێت ـ ئەمانەن:

---

[1] ابن تیمیة، سەرچاوەی پێشوو، ص١٥٠.

ـ پەیوەستبوونی لۆژیك بە ئیلاهییات (تیۆلۆجی)ـەوە لە لای خۆیان، ئەو ئیلاهییەتە پێچەوانەیە بە ئیلاهیات (زانستی بیروباوەڕ)ی مسوڵمانان، لێرەوە باسی بەڵگەهێنانەوەی ئەرەستۆتالیسی پێچەوانەیە بە باسی ئیلاهیاتی مسوڵمانان.(١)

ـ فیترەتی ئیسلامی و فیترەتی عەرەبی توانای هەڵگرتنی وێنەی دەستکردی نەبوو بۆ بەڵگەهێنانەوە وەك ـ بۆ نموونە ـ خۆ کورت هەڵهێنان لەسەر دوو پێشەکی، ئەوە ڕێگەیەکی گران و درێژە و کۆمەڵێك گوزارەی زۆرلەخۆکەر و لادەرن، جگە لە بەفیڕۆدانی کات و ماندووکردنی زەین، هیچ ئەنجامێکیان نییە.

ـ ئاڕاستەی ئیسلام بەرەو ڕووی وەفاکردن بە پێویستییە مرۆییەکان، پێویستییە مرۆییەکانیش جێگیر نابن و دانامرکێنەوە، بۆیە ناتوانین خۆمان لەسەر تەنها دوو پێشەکی کورت هەڵ بهێنین، چونکە هەندێکجار ئاتاجین بە زۆرتر لەوە وەك شوێنکەوتنی پێویستە کردارییەکانمان، ناتوانین بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی لەسەر پێوانە و پشکنین و نموونە هێنانەوە کورت بکەینەوە، چونکە هەندێکجار پێویستییەك لە پێویستییەکان بانگ بۆ ئەوە دەکات عەقڵ شێوەی دیکە لە بەڵگەهێنانەوە دابنێت.

ـ هەروەها پەیوەستبوونی مەنتقی ئەرەستۆتالیسی بە زمانی یۆنانیەوە و زمانی یۆنانی جیایە لە زمانی عەرەبی، بۆیە کاتێك مەنتقی زمانی یەکەم بەسەر کۆمەڵێك بابەتی زمانی دووەمدا جێبەجێ کرا، تەمومژ و لێتێکچوون سەریهەڵدا.(٢)

ئەمە پوختەیەك بوو لە هەندێ جیاوازی ڕاستبووەوە لە نێوان بەڵگەهێنانەوەی قورئانی و بەڵگەهێنانەوەی یۆنانی و جۆرەکانی تر، ئێمە هەژماردن و ئامارکردنمان مەبەست نەبوو، چونکە جیاوازییەکە ڕۆشنە، وەك ڕۆشنی ڕۆژ.

---

(١) چونکە یۆنان خاوەنی دیانەتی دابەزێنراو نەبوون، و بیروباوەڕی یۆنانی خاوەنی کەمترین ڕێزی ئەقڵی نەبوو.

(٢) بگەڕێوە بۆ: د.علي سامي النشار، مناهج البحث عند مفكري الإسلام، ص١٩٣، ١٩٤.

وليس يصح في الأفهام شيء   إذا احتاج النهار الى دليل

(ئەگەر ڕۆژ پێویسی بە هێنانەوەی بەڵگە بوو ئەوا هیچ شتێك لە حاڵیبوونی مرۆڤدا ڕاست و دروست دەرناچێت).[1]

لەوانەیە بەسوود بێت لە کۆتایی ئەم باسەدا ئاماژە بۆ بیروبۆچوونی هەندێ لە زانایان بکەین لەم بابەتەدا، ئەوەش وەك قسەی سیوتی:

"زانایان دەڵێن: قورئانی مەزن تەواوی جۆرەکانی بورهان و بەڵگەی لە ئامێز گرتووە، هەر بورهان و ئاماژەیەکی دابەشکردن و ئاگادارکردنەوە لەسەر هەمووەکییەکانی زانیاری عەقڵی و بیستراو بینا کرابێت کتێبەکەی خودا گوزارشتی لێداون، بەڵام لەسەر نەریتەکانی عەرەب هێناونی بەبێ وردەکارییەکانی ڕێگە جۆراوجۆرەکانی ئەهلی کەلام، ئەوەش لەبەر دوو هۆ:

یەکەم: لەبەرئەوەی فەرموویەتی: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوۡمِهِۦ لِيُبَيِّنَ لَهُمۡ ﴾(إبراهيم: ٤). واتە: (ئێمە هیچ فرستادیەکمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بە زمانی قەومەکەی نەبێت، تا هەموو شتێکیان بۆ ڕوون بکاتەوە).

دووەم: کەسی مەیلدار بە لای وردەکارییەکانی بەڵگەکاریدا دەستەوسانە لە ڕاستکردنەوەی بەڵگە بە کەلامی بەرز و بڵند، هەر کەس توانی بە ڕۆشنتر حاڵی ببێت - کە زۆرینەی لێی تێدەگەن و شتێکی لوغزاوی نییە - ئەوا بەرنابێتەوە بۆ لێڵتر و تاریکتر کە تەنها کەمینە دەیزانن".[2]

لێرەوە بەڵگەکانی قورئان بە ڕۆشنبوون و ئاسانی داڕشتە و کورتی و پوختی گوزارە و ئاسانی تێگەیشتن و دووری لە ئاڵۆزی جیادەبنەوە.

بۆیە ئیمامی شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) دەڵێت:

---

[1] ابن المرتضى اليماني، ترجيح أساليب القرآن على أساليب اليونان، ص٢٢.

[2] السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، ج٢، ص١٧٢.

"نەزانی خەڵك و جیاوازییان هۆیەکەی وازهێنانیانە لە زمانی عـەرەب و مـەیلیان بە لای زمانی ئەرەستۆتالیسدا".[1]

غەزالی(٥٠٥ك مردووە)(ڕەحمەتی خوای لێ بێت) بەڵگەکانی یۆنان، یان بەڵگەی ئەهلی کەلام هاوشان بە بەڵگەکانی قورئان ناکات، بەڵکو پێیوایە بەڵگەکانی قورئان بەسوودتر و گشتگیرترن، ئەوەش، چونکە تەنها بۆ تایبەتان نەخراونەتەڕوو، بەڵکو بۆ جەماوەری خەڵك دەخرێنە روو، قسـە لەگـەڵ فیترەتیـان دەکـات وەك ویـژدان و عەقڵ، بەڵام بەڵگەکانی عەقڵ بە تەنها وشك و بێتامن.

غەزالی لە کتێبەکەیدا (إلجام العوام عن علم الكلام) دەڵێت: "بەڵگەکانی قورئـان وەك خۆراك وان و هەموو مرۆڤێك سوودیان لێ دەبینێت، بەڵگەی ئەهلی کەلام وەك دەوا وایە و تاکە تاکەیـەکی خـەڵکی سـوودیان لـێ دەبینێـت و زۆرینـە زیانیـان لـێ دەبینن، بەڵکو بەڵگەی قورئان وەك ئاو وان، منداڵی شیرەخۆرە و پیاوی بـەهێزیش سوودیان لێ دەبینن، تەواوی بەڵگەکانی دیکە وەك خۆراك وان، بـەهێزەکان جارێـك سوودیان لێ دەبینن و جارێکیش پێیان نەخۆش دەکەون، و منداڵ بە هـیچ جۆرێـك سوودیان لێ نابینێت".[2]

فەخری ڕازی (٥٤٤ ـ ٦٠٤) لە کۆتاییەکانی تەمەنی لە کتێبی (أقسام اللذات)دا ـ وەك شێخولئیسلام ئیبن تەیمییە لێیەوە گواستووەتەوە ـ دەڵێت:

"تێڕامـانم لـە ڕێگـە کەلامییـەکان و مەنهەجـە فەلەسـەفییەکاندا کـرد، نـەمبینی نەخۆشییەك چارەسەر بکەن و تینوێك پاراو بکەن، بینیم نزیکترین ڕێگە، ڕێگـەی قورئانی پیرۆزە".[3]

---

[1] السيوطي، صون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام، تحقيق: د.علي سامي النشار، ط١، ص١٦، ومناهج البحث، ص١٩٢.

[2] الغزالي ـ رسالة إلجام العوام، عن علم الكلام، ضمن القصور العوالي من رسائل الإمام الغزالي، مكتبة الجندي بمصر، ص٢٦٦.

[3] ابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٣٢١، شرح الطحاوية، ص١٤٧.

هەروەها لە کتێبی (الأربعین في الکلام علی النبوات) لە باسی موعجیزە عەقڵییەکاندا دەڵێت: "، بەڵکو هەموان دان بەوەدا دەنێن لە ساغکردنەوەی بەڵگەدا ناکرێت شتێك زیاد بکرێت لەسەر ئەوەی لە قورئاندا هاتووە".[1]

هەروەها شێخولئیسلام ئیبن تەیمیە دەڵێت: "دروست نییە کەسێکی ژیر وا گومان ببات ئەو میزانەی خودا (سبحانه وتعالی) دایبەزاندووە بریتییە لە مەنتقی یۆنان، ئەوەش لە چەند ڕوویەکەوە:

یەکەم: خودا لەگەڵ کتێبەکان تەرازووی دابەزاندووە بەر لەوەی یۆنان دروست بکات، لە سەردەمی نوح و ئیبراهیم و موسا و پێغەمبەرانی دیکەوە (سەلامی خودایان لەسەر بێت)، ئەم مەنتقە یۆنانیە ئەرەستۆ بەر لە مەسیح بە ٣٠٠ ساڵ دایناوە، لە کوێ ئومەتانی پێشوو بەوەی ئەو پێوانەیان کردووە؟.

دووەم: ئومەتی ئێمە (ئەهلی ئیسلام) بەردەوام بە تەرازووی عەقڵی پێوانە دەکەن و پێشینانمان گوێیان لە باسی ئەم مەنتقی یۆنانە نەبووە، بەڵکو کاتێك کتێبی ڕۆمییەکان لە دەوڵەتی مەئموونداِ، یان نزیك بەو سەردەمە کران بە عەرەبی لە ئیسلامدا هاتە ئاراوە.

سێیەم: بەردەوام بیرمەندانی مسوڵمان لەدوای ئەوەی کرا بە عەرەبی و ناسییان، عەیبدار تەماشای دەکەن و بە ناپەسەندی دادەنێن و لە هەڵسەنگاندنە ئەقڵی و شەرعییەکاندا لا ناکەنەوە بە لای مەنتق و ئەهلی مەنتقدا".[2]

خاوەنی (شرح الطحاویة) دەڵێت: ئەگەر کەسێکی باڵا تێڕامان بکات لە ئەوپەڕی ئەوەی ئەهلی کەلام و فەلسەفە باسی دەکەن لە ڕێگە عەقڵییەکان دروست تیایاندا دەگەڕێتەوە بۆ هەندێك لەوەی لە قورئاندا باسکراوە لە ڕێگە عەقڵییەکان بە ڕۆشنترین و کورتترین گوزارشت، لە ڕێگەکانی قورئاندا تێر و تەواوی ڕۆشنکردنەوە

---

[1] ابن المرتضی الیماني، ترجیح أسالیب القرآن علی أسالیب الیونان، ص٢٠.

[2] ابن تیمیة، الرد علی المنطقیین، ص٣٧٣ ـ ٣٧٤.

و لێکۆڵینەوە بوونی هەیە و لە نموونەی ئەوە لای ئەوان نابینرێت،[1] خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾ (الفرقـــان: ٣٣). واتـــە: (خوانەناسـان هـیچ ڕەخنەیـەکت لـێ نـاگرن، لـە بەرانبەریـەوە ئێمـە حەقیقـەت و ڕاستیمان بۆ تۆ نەهێنا بێت و بەجوانی هەموو شتێکت بۆ ڕوون نەکەینەوە).

---

[1] ابن أبي العز الحنفي، شرح الطحاوية في العقيدة السلفية، ص٥١.

بەشی سێیەم

ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی

لە بینای بیروباوەڕی مسوڵماندا

قورئانی پیرۆز له بینای بیروباوەڕی ئیسلامی و جێگیرکردنی پایه و کۆڵەکەکانی و پتەوکردنی بناغەکەی، پێگەیەکی گەورەی بە عەقڵ بەخشیوە، ئەوەش بۆ ئەوەی لای خاوەنەکەی بیروباوەڕەکە یەقینی بێت، بۆیە سـەرقاڵبوونی محەممـەد (درووودی خوای لەسەر) بە بەڵگە قورئانیەکانەوە بوو، لەپێناو سەلماندنی پرسی بیروبـاوەڕی ئیسـلامی، قورئـان بـەو گرنگیپێدانـە بـوارێکی بـەرینی بـۆ وردبوونـەوەی عـەقڵ کردووەتەوە، بەتایبـەت بیروبـاوەڕ پانتاییـەکی زۆر بـەرینی لـە ئایەتـەکانی قورئـان داگیر کردووە، بە جۆرێك هەموو قورئان (٦٢٣٦) ئایەتە دەربارەی بیروباوەڕ، جگە لە تەنها (٦٠٠) ئایەت دەربارەی حوکمە شەرعییەکان).[1]

بـەوەش لەگـەڵ ئـیبن ڕوشـد تـەباین لـە وتـنی: هـەموو قورئـان بانگکردنـە بـۆ وردبوونەوە و پەند وەرگرتن و هۆشدارکردنەوەیە بۆ سەر ڕێگەکانی وردبوونـەوە[2]، ئیسلام مافی بە هەر کەس داوە ئایینەکەی قبووڵ وردبوونـەوە لـە ئەسـڵ و بناغـەی بیروباوەڕەکەی بکات، چونکە گوتاری قورئان لە چارەسەری ئەم کاروبارانەی باوەڕ ئاڕاستەی عەقڵ کراوە، بۆیە بەڵگەی عەقڵی لەسەر خواوەندی خـودا ـ وەك بـوون و تاك و تەنهایی ـ دەهێنێتەوە، هەر بەو جـۆرە بەڵگـەی عـەقڵی لەسـەر سـەلماندن و جێگیرکردنی پێغەمبەرایـەتی محەممـەد (درووودی خـوای لەسـەر)، بەهـەمان شـێوە لەسەر زیندووبوونەوە و پاداشت و سزا.

---

[1] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢، ص٩٦.

[2] ابن رشد، الكشف عن مناهج الأدلة في عقائد الملة، المكتبة المحمودية في الأزهر، ط٣، ص٦٣.

ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە بنجدار کردنی بوونی پەنهانیەکان (الغیبیات):

باوەڕ بە پەنهان یەکەمین سیفەتی باوەڕدارانە، قورئان باوەڕ بە پەنهانی کردووە بە بناغەی هەموو ئیمان و بناغەی ژیانی مرۆیی، چونکە بەبێ بوونی ئەم باوەڕە بوونی مرۆیی لە واقیعدا ڕێك و ڕاست ناوەستێت، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ الٓمٓ ۝١ ذَٰلِكَ ٱلۡكِتَٰبُ لَا رَيۡبَۛ فِيهِۛ هُدٗى لِّلۡمُتَّقِينَ ۝٢ ٱلَّذِينَ يُؤۡمِنُونَ بِٱلۡغَيۡبِ وَيُقِيمُونَ ٱلصَّلَوٰةَ وَمِمَّا رَزَقۡنَٰهُمۡ يُنفِقُونَ ۝٣ ﴾ (البقرة: ١ – ٣). واتە: (چەند پیتێك لە سەرەتای هەندێ لە سوورەتەکانی قورئاندا هاتوون، ژمارەیان (١٤) پیتە، نیوەی کۆی پیتەکانی زمانی عەرەبین، بۆ سەلماندنی (اعجاز) و مەزنی و گرنگی قورئان کە لە توانای هیچ کەسدا نییە بەو پیتانە کتێبێکی ئاوا بێ وێنە دابنێت، بە ڕادەیەك هەتا ئەگەر هەموو گرۆی ئادەمیزاد و پەری کۆببنەوە بۆ ئەو مەبەستە بێگومان ناتوانن، هەروەها چەندەها نهێنی دیکەیشی تێدایە، زاناکان لە هەندێکی دواون، هەندێکیشیان وتوویانە: هەر خوا خۆی بە نهێنی ئەو پیتانە زانایە. ئەو قورئانە کتێبێکە هیچ گومانێکی تێدا نییە، (کە لە لایەن خوای پەروەردگارەوە ڕەوانە کراوە بە جبرەئیلدا بۆ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) کە مایەی ڕێنمووی و سەرچاوەی هیدایەتە بۆ خواناسان و پارێزکاران. ئەوانەی باوەڕ بە نەبینراوەکان دەهێنن، هەروەها نوێژەکانیان بەچاکی ئەنجام دەدەن و لەو ڕزق و ڕۆزییەی پێمان بەخشیوون، دەبەخشن). لێرەدا مەبەست بە پەنهانیەکان بریتییە لە "هەر شتێك لە ڕێگەی خەبەری یەقینیەوە ڕێگەیەك هەیە بۆ ئیمانهێنان پێی"[1]، لێرەدا پرسیارەکە ڕاست دەبێتەوە: ئایا لە سەلماندنی پەنهانیەکان، ڕۆڵێك بۆ بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی بوونی هەیە؟

---

[1] د.محمد سعيد البوطي، كبرى اليقينيات الكونية، ط٨، ص٣٠١,

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە ئەم خاڵانە باس دەکەین:

یەکەم: باوەڕ بە پەنهان ئەو قۆناغەیە مرۆڤ دەیبڕێت، وەك جیابوونەوە لە پلەی ئاژەڵان کە تەنها پەیی بەو شتانە دەبەن هەستەکانیان پەییان پێ دەبەن، وەك چۆن توانا لەسەر باوەڕ بەوەی هەستەکان پەییان پێ نابەن بریتییە لە تایبەتمەندییەکی بنچینەیی ئەم بوونەوەرە کە ناوی مرۆڤە و بەهرەیەکی مەزنە خودا پێیبەخشیوە و تیایدا ڕۆڵی عەقڵ بە پلەیەکی گەورە جیلوە دەکات، وەك عەقاد دەڵێت: "**هەر کەس بڵێت ڕەفزی باوەڕ بە ناکۆتا دەکات، وەك ئەوە وایە بڵێت ڕەفزی باوەڕ دەکات بەو شتەی شایستەی باوەڕە**".[1]

دووەم: دڵنیابوونەوە لە یەکلابوونەوەی خەبەر و تێر و تەواوبوونی بۆ هەموو مەرجێکی زانستی زانراو بۆ خەبەری یەقین.. هەموو ئەوانە لەسەر عەقڵ بینادەبن، ئەو عەقڵەی ئامڕازیکە بۆ جێگیرکردنی خەبەر، بینا لەسەر ئەوە ئەو شتەی پێویستکەری بەڕاستزانین (تصديق)ـە بریتییە لە هاتنی خەبەری یەقین دەربارەی ئەو کەسەی بورهانی زانستی لەسەر بوون و راستگۆیی ئەو ڕاستبووەتەوە، خودی ئەو خەبەرە لە نموونەی ئەم حاڵەدا بورهانێکی زانستی بڕاوەیە(یەکلاکەرەوەیە).

سێیەم: ئوسوڵی ئایینی ئیسلام لەسەر عەقڵ بینابووە، میتۆدی مەعریفەش بەو ئوسوڵانە میتۆدێکی هەستئامێزی عەقڵییە، ئەوەش، چونکە مەعریفەی هەستئامێز ئایەتێکە بۆ عەقڵ و ئامڕازیکە بۆ پەییبردن بە جیهانی پەنهان، ئەگەر مرۆی ئاقڵ هەستی کرد بەکارهێنانی ئامڕازەکانی مەعریفە لە پەردەلادان لەسەر جیهانی شەهادە (جیهانی بینراو) و پەردەلادان لەسەر یاساکانی و تایبەتمەندییەکانی و سەرەتا و کۆتایی و پەیوەندی بە دروستکەرەوە لەو سۆنگەوە ئایەتێکە لە ئایەتەکانی بوونی ئەو و بورهانێکی ئاماژە بڕاوە (یەکلاکەرەوە)یە لەسەر دروستکەرەکەی، ئەوکات عەقڵ دەتوانێت قۆناغی دیاردەکان و بەرهەستەکان

---

[1] عباس العقاد، التفكير فريضة إسلامية، ص٨٧.

بەرەو پرسیار لە میتافیزیکی پەنهانی تێپەڕێنێت، بۆیە ئەوەی لێی بزر و نادیارە پێوانە بکاتە سەر ئەوەی بینیویەتی لەگەڵ زەروورەتی پارێزگاری لە جیاوازی نێوان تایبەتمەندی ئەو دوو جیهانە، ئەگەر لە زەروورەتە عەقڵییەکان بوو، هەموو کردارێك هەر دەبێت بکەرێکی هەبێت لە جیهانی بینراودا ئەوا لەسەر عەقڵە ئەوە بۆ جیهانی پەنهان جێگیر بکات لە خاڵی دەستپێکی زەروورەتی عەقڵییەوە، بۆیە دەگاتە ئەوەی دروستکەرێك بۆ جیهان هەیە.

ئەگەر زەروورەتی عەقڵی لە جیهانی بینراو دەخوازێت ئەو کەسەی بۆ جاری یەکەم بتوانێت کارێك ئەنجام بدات ئەو کەسە لە جاری دووەمدا توانای باشتری بەسەریدا هەیە، ئەوا لەسەر عەقڵ پێویستە ئەوە جێگیر بکات لە جیهانی پەنهاندا و پەیی ببات بەوەی زیندووکردنەوە بۆ جارێکی دیکە لەسەر خودا ئاسانترە لە دروستکردنی یەکەم.

کارەکە لە جێگیرکردنی پەنهانیەکان بەم جۆرەیە.

لێرەوە دەبینین، میتۆدی قورئانی پیرۆز لە جێگیرکردنی پەنهانیەکان پەیوەندی نەپچڕاوە بە هەست و عەقڵەوە.

یەکەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندن (جێگیرکردن)ی بوونی خودا:

پرسی سەلماندن (جێگیرکردن)ی بوونی خودا لە قورئانی پیرۆزدا پرسێکی بنچینەیی نییە، بەڵکو پرسی یەکەم بریتییە لە جێگیرکردنی تاك و تەنهایی و نەبوونی هاوەڵ بۆ خودا، هەرچەند سەلماندنی بوونی خوداییش لەئامێز دەگرێت... ئەوەش، چونکە ئەو کەسەی بوونی خودا ڕەد دەکاتەوە ناتوانێت بە بەڵگەیەك پشتیوانی خۆی بکات، ئەوەش لەبەر ئەو دووپاتکردنەوانەی قورئانی پیرۆز بەوەی ئەو کەسانەی بوونی خودا نەرێ دەکەن ئەوانە لە قوڵایی دەروونیاندا و لە هەستی ناوەوەیان دان بە بوونیدا دەنێن، چونکە ئەوە کارێکی فیترییە و لە نەفسدا ریشکی

داکوتیوه لەو کاتەوەی خودا پەیمانی لە مرۆڤ وەرگرت، وەك لە ئایەتی: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنۢ بَنِىٓ ءَادَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ۖ قَالُوا۟ بَلَىٰ ۛ شَهِدْنَآ ۛ أَن تَقُولُوا۟ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَٰذَا غَٰفِلِينَ﴾ (الأعراف: ١٧٢). واتە: (یادی ئەو کاتەش بکەرەوە کە پەروەردگارت پشتاو پشتی نەوەی ئادەمی کۆ کردەوە و کردنی بە شایەت بەسەر خۆیانەوە: ئایا من پەروەردگاری ئێوە نیم؟! هەموو وتیان: نابێت تۆ خوای ئێمە نەبیت، بەڵێ شایەتیمان داوە، ئەمەش بۆ ئەوەی نەوەکو لە ڕۆژی قیامەتدا بڵێن: بەڕاستی ئێمە لەمە بێئاگا بووین!!).

خودا هەمیشە ئەم پەیمانە بیری دروستکراوان دەخاتەوە و دەفەرموێت: ﴿وَٱذْكُرُوا۟ نِعْمَةَ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَٰقَهُ ٱلَّذِى وَاثَقَكُم بِهِۦٓ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا ۖ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌۢ بِذَاتِ ٱلصُّدُورِ﴾ (المائدة: ٧). واتە: (یادی ناز و نیعمەتی خوا لەسەرتان بکەنەوە، هەروەها ئەو پەیمانەش کە پێویستە ئێوە پابەندی بن، لە بیرتان نەچێت کە وتووتانە: گوێرایەڵ و ملکەچ و فەرمانبەردارین، لە خوا بترسن و پارێزکار بن، چونکە خوا زانایە بە نهێنی دڵ و دەروونەکان).

هەروەها ئایەتی: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ ٱللَّهِ ٱلَّتِى فَطَرَ ٱلنَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ ٱللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ ٱلدِّينُ ٱلْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (الروم: ٣٠). واتە: (ڕوو بکەرە بەرنامەو ئایینی خواو ئەملاولا مەکە، خەڵکینە ئێوەش پابەندی ئەو نەخشەیە بن کە خوا ئێوەی لەسەر دروستکردووە، هیچ جۆرە گۆڕانکاریەك لە هیچ نەخشەو دروستکراوێکی خوادا نییە، ئا ئەوەیە دینی ڕاست و دروست، بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەم ڕاستیانە نازانن).

قورئانی پیرۆز پێداگری لەم فیترەت و هەستە ناوەکییە کردووە، ئەو فیترەت و هەستەی پەردە لەسەر ڕاستەقینەی دانان بە بوونی خودادا لە ناخی مرۆڤدا لادەدات کاتێك هاوەڵانی ئەم فیترەتە ڕووبەڕووی تەنگەڵانی و تەنگانە و ناخۆشی

دەبنەوە، لەو کاتەدا دەست بە دوعا دەکەن و هانا و پەنا و داوای ڕزگاری لە خـودا دەکەن.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِى يُسَيِّرُكُمْ فِى ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ ۖ حَتَّىٰٓ إِذَا كُنتُمْ فِى ٱلْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا۟ بِهَا جَآءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَآءَهُمُ ٱلْمَوْجُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوٓا۟ أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ ۙ دَعَوُا۟ ٱللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ لَئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَٰذِهِۦ لَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلشَّٰكِرِينَ ﴿٢٢﴾ فَلَمَّآ أَنجَىٰهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ﴾(يونس: ٢٢ – ٢٣). واتە : (خوا ئەو زاتەیە کە لەوشکانی و دەریادا هاتوچۆتان پێدەکات، هەتا ئەو کاتەی کە لە کەشتیەکاندا دەبن و بەهۆی باو شەماڵێکی پاك و ئارامەوە دەیانگوێزنەوە و هەمووان دڵخۆشن پێی، ئەوە بایەکی توندو بەهێز و سەخت بەرەو کەشتیەکە بێت و هەڵبکات، لەهەموو لایەکەوە شەپۆل بۆیان بێت، ئیتر وابزانن کە دەورە دراون و هانا و هاوار بۆ خوا دەبەن، دڵنیان خوا نەبێت کەس ناتوانێت فریایان بکەوێت، لەکاتێکدا بیروباوەڕ و ئایینیان بەتەواویی پاك و پوخت و یەکلایی دەکەنەوە بۆ خوا، بۆیە بەسۆزەوە دەڵێن: سوێند بەخوا ئەگەر لەم بەڵایە، لەم تەنگانەیە، ڕزگارمان بکەیت، ئەوە بەڕاستی دەچینە ڕیزی سوپاسگوزارانتەوە. جا کاتێك خوا ڕزگاری کردن، خێرا ئەوان بەناحەق دەست دەکەنەوە بە ستەمکاری لە زەویدا).

لەو کاتەوەی خودا پەیمانی لە ئادەمیزاد وەرگرتووە دەبینین ئیمانی فیترەتی بە عەقڵەوە گرێداوە و فیترەتی کردووە بە پشتیوان و کۆمەککاری عەقڵ لە تێگەیشتنی ئایەتەکانی خودا و باوەڕبوون بە خودا، هەشیانە ئەو پەیوەندی و پەیمانەی پچڕاندووە و بێباوەڕی بە خودا نواندووە، لەم بارەیەوە خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَسْتَحْىِۦٓ أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ۚ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ ۖ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فَيَقُولُونَ مَاذَآ أَرَادَ ٱللَّهُ بِهَٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرًا وَيَهْدِى بِهِۦ كَثِيرًا ۚ وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلَّا ٱلْفَٰسِقِينَ ﴿٢٦﴾

﴿ٱلَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهۡدَ ٱللَّهِ مِنۢ بَعۡدِ مِيثَٰقِهِۦ وَيَقۡطَعُونَ مَآ أَمَرَ ٱللَّهُ بِهِۦٓ أَن يُوصَلَ وَيُفۡسِدُونَ فِي ٱلۡأَرۡضِۚ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡخَٰسِرُونَ ٢٧﴾ (البقرة: ٢٦ — ٢٧). واته: (بەڕاستی خوا باکی نییە و نەنگ نییە بەلایەوە هەر نموونەیەك بهێنێتەوە بە مێشوولەیەك، لەویش بچووکتر بێت، یان گەورەتر، جا ئەوانەی ئیمان و باوەڕیان هێناوە، ئەوە چاك دەزانن ئەم نموونەیە ڕاستە و لە لایەن پەروەردگاریانەوەیە، ئەوانەش کافر و بێباوەڕن دەڵێن: خوا لەم نموونەیەدا مەبەستی چی بوو؟ زۆرێکی پێ گومڕا دەکات و زۆرێکی دیکەیشی پێ هیدایەت و ڕێنمووی دەکات، بەڵام دیارە جگە لە لار و وێر و یاخی و تاوانباران، کەسی دیکە گومڕا ناکات... ئەوانەی پەیمانی خوا هەیانە، هەڵدەوەشێننەوە و پەیڕەوی ناکەن لەدوای بەهێز و پتەوبوونی، ئەو پەیوەندییانەش دەپسێنن کە خوا فەرمانی گەیاندنی داوە، لە زەویشدا تاوان و خراپە دەچێنن، ئا ئەوانە خۆیان زەرەرمەند و خەسارەتمەندن).

بەناوبانگترین کەسێك بێباوەڕی و ئیلحادی ڕاگەیاند، نەمروود و فیرعەون بوون، هەریەك لەو دووانە بانگەشەی ئەوەیان کرد پەروەردگاری خەڵکن، هەر بەو جۆرە سروشتگەراکان کە دەڵێن:

﴿مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا ٱلدُّنۡيَا نَمُوتُ وَنَحۡيَا وَمَا يُهۡلِكُنَآ إِلَّا ٱلدَّهۡرُ﴾ (الجاثية: ٢٤). واته: (خوانەناسان دەیانوت: ژیان تەنها ئەم ژیانی دنیایەیە، دەمرین و دەژین بە نۆرە، هەر ڕۆژگار و زەمانە کاریگەرن تیاماندا و دەمانمرێنن و هیچی دیکە!).

شەهرستانی لێکدانەوە بۆ ئەو قسەیان دەکات بەوەی: (ئاماژەیە بە سروشتی بەرهەست لە جیهانی نزم و ژیان و مردن کورتکردنەوە لەسەر پێکهێنان و شیبوونەوە، کۆکەرەوە بریتییە لە سروشت و تیابەر بریتییە لە ڕۆژگار (دهر)".[1]

[1] الشهرستاني، الملل والنحل، ج٢، ص٢٣٥.

بۆیە گوتاری قورئان ئاڕاستەکراوە بۆ کۆمەڵێك دەستە، دەستەیەك نەرێکارن و دەستەیەك هاوەڵدانەرن و دەستەیەك دینداری بە تەورات و ئینجیل دەکەن و لە مەزهەبی پەروەردگاری و عیبادەتی خودادا جۆراوجۆرن، گوتاری قورئان بۆ خەڵکە لە ڕۆڵەکانی سەردەمی دابەزینی قورئان و ڕۆڵەکانی هەموو چاخەکان، بۆیە تیایدا پێویستە بەڵگە و حوججە عەقڵییەکانی لە هەموو سەردەمێکدا قسە لەگەڵ ژیری مرۆڤ بکەن، بەڵگەکانی قورئان دەرنەچوون لە ئاڕاستەکردنی عەقڵ بەرەو وردبوونەوە لە هەموو دروستکراوەکان ـ مرۆڤیشی لەگەڵ بێت ـ بۆ ئەوەی تیایدا عەقڵ بەڵگە و بورهان لەسەر بوونی خودا (سبحانە وتعالی) ببینێت، ئەوەش ڕێگەیەکە لە گرێ و گۆتاڵ و ئاڵۆزکردن خاڵییە، چونکە بورهانن لە واقیعێکی بەرهەستەوە.

لەو بەڵگانە بەڵگەی دروستکردن و بەڵگەی گرنگیپێدان، ئەو دووانەش لە بەهێزترین بەڵگەن لەسەر سەلماندنی بوونی خودایی.[1]

بەڵگەی ئەفراندن (خلق):

ئەم بەڵگەیە لە ڕۆشنترین بەڵگەکانە، قورئانی پیرۆز هۆشداری لەبارەوە دەدات، لەو ڕووەوە بانگی عەقڵ دەکات بۆ پەییبردن بە بوونی خودا (سبحانە وتعالی) لە ڕێگەی کارێك لە کارەکانیەوە کە مرۆڤ توانای بەسەریدا ناشکێت، ئەوەش بریتییە لە (ئەفراندن)، لە قورئاندا ماددەی (خلق) لە (٣٥٢) ئایەتدا هاتووە، بەهەموویان بەڵگەن لەسەر گرنگی ئەوە (ئەفراندن)، لە سەرلماندنی بوونی خودایی.

یەکەمین ئایەت دابەزی بۆ سەر محەممەد (دروودی خوای لەسەر) ئەو کارە بۆ خودا (سبحانە وتعالی) دەردەخات لە ئایەتی: ﴿ ٱقۡرَأۡ بِٱسۡمِ رَبِّكَ ٱلَّذِی خَلَقَ ﴾ (العلق: ١). واتە: (بخوێنە بەناوی ئەو پەروەردگارەتەوە کە هەموو شتێکی دروستکردووە).

---

[1] بگەڕێوە بۆ: ابن رشد، مناهج الأدلة، ص٦٥.

بەدوایدا هاتنی ئایەتەکانی دیکە ئەو کارە تەنها بۆ خودا (سبحانە وتعالى) ڕۆشن دەکەنـەوە و جگـە لـە (الله) دروسـتکەرێکی دیکـە بـوونی نییـە، ئـەوەش وەك لـەم ئایەتانـەدا: ﴿ سَبِّحِ ٱسۡمَ رَبِّكَ ٱلۡأَعۡلَى ١ ٱلَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ ٢ ﴾ (الأعلـى: ١ ـ ٢). واتـە: (تەسـبیحات و ستایشـی پـەروەردگاری بـەرز و بڵنـد و پایـەدارت بکـە. ئـەو زاتـەی هـەموو شـتێکی بـەجوانی و ڕێکوپێـك و تێروتـەواوی کـردووە، دروسـتکردووە). هـــەروەها دەفـــەرموێت: ﴿ تَنزِيلٗا مِّمَّنۡ خَلَقَ ٱلۡأَرۡضَ وَٱلسَّمَٰوَٰتِ ٱلۡعُلَى ﴾ (طـــە: ٤). واتـــە: (قورئـان، لەلایـەن زاتێکـەوە بـەش بـەش دابـەزیووە، کـە زەوی دروسـتکردووە و ئاسمانە بڵندەکانی بەدی هێناوە). هەروەها دەفـەرموێت: ﴿ رَبُّنَا ٱلَّذِيٓ أَعۡطَىٰ كُلَّ شَيۡءٍ خَلۡقَهُۥ ثُمَّ هَدَىٰ ﴾ (طە: ٥٠). واتە: (موسا وتی: پەروەردگارمان ئـەو زاتەیـە هـەموو شـتێکی بەتایبـەتی و ڕێکـوپێکی دروسـتکردووە، پاشـان ڕێنمـوویی کـردووە، تـا بەچاکی دەوری خۆی ببینێت). بینا لەسەر ئەمە ماقووڵ نییـە، دروسـتکراو بـوونی هەبێت بەبێ دروسـتکەر، بۆیـە ئایەتەکـەی دواتـر لـە بـەهێزترین بەڵگـە و بورهـانی عەقڵییە کە قورئانی پیرۆز لەبەردەم عەقڵی نەرێکار دایدەنێت و دەفـەرموێت: ﴿ أَمۡ خُلِقُواْ مِنۡ غَيۡرِ شَيۡءٍ أَمۡ هُمُ ٱلۡخَٰلِقُونَ ٣٥ أَمۡ خَلَقُواْ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَۚ بَل لَّا يُوقِنُونَ ﴾ (الطـور: ٣٥ – ٣٦). واتە: (ئایا ئەوانە بەبێ هیچ شتێك، هـیچ هۆیـەك، هاتوونەتەکایـەوە؟! یـان هـەر خۆیـان دروسـتکارن ؟! یـان ئـەو بێباوەڕانـە ئاسمانـەکان و زەویـان دروستکردووە؟ نەخێر ئەوانە هەر دڵنیا نابن).

کەوابوو نەرێکاران بۆ بوونی خـودایی، خۆیـان لەبـەردەم دابەشـکردنێکی کـورت هەڵهێندا دەبیننەوە و دەڵێت: ئایا ئەوان بەبێ ئەوەی دروستکەرێك دروستی کـردبن دروستکراون؟ ئەمە لـە بەڵگەنەویسـتی عەقڵدا ڕەد کراوەیـە، یـان ئـەوان بۆخۆیـان خۆیان دروستکردووە؟ ئەمە لەوی دیکە ڕوونەدان و ئەسـتەمبوونی زیـاترە و تـەنها ڕاستەقینەکە دەمێنێتەوە، ئەوەش ئەوان دروستکەرێکیان هەیە، دروستی کردوون,

ئەو لە دروستکردندا کەس لەگەڵی هاوبەش نییە ـ هەر بەو جۆرە کاری ئاسمانەکان و زەویش ـ ئەو زاتەیش بریتییە لە خودا (سبحانه وتعالى)، وەك چۆن خودا بەڵگەکەی باس کردووە لە ئایەتەکەدا بە شێوازی پرسیاری ئینکاری بۆ ئەوەی ڕۆشنی بکاتەوە ئەم پرسە کە بەڵگەی لەسەر هێنایەوە پرسێکی فیتری بەڵگەنەویستی جێگیرە لە ناخدا و کەس ناتوانێت نەرێی بکات، بۆیە فیترەتی دروست ناتوانێت بانگەشەی داهێنانێك بکات بەبێ ئەوەی داهێنەرێك بەدیهێنابێت، ناکرێت بوترێت ئەو ڕووداوە (ئەو داهێنانە) خۆی خۆی داهێناوە.[1]

قورئان بەردەوامە لە خستنەڕووی ئەم پرسە و جێگیرکردنی بە سادە و ئاسان، ئاوڕ بە عەقڵ دەداتەوە بۆ لای کۆمەڵێك شتی بینراو، هەندێکجار بەهۆی دووبارەبوونەوە و ئولفەت پێوەگرتنیان، عەقڵ لێیان بێئاگا دەبێت..

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ نَحۡنُ خَلَقۡنَٰكُمۡ فَلَوۡلَا تُصَدِّقُونَ ﴿٥٧﴾ أَفَرَءَيۡتُم مَّا تُمۡنُونَ ﴿٥٨﴾ ءَأَنتُمۡ تَخۡلُقُونَهُۥٓ أَمۡ نَحۡنُ ٱلۡخَٰلِقُونَ ﴾ (الواقعة: ٥٧ — ٥٩). واتە: (ئێمە دروستمانکردوون دە بۆچی بڕوا ناکەن ؟! جا پێم بڵێن ئەو مەنیەی کە لەجێی خۆیدا دایدەنێن ؟ ئایا ئێوە دروستی دەکەن یان ئێمە بەدیهێنەرین ؟!).

﴿ أَفَرَءَيۡتُم مَّا تَحۡرُثُونَ ﴿٦٣﴾ ءَأَنتُمۡ تَزۡرَعُونَهُۥٓ أَمۡ نَحۡنُ ٱلزَّٰرِعُونَ ﴿٦٤﴾ لَوۡ نَشَآءُ لَجَعَلۡنَٰهُ حُطَٰمٗا فَظَلۡتُمۡ تَفَكَّهُونَ ﴾ (الواقعة: ٦٣ — ٦٥). واتە: (ئایا سەرنجتان داوە لەو زەویەی کە دەیکێڵن و دەیچێنن؟ ئایا ئێوە دەیڕوێنن، یان هەر ئێمەین ڕوێنەر و بەرهەمهێنەر. ئایا ئێوە دەیڕوێنن، یان هەر ئێمەین ڕوێنەر و بەرهەمهێنەر).

﴿ أَفَرَءَيۡتُمُ ٱلۡمَآءَ ٱلَّذِي تَشۡرَبُونَ ﴿٦٨﴾ ءَأَنتُمۡ أَنزَلۡتُمُوهُ مِنَ ٱلۡمُزۡنِ أَمۡ نَحۡنُ ٱلۡمُنزِلُونَ ﴿٦٩﴾ لَوۡ نَشَآءُ جَعَلۡنَٰهُ أُجَاجٗا فَلَوۡلَا تَشۡكُرُونَ ﴿٧٠﴾ أَفَرَءَيۡتُمُ ٱلنَّارَ ٱلَّتِي تُورُونَ ﴿٧١﴾ ءَأَنتُمۡ أَنشَأۡتُمۡ شَجَرَتَهَآ أَمۡ نَحۡنُ

[1] بگەڕێوە بۆ: البيهقي، كتاب الأسماء والصفات، ص٤٩٦، وابن تيمية، الرد على المنطقيين، ص٢٥٢، ٢٥٣.

ٱلۡمُنشِـُٔونَ ﴾ (الواقعة: ٦٨ – ٧٢). واتە: (ئەی سەرنجی ئەو ئاوە نادەن کە ڕۆژانە چەند جار دەیخۆنەوە. ئایا ئێوە داتانبەزاندووە لە هەورەکانەوە، یان ئێمە دابەزێنەرین؟ ئەگەر بمانویستایە ئەو ئاوەمان دەکردە خوێیەکی تاڵ و سوێر، جا ئایا بۆ سوپاسگوزاری ناکەن. ئایا سەرنجی ئەو ئاگرە نادەن کێ دایدەگیرسێنێت. ئایا ئێوە دارەکەیتان دروستکردووە، یان ئێمە بەدیهێنەرین؟).

قورئان - لە ڕێگەی چەسپاندنی ئەم پرسە - پێداگری لەسەر زەرورەتی توێژینەوەی جەوهەری شت و ڕاستەقینەکەی دەکات، چونکە لە ناسینی ئەم حەقیقەتەوە ناسینی بەدیهێنەرەکەی سەرهەڵدەدات، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت: ﴿ أَوَلَمۡ يَنظُرُواْ فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَيۡءٖ ﴾ (الأعراف: ١٨٥). واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەکان و زەویداو ئەو هەموو شتانەی کە خوا بەدی هێناون، نەداوە؟).

ئیبن ڕوشد ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: واجبە لەسەر ئەو کەسەی بە حەق خودای ناسیوە جەوهەری شتەکان بزانێت بۆ ئەوەی لە هەموو بوونەوەردا لەسەر داهێنانی ڕاستەقینە بووەستێت، چونکە ئەو کەسەی حەقیقەتی شت نەزانێت، حەقیقەتی داهێنان نازانێت.[1]

لێرەوە پلەکانی مەعریفە بە خودا جۆراوجۆرن بەپێی پلەکانی وردبوونەوە لە دروستکراوان و مەعریفەی ڕاستەقینەیان و ئاماژەی ئەوانە بۆ سەر دروستکراویان.. بۆیە ئیبن ڕوشد دەڵێت: خەڵکی ڕەشۆکی (جەماوەر) خۆیان کورت دەکەنەوە لەسەر ئەوەی بە مەعریفەی یەکەم - بیناکراو لەسەر زانستی هەست - پەیی پێ براوە، بەڵام زانایان لە ڕێگەی بورهانەوە - زیاتر لەوەی بە هەست پەیی پێ دەبرێت - پەیی بە شتەکان دەبەن.. زانایان تەنها لە ڕووی زۆری مەعریفەوە نییە پلە و پایەیان لە خەڵکی ڕەشۆکی بەرزترە، بەڵکو لە ڕووی قووڵبوونەوەش لە ناسینی خودی تاکە

---

[1] ابن رشد، الكشف في مناهج الأدلة، ص٦٥.

شتێكدا، نموونەی خەڵكی ڕەشۆكی لە وردبوونەوەی بوونەوەر وەك وردبوونەوەیان وایە بۆ دروستكراو لە ڕێگەی پیشەوەرییەوە، ئەو دروستكراوانەی هیچ زانستێكیان نییە لە سەریان، تەنها ئەوەندە دەزانن دروستكراون و دروستكەرێك (بەدیهێنەرێك) هەیە دروستیكردوون، نموونەی زانایان لەوەدا وەك ئەو كەسە وایە لە دروستكراوەكانی دەستی مرۆڤ ورد دەبێتەوە و زانستی هەیە بە شێوازی دروستكردنی هەندێ لەو دروستكراوانە و ڕووی حیكمەت تیایاندا، شكی تێدا نییە كەسێك حاڵی لە زانست بە دروستكراوەكان بەم جۆرە بێت، زاناترە بە دروستكەر ـ لەو ڕووەوە كە دروستكەرە ـ لە كەسێك تەنها ئەوەندە دەربارەی دروستكراوەكان دەزانێت ئەوانە دروستكراون، بەڵام نموونەی دەهرییەكان ـ ئەوانەی نەرێی دروستكەریان (سبحانە وتعالی) كرد ـ لەمەدا وەك ئەو كەسە وایە هەست دەكات ئەو شتانە دروستكراون، بەڵام دان بەوەدا نانێت دروستكراوبن، بەڵكو ئەوەی تیایاندا دەبینێت لە بەدیهاتن دەیداتە پاڵ ڕێكەوت و كارێك كە لە خۆیدا ڕوودەدات).(١)

قورئان ڕاشكاوانە دەیدات بە ڕووی ئەو نەرێكارانەدا و دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَٱسْتَمِعُوا۟ لَهُۥٓ ۚ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَن يَخْلُقُوا۟ ذُبَابًا وَلَوِ ٱجْتَمَعُوا۟ لَهُۥ ۖ وَإِن يَسْلُبْهُمُ ٱلذُّبَابُ شَيْـًٔا لَّا يَسْتَنقِذُوهُ مِنْهُ ۚ ضَعُفَ ٱلطَّالِبُ وَٱلْمَطْلُوبُ﴾ (الحج: ٧٣). واتە: (ئەی خەڵكینە: نموونەیەك هێنراوەتەوە چاك گوێی بۆ بگرن، بەڕاستی ئەوانەی كە هاناو هاواریان لێدەكەن لەجیاتی خوا، هەرگیز ناتوانن تاكە مێشێك دروست بكەن، هەرچەندە بۆ ئەو كارە كۆببنەوە و ئەگەر مێشەكە شتێكیشیان لێ بفڕێنێت، ناتوانن لێی بسەننەوە، داواكار و داوالێكراو هەردووكیان لاواز و بێ دەسەڵاتن).

---

١ سەرچاوەی پێشوو، ص٦٩ ـ ٧٠.

بەڵگەی گرنگیپێدان:

ئەم بەڵگەیە لەسەر وردبوونەوەی عەقڵی لە سیستمی شتەکان بینا کراوە بۆ ئەوەی عەقڵ ڕادەی وردەکاری و حیکمەت لە پشتییەوە ببینێت و بەوەش بڕیار بدات: ئایا سروشت بکەرە، یان ئەم سیستم و وردەکارییە تەبایە بە بوونی مرۆڤ و لە پشتییەوە بکەرێکی خاوەن مەبەستی خاوەن ویست بوونی هەیە.

قورئان عەقڵ بەئاگا دەهێنێت لە حەقیقەتێك لە ئەوپەڕی گرنگیدایە و بەوەش قسەی سروشتگەرا مولحیدەکان پووچ دەکاتەوە، ئەم حەقیقەتە بینراوێکی بەرهەستە، هەندێکجار عەقڵ بەسەریدا گوزەر دەکات و لێی بێئاگایە، ئەوەش بریتییە لە جیاکاری و جیاوازی و جۆراوجۆری لە شتەکاندا، چونکە ئەگەر سروشت بکەر بوایە هەر دەبوو کارەکەی یەك کار بێت.

ئەگەر واقیع ئاماژە دەکات بۆ ڕوودانی جۆراوجۆری و جیاوازی لە تەنەکان و حاڵەکان و شتانی دیکە.. هەر دەبێت ئەنجامەکە ئەوە بێت لەپشتی ئەوانەوە بکەرێکی خاوەن مەبەست و خاوەن ویست بوونی هەیە.

بۆیە عەقڵ بۆ لای ئەو حەقیقەتە ئاگادار دەکرێتەوە لە ئایەتی: ﴿ وَفِي ٱلۡأَرۡضِ قِطَعٞ مُّتَجَٰوِرَٰتٞ وَجَنَّٰتٞ مِّنۡ أَعۡنَٰبٖ وَزَرۡعٞ وَنَخِيلٞ صِنۡوَانٞ وَغَيۡرُ صِنۡوَانٖ يُسۡقَىٰ بِمَآءٖ وَٰحِدٖ وَنُفَضِّلُ بَعۡضَهَا عَلَىٰ بَعۡضٖ فِي ٱلۡأُكُلِۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَٰتٖ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ﴾ (الرعد: ٤). واتە: (لەسەر ڕووکاری زەوی پارچەی جۆراوجۆر هەیە لە پاڵ یەکدا، هەروەها باخی ڕەزی تریێ، کشتوکاڵی هەمەجۆر لە دانەوێڵە و بێستانەکاندا، دارخورمای یەك قەدو دوو قەد، هەموو ئەمانە بەیەك ئاو ئاودێر دەکرێن و لە یەك جۆر ئاو دەخۆنەوە و هەندێکیانمان لە هەندێکی دیکە بۆ خۆراکی ئادەمیزاد نازدارتر و پەسەندتر کردووە، بەڕاستی ئا لەو شتانەشدا بەڵگە و نیشانەی زۆر بۆ کەسانێك عەقڵ و ژیری خۆیان بخەنەکار، هەن).

ئەمە دیمەنێکە لەو دیمەنانەی هەندێکجار عەقڵ لێیان بێئاگا دەبێت، زەوی یەك زەوی و ئاو یەك ئاو و دەبینین بەروبووم لە ڕووی جۆر و ڕەنگ و تامەوە جۆراوجۆرن.

وەك ئایەتی: ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَخْرَجْنَا بِهِۦ ثَمَرَٰتٍ مُّخْتَلِفًا أَلْوَٰنُهَا ۚ وَمِنَ ٱلْجِبَالِ جُدَدٌۢ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَٰنُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ ﴿٢٧﴾ وَمِنَ ٱلنَّاسِ وَٱلدَّوَآبِّ وَٱلْأَنْعَـٰمِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَٰنُهُۥ كَذَٰلِكَ ۗ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَـٰٓؤُا۟ ﴾(فاطر: ٢٧ — ٢٨). واتە: (ئایا سەرنجت نەداوە کە بەڕاستی خوا لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، جا ئێمە بەو بارانە جۆرەها بەروبوومی جیاوازمان دەرهێنا کە (ڕەنگیان، قەبارەیان، تامیان، بۆنیان، شێوەیان، شوێنیان، وەرزیان) جیاوازە... هەروەها هەندێ لە کەژ و کێوەکانمان بەزنجیرە کێشاوە، هەیانە چین و هێڵ و نەخشی سپی و سوورە و ئەوانیش ڕەنگیان جیاوازە، هەشیانە ڕەشێکی تاریك و تۆخە... هەروەها بەو شێوەیە لە خەڵکیش، لە گیانداران و ماڵاتیش، جۆرەها ڕەنگ و شێوە و قەبارەی جیاواز هەیە. بەڕاستی هەر زاناکان پەیی بەو نهێنییانە دەبەن و لەنێو بەندەکانی خوادا هەر ئەوان لە خوا دەترسن).

هەروەها ئایەتی:﴿ وَهُوَ ٱلَّذِىٓ أَنشَأَ جَنَّـٰتٍ مَّعْرُوشَـٰتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَـٰتٍ وَٱلنَّخْلَ وَٱلزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُۥ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلرُّمَّانَ مُتَشَـٰبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَـٰبِهٍ ﴾(الأنعام: ١٤١). واتە: (خوا هەر ئەو زاتەیە کە باخاتی بەرزی لق و پۆپداری بەرپا کردوە و باخاتی نزمی پەرش و بڵاویشی بەدیهێناوە و خورماو کشتوکاڵی جۆراوجۆریش کە شێوەو قەبارەو ڕەنگ و تام و بۆنیان لە خواردندا جیایە، لە زەیتوون و هەناری لەیەکچوو، هەروەها لەیەکنەچوو).

هەروەها ئایەتی:﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً ۖ لَّكُم مِّنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ﴿١٠﴾ يُنۢبِتُ لَكُم بِهِ ٱلزَّرْعَ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلنَّخِيلَ وَٱلْأَعْنَـٰبَ وَمِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ ۗ

﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ (النحل: ١٠ – ١١). واته: (ئەو زاتەیە کە لە ئاسمانەوە بارانتان بۆ دەبارێنێت کە لێی دەخۆنەوە، هەروەها تێکەڵ بە جۆرەها شەربەت و شلەمەنیش دەیخۆنەوە و دەبێتە هۆی ڕوان و گەشەکردنی درەخت و گژوگیا و ماڵاتی تیادا دەلەوەڕێنن. هەر بەو بارانە خوای گەورە جۆرەها کشتوکاڵ دەهێنێتە بەرهەم بۆتان، هاوڕێ لەگەڵ زەیتون و خورما و جۆرەها ترێ، لە هەموو جۆرە بەروبوومێکیش، بەڕاستی ئا لەوەدا بەڵگە و نیشانەی تەواو هەیە بۆ کەسانێك کە بیربکەنەوە).

هەروەها ئایەتی: ﴿ وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴾ (النحل: ١٣). واته: (هەروەها شتی زۆر و جۆراوجۆر و هەمەڕەنگی لە زەویدا بۆ بەدیهێناون، کە بەڕاستی ئا لەوەشدا بەڵگە بۆ کەسانێك کە یاداوەری وەردەگرن، هەیە).

هەروەها ئایەتی: ﴿ وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالِمِينَ ﴾ (الروم: ٢٢). واته: (لە نیشانە و بەڵگەکانی، دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی (کە زاناکانی ئەستێرەناسی لە ئاستیدا سەرسام و سەرگەردانن) و جیاوازی زمان و ڕەنگتانە، بەڕاستی ئا لەو دیاردەیەشدا بەڵگەو نیشانەی زۆر بۆ زانایان و شارەزایان هەیە).

هەروەها ئایەتی: ﴿ وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِّن مَّاءٍ ۖ فَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ وَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ وَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ أَرْبَعٍ ۚ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ (النور: ٤٥). واته: (هەروەها خوا هەموو زیندەوەرێکی لە ئاوێکی تایبەت دروستکردووە، جا هەیانە لەسەر سکی دەڕوات، هەیشە لەسەر دوو قاچ دەڕوات، هەیشە لەسەر چوار پێ دەڕوات، خوا هەرچی بوێت دروستی دەکات، بە ڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

ئایا هیچ شکێك دەمێنێت ـ لەدوای خستنەڕووی ئەم ئایەتە پیرۆزانە ـ لەوەدا قورئان عەقڵ ئاڕاستە دەکات بۆ پەیبردن بە بکەری ڕاستەقینە؟ ئایا دەکرێت لەدوای ئەوە عەقڵ وێنا بکات سروشت کارتێکەر، یان بکەرە؟!

ئایا هیچ شکێك لەوەدا هەیە هەموو شتێك لە گەردووندا بە بڕ و ئەندازە دروستکراون؟

﴿ إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ﴾ (القمر: ٤٩). واتە: (بێگومان ئێمە هەموو شتێکمان بە ئەندازەو نەخشەی دیاریکراو دروستکردووە). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا ﴾ (الفرقان: ٢). واتە: (نەخشەی ڕێکوپێکی بۆ هەموو شتێك داناوە). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُ بِمِقْدَارٍ ﴾ (الرعد: ٨). واتە: (هەموو شتێك لای ئەو زاتە بە ئەندازە و پێوانەیە).

ئەم بەڵگەیە زۆرترین بەڵگەیە زانایانی ئیسلام بۆ سەلماندنی بوونی خودا، جەختیان لەسەر کردووەتەوە.

کەندی دەڵێت: "لە داڕشتن و ڕێکخستنی ئەم جیهانە و کاری هەندێکی لەسەر هەندێکی دیکەی و چوونە ژێر باری هەندێك بۆ هەندێکی دیکە و ڕامهێنانی هەندێك بۆ هەندێکی دیکە، و وردەکاری هەڵکەوتەی بە باشترین شێوە لە بوونی هەر بوونەوەرێك و تێکچوونی هەر تێکچوویەك و جێگیربوونی هەموو جێگیربوویەك و تیاچوونی هەموو تیاچوویەك، لە هەموو ئەمانەدا، مەزنترین بەڵگە لەسەر وردترین تەگبیر و بەڕێوەبردن هەیە، لەگەڵ هەر تەگبیرێك خاوەن تەگبیرێك بوونی هەیە و لەسەر توندوتۆڵترین دامەزران، دامەزرێنەرێك بوونی هەیە و لەگەڵ هەموو حیکمەتێك حەکیمێك بوونی هەیە.[1]

---

[1] رسائل الكندي الفلسفية، تحقيق د.محمد عبدالهادي أبو ريدة، ص٢١٥.

ئیبن ڕوشد دەڵێت: ... داهێنراو (بەدیهێنراو) لە ئاڕاستەی ئەو ڕێکخستنەی لە بەشەکانیدا هەیە... هەروەها لە ئاڕاستەی تەباییەوە بۆ سوودی بەمەبەستگیراو لەو بەدیهاتووە (دروستکراوە) بەڵگەیە بۆ ئەوەی لە دروستکەرێکەوە ڕوویداوە بریتی بێت لە سروشت، بەڵکو لە دروستکەرێکەوە ڕوویداوە بەر لە ئامانج، ئامانجی ڕێکخستووە، بۆیە پێویستە زانابێت پێی.

نموونەی ئەوە: ئەگەر مرۆڤێك لە ماڵێك وردبێتەوە و پەیی بەوە ببات بناغەکە لەپێناو دیوارەکە دامەزراوە و دیوارەکە لەپێناو سەقفەکە، ئەوا ڕۆشن دەبێتەوە خانووەکە لە کەسێکی زانا بە کاری بینا، هێنراوەتە بوون.[1]

فەخرەدینی ڕازی دەڵێت: ئەگەر سروشت کارتێکەر بوایە، ئەوا کارتێکردنەکەی یەك جۆر (شێوە) دەبوو، لەبەرئەوەی هەندێکی مرۆڤ دەمارە و هەندێکی گۆشت و خوێن و هەندێکی دیکەی ئێسك، لەمەوە دەزانین ئەو زاتێکە خاوەنی هەڵبژاردنە، دەبینیت چەندی لە سەرەپەنجەیەکدا کۆکردووەتەوە لە شتی جۆراوجۆر: پێست، گۆشت، دەمار، ڕەگ، چەوری، خوێن، ئێسك، مۆخ، نینووك، موو، تەڕی، تێدا داناوە، لەگەڵ ١١ ڕەنگ، بۆ هەریەك لەوانە ڕەنگێك هەیە جیاوازە لە ڕەنگەکەی دیکە، لە ڕووی توانین و ژیان و تووڕەیی و ڕێك وەستان و بەرزکردنەوە و خواربوونەوە و زبری و نەرمی و گەرمی و ساردی و تەڕی و وشکی و ڕەقی و نەرمی، پاشان لە هەندێکیان ژیانی دروستکردووە و لە هەندێکی دیکە نا، وەك: موو و نینووك و ئێسك و وای لێکردوون کۆمەڵێك شتی جۆراوجۆر پەیی پێ دەبەن، وەك: گەرمی و ساردی، نەرمی و ڕەقی، کەمی و زۆری تەڕی و وشکی، شکۆمەندی بۆ خودا باشترینی دروستکەران.[2]

---

[1] ابن رشد، الكشف عم مناهج الأدلة في عقائد الملة، ص٧٧.

[2] ابن المرتضى اليماني، ترجيح أساليب القرآن على أساليب يونان، ص٥٦.

لەوانەیە لێرەدا گونجاو بێت ـ لە کاتێکدا ئێمە لەبەردەم سەلماندنی بوونی خودابیداین ـ ئاماژە بکەین بە بیروبۆچوونی هەندێ لە زانایانی هاوچەرخی خۆراوا، ئەو زانایانەی کۆدەنگییان هەیە لەسەر ئەوەی خودا لە چاخی زانستدا جیلوە دەکات، بەجۆرێك زانستی نوێ بۆی سەلماندن سیستمێکی ناوازە بوونی هەیە دەستی بەسەر ئەم گەردوونەدا گرتووە، بنچینەکەی بریتییە لە کۆمەڵێك یاسا و سونەنی گەردوونی جێگیر کە نە گۆڕانیان بەسەردا دێت، نە ئاڵوگۆڕ دەبن... هەروەها هەموو شتێك تیایدا بە حسابێکی ورد حساب کراوە بۆ ئەوەی بۆ ژیان شیاو بن، وەك چۆن گونجانی زەوی بۆ ژیان چەندین شێوە (وێنە)ی جۆراوجۆر وەردەگرێت و ناتوانرێت لەسەر بنچینەی رێکەوت و هەڕەمەکی لێکدانەوەیان بۆ بکرێت.

سیسل هامان[1] دەڵێت: (هەرکات مرۆڤ دەگاتە یاسایەکی نوێ ئەو یاسایە بانگ دەکات و دەڵێت: خودا دروستکەرە و مرۆڤ تەنها دۆزەرەوە و پەردەلادەرە)[2]، کلورم هاشا وا دەڵێت: ئەم جیهانە ناوازەیەی دەوروبەرمان چ شتێکی لەگەڵ عەقڵ و مەنتق تەبا نییە؟! ئەم دیزاینە ناوازەیەی جیهانی دەوربەرمان لە داهێنانی مەزنترین خودایە، خودایەك کۆتایی بۆ تەگبیر و داهێنانەن و عەبقەرییەتی نییە.. لە ڕاستیدا ئەم ڕێگەیە لە ڕێگەکانی بەڵگەهێنانەوە لەسەربوونی خودا کۆنە، بەڵام زانستەکان کردوویانە بە گەورەترین ڕۆشنکردنەوە و بەهێزترین بەڵگە لەو بەڵگانەی هەموو کاتێك.[3]

بەم شێوەیە دەبینین ـ بەجۆرێك بوارێك بۆ شك، یان جەدەل ناهێڵێتەوە ـ قورئان بە ڕۆشنکردنەوەیەکی سەرسوڕهێن ئاماژەی بۆ بەڵگەکانی بوونی خودا

---

[1] زانایەکی بایۆلۆژی بووە ـ وەرگێڕ

[2] نخبة من العلماء الأمركيين، الله يتجلى في عصر العلم، ترجمة: د.الدمرداش عبدالمجيد سرحان، ط٣، ص١٤٢

[3] سەرچاوەی پێشوو، ص٨٩ ـ ٩٠.

کردووە، کەسی دەشتنشین لە ڕواڵەتی بەڵگەکە حاڵی دەبێت و پیاوی زانستیش نهێنییەکانی حاڵی دەبێت، قورئان بەم میتۆدە ڕۆشنە عەقڵی خەڵکی بەئاگا دەهێنێت، بەڵکو پاڵیان دەنێت بۆ دۆزینەوەی شوێنەواری خواوەند و توێژینەوە و لێکۆڵینەوە لەو مەیدانەدا، هەروەها بە میتۆدێکی ڕاشکاو هەموو شوبهەکانی نەرێکاران و مولحیدان دەخاتەڕوو و لەپێناو بەتاڵکردنەوەیان پووچیان دەکاتەوە و بەرپەرچیان دەداتەوە. کەلیمەی خودا بە بەرز و بڵندی دەمێنێتەوە و کەلیمەی ئەوانەی بێباوەڕن نزم و پەست.

دووەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی تاکوتەنهایی خودا:

پرسی یەکتاپەرستی (یەکتایی خودا) جەنگێکی بنەڕەتییە کە هەموو پێغەمبەران چوونەتە ناویەوە و تیایدا جەنگاون بۆ سڕینەوەی هاوەڵدانان و فێرکردنی بەندەکان چۆن خودای تاك و تەنها دەپەرستن، قورئانی پیرۆز دەستی بۆ ئەم پرسە بردووە - کە جەوهەری بیروباوەڕی ئیسلامی دەنوێنێت - بە مەنهەجێکی ڕۆشن کە ڕاستکردنەوەی ویژدان و عەقڵ لەخۆدەگرێت لە جێگیرکردنی ئەوەی بۆ کەماڵی خودا پێویستە، بۆیە قسە لەگەڵ عەقڵی مرۆیی دەکات بە بەڵگە و بورهانی عەقڵی کە یەکتاپەرستی لە قەشەنگترین و کاملترین وێنەیدا دادەنێت بۆ ئەوەی گونجاو بێت لەگەڵ دوایین پەیام و تا خەڵکی لەسەر خودا بەڵگە و بیانووی ببڕێت لەدوای کۆتاهاتنی پەیام.

گوتاری قورئان ئاڕاستەکرابوو بۆ پۆلەکانی هاوەڵدانەران، ئەوان دەستە و گرووپی جۆراوجۆر بوون، لەوانە:

- هەیانبوو پێیانوابوو ئەم جیهانە دوو خواوەندی هەیە، یەکێکیان بکەری خێر و ئەوی دیکەیان بکەری شەڕ.
- هەیانبوو پێیانوابوو کارهەڵسوڕێنەری ئەم جیهانە هەسارەکانن.

ـ هەیانبوو بتپەرست بوون و بتیان کرد بوو بە هاوەڵی خودا لە بەندایەتیدا، بەڵام دانیان بەوەدا دەنا ئەو بتانە توانایان بەسەر ئەفراندن و هێنانەبوون و پێکهێنان، نییە.

ـ هەیانبوو ئەهلی کیتاب بوون لە جولەکە و گاور، ئەوانەی کوڕیان بۆ خودا بڕیار دەدا و لەگەڵیان پۆلێك لە عەرەب دەیانوت: فریشتەکان کچی خودان.

بەرپەرچدانەوەی قورئان بۆ سەر ئەو هاوەڵدانەرانە بە بەڵگە و بورهان و پووچکردنەوەی بانگەشە تێکچووەکەیان لەسەر پاڵپشتی عەقڵ، یان نەقڵ شانی دانەداوە، قورئان یەکتاپەرستییەکی پاك و بێگەرد و پاڵفتەی هێنا.

یەکتایی ئەفرێنەر:

قورئان ڕۆڵی عەقڵی بەرز لە تێگەیشتنی حەقیقەت بە دەوری تەنهایی ئەفرێنەردا، ڕاگرتووە لە زۆرێك لە ئایەتەکانی، هەستاوە بە هێنانی بەڵگەی عەقڵی وەك بەرپەرچدانەوەی ئەو هاوەڵدانەرانەی دەیانوت دوو خواوەند هەیە، یان هەندێ کاریان دەدایە پاڵ هێزێکی دیکەی کارهەڵسوڕێنەر لەگەڵ خودا، لەوانە (مانەوی و دیصانی[1] و مەجووسی و صابیئە و مەزدەکی و ئەوانەی لەسەر مەزهەبی ئەمانە بوون)، ئەوان دەیانوت: ئێمە دەبینین جیهان بۆ دوو بەش دابەش دەبێت: هەر بەشێك لەم دوو بەشە دژی ئەوی دیکەیانە، وەك خێر و شەڕ و فەزیلەت و ڕەزیلەت، ژیان و مردن، و ڕاست و درۆ[2]، مەحاڵە یەك بکەر خێرخواز بێت و شەڕەنگێزیش بێت، بۆیە هەر دەبێت دوو بکەر هەبن، بۆ ئەوەی یەکێکیان بکەری خێر بێت و ئەوی دیکەیان بکەری شەڕ.[3]

---

[1] فیکرێکی ئیلحادی بوو بە ڕەواقی یۆنانی کاریگەر بوون، هەندێك پێیانوایە بە زەردەشتی و مانەوی، کاریگەر بوون.

[2] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج١، ص٩٣، وشرح الأصول الخمسة، للقاضي عبدالجبار، ص٢٨٤، الملل والنحل للشهرستاني، ج١، ص٢٣٣ ـ ٢٣٤، تلبيس إبليس لإبن الجوزي، ص٤٤.

[3] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢٢، ص١٥٥.

بورهانە عەقڵییە ڕۆشنەکان لە زۆرێك ئایەتدا هاتوون لەوانە:

﴿ مَا ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُۥ مِنْ إِلَٰهٍ ۚ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ۚ سُبْحَٰنَ ٱللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴾ (المؤمنون: ٩١). واتە: (هەرگیز خوا کەسی نەکردووە بە ڕۆڵەی خۆی و هیچ خوایەکی لەگەڵدا نییە، چونکە ئەو کاتە هەر خوایەك دەچوو بەلای دروستکراوانی خۆیەوەو هەندێکی خۆی بڵند دەکرد بەسەر هەندێکی دیکەدا، پاکی و بێگەردی بۆ زاتی خوایە لە بەرانبەر ئەو شتانەوە کە هەڵی دەبەستن و دەیڵێن).

قورئان هەموو ئەگەرەکان لەبەردەم عەقڵ دادەنێت، بەم جۆرەی هاتووە:

ئەگەر خودا (سبحانە وتعالی) خواوەندێکی دیکەی لەگەڵ بووایە و لە موڵکەکەیدا لەگەڵی بەشدار بووایە، دەبوا ئەو خواوەندەی دیکە دروستکردن و فەرمان (خلق و أمر)ی بەدەستبووایە، لەو بارەدا ڕازی نەدەبوو بەو هاوبەشیکردنە، بەڵکو ئەگەر بیتوانیبا ئەو هاوشانە ژێردەستە بکات و ببەزێنێت و بە موڵك و خوایەتی تەنها بکەوێت، ئەو کارەی ئەنجام دەدا، ئەگەر نەتوانێت ئەو کارە بکات بە دروستکراوەکانی، خۆ تەنها دەکەوت و موڵکەکەی خۆی جیادەکردەوە، وەك چۆن مەلیکانی دونیا هەندێکی موڵکی خۆیان لە هەندێکی دیکە جیادەکەنەوە، ئەگەر تەنها کەوت و نەیتوانی زاڵ ببێت بەسەر ئەویتردا و بەسەریدا بەرز ببێتەوە، هەر دەبێت یەکێك لەم سێ ڕووداوە ڕووبدات:

ــ یان هەر خواوەندێك دەست بەسەر دروستکراوان و سوڵتانی خۆیەوە، دەگرێت.

- یان یەکێکیان بەسەر ئەوی دیکەیاندا زاڵ دەبێت.

- یان دروستکراوان دەچنە ژێر دەسەڵاتی یەك مەلیکەوە و چۆن بخوازێت بەو جۆرە دەستوەردانیان تێدا دەکات و ئەوان ناتوانن دەستوەردان لەودا بکەن، بەڵکو

ئـەو بـە تـاك و تـەنهایی خواوەنـدە و ئـەوان هـەموو ڕوویەكـەوە، بەنـدە و لـە پەروەردەكراون.

ڕێكخستنی كاروباری هەموو جیهـان و دامـەزران و تونـدوتۆڵی كاروبـاری جیهـان ڕۆشـنترین بەڵگەیـە لەسـەر ئـەوەی كارهەڵسـوڕێنەرەكەی یـەك خواوەنـدە و یـەك مەلیكە و یەك پەروەردگارە و بۆ ئەفرانـدن هـیچ خواوەنـدێكی دیكـە بـوونی نییـە و هیچ پەروەردگارێكی دیكە جگە لە ئەو بوونی نییە.[1]

بـەم جـۆرە هـەر دەبێـت عـەقڵ بگاتـە ئـەنجامێك كـە لـە بیناكردنیـدا بەشـداری كـردووە، بـۆ ئـەوەی لـە قەناعـەتی تێـر و تـەواوە سـەریهەڵدابێت، خـودا (سـبحانە وتعـالى) دەفــەرموێت: ﴿قُل لَّوۡ كَانَ مَعَهُۥٓ ءَالِهَةٞ كَمَا يَقُولُونَ إِذٗا لَّٱبۡتَغَوۡاْ إِلَىٰ ذِي ٱلۡعَرۡشِ سَبِيلٗا﴾ (الإسـراء: ٤٢). واتــە: (بڵــێ: ئەگــەر خــوای دیكــەیش هەبوایــە لەگــەڵ خــوای پەروەردگاردا هەروەكو ئەوان دەڵـێن.. ئـەو كاتـە هـەموان هەوڵیانـدەدا بـۆ ئـەوەی دەسەڵات لە خاوەنی عەرش و تەختی فەرمانڕەوایەتی بسەنن و لێی زەوت بكەن).

لێرەدا بەڵگە بە دوو مانا هاتووە:

یەكەم: گریمانەی ئەوە دەكرێت ئەو چەندین خواوەندە گوێڕایەڵی خودا بكەن و لە قەزا و قەدەری ئەو دەرنەچن و بیانەوێت خۆیان لە خودا نزیك بكەنـەوە، ئەمانـە حوكمیان وەك حوكمی دروستكراوانە.

دووەم: ئەگەر گوێڕایەڵی خودا نەبێت، كەوابوو كێبەڕكێ و ململانێ لەگەڵ خودا دەكەن و ڕێگە دەگرنە بەر بـۆ خـاوەن عـەرش (خـودا) بـۆ ئـەوەی دەسـت بەسـەر عەرش و موڵكەكەیدا بگرن، وەك چۆن مەلیكانی دونیا هەندێكیان لەگەڵ هەندێكیان ئەنجامی دەدەن، لەگەڵ ئـەوە كاروبـاری بـوون نایەتـە ڕاسـتە، دەرئـەنجام هـەموو

[1] شرح الطحاوية، ص٢٧، ٢٨.

گەردوون لەسەر یەك یاسا و ڕێسا دامەزراوە و هەموو بەشەکانی بوونەوەر پێکەوە گرێ دەدات، هەردوو حاڵەتەکە نەبوونی خواوەند لەگەڵ خودا دەسەلمێنن.[1]

هەر بەو جۆرە، وەك لە ئایەتی: ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَاۚ فَسُبۡحَٰنَ ٱللَّهِ رَبِّ ٱلۡعَرۡشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴾ (الأنبیاء: ٢٢). واتە: (ئەگەر لە هەردووکیاندا چەند خوایەکی دیکە هەبوایە غەیری (اللە)، ئەوە کاول و وێران دەبوون و تێکدەچوون بەسەر یەکدا، پاکی و بێگەردی بۆ خوا کە پەروەردگاری عەرشە، لەو باس و خواسانەدا کە دەیلێن).

ئەگەر گریمانەی فرەیی خواوەند بکرێت - وەك هاوەڵدانەران دەیانوت - ویستەکان دەکەوتنە ململانێ و کێبەرکێوە و یەکبوون تیادەچوو و ئالۆزی و ئاشووب بەرپا دەبوو و لەوەوە تێکچوونی گەردوون سەریهەڵدەدا، بەڵام لە واقیعدا هەموو گەردوون لەسەر تۆکمەترین و وردترین سیستم وەستاوە و ئەمەش بەرچاو و ڕۆشنە، لەبەرئەوەی تێکچوون ڕووینەداوە، کەوابوو ئەنجامەکە بەم جۆرەیە: فرەیی خواوەند بوونی نییە و هەر دەبێت ئەفرێنەری ئەم گەردوونە تەنها خواوەندێك بێت.

تێبینی دەکەین، چەسپاندنی بەڵگەکان لە ئایەتەکانی پێشوو لەبەردەم عەقڵ لەسەر حەقیقەتێکی ڕۆشنی بێ تەمومژ شان دادەدات، ئەوەش بریتییە لە ڕێکخراوەیی ئەم گەردوونە و سەلامەتییەکەی لە تێکچوون، قورئان بەوە کۆمەڵێك بەڵگە دەهێنێت بە ئاسایی و سانایی عەقڵ قەناعەت پێ دەکەن، چونکە لەسەر واقیعی بینراوی بەرهەست شان دادەدات، بۆیە بورهانەکانی یەقینین و دەگەنە ئاستی بەڵگەنەویستی عەقڵی کە لەگەڵیان عەقڵ تەنها خۆ ڕادەستکردنی لەسەرە بە خۆڕادەستکردنێکی ڕەها لەسەر قەناعەتپێکردنی عەقڵی و باوەڕی دڵ ڕاست دەبنەوە، زۆرینەی ئەهلی کەلامی ئیسلامی - لە بەڵگەهێنانەوە لەسەر تاك و

---

[1] بگەڕێوە بۆ: الفخر الرازي، التفسیر الکبیر، ج٢٠، ص٢١٨، شرح الطحاویة ص٢٩، مختصر ابن کثیر في التفسیر، ج٣، ص٣٧٨ ـ ٣٧٩، العقاد، الفلسفة القرآنیة، ص١١٩.

تەنهایی خودا ـ شانیان داداوە لەسەر بەڵگەی هەبوو لـە ئایـەتی: ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ (الأنبياء: ٢٢). واتە: (ئەگەر لە هەردووکیاندا چەند خوایەکی دیکە هەبوایە غەیری (الله)، ئەوە بەسەر یەکدا کاول و وێران دەبوون و تێکدەچوون)، بە بەڵگەی (تمانع ـ ڕێگرکاری) گوزارشتیان لێداوە.[1]

لەبارەی ئـەم بەڵگـەوە، ئیمـام عەبـدوڕڕەحمانی کـوڕی نـەجم حەنبـەلی (٥٥٤ ـ ٦٣٤ك) دەڵێت: "ئەم بەڵگەیە جێگەی شاندادان و متمانەی ئەهلی کەلامە لە ئەهلی ئیسلام، لە یەکێك لە زانایانی پێشینەوە گوازراوەتەوە وتویەتی: تەماشای ٧٠ کتێب لە کتێبەکانی یەکتاپەرستیم کرد، بینیم خولگەی هەموویان لەسـەر ئـەم ئایەتەیـە: ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ (الأنبياء: ٢٢).[2]

تاك و تەنهایی لە عیبادەتدا:

ئـەوەش بریتییـە لـە عیبـادەتی خـودا بـە تـاك و تـەنهایی، هەڵبـەت لـەدوای جێگیربوون و سەلماندنی ئەفرێنـەرێکی کارهەڵسـوڕێنەر بـۆ ئـەم جیهانـە (یـەکتایی پەروەردگاری، الله)، بۆیە ئەنجامی لۆژیکی (مـەنتقی) ئەوەیـە کەسـی تـەنهابوو بـە

[1] بگەڕێوە بۆ: الأشعري، اللمع في الرد على أهل الزيغ والبدع، ص٢٠ ـ ٢١

ـ الباقلاني، كتاب التمهيد، ص٢٢٥

ـ القاضي عبدالجبار، شرح الأصول الخمسة، ص٢٧٨

ـ الجويني، الشامل في أصول الدين، ص٣٥٢

ـ الغزالي، الإقتصاد في الإعتقاد، ص٣٨

ـ ابن رشد، مناهج الأدلة، ص٧١

ـ الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢٠، ص٤٩ ـ ٥٠، ج٢٢، ص١٥٠ ـ ١٥٤، معالم أصول الدين، ص٦٨، ٦٩

ـ الإيجي، المواقف في علم الكلام، ص٢٧٨ ـ ٢٧٩

التفتازاني، شرح العقائد النسفية في أصول الدين وعلم الكلام، ص٣٣

السيوطي، الإتقان، ص١٧٣

[2] عبدالرحمن بن نجم الحنبلي، استخراج الجدال من القرآن، ط١، ص٨٣.

دروستکردن و کارهەڵسوڕێنەری و ڕۆزی و قازانج شایستەیە بە عیبادەت (یەکتایی خوایەتی خودا)، هاوەڵدانەرانی عەرەب دانیان بە یەکتایی پەروەردگاریی پەروەردگاردا دەنا ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ ٱللَّهُ﴾(لقمان: ٢٥). بەڵام ئەوان لە عیبادەتەکەیاندا بەرد و دار و هەسارەیان لە شێوەی بت دەکردە هاوبەشی خودا، هەر بەو جۆرە جولەکە و گاور: ﴿وَقَالَتِ ٱلْيَهُودُ عُزَيْرٌ ٱبْنُ ٱللَّهِ وَقَالَتِ ٱلنَّصَٰرَى ٱلْمَسِيحُ ٱبْنُ ٱللَّهِ﴾(التوبة: ٣٠). واتە: (جولەکە وتیان: عوزەیر کوڕی خوایە، گاورەکانیش وتیان: مەسیح کوڕی خوایە!! ئا ئەو بوختانە قسەی ئەوانە و بەدەم دەیڵێن و لێی تێناگەن، ئەو گوفتارەیان لاساییکردنەوەی ئەوانەیە کە پێشتر بێباوەڕ بوون، دەك بەکوشتچن و خوا لەناویان بەرێت، ئاخر ئەم بوختانە ناڕەوایانە چۆن هەڵدەبەستن).

وەك چۆن گاور ﴿ٱتَّخَذُوٓا۟ أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَٰنَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ ٱللَّهِ وَٱلْمَسِيحَ ٱبْنَ مَرْيَمَ وَمَآ أُمِرُوٓا۟ إِلَّا لِيَعْبُدُوٓا۟ إِلَٰهًا وَٰحِدًا ۖ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۚ سُبْحَٰنَهُۥ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ (التوبة: ٣١). بۆیە قورئان لە پووچکردنەوەی شوبهەکانیان، شانی لەسەر مەنتقی عەقڵی داداوە و چووەتە نێو گفتوگۆیەکی عەقڵی لەگەڵیان، بۆ ئەوەی بۆیان ڕۆشن بکاتەوە تاك و تەنهایی ئەفرێنەر تاك و تەنهایی عیبادەت پێویست دەکات، ئەم پەیڕەوە ڕۆشنە لە زۆرێك لە ئایەتەکاندا جیلوەی کردووە، لەوانە:

﴿أَيُشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْـًٔا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴿١٩١﴾ وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَآ أَنفُسَهُمْ يَنصُرُونَ ﴿١٩٢﴾ وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى ٱلْهُدَىٰ لَا يَتَّبِعُوكُمْ ۚ سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنتُمْ صَٰمِتُونَ ﴿١٩٣﴾ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ ۖ فَٱدْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا۟ لَكُمْ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿١٩٤﴾ أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَآ ۖ أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَآ ۖ أَمْ لَهُم

أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَآ أَمْ لَهُمْ ءَاذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلِ ٱدْعُواْ شُرَكَآءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنظِرُونِ ﴿١٩٥﴾ إِنَّ وَلِـِّۧيَ ٱللَّهُ ٱلَّذِي نَزَّلَ ٱلْكِتَٰبَ وَهُوَ يَتَوَلَّى ٱلصَّٰلِحِينَ ﴿١٩٦﴾ وَٱلَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِهِۦ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَآ أَنفُسَهُمْ يَنصُرُونَ ﴿١٩٧﴾ وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى ٱلْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُواْ وَتَرَىٰهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٩٨﴾ ﴾ (الأعراف: ١٩١ — ١٩٨). واته: (ئایا کەسێك یان شتێك دەکەنە شەریك و هاوبەش کە ناتوانێت هیچ شتێك دروست بکات، لەکاتێکدا خۆشیان دروستکراون... ئەوانە ناتوانن سەرکەوتن بەوان ببەخشن و ناشتوانن یارمەتی خۆیان بدەن و بەرگری لە خۆیشیان بکەن. ئەگەر بانگیشیان بکەن بۆ ڕێبازی هیدایەت، ئەوە شوێنتان ناکەون، چوونیەکیشە بۆتان ئایا بانگتان کردبن، یان ئێوە بێدەنگ بن...).

﴿قُلْ هَلْ مِن شُرَكَآئِكُم مَّن يَبْدَؤُاْ ٱلْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُۥ قُلِ ٱللَّهُ يَبْدَؤُاْ ٱلْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُۥ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ ﴿٣٤﴾ قُلْ هَلْ مِن شُرَكَآئِكُم مَّن يَهْدِيٓ إِلَى ٱلْحَقِّ قُلِ ٱللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَن يَهْدِيٓ إِلَى ٱلْحَقِّ أَحَقُّ أَن يُتَّبَعَ أَمَّن لَّا يَهِدِّيٓ إِلَّآ أَن يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ (يونس: ٣٤ — ٣٥). واتە: (پێیان بڵێ: باشە ئایا لەو شتانەی ئێوە لەجیاتی خوا دەتانپەرستن، کەسێك هەیە کە بتوانێت شتێك دروست بکات لەسەرەتاوە، یان ئەگەر دروستی کرد و دوایی نەما، ئایا دەتوانێت سەرلەنوێ بیهێنێتەوە کایە؟! ئەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) تۆ بڵێ: هەر خوا، الله، هەر ئەو دەتوانێت لە سەرەتا و نەبوونەوە خەڵکی و هەموو شت دروست بکات و پاشان دوای مردن و نەمان دووبارەی بکاتەوە، کەوابوو چۆن بەهۆی درۆ و پڕوپاگەندەوە لەحەق لادەدرێن؟! هەروەها پێیان بڵێ: ئایا کەسێك یان شتێك هەیە لە پەرستراوەکانتان، هیدایەت و ڕێنموویی بکات بۆ ڕێبازی حەق و ڕاستی (بێگومان نەخێر)، دەی پێیان بڵێ: خوا ڕێنموویی بۆ حەق و ڕاستی دەکات، جا ئایا کەسێك ڕێنموویی بکات بۆ حەق و ڕاستی

شایستەترە کە پەیڕەوی بکرێ، یان کەسێك ڕێنمووی وەرناگرێت مەگەر ڕێنموویی بکرێت؟ ئەوە چیتانە چۆن بڕیاری وا دەدەن؟ فەرمانی وا دەردەکەن؟).

﴿ قُلْ مَن رَّبُّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ قُلِ ٱللَّهُ ۚ قُلْ أَفَٱتَّخَذْتُم مِّن دُونِهِۦٓ أَوْلِيَآءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا ۚ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى ٱلْأَعْمَىٰ وَٱلْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِى ٱلظُّلُمَٰتُ وَٱلنُّورُ ۗ أَمْ جَعَلُوا۟ لِلَّهِ شُرَكَآءَ خَلَقُوا۟ كَخَلْقِهِۦ فَتَشَٰبَهَ ٱلْخَلْقُ عَلَيْهِمْ ۚ قُلِ ٱللَّهُ خَٰلِقُ كُلِّ شَىْءٍ وَهُوَ ٱلْوَٰحِدُ ٱلْقَهَّٰرُ ﴾ (الرعد: ١٦). واتە: (بڵێ: کێ پەروەردگاری ئاسمانەکان و زەویە؟ تۆ بڵێ: الله پەروەردگاریانە، پاشان پێیان بڵێ: ئایا ڕەوایە جگە لەو خوایە پشت بە شتانی دیکە ببەستن و بیانکەنە پشتیوان و خۆشەویست، کە ئەوانە تەنانەت بۆ خۆیشیان قازانج و زەرەریان بەدەست نییە؟! هەروەها بڵێ: باشە ئاخر کوێر و چاوساغ وەك یەکن؟! تاریکی و ڕووناکی چوونیەکن؟!، بەڵکو چەند هاوبەشێکیان داناوە بۆ خوا، کە شتیان دروستکردووە وەك دروستکراوەکانی خوا و جا دروستکراوەکەیان لێ شێواوە، پێیان بڵێ: الله بەدیهێنەر و دروستکاری هەموو شتێکە و ئەو زاتە تاك و تەنها و بەدەسەڵات و بەهێز و بەتوانایە).

لەم ئایەتانەی پێشوودا، دەبینین ئەو پەیڕەوی قورئان شانی لەسەر داداوە، بەئاگاهێنانی عەقڵی هاوەڵدانەرانە بۆ پەیبردن بە ڕاستەقینەی پەرستراویان، لە وردبوونەوە بۆ حاڵی پەرستراویان، دەستەوسانی ڕەهای ئەو پەرستراوە لە کاری هەر شتێکی دیکە دەردەکەوێت، دەستەوسانی لە دروستکردن، دەستەوسانی لە زیندووکردنەوە و مراندن، دەستەوسانی لە ڕاکێشانی سوود و پاڵنانی زیان، دەستەوسانی تەنانەت لە بیستن و بینین، چونکە ئەوانە بێگیانن و مرۆڤ حاڵی باشترە لەو بتانە، ئیتر چۆن شایستەیە باشتر، نزمتر و پەستتر بپەرستێت، پەستترێك هیچ سوودێکی لێوە هەست پێ ناکرێت، ئایا لەدوای ئەوە دەکرێت مرۆی ئاقڵ ئەو بتانە بپەرستێت و لە خوار خوداوە بیانکات بە خواوەند.

بــەوەش قورئــان تێکچــوونی ژێــری ئــەوانی دەرخســتووە و نیشــانی داوە بانگەشەکەیان خاڵییە لە بەڵگە و پێشکەشکردنی بەڵگـە و بورهـان بـۆ سـەلماندنی ئـەوە لـە ڕێگـەی بـەراورد لـە نێـوان سـیفەتەکانی ئەوانـەی دەیانپەرسـتن لەگـەڵ سیفەتەکانی ئەو زاتەی بە حەق شایستەیە بە عیبادەت بۆ کردن.

هەڵوێستێکی دیکە هەیە لـەنێو چـەندین هەڵوێسـتدا، قورئـان دەربـارەی بـاوکی پێغەمبەران ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) باسـی دەکـات لـە ڕووبەڕووبوونـەوەی ئەوانەی بە عیبادەتی ئەستێرە و مەزنکردنیەوە خەریکبوون، هەیانبووە بـاوەڕی وا بووە ئەستێرە لە خۆیدا (واجب الوجود)ـە، هەیشیان بووە باوەڕی بـە بـەدیهاتنیان هەبووە و بە دروستکراوی خودای گەورەتریان زانیوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش وتویانە ئەوانە کارهەڵسوڕێنەری حاڵ و بـاری جیهـان[1]، بۆیـە خـودا بـە بەڵگـە پشـتیوانی ئیبراهیمی کرد بەسەر هۆزەکەیدا و دەفەرموێت:

﴿ وَكَذَٰلِكَ نُرِىٓ إِبْرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ ٱلْمُوقِنِينَ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا جَنَّ
عَلَيْهِ ٱلَّيْلُ رَءَا كَوْكَبًا ۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّى ۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَآ أُحِبُّ ٱلْءَافِلِينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا رَءَا ٱلْقَمَرَ بَازِغًا
قَالَ هَٰذَا رَبِّى ۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِى رَبِّى لَأَكُونَنَّ مِنَ ٱلْقَوْمِ ٱلضَّآلِّينَ ﴿٧٧﴾ فَلَمَّا رَءَا
ٱلشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَٰذَا رَبِّى هَٰذَآ أَكْبَرُ ۖ فَلَمَّآ أَفَلَتْ قَالَ يَٰقَوْمِ إِنِّى بَرِىٓءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾ إِنِّى
وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ حَنِيفًا ۖ وَمَآ أَنَا۠ مِنَ ٱلْمُشْرِكِينَ ﴿٧٩﴾
وَحَآجَّهُۥ قَوْمُهُۥ ۚ قَالَ أَتُحَٰٓجُّوٓنِّى فِى ٱللَّهِ وَقَدْ هَدَىٰنِ ۚ وَلَآ أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِۦٓ إِلَّآ أَن يَشَآءَ رَبِّى
شَيْـًٔا ۗ وَسِعَ رَبِّى كُلَّ شَىْءٍ عِلْمًا ۗ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٨٠﴾ وَكَيْفَ أَخَافُ مَآ أَشْرَكْتُمْ
وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُم بِٱللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِۦ عَلَيْكُمْ سُلْطَٰنًا ۚ فَأَىُّ ٱلْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِٱلْأَمْنِ ۖ
إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨١﴾ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَلَمْ يَلْبِسُوٓا۟ إِيمَٰنَهُم بِظُلْمٍ أُو۟لَٰٓئِكَ لَهُمُ ٱلْأَمْنُ وَهُم

[1] بگەڕێوە بۆ: الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج١٣، ص٣٧، الشهرستاني، الملل والنحل، ج٢، ص٥١ ـ ٥٤.

مُّهۡتَدُونَ ﴿٨٢﴾ وَتِلۡكَ حُجَّتُنَآ ءَاتَيۡنَٰهَآ إِبۡرَٰهِيمَ عَلَىٰ قَوۡمِهِۦۚ نَرۡفَعُ دَرَجَٰتٖ مَّن نَّشَآءُۗ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٞ ﴾ (الأنعام: ٧٥ — ٨٣). واتە: (بەو شێوەیەش دەسەڵاتی تۆکمەمان لە ئاسمانەکان و زەویدا نیشانی ئیبراهیم دەدەین بۆ ئەوەی بەڵگەی بەدەست بێت و لە ڕیزی دڵنیاکاندا بێت. ئینجا کاتێك شەو باڵی کێشا بەسەر ئیبراهیمدا، ئەستێرەیەکی بینی، بۆیە وتی: ئاگاداربن، وا دابنێین ئەمە پەروەردگارمە، کاتێك ئەستێرەکەی لێ ئاوا بوو وتی: من شتی لەبەرچاو ونبووم خۆش ناوێت و ناپەرستم. ئینجا کاتێك مانگی بینی هەڵهات، وتی: ئاگاداربن، وادابنێین ئەمەیان پەروەردگارمە، کاتێك ئەویش ئاوا بوو وتی: سوێند بێت بە خوا ئەگەر پەروەردگارم هیدایەتی نەدامایە، ئەوە بێگومان لە ڕیزی دەستەی گومڕاکاندا دەبووم...).

ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) بەڵگەی عەقڵی ڕاستکردەوە لەسەر ئەوەی هەسارە و خۆر و مانگ شایستە نین بۆ خواوەندی و تەوەری بەڵگەهێنانەوەکە بەهۆی دیاردەی ئاوابوون (أفول)ی ئەو هەسارانەوەیە، ئاوابوون بریتییە لە تیاچوون و گۆڕان و گواستنەوە، هەموو ئەوانەش لە بەڵگەی بەدیهاتن (ڕووداو)ن، هەرکات ڕوودان و بەدیهاتنی ئەوانە سەلمێنرا واجب دەبێت ئەوانە ئاتاج بن بە زاتێکی دیکە، واتە دروستکراون، هەرکات ئەم مانایە جێگیر بوو، نەرێ دەکرێت، ئەوانە ئەرباب و خواوەند بن.

هەروەها بەوەی لە خۆیاندا بەدیهێنراون، پێویست دەبێت بوترێت ئەوانە بێتوانان لە هێنانەبوون و داهێنان و لە بوونیاندا ئاتاجن بە زاتێکی خاوەن توانای بەویست، بۆیە ئەو بکەرە ئەفرێنەری ئەستێرە و هەسارەیە،[1] ئەگەر کارەکە بەو جۆرە بێت، سەرقاڵبوون بە عیبادەتی دروستکەرەوە لەپێشترە لە سەرقاڵبوون بە عیبادەتی هەسارەوە.

[1] بگەڕێوە بۆ: الفخر الرازي، ج١٣، ص٣٨ و ٥٥ ـ ٥٧ بە دەستکارییەوە.

بەوەش قورئان لە یەککاتدا یەکتایی پەروەردگاری و یەکتایی خواوەندی سەلماندووە و لەوەشدا شێوازێکی تایبەتی لە بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی بەکارهێناوە، بەڵگەهێنانەوەیەك لەسەر پشکنینی گەردوون و واقیع شان دادەدات لە ڕێگەی کۆمەڵێك بەڵگەی ڕۆشن و بێ تەمومژ.

شوبهەکانی هاوەڵدانەرانی جولەکە و گاور دەربارەی خوایەتی خودا و بەرپەرچدانەوەی قورئان بۆ ئەو شوبهانە:

جولەکە و گاور ئەهلی کیتاب بوون و کتێبەکانیان تەورات و ئینجیل بوو، هەروەك کتێبە خواییەکانی دیکە بانگ دەکەن بۆ یەکتایی و پەرستنی خوایەکی تاك و تەنها، بەڵام ئەوان دەستوەردانیان بۆ یەکتاپەرستی کرد و کەلامی خودایان شێواند، بۆیە جولەکە لەدوای موسا گومڕابوون و بەندایەتی (بەعل)یان دەکرد، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ ٱلْخَٰلِقِينَ ﴾ (الصافات: ١٢٥). واتە: (ئایا ئێوە هانا و هاوار و نزا بۆ - بەعل - دەبەن و واز لە خواپەرستی دەهێنن لەکاتێکدا ئەو زاتە چاکترینی دروستکارەکانە).

جولەکە بە شکاندنی عەهد و پەیمان و شێواندنی کەلامی خودا و کوشتنی پێغەمبەران ناسراون.

﴿ فَبِمَا نَقْضِهِم مِّيثَٰقَهُمْ لَعَنَّٰهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَٰسِيَةً يُحَرِّفُونَ ٱلْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِۦ وَنَسُوا۟ حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُوا۟ بِهِۦ ﴾ (المائدة: ١٣). واتە: (جا بەهۆی ئەوەوە کە نەوەی ئیسرائیل بەردەوام پەیمان و بەڵێنەکانیان دەشکاند، نەفرەتمان لێکردن و دڵەکانیانمان ڕەق و سەخت و ڕەش کرد، کە: قسە لە جێی خۆیدا ناکەن و جێی دەگۆڕن، هەروەها بەشێك لەو شتانەی کە یاداوەری بوو بۆیان فەرامۆشیان کرد).

قورئانی پیرۆز باس له زۆرێك له شوبهەكانی جولەكە دەكات، ئێمە لێرەدا درۆ و هەڵبەستنەكانیان ناخەینەڕوو، چونكە زۆر و بێشومارن[1]، ئێمە دواتر تەنها بەرپەرچدانەوە بۆ ئەو بانگەشەیان دەكەین گوایە خودا كوڕی هەیە لە دووتوێی بەرپەرچدانەوەی بانگەشەی گاورەكان گوایە مەسیح كوڕی خودایە.

شوبهەی هاوەڵدانەرانی گاور لەسەر وتنی ئەمانە چڕ دەبێتەوە:

- خودا بریتییە لە مەسیحی كوڕی مەریەم.
- مەسیح كوڕی خودایە.
- خودا سێیەمینی سیانەكەیە.

دواتر ئەوە دەخەینەڕوو چۆن قورئانی پیرۆز بە مەنتقی عەقڵی بەرپەرچی ئەو شوبهانە دەداتەوە.

شوبهەی یەكەم: ئەو قسەیان خودا بریتییە لە مەسیحی كوڕی مەریەم:

﴿ لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلۡمَسِيحُ ٱبۡنُ مَرۡيَمَ ﴾(المائدة: ١٧).

واتە: (سوێند بێت، بێگومان ئەوانە بێباوەڕ بوون كە وتیان: بەڕاستی خوا، هەر مەسیحی كوڕی مەریەمە).

ئەوان بەڵگەیان دەهێنایەوە بەوەی مەسیح مردووی زیندوو دەكردەوە و نەخۆشی چارەسەر دەكرد و هەواڵی پەنهان(غیب)ی دەدا و لە قوڕ پەیكەری باڵندەی دروست دەكرد و فووی پیادا دەكرد و دەبوو بە باڵندە، هەموو ئەم كاروبارانە لە دیدی ئەوانەوە لە توانای مرۆیی بەدەرە، بۆیە دەبێت ئەو كەسەی توانای بەسەر ئەوانەدا دەشكێت بە خواوەندی وەسف كرابێت.[2] بەرپەرچدانەوەی

[1] بگەڕێوە بۆ: شبهات اليهود في السيرة النبوية لإبن هشام، ج٢، ص٨٠ ـ ١٠٦، ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج١، ص٥٥ ـ ١١٣، الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص٢١٠ ـ ٢١٩.

[2] بگەڕێوە بۆ: ابن هشام، السيرة النبوية، ج٢، ص١٠٨، أيضا: تفسير الفخر الرازي، ج١١، ص١١٨، تفسير القرطبي، ج٣، ص٢٣.

قورئان بـه ئاڕاستـەکردنی عـەقڵ بـەرەو تێگەیشـتن لـە ڕاستـەقینەی زاتـی ڕەهـا و خواستی ڕەها بەراورد بە عیسایەکی سنووردار، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي ٱلْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَآءُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ ﴾ (آل عمـــــران: ٦). واتە: (ئەو خوایە زاتێکە نەخشـەی ڕووخسـارتان لـە منداڵدانەکانـدا دەکێشـێت چۆن بیەوێت، هیچ پەرستراوێکی بەڕاست نییە جگە لەو خوایە و ئەو زاتە باڵادەست و دانا و کاربەجێیە).

خواوەندی حەق، ئەو کەسەیە بەتوانا لەسـەر وێنەبەخشـین بـەوەی لـە ڕەحمـی دایکدایە لە دڵۆپێکی بچووکەوە لـە نوتفـە ئـەو پێکهاتـە سەرسـوڕهێنە، ئاشـکرایە عیسا (سـەلامی خـوای لەسـەر) لـە هەنـدێ حاڵەتـدا نەیـدەتوانی لەسـەر ئـەم رووە زیندووکردنەوە و مراندن ئەنجام بدات بـەپێی فەرمـوودەکـەی خـۆی (بـإذن الله ـ بـە مۆڵەتی خودا)، بۆ ئەوەی ببێتە موعجیزەیەکی ئاماژەکەر بۆ پێغەمبەرایەتییەکەی، دەستەوسـان لـە شـتێك لـە هەنـدێ شـێوەیدا بەڵگەیـە لەسـەر خواوەندنـەبوونی[1]، هەروەها عیسا (سەلامی خوای لەسەر) بۆخۆی لە ڕەحمدا شێوەی پێبەخشرا، ئـەو ئەگەر خواوەنـد بوایـە لـەو کەسـانە نـەدەبوو ڕەحمـی دایکـی بیگرێتـەخۆ، چـونکە کەسێك ئەفرێنەری ئەوە بێت لە ڕەحمدایە، ڕەحمەکان نـاتوانن لـە ئـامێزی بگـرن، بەڵکو ڕەحمەکان دروستکراوان لەخۆدەگرن.[2]

هەر بەو جۆرە، زانابوونی بە هەندێ لە پەنهانییـەکان خواوەنـدی ئـەو پێویسـت ناکات، چونکە خواوەندی حەق ئەو کەسەیە هیچ شتێکی لە زەوی و ئاسمان لێ بزر نابێت، بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

---

[1] بگەڕێوە بۆ: الشيخ عبدالعزيز حمد/ كتاب منحة القريب المجيب في الرد على عباد الصليب، ط٣، ص١٥٨ ـ ١٥٩ بە دەستکارییەوە.

[2] ابن جرير الطبري، جامع البيان في تفسير القرآن، ط٣، ج٣، ص١١٢.

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَخۡفَىٰ عَلَيۡهِ شَيۡءٞ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَلَا فِي ٱلسَّمَآءِ ﴾ (آل عمران: ٥). واته: (بێگومان هیچ شتێك له خوا ون نابێت، نه له زەوی و نه له ئاسماندا).

ئەوەی به زەروورەت ئاشکرایه، عیسا زانا نەبوو به هەموو زانراوه پەنهانیەکان، چونکه ئەگەر زانا بوایه ئەوەی ڕووی لێکرد و بەسەر ئەو، یان کەسانی دیکەدا دابەزی دەیتوانی لایبدات، بۆیه خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلۡمَسِيحُ ٱبۡنُ مَرۡيَمَۚ قُلۡ فَمَن يَمۡلِكُ مِنَ ٱللَّهِ شَيۡـًٔا إِنۡ أَرَادَ أَن يُهۡلِكَ ٱلۡمَسِيحَ ٱبۡنَ مَرۡيَمَ وَأُمَّهُۥ وَمَن فِي ٱلۡأَرۡضِ جَمِيعٗاۗ وَلِلَّهِ مُلۡكُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَمَا بَيۡنَهُمَاۚ يَخۡلُقُ مَا يَشَآءُۚ وَٱللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ﴾ (المائدة: ١٧).

هەروەها قورئان عەقڵیان بەئاگا دەهێنێت بەرەو دیاردەیەك له گرنگترین دیاردەکان که ئاماژەیه بۆ بەدیهێنراویی عیسا، ئەوەش ئاتاجبوونیەتی به خۆراك، بۆیه مەسیح و دایکی ﴿ كَانَا يَأۡكُلَانِ ٱلطَّعَامَ ﴾(المائدة: ٧٥). واته: (هەردووکیان خواردنیان دەخوارد)، خواوەند دەبێت بێنیاز بێت له هەموو ئەو شتانه ئیتر چۆن عەقڵ دەیگرێت مەسیح خواوەند بێت.

هەر بەو جۆره، قورئان مەنتقی عەقڵ لەنێو ئەواندا دەوروژێنێت بۆ ئەوەی پەیی بەوه ببەن مەسیح (سەلامی خوای لەسەر) تەنها پێغەمبەرێك بووه، له ڕەگەزی ئەو پێغەمبەرانەی پێش ئەو هاتوون، مەسیح کۆمەڵێك ئایەتی هێناوه وەك چۆن پێغەمبەرانی دیکه هەروەك ئەو ئایەتیان هێنا، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ مَّا ٱلۡمَسِيحُ ٱبۡنُ مَرۡيَمَ إِلَّا رَسُولٞ قَدۡ خَلَتۡ مِن قَبۡلِهِ ٱلرُّسُلُ ﴾ (المائدة: ٧٥). واته: (مەسیحی کوڕی مەریەم هیچ شتێك نییه جگه پێغەمبەرێکی خوا نەبێت، به ڕاستی پێش ئەو چەندەها پێغەمبەری دیکەیش ڕابوردوون).

بۆیه لەسەریانە بیربکەنەوە، ئایا خودا کەڕ و لاڵی چاکدەکردەوە و پەڵەداری چارەسەر دەکرد و مردووی زیندوو دەکردەوە لەسەر دەستی عیسا، خودا گیانی کرد بەبەر دارعەسایەکدا و کردی بە مارێك و دەڕۆیشت و لەسەر دەستی موسا دەریای پێ شەق دەبوو، بینا لەسەر ئەوە ئەگەر مەسیح خواوەند بوایە، با هەموو پێغەمبەرانی پێش ئەویش خواوەند بن، ئەمە پابەندکردنی ئەوانە و ڕەدکردنەوەی قسەکەیانە بە پێوانەی عەقلی ڕۆشن.

شوبهەی دووەم: بانگەشەیان گوایە مەسیح کوڕی خودایە(١):

قورئان لۆمەی ئەم بانگەشە پووچەی کردووە بە خراپترین لۆمە، بە ئایەتانە:

﴿ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْـًٔا إِدًّا ﴿٨٩﴾ تَكَادُ ٱلسَّمَٰوَٰتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنشَقُّ ٱلْأَرْضُ وَتَخِرُّ
ٱلْجِبَالُ هَدًّا ﴿٩٠﴾ أَن دَعَوْا۟ لِلرَّحْمَٰنِ وَلَدًا ﴿٩١﴾ وَمَا يَنۢبَغِى لِلرَّحْمَٰنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا ﴿٩٢﴾ إِن كُلُّ مَن فِى
ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ إِلَّآ ءَاتِى ٱلرَّحْمَٰنِ عَبْدًا ﴿٩٣﴾ لَّقَدْ أَحْصَىٰهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا ﴿٩٤﴾ وَكُلُّهُمْ ءَاتِيهِ يَوْمَ
ٱلْقِيَٰمَةِ فَرْدًا ﴿٩٥﴾ ﴾ (مريم: ٨٩ – ٩٥). واتە: (سوێند بەخوا، بەڕاستی بوختانێکی ناقۆڵاو دەکەن و گوفتارێکی ناشایسە و سەرسوڕهێنەر دەڵێن. خەریکە ئاسمانەکان لە ناقۆڵایی ئەو گوفتارە نابەجێیە، لەت و پەت ببن، زەوی خەریکە شەق بەرێت و ڕۆبچێت، کێوەکانیش خەریکە بکەون و ورد و خاش ببن. کاتێك کە نەفامان بوونی ڕۆڵە و نەوەیان دایە پاڵ خوای میهرەبان. لەکاتیکدا بۆ خوای میهرەبان نەهاتووە و ڕەوا نییە کە نەوە بۆ خۆی بڕیار بدات...).

شوبهەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو قسەیان (مەسیح کوڕی خودایە)، چونکە باوکێکی زانراوی نەبووە و لە لانکەدا قسەی کردووە، ئەمەش هیچ ڕۆڵەیەکی ئادەم پێش ئەو پێی هەڵنەستاوە.[1]

---

(١) البقرة/١١٦، مريم/ ٨٨، يونس/٦٨، الأنبياء/٢٦، التوبة/٣٠.

وەك بەرپەرچدانەوەی ئـەم بانگەشـەیان، قورئـان بـەم بەڵگـە بـەهێزە عـەقڵیان دەدوێنێت لە ئایەتی:

﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ ٱللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَۖ خَلَقَهُۥ مِن تُرَابٖ ثُمَّ قَالَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴾ (آل عمران: ٥٩). واتە: (بەڕاستی نموونەی دروستبوونی عیسا لەلایەن خواوە، وەك نموونەی ئادەم وایە کە لە خاك دروستی کرد و لەوەودوا فەرمانی داو پێی وت: ببە، ئەویش بوو).

لەسەریانە بیر بکەنەوە لە دروستبوونی ئادەم بۆ ئەوەی دروستبوونی عیسـا بـۆ سەری پێوانە بکەن، بەڵکو پێویستە بەشەکانی جۆری مرۆڤ لەبەردەم خۆیان دابنێن بۆ ئەوەی توانای گشتگیری خودا لەسەر دروستکراوانی ببینن:

- ئادەمی بەبێ نێر و مێ دروستکرد.
- تەواوی گیانداراانی دیکەی لە نێر و مێ دروست کرد.

دروستکردنی ئادەم و حەوا لە دروستکردنی مەسیح سەرسوڕهێنتر بوو، حەوا لە ئادەم دروست بوو، ئەمە سەرسوڕهێنترە لە دروستبوونی مەسیح لە سکی دایکیـدا، دروسـتکردنی ئـادەم لـەو دووانـە سەرسـوڕهێنترە و ئـادەم ئەسـڵی دروسـتبوونی حەوایە، بۆیە خودا دروستبوونی عیسای بە دروستبوونی ئادەم شوبهاندووە کـە لـە دروستبوونی عیسا سەرسوڕهێنترە، ئەگەر خودا (سبحانە وتعالی) توانای هەبێت لە خاك و خۆڵ دروست بکـات، خـاك و خـۆڵ لـە ڕەگـەزی جەسـتەی مـرۆڤ نییـە، ئایا ناتوانێت لە ئافرەتێك دروست بکات کە لە ڕەگەزی جەستەی مرۆڤە؟ ئەو (سـبحانە وتعالی) ئادەمی لە خاك دروستکرد و پاشان پێی فەرموو ببە و هاتـە بـوون، بـەوەی لە ڕۆحی خۆی کرد بە بەریدا ئادەم نەبوو بـە لاهـووت و ناسـووت[٢]، بـەڵکو هـەموو

---

[١] بگەڕێوە بۆ: ابن هشام، السیرة النبویة، ج٢، ص١٠٨، ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج١، ص٤٩، الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص٢٢٤.

[٢] واتە: بەشێکی خودا بێت و بەشێکی مرۆڤ وەك گاورەکان دەربارەی عیسا بانگەشەی دەکەن - وەرگێڕ.

بوونی ئادەم ناسووت بوو[1]، هەر بەو جۆرە، هەموو بوونی عیسا ناسووتە[2]، بۆیە ئەو بانگەشەیان پووچ بووەوە گوایە عیسا کوڕی خودایە.

قورئان بورهانێکی دیکە پێشکەش دەکات لەسەر نەرێکردنی ڕۆڵەبوونی مەسیح بۆ خودا (سبحانه وتعالى)، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ بَدِيعُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۖ أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُۥ وَلَدٞ وَلَمۡ تَكُن لَّهُۥ صَٰحِبَةٞۖ وَخَلَقَ كُلَّ شَيۡءٖۖ وَهُوَ بِكُلِّ شَيۡءٍ عَلِيمٞ ﴾ (الأنعام: ١٠١). واتە: (بێگومان ئەو زاتە بەدیهێنەری ئاسمانەکان و زەویە لە جوانترین و ڕێکوپێکترین شێوەدا، چۆن ڕۆڵەی دەبێت؟! خۆ ئەو زاتە هاوسەری نەگرتووە؟!، بەڵکو هەموو شتێکی دروستکردووە، بەڕاستی ئەو زاتە بە هەموو شتێك زانایە).

ئەم ئایەتە دەچێتە نێو گفتوگۆیەکی عەقڵییەوە بە دانانی ڕاستەقینەیەکی گرنگ لەبەردەم عەقڵ دەستپێدەکات، ئەوەش بەدیهێنانی ئاسمانەکان و زەوییە لەلایەن خوداوە، ئەگەر گاور، مەسیحیان کردووە بە کوڕی خودا لەبەر ئەوەی خودا بە ڕێگەی داهێنان مەسیحی دروست کرد ئەوا لە داهێنانی ئاسمانەکان و زەوی ئەوە پێویست دەبێت خودا باوکی ئەو دووانە بێت، ئاشکرایە ئەوە پووچە و ئەوان دان دەنێن بەوەدا، بۆیە جێگیر بوو ڕۆڵەبوونی عیسا بۆ خودا پووچە..

لە ڕوویەکی دیکەوە "ئەگەر مەبەستیان بە کوڕبوونی عیسا بۆ خودا ئەو دەقپێوەگیراوە باوە بێت لەوەی مرۆڤ ڕۆڵەی باوکی خۆیەتی، ئەمەش دیسان پووچە، چونکە ئەو کوڕبوونە تەنها بۆ کەسێك ڕاستە باوکەکە هاوسەری هەبێت، ئەو حاڵانەش لەپای جەستە جێگیر دەبن کە کۆبوونەوە و جیابوونەوە و جووڵە و خامۆشبوون و سنوور و ڕادە و کۆتایی بۆ ڕاستە.. هەموو ئەوانەش لەسەر دروستکەری جیهان مەحاڵن، ئەوەش لەم ئایەتەدا بەمەبەستگیراوە: ﴿ أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُۥ

---

[1] مرۆڤ بوو - وەرگێڕ.

[2] ابن تيمية، الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح، ج٢، ص٢٩٤، ٢٩٥.

﴿ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُن لَّهُۥ صَٰحِبَةٌ ۖ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ۖ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٠١﴾ ﴾ (الأنعام: ١٠١). واتە: (چۆن ڕۆڵەی دەبێت؟! خۆ ئەو زاتە هاوسەری نەگرتووە؟!، بەڵكو هەموو شتێكی دروستكردووە، بەڕاستی ئەو زاتە بە هەموو شتێك زانایە). بەرهەمهاتنی كوڕ (منداڵ) بەم ڕێگەیە دروست نییە لەپای كەسێك بەتوانایە لەسەر دروستكردن و هێنانەبوون و داهێنان".[1]

قسەیەكی دیكەیان هەیە دەستیان پێوەگرتووە لە دووتوێی بانگەشەی ڕۆڵەبوونی مەسیح بۆ خودا، ئەوەش لەم ئایەتەدا: ﴿ إِنَّمَا ٱلْمَسِيحُ عِيسَى ٱبْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ ٱللَّهِ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾(النساء: ١٧١). واتە: (بەڕاستی مەسیح، عیسای كوڕی مەریەم جگە لەوەی كە فرستادەی خوایە، لەدایكبوونەكەی بەفەرمانی خوا بووە كە لە مەریەمدا (بەرجەستە بوو)، عیسا ڕۆح و گیانێكی (تایبەتیە) لەلایەن خواوە بەخشراوە).

جەدەلێكی زۆر هەیە دەربارەی ئەم ئایەتە، بەتایبەت ئەو بەشەی ئایەتەكە: ﴿ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾النساء: ١٧١). بۆ ئەوەی بیكەن بە بەڵگە لەسەر مسوڵمانان و بانگەشە بۆ ڕۆڵەبوونی عیسا بكەن، ئەوەش، چونكە (كلمة) لە لای ئەوان بریتییە لە جەوهەر...، بەڵكو بریتییە لە ئەفرێنەری هەموو شت، وەك لە كتێبەكەیاندا دەڵێن: "كەلیمەی ئەفرێنەری ئەزەلی چووە نێو مەریەمەوە".[2]

"هەر ژیرێك ئەگەر گوێی لە كەلامی خودا (سبحانە وتعالی) بێت دەربارەی مەسیح كە دەفەرموێت: ئەو كەلیمەی خودایە هەڵیداوە بۆ مەریەم، وا نازانێت خودی مەسیح كەلامی خودا بێت، یان سیفەتێكی خودا، یان ئەفرێنەر بێت.. ئەگەر

[1] الفخر الرازي، التفسیر الكبیر، ص١٢٤، ١٢٥ بە دەستكارییەوە.

[2] ابن تیمیة، الجواب الصحیح لمن بدل دین المسیح، ج١، ص١٤١، ١٤٢.

وا دابنرێت مەسیح خودی کەلامی خودایە، کەلام بریتی نییە لە ئەفرێنەر، قورئان کەلامی خودایە و ئەفرێنەریش نییە، تەورات و ئینجیل کەلامی خودان و ئەفرێنەریش نین، کەلیمەی خودا زۆرە، هیچ کام لەوانە ئەفرێنەر نییە، ئەگەر مەسیح خودی کەلام بووایە، دروست نەبوو ئەفرێنەر بێت، دەبێ چۆن بێت لە کاتێکدا ئەو خودی کەلام نییە، بەڵکو بە کەلیمەیەك خولقێنراوە و تایبەتکراوە بە ناوی کەلیمە". [1]

پاشان خودا (سبحانه وتعالى) هەواڵی داوە ئەو کەلیمەیەی هەڵداوە بۆ مەریەم[2]... ئەفرێنەر شتێك لە خۆی (زاتی خۆی) هەڵنادات، بەڵکو ئەو جگە لە خۆی شتێکی دیکە هەڵدەدات.. "ئەگەر خودا کەلیمەی خۆی بۆ مەریەم هەڵدابێت، بریتییە لە کەلیمەی (کن - ببە)، پێویست ناکات هەمان سیفەتی ڕاوەستاو بێت بە خوداوە و لە مەریەمدا نیشتەجێ بووبێت، وەك چۆن پێویست ناکات سیفەتی ڕاوەستاو بە خوداوە لە تەواوی ئەوانی دیکەدا نیشتەجێ بووبێت کە کەلامی خۆی بۆ هەڵداون". [3]

هەر بەو جۆرە بەو بەشەی ئایەتەکە دەفەرموێت: ﴿ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾(النساء: ١٧١). واتە: (عیسا ڕۆح و گیانێکی (تایبەتیە) لەلایەن خواوە بەخشراوە)، ئەوە واجب ناکات لە زاتی خوداوە جیابووبێتەوە پێوانە بۆ سەر ئایەتی: ﴿ وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ ﴾(الجاثية: ١٣). واتە: (هەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە بۆ ئێوەی ڕام هێناوە، بۆ خزمەتگوزاری ئێوە فەراهەمی هێناوە، هەموویشی تێکڕا بەخشش لەلایەن ئەو زاتەوە).

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ج٢، ص٣٠١.

[2] خودا هەڵدانی قسەی لە زۆرێك لە ئایەتەکاندا باسکردووە بە مانای جۆراوجۆر. النساء/٩٤، النحل/٨٦، ٨٧، الممتحنة/١، بگەڕێوە بۆ: سەرچاوەی پێشوو، ص١٤١، ١٤٢.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ص٣٠٦، ٣٠٧.

کەوابوو ـ ئەگەر بەو جۆرە بێت ـ پێویست دەکات هەموو ئەو شتانە بەشێك بن لە خودا (سبحانە وتعالى).(١)

ڕۆح تایبەتکراوێکی قورئانی نییە عیسای پێ تایبەت کرابێت، بەڵکو گوزارەی (ڕۆح) لە قورئاندا بە چەندین مانا هاتووە، بەکارهێنراوە بۆ ئادەم و قورئان و وەحی بە مانا گشتییەکەی، هەروەها بەکارهێنراوە بۆ ئەو کەسەی بە وەحییەوە دادەبەزێت، هەروەها لەسەر جۆرێکی نایاب لە دروستکراوانی خودا کە لە فریشتە مەزنترن.(٢)

پاشان بۆ دەبێ دەسبگرن بە ئایەتی: ﴿وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾ (النساء: ١٧١). کەچی بێئاگان لە ئایەتی: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ ﴾ (الزخرف: ٥٩). واتە: (ئەو عیسایە تەنها بەندەیەکی ئێمە بوو کە ناز و نیعمەتی پێغەمبەرایەتیمان پێبەخشی)، هەروەها ئایەتی: ﴿إِنِّى عَبْدُ ٱللَّهِ ﴾ (مریم: ٣٠). واتە: (وتی: بەڕاستی من بەندەی خوام)، هەروەها ئایەتی: ﴿ٱعْبُدُوا۟ ٱللَّهَ رَبِّى وَرَبَّكُمْ ﴾ (المائدة: ٧٢) واتە: (ئەو خوایە بپەرستن کە پەروەردگاری من و پەروەردگاری ئێوەشە)، خودا (سبحانە وتعالى) هەواڵیداوە ئەوە بەهۆی لادانەوەیە لە دڵیاندا و دەفەرموێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ عَلَيْكَ ٱلْكِتَـٰبَ مِنْهُ ءَايَـٰتٌ مُّحْكَمَـٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلْكِتَـٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَـٰبِهَـٰتٌ ۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَـٰبَهَ مِنْهُ ٱبْتِغَآءَ ٱلْفِتْنَةِ وَٱبْتِغَآءَ تَأْوِيلِهِۦ ۗ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ ۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُو۟لُوا۟ ٱلْأَلْبَـٰبِ ﴾ (آل عمران: ٧). واتە: (ئەو خوایە زاتێکە قورئانی بۆ سەر تۆ (ئەی محەممەد (درودی خوای لەسەر بێت) ناردە خوارەوە، بەشێك لە ئایەتەکانی دامەزراو و پایەدار و ڕوون و

١ الآلوسي، روح المعاني في تفسير القرآن والبع المثاني، ج٦، ص٢٥.

٢ بگەڕێوە بۆ: الحجر/٢٩، الشورى/٥٢، النحل/٢، ١٠٢، مريم/١٧٣، الشعراء/١٩٣، المجادلة/٢٢، النبأ/٣٨، المعارج/٤، أيضا: تفسير الفخر الرازي، ج١١، ص١١٥، تفسير القرطبي، ج٦، ص٢٢، ٢٣.

ئاشکران، ئەوانە بنچینە و بناغەی قورئانەکەن و هەندێکی دیکەیشی واتای جۆراوجۆر هەڵدەگرن و بە ئاسانی نازانرێن، جا ئەوانەی کە لە دڵیاندا لاری و لادان هەیە، حەز لە حەق و ڕاستی ناکەن، ئەوانە شوێنی ئەو ئایەتانە دەکەون کە مانای جۆراوجۆر و فراوانیان هەیە، بۆ ئەوەی فیتنە و ئاشوب و ناکۆکی و دووبەرەکی دروست بکەن، یان بۆ ئەوەی لێکدانەوەی هەڵەی بۆ هەڵبەستن، لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە هەر خوا خۆی بە تەواوی دەیزانێت، جا ئەو کەسانەی کە لە زانستدا ڕۆچوون، دەڵێن: ئێمە باوەڕی دامەزراومان بە هەر هەموو (ئەو ئایەتانە) هەیە کە لەلایەن پەروەردگارمانەوەیە و فەرمایشی ئەوە، بێجگە لە خاوەن بیر و ژیرەکان یاداوەری وەرناگرن و بیرناکەنەوە).

مەبەست لێرەدا ڕۆشنکردنەوەی پووچی بانگەوازی گاورەکانە بە بورهانی عەقڵی و لە دەرەوە (ئاشکرا) و نێوەوەی قورئان هیچ بەڵگەیەکیان بەدەستەوە نییە.

شوبهەی سێیەم: ئەو قسەیان کە دەڵێن: خودا سێیەمی سیانەکەیە (ثالث ثلاثة):

﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَٰثَةٖ﴾(المائدة: ٧٣). واتە: (سوێند بێت بەخوا، بێگومان ئەوانەش بێباوەڕ بوون کە وتیان: خوا یەکێکە لە سێ دانە خوا).
هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقُولُواْ ثَلَٰثَةٌۚ ٱنتَهُواْ خَيۡرٗا لَّكُمۡۚ إِنَّمَا ٱللَّهُ إِلَٰهٞ وَٰحِدٞۖ سُبۡحَٰنَهُۥٓ أَن يَكُونَ لَهُۥ وَلَدٞ﴾ (النساء: ١٧١). واتە: (جگە لە حەق و ڕاستی هیچی دیکە بە دەم خواوە مەڵێن، بەڕاستی مەسیح، عیسای کوڕی مەریەم جگە لەوەی کە فرستادەی خوایە، لەدایکبوونەکەی بەفەرمانی خوا بووە کە لە مەریەمدا (بەرجەستە بوو)، عیسا ڕۆح و گیانێکی (تایبەتیە) لەلایەن خواوە بەخشراوە).

گاورەکان لەگەڵ جیاوازی نێوانیان لەسەر سێتایی (تثلیث) کۆدەنگن.[1]

---

[1] تفسیر القرطبي، ج٦، ص٢٤.

"وتراوه: مەبەست پێی ئەو قسەیانە: "بە ناوی باوك و كوڕ و ڕۆحی قودس، یەك خودا" ئەوەش ئەو قسەیانە بە وتنی یەك جەوهەر كە سێ ئەسڵی هەیە، واتە سێ سیفەت و تایبەتمەندی". [1]

بەڵام ئەوەیان هەڵوەشاندەوە بە وتنی ـ لە بیروباوەڕی ئیمانەكەیان ـ "باوەڕمان بە یەك پەروەردگارە، یەسوعی مەسیح تاكە كوڕی خودا، خوایەكی حەق لە خوایەكی حەقەوە، لە جەوهەری باوكییەوە، لە جەوهەردا یەكسانە بە باوك) لێرەدا دوو خواوەندیان جێگیر كرد، پاشان ڕۆحی قودسیان وەك خواوەندی سێیەم جێگیر كرد و وتیان: ئەو سوژدەبۆبراوە، سێ خواوەند جێگیر دەكەن و دەڵێن: ئێمە یەك خودا جێگیر دەكەین، ئەوەش دژیەكی ئاشكرایە و كۆكردنەوەی دوو دژەكە كۆكردنەوەیە لە نێوان ئەرێ و نەرێ". [2]

وتراویشە: مەبەست بەوە ئەوەیە مەسیح و دایكی بكەن بە خواوەند لەگەڵ خودا، وەك خودا (سبحانە وتعالی) لەم ئایەتەدا باسی دەكات:

﴿ وَإِذۡ قَالَ ٱللَّهُ يَٰعِيسَى ٱبۡنَ مَرۡيَمَ ءَأَنتَ قُلۡتَ لِلنَّاسِ ٱتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيۡنِ مِن دُونِ ٱللَّهِ ﴾

(المائدە: ١١٦). واتە: (كاتێكیش خوا (هەر لە قیامەتدا) فەرمووی: ئەی عیسای كوڕی مەریەم، ئایا ئەوە تۆ بە خەڵكیت وتووە: من و دایكم بە دوو خودا دابنێن لە خوار خوداوە؟).

ئەم ئایەتە ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەو سێتاییەی خودا دەربارەی ئەوان باسی دەكات بریتییە لە بە خواوەندكردنی مەسیح و مەریەم، ئەمەش ڕۆشنە لەسەر قسەی ئەو كەسانەی لە گاوروە باس دەكەن ئەوان باوەڕیان بە (حلول ـ توانەوە) هەیە لە مەریەمدا و یەكگرتن لەگەڵ مەسیح.

---

[1] كتاب، منحة القریب المجیب، ص١٣٧.

[2] ابن تیمیة، الجواب الصحیح، ج٢، ص١٥٥، بگەڕێوە بۆ: شرح أصول الخمسة، ص٢٩٣.

ئەنجامی قسەیان تێکچوون و ئـاڵۆزی و دژیـەکی تێدایـە، شـان لەسـەر شـەرع و عـەقڵ دانـادات، بـەڵام پـەیڕەوی قورئـان پـەیڕەوێکی عەقڵییـە و لـە گفتوگـۆ و تاووتوێکردنی پرسـە گرنگـەکان ـ و لەسـەرو هەموویانـەوە پرسـی یـەکتایی ـ قسـە لەگەڵ عەقڵ دەکات.

لە بەرپەرچدانەوەی ئەوانەدا دەکرێت بوترێت مەبەستیان بـە (سـیان) ئەوەیـە هەر یەك لەو سیانە بە سـیفەتی خواوەنـد ڕازاوەتـەوە لـە بـوون و ژیـان و زانسـت و توانا و سەربەخۆیی بە موڵـك و ئەفرانـدن و تـەگبیرەوە، ئەمـەش بـەو جـۆرە نییـە لەبەر نەبوونی فرەیی خواوەند، وەك لە بەڵگەی (تمـانع ـ ڕێگرکـاری)دا پێشـکەوت، یان مەبەستیان ئەوەیە کەلیمەکە بە جەستەی مەسیح تێکەڵ بووە، ئەمەش پووچ و بێبنەمایە لەبەر (إمتناع ـ نەهاتنەدی)ی توانەوەی سـیفەتەکانی دێـرین لـە کـەس و شتێکدا جگە لە زاتی خودا (سبحانه وتعالى).. وەك چۆن عیسا و دایکی خواردنیـان دەخـوارد، هـەر کەسـیش خـواردن بخـوات و جەسـتەی پێکهاتـە بێـت پاشـان شـی ببێتەوە شیاو نییە بکرێتە خواوەند.

بەپوختی ئەم قسـانە پێچـەوانەن لەگـەڵ عـەقڵی ڕەشـید و ململانێکـارن لەگـەڵ ئەسڵە نەگۆڕەکان و فیترەتی سەلیم قبووڵیان ناکات.

جێگەی سوودە لێرەدا ئەو مونازەرە باس بکـەین لـە نێـوان پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) و هەندێ لە گاور ڕوویدا بە بەڵگەی عەقڵی تێکچـوونی شـوبهەکەیانی بۆ سەلماندن دەربارەی حەقیقەتی مەسیح.

((ئیبن جەریری تەبەری دەڵێت: مسوەنا بۆی باسـکردم، دەڵێـت ئیسـحاق بـۆی باسکردم، دەڵێت: ئیبن ئەبی جەعفەر بـۆی باسـکردم لـە باوکییـەوە لـە ڕەبیعـەوە دەربـارەی ئـەم ئایەتـە: ﴿ الٓمٓ ۝١ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُ ﴾ (آل عمـران: ١ — ٢). واتە: (خوا زاتێکە جگە ئەو هیچ خوایەکی دیکە نییە شـایەنی پەرسـتن بێـت و ئـەو هەمیشە زیندووە و ڕاگر و سەرپەرشـتیاری هـەموو دروسـتکراوەکانیەتی). دەڵێـت:

گاور هاتن بۆ خزمەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و دەربارەی عیسای کوڕی مەریەم نەیاریان نواند و پێیان وت: کێ باوکی عیسایە و درۆ و بوختانیان بە دەم خوداوە کرد، ئەو تاك و تەنهایە و هیچ ژن و کوڕێکی نییە.

پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) پێی فەرموون: ((ئایا ئێوە ئەوە دەزانن دەبێت کوڕ لە باوك بچێت؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئایا ئەوە دەزانن پەروەردگارمان زیندووە و نامرێت و عیسا فەنای بەسەردا دێت؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئایا دەزانن پەروەردگارمان راگر(القیوم)ـە لەسەر هەموو شت و چاودێری دەکات و دەپارێزێ و ڕۆزی دەدات؟ وتیا: بەڵێ، فەرمووی: ئایا عیسا شتێك لەوانەی هەبوو؟ وتیان: نەخێر، فەرمووی: ئایا دەزانن شتێك لە ئاسمانەکان، یان لە زەوی لە خودا بزر و شاراوە نییە؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئایا عیسا شتێك لەوانەی دەزانی جگە لەوەی فێرکرابوو؟ وتیان: نەخێر، فەرمووی: پەروەردگارمان لە رەحمدا چۆنی خواستووە شێوەی بە عیسا داوە، ئایا ئەوە دەزانن؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئایا دەزانن پەروەردگارمان خواردن ناخوات و خواردنەوە ناخواتەوە و ڕووداوی لێ ڕوونادات؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئایا دەزانن عیسا ئافرەتێك بە سك هەڵیگرت و پاشان داینا وەك چۆن ئافرەت منداڵەکەی دادەنێت، پاشان خۆراکی پێدرا وەك چۆن منداڵ خۆراکی پێدەدرێت، پاشان خۆی خواردنی دەخوارد و خواردنەوەی دەخواردەوە و ڕووداو لێی ڕوودەدا؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئیتر چۆن ئەو بەو جۆرەیە وەك ئێوە بانگەشەی دەکەن؟!.

دەڵێت: ڕاستییەکەیان زانی و پاشان ملیان نەدا و خودا ئەم ئایەتانەی دابەزاند: ﴿الٓمٓ ۞ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُ ﴾ (آل عمران: ١ – ٢).[1]

---

[1] ابن جرير الطبري، جامع البيان في تفسير القرآن، ج٣، ص١٠٨، ١٠٩، وانظر: لباب النقول في أسباب النزول للسيوطي، وهامش أحكام القرآن الكياالهراسي، ج٢، ص١١، ١٢.

لەم مونازەرە بەرز و بڵندەوە بۆمان ڕۆشن دەبێتەوە، پێغەمبەری بەخشندە (درودی خوای لەسەر) ڕۆڵی عەقڵی لە ڕاستکردنەوەی بیروباوەڕ، نادیدە نەگرتووە.

هەروەها ڕۆشن بووەوە چۆن پێغەمبەری بەخشندەمان کۆڵەکەی گفتوگۆ لە بانگکردندا لای ئەو (درودی خودای لەسەر بێت) بەڵگە و بورهانی عەقڵی بووە، وەك بەدیهێنانی ئەوەی خودا (سبحانە وتعالی) فەرمانی پێکردووە لە ئایەتی:

﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ ﴾

(النحل: ١٢٥). واتە: (بانگەواز بکە بۆ لای بەرنامەو ڕێبازی پەروەردگارت، بەحیکمەت و دانایی و ئامۆژگاری جوان و بەجێ، چونکە بەڕاستی پەروەردگارت هەر خۆی زانایە، کە کێ گومڕایە، هەروەها هەر خۆیشی زانایە بە هیدایەت و وەرگران). ئەمە بریتی بوو لە ڕێگە و ڕەوگەی ئەو (درودی خوای لەسەر) کە قورئان ڕەنگڕێژی بۆ کرد بوو.

سێیەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی پەیامی محەممەد (درودی خوای لەسەر)

پلە و پایەی عەقڵ و گرنگی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندن و جێگیرکردنی پەیامی محەممەد (درودی خوای لەسەر) ڕۆشن دەبێتەوە تەنها بەوەی موعجیزەی کردووە بە کتێبێك، نەك عادەت بەزێنێکی هەستی، پاشان خودی ئەم کتێبە (قورئانی پیرۆز) بۆ خۆی قسەی لەگەڵ عەقڵی نەرێکاراندا کردووە و داوای لێکردوون لە چەند بارێك وردببنەوە کە لە کرۆك و جەوهەریاندا ڕاستیتی پەیامەکە بۆ عەقڵی تەندروست دەسەلمێنن، ئەو بارانە بەم جۆرە دەخەینەڕوو:

باری یەکەم: دەربارەی قورئان، موعجیزەی مەزنی محەممەد:

قورئان بە زمانی عەقڵ قسەی لەگەڵ خەڵك کردووە، بۆیە کاتێك هاوەڵدانەران بینییان داوای وردبوونەوەی عەقڵییان لێکراوە لە کەلیمەکانی خودا بۆ ئەوەی حەقیان تێدا ببینن و تێبگەن لە لای خوداوە دابەزێنراون و ئەو کەلیمانە کەلیمەی مرۆڤ نین، لەو بارەدا شایەتی عەقڵی خۆیان وەرنەگرت و داوایان لە محەممەد (درودی خوای لەسەر) کرد ئایاتی مادی بەرهەستیان بۆ دابەزێنێت.

﴿ وَقَالُواْ لَوۡلَآ أُنزِلَ عَلَيۡهِ ءَايَٰتٞ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾(العنكبوت: ٥٠). واتە: (کافران دەڵێن: باشە چی دەبوو ئەگەر نیشانە و بەڵگەی لەلایەن پەروەردگاریەوە بۆ ڕەوانە بکرایە).

بەرپەرچدانەوەی قورئان بۆ ئەوان: ﴿قُلۡ إِنَّمَا ٱلۡأٓيَٰتُ عِندَ ٱللَّهِ وَإِنَّمَآ أَنَا۠ نَذِيرٞ مُّبِينٌ ۝٥٠ أَوَلَمۡ يَكۡفِهِمۡ أَنَّآ أَنزَلۡنَا عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ يُتۡلَىٰ عَلَيۡهِمۡۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَرَحۡمَةٗ وَذِكۡرَىٰ لِقَوۡمٖ يُؤۡمِنُونَ ﴾ (العنكبوت: ٥٠ — ٥١).واتە: (تۆش ئەی پێغەمبەر لە وەڵامیاندا بڵێ: موعجیزە و نیشانە و بەڵگە مادیەکان بە دەست خوا خۆیەتی و من تەنها ئاگادارکەرەوە و بێدارکەرەوەیەکی ئاشکرام بۆتان. ئایا بەس نییە بۆیان کە بەڕاستی ئێمە قورئانمان دابەزاندووە بۆت و بەسەریاندا دەخوێنرێتەوە، بێگومان ئا لەو قورئانەدا ڕەحمەت و یاداوەری ئاشکرا هەیە بۆ ئەو کەسانەی کە ئیمان دەهێنن).

لەم ئایەتانەوە ئەوە حاڵی دەبین خودا (سبحانه وتعالى) تەنها ئەوەندەی لەوان ویستووە دەست بۆ بەڵگەیەکی عەقڵی ببەن تاکو ڕێگەی ڕاست و دروستیان پێ نیشان بدات، بۆیە بەم شێوەیە قسەیان لەگەڵ دەکات: ﴿ أَوَلَمۡ يَكۡفِهِمۡ ﴾ (العنكبوت: ٥١)، واتە: (ئایا بەس نییە بۆیان)، ئەوەش بەو جۆرەیە وەك فەخری ڕازی دەڵێت: "گوزارشتێکە هەواڵ بەوە دەدات قورئان ئایەتێك بێت لەسەرو

کیفایەتەوە و موعجیزەیەك بێت تێر و تەواوتر لە هەموو ئەو موعجیزانەی پێشی کەوتن". [1]

پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) بانگی هۆزەکەی خۆی کرد بۆ لای موعجیزەی قورئان کە لە شێوەی موعجیزەکانی دیکە نییە، ئەو موعجیزانەی عەقڵ و بیرکردنەوەی ئەوانی دەسرپیەوە، بەڵکو لە جۆرێکی دیکە ئاتاجە و بە تێڕامان و وردبوونەوەی ئایەتەکانی... خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ كِتَٰبٌ أَنزَلْنَٰهُ إِلَيْكَ مُبَٰرَكٌ لِّيَدَّبَّرُوٓاْ ءَايَٰتِهِۦ وَلِيَتَذَكَّرَ أُوْلُواْ ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾ (ص:٢٩). واتە: (ئەم قورئانە کتێبێکی پیرۆزە دامانبەزاندووە بۆ لای تۆ، بۆ ئەوەی ئایەتەکانی لێکبدەنەوە و بیری لیّ بکەنەوە و بۆ ئەوەی خاوەن بیر و هۆشەکان پەند و ئامۆژگاری وەربگرن و تێفکرن).

پاشان ڕۆشنی کردەوە کاری گرنگی قورئان بریتییە لە ڕۆشنکردنەوە و هاندان بۆ سەر بیرکردنەوە. ﴿ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ (النحل: ٤٤). واتە: (ئێمە ئەوانمان ڕەوانە کردووە هاوڕێ لەگەڵ بەڵگەو نیشانەو (موعجیزە)ی زۆر و کتێبی ئاسمانیداو ئێمە قورئانمان بۆ تۆ دابەزاند، تا بۆ خەڵکی ئەوە ڕوون بکەیتەوە کە بۆیان هێنراوەتە خوارەوە، بۆ ئەوەی بیرێك بکەنەوەو تێفکرن).

لە تێڕامان لە ئایەتەکانی قورئان، بورهان و ئیعجاز (دەستەوسانکردن) جیلوە دەکەن، پاشان بە زمانی خۆیان قسەی لەگەڵ کردن بۆ ئەوەی بیانوو و پاساوێك بۆ نەگەیشتن نەمێنێتەوە.

---

[1] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢٥، ص٨٠.

﴿ إِنَّآ أَنزَلْنَٰهُ قُرْءَٰنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾ (يوسف: ٢). واته: (بەڕاستی ئێمە ئەم ئایەتانەمان دابەزاندووە لە شێوەی قورئانێکی پاراودا بە زمانی عەرەبی بۆ ئەوەی ئێوە لێی تێبگەن و ژیریتان بخەنەکار).

﴿ إِنَّا جَعَلْنَٰهُ قُرْءَٰنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾(الزخرف: ٣).

﴿كِتَٰبٌ فُصِّلَتْ ءَايَٰتُهُۥ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴾ (فصلت: ٣).

پشتهەڵکردن لە تێڕامانی بە نەنگی داناوە لەسەر نەرێکاران و ملنەدەران و دەفەرموێت:﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَآ ﴾ (محەممەد: ٢٤). واتە: (ئایا ئەوەبۆچی ئەوانە وردبینی لە قورئاندا ناکەن و گوێی بۆ ناگرن؟! یان ئەوەیە دڵەکان لەئاستی ڕاستیدا قفڵ دراوە؟!).

﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ ۚ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَٰفًا كَثِيرًا ﴾ (النساء: ٨٢). واتە: (ئەوە بۆ ئەوانە سەرنجی قورئان نادەن و لێکی نادەنەوەو لێی وردنابنەوە؟ خۆ ئەگەر لە لایەن کەسێکی ترەوە بوایە جگە لە خوا، بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە).

هەروەها بەم ئایەتە قسە لە عەقڵیان دەکات و دەفەرموێت: ﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَٰمُهُم بِهَٰذَآ ۚ أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ ﴾ (الطور: ٣٢). واتە: (ئایا پیاوە ژیرەکانیان پێیان دەڵێن: ئەو قسە ناڕەوایانە بکەن، نەخێر، ئەمانە هەر خۆیان کەسانێکی ستەمکارن؟).

بۆیە شتەکان (یان بە بیستن ڕاستی و دروستیان دەسەلمێت، یان بە عەقڵ دەسەلمێت، ئایا ئەمرێك بە بیستن هاتووە؟ یان عەقڵیان فەرمانیان پێ دەکات بەوەی دەیڵێن؟ یان ئەوان دەستەیەکی ملهوڕن و درۆ هەڵدەبەستن و شتێك دەڵێن: بەڵگەی لەسەر نییە، نە بە بیستن و نە بە داخوازی عەقڵ.[1]

---

[1] تفسیر الفخر الرازي، ج٢٨، ص٢٥٦.

ئەگەر کارەکە بەو جۆرە بێت و ئەوان ڕاستگۆ بن لە بانگەشەیان بەسەر پێغەمبەردا بەوەی کاهینە، یان شێتە یان شاعیر، یان قورئانی هەڵبەستووە، ئەوان لە بەردەم دوو شتدان:

- یان وەك نموونەی ئەم قورئانە بهێنن، لێرەوە پێکۆڵییەکەی (تحدي) قورئان خراوەتەڕوو.

- یان دەستەوسان بن لە هێنانی هاوشێوەی قورئان، لەم بارەدا پێویستە بڕنەون ئەو قورئانە مرۆڤ لە هێنانی دەستەوسانە و وەحییەکە لە لای خوداوە و بەڵگەیەکە لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) بینا لەسەر ئەمە، قورئان پێکۆڵی کردووە بۆ هێنانی ١٠ سوورەت.

﴿أَمْ يَقُولُونَ ٱفْتَرَىٰهُ ۖ قُلْ فَأْتُوا۟ بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِۦ مُفْتَرَيَٰتٍ وَٱدْعُوا۟ مَنِ ٱسْتَطَعْتُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ﴾ (هود: ١٣).

پاشان بە یەك سورەت: ﴿أَمْ يَقُولُونَ ٱفْتَرَىٰهُ ۖ قُلْ فَأْتُوا۟ بِسُورَةٍ مِّثْلِهِۦ وَٱدْعُوا۟ مَنِ ٱسْتَطَعْتُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ﴾ (يونس: ٣٨).

پاشان پێکۆڵی کردوون پیاوێکی نەخوێندەواری وەك پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر)، کە نەخوێندەوار بوو هاوشێوەی ئەم قورئانە بهێنێت:

﴿وَإِن كُنتُمْ فِى رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا۟ بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِۦ وَٱدْعُوا۟ شُهَدَآءَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ﴾ (البقرە: ٢٣).

کاتێك دەستەوسان بوون لە بەرهەڵستی و هێنانی سورەتێکی هاوشێوەی ئەوە - لە کاتێکدا ئەوان ئەهلی ڕەوانبێژی و خاوەن زمانڕەوانی بوون و مامۆستای بەیان بوون - بانگی لێکردن بە دەرخستنی دەستەوسانی و ئیعجازی قورئان و فەرمووی:

﴿قُل لَّئِنِ ٱجْتَمَعَتِ ٱلْإِنسُ وَٱلْجِنُّ عَلَىٰٓ أَن يَأْتُوا۟ بِمِثْلِ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِۦ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ (الإسراء: ٨٨). واتە: (ئەی محەممەد (درودی خوای

لەسەر بێت)، پێیان بڵێ: سوێند بە خوا ئەگەر هەموو ئادەمیزاد و پەریەکان کۆببنەوە تا قورئانێکی وەکو ئەمە دانێن و بیهێننە (مەیدان)، ناتوانن کاری وا بکەن و ناتوانن لە وێنەی بهێنن، ئەگەر چی هەموو لایەکیان ببنە پشتگیر و یارمەتیدەری یەکدی).

ئەوە وەهمی زمانپاراوانی سەرسەختان بوو، زۆر سوور و پێداگر بوون بۆ کوژانەوەی نووری قورئان، ئەگەر بیانتوانیبا بەرهەڵستی بکەن لایان دەدا بە لایدا، بەڵام وازیان لە کارە ئاسانەکە هێنا بۆ کارە گرانەکە و جەنگیان هەڵبژارد کە زۆر سەخت و دژوارە، ئەم دەستەوسانیەی ئەوان بەڵگەیەکی بڕاوە و بورهانێکی ڕۆشن بوو لەسەر ئیعجازی قورئان و ڕاستیتی پەیامی محەممەد (دروودی خوای لەسەر).

زانایان ئاماژەیان کردووە بە خاڵێکی گرنگ کە بەڵگەیە لەسەر ڕاستێتی پەیامەکەش، ئەوەش چوونەپێشەوەی محەممەد (دروودی خودای لەسەر بێت) بە نموونەی ئەم هەواڵە مەزنە بەم هێز و بەم متمانەوە کە پێکۆڵی هەموو ئینس و جینی پێکردووە تا ڕۆژی قیامەت، ئەوەش بەڵگەیەکی بەهێزە لەبەردەم هەموو خاوەن عەقڵێکی تەندروست بۆ پەیبردن بەوەی ئەم کارە کەسی ئاقڵ لێی ناچێتە پێش ئەگەر بە وەحی لە لای خوداوە (سبحانە وتعالی) پشتیوانی نەکرابێت.

وەك ئیبن تەیمیە دەڵێت: "وێنا ناکرێت مرۆڤێك سوور و پێداگر بێت بەم هەواڵە مەزنە، مەگەر کەسێك بزانێت ئەم کارە خەڵکی لێی دەستەوسانن، چونکە زاناکە زانیویەتی هەموو ئینس و جین تا ڕۆژی قیامەت لێی دەستەوسانن، ئەوەش لە مەزنترین بەڵگەکانە بەوەی دەستەوسانکەرە و ئایەتێکە لەسەر پێغەمبەرایەتییەکەی، کەوابوو ئەمە لە بەڵگەکانی پێغەمبەرایەتی ئەوە".[1]

---

[1] ابن تيمية، الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح، ج٤، ص٦٦، أيضا: الشيخ محمد عبده، رسالة التوحيد، ط٣، ص١٢٧.

لەوەی ڕابوورد، دەتوانین بڵێین: قورئان زمانی عەقڵ و ئاڕاستەکردنی هۆشیاری بەکارهێناوە و بە شتی، بانباوی (خوارق) مادی قسەی لەگەڵ خەڵك نەکردووە بە ڕادەیەك زۆرینەی زانایانی وا لێکردووە وردبوونەوەی عەقڵی و ئەو بەڵگانەی قورئان ئاماژەی پێداون بە ڕوویەك لە ڕووەکانی ئیعجازی قورئان دابنێن لەو سۆنگەیەوە لە ڕێگە بەیانیەکانی قورئانە و یەکێکە لە شێوازەکانی جێگیرکردنی حەقیقەتەکان و ڕۆشنکردنەوەی پرسەکانی بیروباوەڕ.

ماوەردی دەڵێت: یەکێك لە ڕووەکانی ئیعجازی قورئان ئەوەیە بەڵگە و بورهان لەسەر یەکتایی و زیندووبوونەوە بۆ دەهرییەکان و سونەوییەکان لە ئامێزی دەگرێت[1]، تا بە بەڵگەهێنانەوەکانی بەڵگەی هەموو بەڵگەهێنەرەوەیەکی بڕیوە و نەیاری هەموو نەیارێکی سەرسەختی کردووە.[2]

هەروەها ئیبن تەیمیە دەڵێت:

ئەو بەڵگەیە لە بانگەواز و ڕۆشنکردنەوە و بوونی بەسە لەنێو بەڵگە و بورهانەکاندا.[3]

کەوابوو موعجیزەی قورئانی شتێکی جێگیر و هەربوو و نەمرە و بانباوییەکەی (خرق العادة) بە هەست پەیی پێ نابرێت، بەڵکو بە وردبوونەوەی عەقڵی و توێژینەوە و پشکنین و تێڕامان و تێفکرین، بۆیە لەگەڵ ئەوەی موعجیزەیەکی عەقڵییە بە چاوی بەرچاوڕوونی پەیی پێ دەبرێت، چونکە قورئان ئایەتێك لە ئایەتەکانی خاڵی نییە لە ئاماژەیەکی گەیەنەر، یان سەرنجێکی نیگابەخش بە

---

[1] الثنوية: دەستەیەك بوون، پێیانوابوو جیهان بەهۆی دوو هێزی دژەوە دەڕوات بەڕێوە, وەك خێر و شەڕ و ڕۆشنایی و تاریکی, "مانەوی"یشیان پێ دەوترێت ـ وەرگێڕ.

[2] الماوردي، أعلام النبوة، تعليق: عبدالرحمن حسن محمود، ص٧٣ ـ ٧٤.

[3] ابن تيمية، الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح، ج٤، ص٦٧.

عەقڵی مرۆیی، ڕێنموونی دەکات و ڕێگەی پێ نیشان دەدات بۆ لای ئـەوەی قورئـان بریتییە لە کتێبی خودا کە پووچی و بێمانایی لە پێش و دواوە[1] ڕووی لێ ناکات.

پاشان گەیشتنی قورئان بە هەموو ژێرییەکان لە هەموو کات و شوێنێك ئایەتێکە لەسەر نەمری و موعجیزەی ئـەو بەدرێـژایی ڕۆژگـار، پاشـان هـەموو پـەیی پێبـەرە مرۆییەکان چەندیان بوێت لێی وەردەگرن و هێشتا خۆیان لە کەناراودا دەبیننـەوە، هەموو ئەوە هەماهەنگە لەگەڵ ئەوەی بانگەوازی ئیسلامی داوای دەکات لە مانـەوە و بەردەوامی و گونجان لە هەموو کات و شوێنێکدا.

باری دووەم: تایبەتە بە ژیاننامەی مستەفاوە (دروودی خوای لەسەر):

قورئان بانگی نەرێکارانی پەیامی محەممەد (دروودی خـوای لەسـەر) دەکـات بـۆ بەگەڕخستنی عەقڵی خۆیان و بیرکردنەوە لـە کاروبـاری محەممـەد (دروودی خـوای لەسەر)، ئەو لـە نێویانـدا ژیـاوە بـۆ ئـەوەی ئاسـتی ڕاسـتگۆییەکەی بـزانن.. خـودا (سبحانه وتعـالی) دەفـەرموێت: ﴿ قُل لَّوْ شَآءَ ٱللَّهُ مَا تَلَوْتُهُۥ عَلَيْكُمْ وَلَآ أَدْرَىٰكُم بِهِۦ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِۦٓ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾ (یـونس: ١٦). واتــە: (پێیـان بڵێ ـ ئەی پێغەمبەر (دروودی خـوای لەسـەر بێـت) ـ ئەگـەر خـوا بیویسـتایە ئـەوە قورئـانم بەسـەردا نەدەخوێندنـەوە، خـوایش ئاگـاداری نـەدەکردن پێـی، چـونکە بەڕاستی ئاشکرایە کە من تەمەنێکی دوور و درێژم لەنێوتاندا بەسـەر بـردووە پـێش هاتنی قورئان، کەواتە بۆچی عەقڵ و بیر و هۆشتان ناخەنەکار).

کەوابوو ئەو لۆژیکە عەقڵییەی قورئان دەیخاتەڕوو بریتییە لە متمانە بـە ژیـان و سـیرەی محەممـەد (دروودی خـوای لەسـەر)، چـونکە ژیاننامەکـەی ـ بـە هـەموو ڕەهەندەکانیـەوە یەکسـانە لـە ڕووی ڕۆشـنبیرییەوە بێـت یـان لـە ڕووی سـیفەتە

---

[1] دەتوانین لە جێگەی پێشوو و دواوە (من بين يديه ومن خلفه) گوزارەی "ئێستا و داهاتوو" بەکاربهێنین ـ وەرگێڕ.

زاتییەکانیەوە ـ دەخوازێت و شایەتی دەدات ـ بۆ کەسێك تێڕامانی تێدا بکات ـ ئەو بە حەق پێغەمبەری خودایە.

ئەو لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە کەسێکی نەخوێندەوار بوو.

﴿ فَـَٔامِنُواْ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِ ٱلنَّبِيِّ ٱلۡأُمِّيِّ ﴾ (الأعراف: ١٥٨). واتە: (جا کەوابوو باوەڕی پتەو بهێنن بەو خوایە و بەپێغەمبەرەکەی، کە هەواڵدەرێکی نەخوێندەوارە).

ئەو لە ژینگەیەکی نەخوێندەواری ڕەشۆکی سارانشیندا پەروەردە بوو بوو: ﴿ هُوَ ٱلَّذِي بَعَثَ فِي ٱلۡأُمِّيِّـۧنَ رَسُولٗا مِّنۡهُمۡ يَتۡلُواْ عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبۡلُ لَفِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٖ ﴾ (الجمعة: ٢). واتە: (هەر ئەو زاتەیە لەنێو خەڵکێکی نەخوێندەواردا پێغەمبەرێکی لە خۆیان ڕەوانە کرد، ئایەتەکانی قورئانەکەی ئەویان بەسەردا دەخوێنێتەوە و دڵ و دەروون و ڕواڵەت و ئاشکرا و نادیاریان پوختە دەکات، فێری قورئان و دانایی و شەریعەتیان دەکات، بەڕاستی ئەوانە پێشتر لە گومڕایی و سەرلێشێواویەکی ئاشکرادا گیریان خواردبوو)

لە ڕێسا و یاسا زانراوەکان ـ وەك ئیمام محەممەد عەبدە دەڵێت ـ ئەوەیە: منداڵێکی بێ باوکی هەژاری نەخوێندەواری وەك محەممەد (دروودی خوای لەسەر) نەفسی نەقش بگرێت بەوەی بینیویەتی لە سەرەتای گەشەسەندنیەوە و تا تەمەنی پیری و عەقڵی کاریگەر ببێت بەوەی بیستوویەتی لەوانەی تێکەڵیان دەبێت، بەتایبەت ئەگەر لە نزیکان و خزمانی خۆی و ئەهلی هۆزەکەی بێت، کتێبێك نەبێت ڕێگەی پێ نیشان بدات و مامۆستایەك نەبێت ئاگاداری بکاتەوە و پشتیوانێك نەبێت کە بڕیارێکی دا پشتیوانی بکات، ئەگەر گوزەرکردنی یاسا و ڕێساکانی بەسەردا جاری بوایە، ئەوا لەسەر بیروباوەڕی ئەوان پەروەردە دەبوو و ڕێگەکانی ئەوانی دەگرتە بەر تا دەگەیشتە ئاستی پیاوان، ئەوکات بۆ بیر و وردبوونەوە بوارێك هەبوو تا بگەڕێتەوە سەر سەرپێچیکردن لێیان، ئەگەر بەڵگەیەکی بۆ ڕاست ببێتەوە لەسەر پێچەوانەی گومڕایی ئەوان، وەك هەندێ لەوانەی سەردەمی ئەو (دروودی

خوای لەسەر) ئەنجامیان دا، بەڵام کارەکە لەسـەر یاسا و ڕێسـاکان جـاری نـەبوو، بەڵکو لە سەرەتای تەمەنیەوە بتپەرستی لا ناشیرین بـوو، بۆیـە پـاکێتی بیروبـاوەڕ بەزوویی ڕووی لێ کرد، وەك چۆن جوانی ڕەوشت و ئاکار دەستپێشخەربوو بۆی.[1]

بۆیە خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ وَمَا كُنتَ تَتْلُواْ مِن قَبْلِهِۦ مِن كِتَٰبٍ وَلَا تَخُطُّهُۥ بِيَمِينِكَ إِذًا لَّٱرْتَابَ ٱلْمُبْطِلُونَ ﴾

(العنكبوت: ٤٨). واتە: (تۆ ئەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) پێش ناردنی ئەم قورئانە هیچ کتێبێکت نەدەخوێندەوە، بە دەستی خۆیشت هیچ شتێکت نەنووسیووە، خۆ ئەگەر شتێکی وات ئەنجام بدایە، لەو کاتەدا نەفام و دەم بەتاڵەکان دنیایان پڕ لە شك و گومان، دەکرد).

کام بورهان لەسەر پێغەمبەرایەتی ئـەو لـەم بورهانـە مـەزنترە، نەخوێنـدەوارێك هەسـتاوە بـانگی خوێنـدەواران دەکـات بـۆ تێگەیشـتنی ئـەوەی دەینووسـن و دەیخوێننـەوە، دوور لـە قوتابخانـەکانی زانسـت هـاوار، لـە زانایـان دەکـات بـۆ پاڵفتەکردنی ئەوەی دەیزانن، لە دووری سەرچـاوەکانی عیرفانـەوە هـات و عاریفـان ڕێنمـوونی دەکـات، لـەنێو کۆمـەڵێکی وەهمـدار پـەروەردە بـوو و ڕاسـتبووەوە بـۆ ڕاستکردنەوەی خواری حەکیمان، نامۆ لەنێو نزیکترین گەل لە سادەیی سروشـت و دووری لـە تێگەیشـتنی سیسـتمی بوونـەوەر و وردبوونـەوە لـە یاسـا و ڕێسـا داهێنراوەکانی، لە هەموو ئەمانەوە هات و دەستی کرد بـە بڕیـاردان لـە بنـەماکانی شـەریعەت بـۆ هـەموو جیهـان و ڕەنگڕێـژی دەکـرد بـۆ ڕێگەیـەك لـە بەختـەوەری ڕێبوارانی تیاناچن و وازهێنەران لێی ڕزگاریان نابێت.

ئەم گوتارە گەرم و گەشە چییە؟ ئەم بەڵگە جڵەوکارە چییە؟ ئەم کەسـە تـەنها مرۆڤێك بـوو، وەحـی بـۆ ڕەوانـە کرابـوو، پێغەمبـەرێك بـوو ڕاسـتیتی پێغەمبـەرانی دیکەی دەردەخست... لە قەناعەت پێ هێنان لە پەیامەکەیدا شتێکی نەهێنا بینین

---

[1] الإمام محمد عبده، رسالة التوحيد، ص١١٩، ١٢٠.

بێئاگا بکات و هەستەکان سەرگەردان و چەشەکان سەرسام، بەڵکو داوای لە هەموو هێزێك کرد بە کارکردن لەوەی بۆی ئامادە کراوە و عەقڵی بە گوتار تایبەت کرد و بڕیاری هەڵە و ڕاستی بۆ ئەو گێڕایەوە.[1]

لە ڕووی سیفەتە زاتییەکانی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و جوانی و باشی خەسڵەت و ڕاستگۆییەکەی، ئەو کەسێك بوو بەدرێژایی ٤٠ساڵ جێی متمانە، بۆیە لەسەر ناوبردنی بە (الصادق الأمين ـ ڕاستگۆی بەمتمانە) کۆدەنگیان هەبوو، ئەو ئەگەر هەواڵی پێدابان کۆمەڵێك سوار لەودیو دۆڵ و چیاکەوە دەدا بەسەریاندا باوەڕیان پێ دەکرد، چونکە درۆیان لێ نەبینیبوو، بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) دەمکوتی دژیەکی ئەوان دەکات و دەفەرموێت: ﴿أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنكِرُونَ﴾ (المؤمنون: ٦٩). واتە: (یان ئەوەیە پێغەمبەرەکەیان نەناسیووەو ئەوە بۆتە هۆی ئەوەی بڕوا بە پەیامەکەی نەکەن و دژی بوەستن!!).

ئەوان لە قووڵایی دەروونیاندا پێغەمبەریان بە درۆزن نەدەزانی، بەڵام ملیان بە ئایەتەکانی خودا (سبحانه وتعالى) نەدەدا، بۆیە دەفەرموێت: ﴿فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَٰكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾ (الأنعام: ٣٣). واتە: (ژیانی دنیا جگە لە یاری و گەمە و گاڵتەیەکی کەم نەبێت هیچی دیکە نییە، بێگومان ماڵی دوایی چاکترە بۆ ئەوانەی کە پارێزکاری و خواناسی دەکەن، ئایا ئەوە عەقڵ و ژیریتان بۆ ناخەنەکار و ژیر نابن؟).

هەروەها عەقڵ ـ کە دژی شێتییە ـ ئەو کۆڵەکەیە قورئان لە بەرگری لە پێغەمبەر شانی لەسەر دادەدا، کاتێك پێیان دەفەرموێت: ئەوە هاوەڵەکەتان محەممەد (دروودی خوای لەسەر) لەنێو ئێوەدا گەورە بوو و بەر لە بانگەواز لەگەڵی ژیان و هەرگیز شێتێتیتان لێ نەبینیوە، بەڵکو لە ڕووی عەقڵەوە پارسەنگدارترین کەسی

---

[1] الإمام محمد عبده، سەرچاوەی پێشوو، ص١٢٣، ١٢٤.

قورەیش بوو و خاوەنی دروستترین ڕا و بۆچوون بـوو، بۆیـە قورئـان داوای لێکـردن بیر لە پارسەنگی عەقڵی ئەو بکەنەوە بەرلەوەی بە شێتێتی تۆمەتباری بکەن، خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿قُلۡ إِنَّمَآ أَعِظُكُم بِوَٰحِدَةٍۖ أَن تَقُومُواْ لِلَّهِ مَثۡنَىٰ وَفُرَٰدَىٰ ثُمَّ تَتَفَكَّرُواْۚ مَا بِصَاحِبِكُم مِّن جِنَّةٍۚ إِنۡ هُوَ إِلَّا نَذِيرٞ لَّكُم بَيۡنَ يَدَيۡ عَذَابٖ شَدِيدٖ﴾ (سبأ: ٤٦). واتە: (بڵێ: من یـەك ئامۆژگاری ئێوە دەکەم، کە بۆ خواو لەبەر خوا، دوو قوڵی و بەتـەنهایی، دانیشـن و بیر بکەنەوە ئەم هاوەڵەی ئێـوە (محەممـەد (دروودی خـوای لەسـەر بێـت))، شـێت نییـە، بـەڵکو ئـەو تـەنها ترسـێنەری ئێوەیـە پـێش ئـەوەی سـزایەکی سـەخت ڕووبەڕووتان ببێت..).

هــەروەها دەفــەرموێت: ﴿ أَوَلَمۡ يَتَفَكَّرُواْۗ مَا بِصَاحِبِهِم مِّن جِنَّةٍۚ إِنۡ هُوَ إِلَّا نَذِيرٞ مُّبِينٌ ﴾ (الأعراف: ١٨٤). واتە: (باشە، ئەوە بیریان نەکردووەتەوە کە ئـەو هاوەڵـەیان هـیچ نیشانەیەکی شێتی پێوە نییە، بەڵکو ئەو هیچ شتێك نییـە جگـە بێدارکەرەوەیـەکی ئاشکرا نەبێت)

باری سێیەم: بەراوردی بابەتیانە لە نێوان ئەوەی بۆ سەر محەممەد (دروودی خوای لەسەر) دابەزیوە و ئەوەی بۆ سەر پێغەمبەرانی پێشوو دابەزیوە:

قورئانی پیرۆز عەقڵی ئەهلی کیتابی ئاڕاستە کـردووە بـۆ بـەکارهێنانی میتـۆدی عەقڵی لە بەراوردی بابەتیانەی نێوان ئـەوەی لایـان نووسـراوە و ئـەوەی محەممـەد (دروودی خوای لەسەر) بانگی بۆ دەکات.

پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) هەمیشە رایدەگەیاند ئەو پێغەمبـەری خودایـە و وەحی بۆ ڕەوانە کراوە، وەك چۆن بۆ پێغەمبەرانی پێشووش ڕەوانە کرا.

﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ وَأَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِيمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَعِيسَىٰ وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَٰرُونَ وَسُلَيۡمَٰنَۚ

وَءَاتَيۡنَا دَاوُۥدَ زَبُورٗا ﴿١٦٣﴾ وَرُسُلٗا قَدۡ قَصَصۡنَٰهُمۡ عَلَيۡكَ مِن قَبۡلُ وَرُسُلٗا لَّمۡ نَقۡصُصۡهُمۡ عَلَيۡكَۚ وَكَلَّمَ ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكۡلِيمٗا ﴿١٦٤﴾ رُّسُلٗا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةُۢ بَعۡدَ ٱلرُّسُلِۚ وَكَانَ ٱللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمٗا ﴾ (النساء: ١٦٣ — ١٦٥). واتە: (بەڕاستی ئێمە نیگامان بۆ تۆ ناردووە هەر وەکو چۆن نیگامان بۆ نوح و پێغەمبەرانی دوای ئەو ناردووە، هەروەها نیگامان ناردووە بۆ ئیبراهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و لە کوڕانی یەعقوب و عیسا و ئەیوب و یونس و هاروون و سولەیمان، زەبوریشمان بە داود بەخشیوە. بێگومان بەسەرهاتی هەندێك لە پێغەمبەرانمان بۆ گێڕاویتەوە، بەسەرهاتی هەندێکی دیکەیشمان بۆ نەگێڕاویتەوە، بەڕاستی خوای گەورە خۆی لەگەڵ موسادا گفتوگۆی یەکسەری و ڕاستەوخۆی ئەنجامداوە).

پاشان قورئان فەرمانی پێکردوون باوەڕ بە هەموو پێغەمبەران بهێنن و دانبنێن بەوەدا هەموو کتێبە دابەزێنراوەکان لای خوداوە هاتوون و نەهییان لێ دەکات جیاوازی بخەنە نێوان هیچ کام لە پێغەمبەران.

﴿ قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَمَآ أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَآ أُوتِيَ ٱلنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمۡ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ وَنَحۡنُ لَهُۥ مُسۡلِمُونَ ﴾ (البقرة: ١٣٦). واتە: (بڵێن: ئێمە باوەڕمان بە خوا هێناوەو بەو قورئانەش کە دابەزیوە بۆمان و بەوەش کە دابەزیوە بۆ ئیبراهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و نەوەکانی یەعقوب، هەروەها بەو پەیامەی کە لە لایەن پەروەردگاریانەوە بۆ موسا و عیسا هاتووە و بەو پەیامانەی کە بۆ پێغەمبەران بەگشتی ڕەوانە کراوە و ئێمە جیاوازی ناکەین لە نێوان هیچ کام لەو پێغەمبەرانەدا، ئێمە هەموومان تەنها ملکەچی فەرمانی پەروەردگارین).

هەروەها قورئانی پیرۆز قسە لەگەڵ عەقڵی ئەهلی کیتابدا دەکات بۆ ئەوەی بیانخاتە بەردەم ئەو دژییەکییەی ئەوان تێیکەوتوون کاتێك باوەڕیان نەهێنا بەوەی

محەممەد (دروودی خوای لەسەر) هێناویەتی و کتێبە ئاسمانیەکانی پێشوو بە ڕاست دەگێڕێت.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُوا۟ بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ قَالُوا۟ نُؤْمِنُ بِمَآ أُنزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَآءَهُۥ وَهُوَ ٱلْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ ﴾(البقرة: ٩١). واتە: (کاتێك پێیان دەوترێت باوەڕ بهێنن بەوەی کە لە لایەن خواوە ڕەوانە کراوە، دەڵێن: ئێمە تەنها باوەڕمان بەوە هەیە کە بۆ ئێمە ڕەوانە کراوە و باوەڕ ناهێنن بە هەموو ئەوانەی کە دوای (تەورات) هاتوون، وەکو (ئینجیل و قورئان)، لەکاتێکدا کە هەر ئەو قورئانە حەق و ڕاستییە و بەڕاستدانەری ئەوانیشە، پێیان بڵێ: ئەی کەواتە بۆچی پێشتر پێغەمبەرەکانی خواتان دەکوشت، ئەگەر ئێوە ئیماندارن بە تەورات؟!).

ئەگەر ئەم هەڵوێستەمان خستە نێو چوارچێوە (شێوە)ی پێوانەی مەنتقی، بەم جۆرە دەبێت:

ئەوان دەڵێن ئەوەی لە لایانە حەقە. ئەوەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر) هێناویەتی ئەوەی لە لای ئەوان بەڕاست دەگێڕێت. کەوابوو ئەوەی محەممەد هێناویەتی حەقە.

بۆیە ئەنجامی لۆژیکی ئەوەیە قبووڵی بکەن، ئەوەی محەممەد هێناویەتی پشتگیری ئەو حەقە دەکات لای ئەوانە و پێداگری لێ دەکات، بەڵام ئەوان ئەو کارەیان نەکرد، بۆیە بەربوونەوە بۆ نێو دژیەکی، چونکە ئەو کەسەی باوەڕی بە حەقێك هەبێت و نەرێی ئەوە بکات پێداگری لەسەر ئەو حەقە دەکات، ئەو کەسە خۆی دژ بە خۆیەتی (خۆی بەدرۆدەخاتەوە).

لێرەوە دەبینین، قورئانی پیرۆز بانگی ئەهلی کیتاب دەکات بۆ تێڕامان لە قورئان، ئایا شتێکی هێناوە لە بناغە و بنچینەدا جیاواز بێت لەوەی پەیامەکانی پێشوو هێنایان.

خـودا (سـبحانه وتعـالى) دەفــەرموێت: ﴿ أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا۟ ٱلْقَوْلَ أَمْ جَآءَهُم مَّا لَمْ يَأْتِ ءَابَآءَهُمُ ٱلْأَوَّلِينَ ﴾ (المؤمنـون: ٦٨). واتـە: (ئایـا ئـەم گوفتارەیـان لێكنەداوەتـەوە، یـاخود وادەزانن ئەم بەرنامەیەی كە بۆ ئەوان ڕەوانە كراوە بۆ باووباپیرانی دێرینیان ڕەوانە نەكراوە؟!).

بناغە و بنچینەكانی ئایین یەك شتن و جیاوازیان تێدا نییە.

﴿ شَرَعَ لَكُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ نُوحًا وَٱلَّذِىٓ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِۦٓ إِبْرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓ ۖ أَنْ أَقِيمُوا۟ ٱلدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا۟ فِيهِ ﴾ (الشورى: ١٣). واتە: (ڕێبازی ئایین و بەرنامەی ژیانی بۆ داناون، ئەوەی كە فەرمانی پێكردووە بە ـ نوح ـ، هەر بەو شێوەیە قورئانیشی بۆ تۆ ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت) وەحی و نیگا كردووە و بە ئیبراهیم و موسا و عیسایشمان ڕاگەیاندووە كە ڕێبازی ئایین و یەكخواناسی بەرنەدەن و لەسەری پایەدار بن).

محەممـەد (دروودی خـوای لەسـەر) پێغەمبەرێكـە و لـە لای خـوداوە بـە دوایـین پەیام و كۆتاهێن بە پەیامەكانی پێشوو ڕەوانـە كـراوە، ئـەوەش ئەوەیـە پێغەمبـەر (دروودی خــوای لەســەر) لــەم فەرموودەیــدا گوزارشــتی لێــداوە و دەفــەرموێت: ((نموونەی من و پێغەمبەرانی پێش من وەك پیاوێك وایە بینایـەكی دروسـتكردووە، بیناكەی جوان و باش كردووە، جگە لە شوێنی خشتێك لە گۆشەیەكدا، خـەڵكی بـە دەوری خانووەكـەدا دەسـوڕێنەوە و پێـی سەرسـامن و دەڵـێن: بـۆ ئـەم خشـتە دانەنراوە؟ فەرمووی: من ئەو خشتەم و من كۆتا كەسم لە پێغەمبەران)).[1]

لەوەی ڕابوورد بۆمان ڕۆشن دەبێتەوە:

[1] رواه البخاري في باب خاتم النبيين، انظر أيضا شرح الطحاوية، ص١٩.

١ ـ قورئانی پیرۆز تەنها بە زمانی عەقڵ گفتوگۆ لەگەڵ خەڵکی دەکات، ئەو ئاماژەی بە زۆرێك لە بەڵگەی عەقڵی و مێژوویی و خودی (ذاتي) بۆ سەلماندنی ڕاستگۆیی پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر)، کردووە.

٢ ـ قورئان تەنها بانگ بۆ وردبوونەوەی عەقڵی ناکات، بەڵکو فەرمانی پێ دەکات و لەسەر بەرهەڵستکاران بە پێوستکردن پێویستی دەکات، بۆ ئەوەی قەناعەت پێ هێنانەکە تێر و تەواو بێت و بەڵگەکە لە خودی خۆیاندا بێت.

٣ ـ هەرکات قورئان بەڵگەیەك دەهێنێت، هاوملی دەکات بە بەڵگەی ڕاستیتی خۆی، چونکە قورئان تەنها کتێبێکە خۆی خۆی دەسەلمێنێت و یەکەمجار پێکۆڵی (تحدی) دەکات، پاشان بانگ بۆ ئیمان دەکات، ئەو بە پرسەکانی خۆی قورئان ناسەپێنێت، بەڵکو یەکەمجار لە شوێنکەوتووانی داوا دەکات لێی تێبگەن و بیژنەون، بۆیە ئایەتەکانی هاتوون ئەوانە دەدوێنن (یعقلون ـ دەژنەون) و (یتفکرون ـ بیردەکەنەوە) و (یتدبرون ـ تێڕادەمێنن)، تا دوایین ئەرکی عەقڵی کە زانایان دەیزانن.

چوارەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵی لە سەلماندنی زیندووبوونەوە و سزا و پاداشت:

زیندووبوونەوە و پاداشت و سزا، پایەیەکی گرنگە لە پایەکانی ئیمان، تەنها بە یەقین لەو بیروباوەڕەدا ـ یەقینێك شکی تێدا نەبێت و وەهمی پێ تێکەڵ نەبێت ـ ئیمانی کەسی مسوڵمان ڕاست و دروست دەبێت و بیروباوەڕەکەی دێتە ڕاستە.

قورئانی پیرۆز ئەو شوبهانەی تۆمار کردووە دەربارەی ڕەدکردنەوەی زیندووبوونەوە هاتوون و سوورە لەسەر بەرپەرچدانەوەیان بە لۆژیکێك عەقڵ لێیان دڵنیادەبێتەوە و هەموو نەفسی مرۆیی بۆ لایان ئارامییان هەیە، ئەوەش بریتییە لە مەنتقی فیترەت و تێڕامان و وردبوونەوە و بەرچاوڕوونی، بۆ ئەوەی ئارامی و

دڵنیابوونەوەکە لەسەر ڕۆژگارێکی دیاریکراو نەوەستێت، یان پەیوەست نەبێت بە شوێن و حاڵێکی تایبەت کە بۆ هەموو مرۆڤێك فەراهەم نابێت.

ئەمانە بریتین لە شوبهەی نەرێکارانی زیندووبوونەوە، وەك لە قورئاندا هاتوون. خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ وَقَالُوٓاْ أَءِذَا كُنَّا عِظَٰمٗا وَرُفَٰتًا أَءِنَّا لَمَبۡعُوثُونَ خَلۡقٗا جَدِيدٗا ﴾ (الإسراء: ٤٩). واتە: (ئەوانە بە سەرسامیەوە دەڵێن: باشە ئەگەر بووینە ئێسکی ڕزیوو، پرتوکاو، ئەوە سەرلەنوێ زیندوو دەکرێینەوە؟!).

﴿ قَالُوٓاْ أَءِذَا مِتۡنَا وَكُنَّا تُرَابٗا وَعِظَٰمًا أَءِنَّا لَمَبۡعُوثُونَ ﴾ (المؤمنون: ٨٢). واتە: (دەڵێن: باشە، ئەگەر مردین و بووینە خاك و خۆڵ و ئێسك، ئایا ئێمە دووبارە زیندوو دەکرێینەوە؟!).

﴿ وَقَالُوٓاْ أَءِذَا ضَلَلۡنَا فِي ٱلۡأَرۡضِ أَءِنَّا لَفِي خَلۡقٖ جَدِيدِۭۚ بَلۡ هُم بِلِقَآءِ رَبِّهِمۡ كَٰفِرُونَ ﴾ (السجدة: ١٠). واتە: (خوانەناسان دەیانوت: ئایە ئەگەر مردین و بزر بووین لە توێی خاکی زەویدا، ئایا جارێکی دیکە سەرلەنوێ دروست دەکرێینەوە؟! نەخێر ون نابن!، بەڵکو ئەوانە بێ باوەڕن...).

﴿ وَإِن تَعۡجَبۡ فَعَجَبٞ قَوۡلُهُمۡ أَءِذَا كُنَّا تُرَٰبًا أَءِنَّا لَفِي خَلۡقٖ جَدِيدٍ ﴾(الرعد: ٥). واتە: (خۆ ئەگەر تۆ بە شتێك سەرسام بیت و پێت سەیر بێت، ئەوە قسەی بێباوەڕان جێگەی سەرسامییە کە دەڵێن: ئایا کاتێك بووینەوە بە خاك و خۆڵ، سەرلەنوێ زیندوو دەکرێینەوەو دروست دەبینەوە؟). ئەمانە و زۆرێکی دیکە لە ئایەت.[1]

لەو ئایەتانەی پێشووەوە دەبینین شوبهەی نەرێکاران تەنها لەسەر سەرسوڕمان و بەدوورزانین شان دادەدات، ئەوەش لەبەر دژواری پەیپبردنیان بە ڕوودانی

[1] النمل/٦٧، الإسراء/٩٨، الجاثية/ ٢٤ ـ ٣٢، ق/٢،٣، الواقعة/٤٧ ـ ٤٨، المطففين/٤، التغابن/٧، الملك/٢٥، القيامة/٥ ـ ٦، النازعات/١ ـ ١٢.

زیندووبوونـەوە، بـەڵام قورئـانی پـیرۆز عـەقڵی ئاڕاسـتە کـردووە بـۆ لای چـۆنێتی قەناعەت پێ هێنان، لەوێشەوە باوەڕهێنان بەو ڕاستەقینە پەنهانیـە، هـەر ئـەوەش بە ڕێنموونیکردنی عەقڵ بۆ لای بەڵگەهێنانەوە لەسەری بە چەند شتێك.. لەوانە:

١ ـ بەڵگەهێنانەوە بە دروستکردنی یەکەم لەسەر دروستکردنی دووەم:

ئەم بەڵگەهێنانەوە لەم ئایەتەدا ئاماژەی پێ دەکرێت:

﴿ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَاۖ قُلِ ٱلَّذِى فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍۚ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هُوَۖ قُلْ عَسَىٰٓ أَن يَكُونَ قَرِيبًا ﴾ (الإسراء: ٥١). واتە: (ئەوسا ئەوانە دەڵێن: دەی باشە، کێ زیندوومان دەکاتەوە؟ بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەمجار بەدیهێناون، ئەوسا سەریان شۆڕ دەکەنەوە بۆ لات و سەر بادەدەن و دەڵێن: ئەوە کەی زیندوو دەکرێینەوە؟).

بەڵگەنەویستە ئەو کەسەی توانای بەسەر دروسـتکردنی یەکەمـدا هەیـە، توانـای بەسـەر دووبارەکردنـەوەدا، هەیـە، چـونکە دووبارکردنـەوە (الإعـادة)، بریتییـە لـە گێڕانەوە (المعاد)، گێڕانەوەش بریتییە لە هەمان دروستکراوی یەکەمجار".[1]

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ﴾(الأنبيـاء: ١٠٤). واتـە: (هـەروەك چـۆن لـە سەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێ دەکەینەوە).

بۆیە قورئانی پیرۆز دروستکردنی یەکەم بیری مرۆڤ دەخاتەوە بۆ ئـەوەی ببێتـە بەڵگە لەسەر دروستکردنەوەی دووەم.

---

[1] أبو الحجاج يوسف المكلاني، كتاب لباب العقول في الرد على الفلاسفة في علم الأصول، تحقيق: د.فوقية حسين محمود، ط١، ص٣٨٢.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِن كُنتُمۡ فِي رَيۡبٖ مِّنَ ٱلۡبَعۡثِ فَإِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن تُرَابٖ ثُمَّ مِن نُّطۡفَةٖ ثُمَّ مِنۡ عَلَقَةٖ ثُمَّ مِن مُّضۡغَةٖ مُّخَلَّقَةٖ وَغَيۡرِ مُخَلَّقَةٖ ﴾ (الحج: ٥). واتە: (ئەی خەڵكینە، ئەگەر ئێوە گومانتان لە زیندووبوونەوە هەیە، ئەوە چاك بزانن كە ئێمە سەرەتا ئێوەمان لە خاك و خۆڵ دروستكردووە، لەوەودوا (نەوەكان) لە نوتفەیەك (پەیدا بوون)، پاشان نوتفەش دەبێتە خۆهەڵواسەرێك لەنێو منداڵداندا، لەوەودوا دەبێتە گۆشتپارەیەكی تەواو و سەر و سیمادار، یان ناتەواو).

سایەی ئایەتەكە وەك فەخری ڕازی دەڵێت بەم جۆرەیە: ئەگەر لە زیندووبوونەوە لە شك و گوماندان ئەوا ئێمە هەواڵمان پێداون ئێوەمان لەوە و لەوە دروستكردووە، بۆ ئەوەی بە جۆرێك بۆتان ڕۆشنبكەینەوە و ئەو شك و گومانەتان دەربارەی زیندووبوونەوە بڕەوێتەوە، كەسێك تواناى بەسەر دروستكردنی یەكەم هەبێت، چۆن دەستەوسانە لە دووبارەكردنەوە؟!.[1]

بۆیە خودا (سبحانە وتعالى) فەرمانی بە وردبوونەوە لە چۆنێتی سەرەتای دروستكردنی مرۆڤ كردووە، بۆ ئەوەی بەڵگەی لەسەر زیندووكردنەوە پێ بهێنێتەوە و دەفەرموێت: ﴿ قُلۡ سِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱنظُرُواْ كَيۡفَ بَدَأَ ٱلۡخَلۡقَۚ ثُمَّ ٱللَّهُ يُنشِئُ ٱلنَّشۡأَةَ ٱلۡأٓخِرَةَۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ﴾ (العنكبوت: ٢٠). واتە: ((ئەی پێغەمبەر(درودی خوای لەسەر بێت) پێیان بڵێ: با بگەڕێن بە زەویدا، تەماشا بكەن و سەرنج بدەن چۆن ئەو زاتە دروستكراوانی بەدیهێناوە، لەوەودواش هەر خوا سەرلەنوێ بەرپایان دەكاتەوە، بەڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێكدا هەیە).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلٗا وَنَسِيَ خَلۡقَهُۥ ﴾ (یس: ٧٨). واتە: (نموونەی لاوازی و بێدەسەڵاتی بۆ ئێمە هێناوەتەوە و بەدیهاتنی خۆی لەبیر كردووە)، لەو بەشەی ئایەتەكە (نسي خلقه - دروستكردنی خۆی لەبیرچوو) بیرهێنانەوەیە بە

---

[1] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج٢٣، ص٩، ١٠.

دروستکردنی یەکەم و بە وەڵامێکی تێر و تەواو لەسەر دووبارەکردنەوە دادەنرێت، بەڵام خودا (سبحانە وتعالی) پێداگری زۆرتر لە بەڵگە و زیادە چەسپاندن دەخاتەڕوو، دەفەرموێت: ﴿ قَالَ مَن يُحۡيِ ٱلۡعِظَٰمَ وَهِيَ رَمِيمٞ ٧٨ قُلۡ يُحۡيِيهَا ٱلَّذِيٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٖۖ ﴾(یس: ٧٨ – ٧٩). واتە: (دەیوت: کێ ئەم ئێسکانە زیندوو دەکاتەوە لە کاتێکدا کە ڕزیوو، پروکاون؟! پێیان بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەمجار دروستی کرد، هەر ئەویش زیندووی دەکاتەوە).

بۆیە خودا (سبحانە وتعالی) بەزەیی بە حاڵی نەرێکاراندا دێتەوە، چونکە دروستکردنی یەکەمجاری خۆیان لەبیر کرد و سەرنجی ئەم سەرسوڕهێنەی واقیعی خۆیان نەدا، ئەگەر تەماشایان بکردبایە و تێڕامانیان تیابکردبا بە کەمترین سەرسوڕمان سەریان سوڕ لە دروستکردنێکی سەرلەنوێ، نەدەما.

﴿ أَوَلَا يَذۡكُرُ ٱلۡإِنسَٰنُ أَنَّا خَلَقۡنَٰهُ مِن قَبۡلُ وَلَمۡ يَكُ شَيۡـٔٗا ﴾ (مریم: ٦٧). واتە: (باشە ئاخر ئادەمیزاد بۆ ئەوە یاد ناکات بەڕاستی ئێمە پێشتر دروستمان کرد، هەر هیچ نەبوو؟).

﴿ وَلَقَدۡ عَلِمۡتُمُ ٱلنَّشۡأَةَ ٱلۡأُولَىٰ فَلَوۡلَا تَذَكَّرُونَ ﴾ (الواقعة: ٦٢). واتە: (سوێند بەخوا خۆ ئەوەتە بوونی سەرەتا و یەکەم جارتان زانیوەو بەچاوی خۆتان بینیووتانە چۆن پەیدادەبن، کەواتە، بۆچی یاداوەری وەرناگرن و بیر ناکەنەوە؟!).

"هەموو ژیرمەندێك بە زەرووڕەت دەزانێت، هەر کەس توانای بەسەر ئەمەدا هەبێت توانای بەسەر ئەوەشدا هەیە و لە دروستکردنی یەکەم ساناتر و ئاسانترە، ئەوەش پڕاوپڕ بەپێی پێوەرە مرۆییەکان، چونکە هیچ شتێك لەسەر خودا(عز وجل) گرانتر و سووکتر نییە.

﴿ وَهُوَ ٱلَّذِى يَبۡدَؤُاْ ٱلۡخَلۡقَ ثُمَّ يُعِيدُهُۥ وَهُوَ أَهۡوَنُ عَلَيۡهِ ﴾ (الروم: ٢٧). واتە: (هەر ئەو زاتە لە سەرەتاوە بەدیهێنراوەكان بەدیدەهێنێت، پاشان بە جۆرێكی دیكە دروستیان دەكاتەوە، ئەو كارەش بۆ خوا ئاسانە).

بۆیە كەندی (٢٥٣ك مردووە) دەڵێت: كۆكردنەوەی پەرش و بڵاو ئاسانترە لە بەدیهێنانی شتێك بوونی نەبووە، هەر بەو جۆرە ئاسانترە لە داهێنانی، بەڵام لای باری تەعالا یەك شتن، نە گرانتر و نە ئاسانتر، ئەو هێزەی داهێنانی كردووە، دەتوانێت ئەو شتەی پەرش و بڵاو بووە ڕێكیبخاتەوە (دروست بكاتەوە).[1]

قورئانی پیرۆز قسە لەگەڵ ئەو نەرێكارانەدا دەكات "بە جۆرێك لە بەڵگەهێنانەوەی ڕاستەوخۆ، ئەوەش مادام ئێوە ڕادەستی ئەوە بوون یەكەمجار خودا مرۆڤی دروستكردووە، ئەوا دژیەكییە كە خۆتان ڕادەست ناكەن بەوەی بەتوانایە لەسەر دروستكردنەوە بۆ جارێكی دیكە، ناكرێت خودا لە یەككاتدا دروستكەر بێت و دروستكەریش نەبێت".[2]

هەموو ئەمانە گوتارێكی ڕاشكاون بۆ عەقڵ.

٢ ـ بەڵگەهێنانەوە بە زیندووكردنەوەی زەوی مردوو:

ئەم بەڵگەهێنانەوە لەم ئایەتەدا دەردەكەوێت:

﴿ وَمِنۡ ءَايَٰتِهِۦٓ أَنَّكَ تَرَى ٱلۡأَرۡضَ خَٰشِعَةً فَإِذَآ أَنزَلۡنَا عَلَيۡهَا ٱلۡمَآءَ ٱهۡتَزَّتۡ وَرَبَتۡۚ إِنَّ ٱلَّذِىٓ أَحۡيَاهَا لَمُحۡىِ ٱلۡمَوۡتَىٰٓۚ إِنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَىۡءٍ قَدِيرٌ ﴾ (فصلت: ٣٩). واتە: (لە بەڵگە و نیشانەكانی خوا ئەوەیە كە دەبینیت زەوی كش و ماتە، جا كاتێك باران بەسەریدا دەبارێنین دەخرۆشێت و گەشە و نەش و نما دەكات، چونكە بەڕاستی ئەو زاتەی كە زەوی

---

[1] رسائل الكندي الفلسفية، تحقيق د. محمد عبدالهادي أبو ريدة، هامش ص٣٧٤.

[2] د.أبو الوفا التفتازاني، الإنسان والكون والإسلام، دار الثقافة للطباعة، ص٣٣.

زیندوو کردەوە، مردووانیش زیندوو دەکاتەوە، بێگومان ئەو خوایە دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

با عەقڵ وردببێتەوە و پەیی ببات بەو ئاماژەی ئایەتەکە ڕێنموونیمان دەکات بۆ سەری، کاتێك باس لە دەرکەوتنی ژیان لە زەوییەکی مردوودا دەکات، با عەقڵ ئەم دیاردە بینراوە بەرهەستە ببەستێتەوە بە گونجاوی وێناکردنی ڕوودانی زیندووبوونەوە.

ئەمە بەڵگە و بورهانێکە قورئان دەیخاتەڕوو بۆ ئەوەی عەقڵ بەئاگا بهێنێت و ڕێنموونی بۆ سەر پەردەلادانی هاوشێوەی نێوان ئەم دیاردە بەرهەستە لەگەڵ ئەمری خودایی، بکات.

ئەگەر زیندووکردنەوەی مردوو مەحاڵ بێت، زەوی، لەدوای مردنی ژیانی بۆ نەدەگەڕایەوە "ئەو کەسەی بەتوانایە لەسەر زیندووکردنەوە لەدوای مردنی، پێویستە بەتوانابێت لەسەر زیندووکردنەوەی جەستە لەدوای مردنی".[1]

ئەوەش لەم ئایەتانەدا دەبینین:

﴿ وَٱللَّهُ ٱلَّذِىٓ أَرۡسَلَ ٱلرِّيَٰحَ فَتُثِيرُ سَحَابٗا فَسُقۡنَٰهُ إِلَىٰ بَلَدٖ مَّيِّتٖ فَأَحۡيَيۡنَا بِهِ ٱلۡأَرۡضَ بَعۡدَ مَوۡتِهَاۚ كَذَٰلِكَ ٱلنُّشُورُ ﴾ (فاطر: ٩). واتە: (خوا ئەو زاتەیە کە بای ڕەحمەت دەنێرێت و هەڵمی دەریاکانی پێ دەگوێزێتەوە و دەیکاتە هەور، جا دەینێرین بۆ وڵاتێکی وشك و مردوو، دەفەرموێت: ئینجا ئەو زەویەمان پێ زیندوو کردەوە دوای ئەوەی کە مردبوو، زیندووکردنەوەی ئێوەش هەر بەو شێوەیە دەبێت).

﴿ وَهُوَ ٱلَّذِى يُرۡسِلُ ٱلرِّيَٰحَ بُشۡرَۢا بَيۡنَ يَدَىۡ رَحۡمَتِهِۦۖ حَتَّىٰٓ إِذَآ أَقَلَّتۡ سَحَابٗا ثِقَالٗا سُقۡنَٰهُ لِبَلَدٖ مَّيِّتٖ فَأَنزَلۡنَا بِهِ ٱلۡمَآءَ فَأَخۡرَجۡنَا بِهِۦ مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِۚ كَذَٰلِكَ نُخۡرِجُ ٱلۡمَوۡتَىٰ لَعَلَّكُمۡ

---

[1] الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج١٤، ص١٥٠.

تَذَكَّرُونَ ﴾ (الأعراف: ٥٧).[1] واتە: (هەر ئەو خوایەیە کە بای شەماڵ دەنێرێت لەکاتێکدا مژدەیە لەنێوان دوودەستی ڕەحمەتی پەروەردگاردا، هەتا وای لێدێت کە ئەو بایە هەوری سەنگین هەڵدەگرێت، ئەوسا دەینێرین بۆ ناوچە و وڵاتێکی مردوو، جا بەهۆی ئەو ئاوەوە، هەرچی بەروبوومە دەریدەهێنین، جا هەر ئابەو شێوەیە، مردووانیش لە ناخی زەوی دەردەهێنین و زیندوو دەکەینەوە، بۆ ئەوەی یاداوەری وەربگرن).

٣ ـ بەڵگەهێنانەوە بە دەرچوونی شت لە دژەکەی:

ئەو هۆزە بە دووریان زانی بگەڕێنەوە بۆ حاڵی مردن لەدوای ئەوەی بوون بە ئێسك و جەستەی ڕزیو، ئەو بارە سیفەتی دژە بە ژیان بەپێی ئاشکرا و ڕواڵەت، بەڵام قورئان عەقڵ بۆ لای "دەرچوونی شت لەو دژەی بەرهەمی هێناوە، ئاگادار دەکاتەوە".[2]

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:﴿ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُم مِّنَ ٱلشَّجَرِ ٱلْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَآ أَنتُم مِّنْهُ تُوقِدُونَ ﴾ (يس: ٨٠). واتە: (ئەو زاتەی کە لە درەختی سەوز ئاگرتان بۆ بەدیدەهێنێت، ئیتر ئێوە دایدەگرسێنن). ئاگر لەگەڵ گەرمی و وشکیدا لە داری سەوز پەیدا دەبێت لەگەڵ ساردی و تەڕی دارەکە.

ئەو کەسەی بەتوانایە لەسەر ئەوەی لە درەختی سەوز ئاگر دەربهێنێت لەپێشترە بە توانین لەسەر دروستکردنی گیاندار لە خاك و خۆڵ.

بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ فَالِقُ ٱلْحَبِّ وَٱلنَّوَىٰ ۖ يُخْرِجُ ٱلْحَىَّ مِنَ ٱلْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ ٱلْمَيِّتِ مِنَ ٱلْحَىِّ ۚ ذَٰلِكُمُ ٱللَّهُ ۖ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ ﴾ (الأنعام: ٩٥). واتە: (بەڕاستی خوا

---

[1] هەروەها ئەم ئایەتانەش: ق/٦ ـ ١١، يس/٣٣، الحج/٦٣، الحديد/١٧، الزخرف/١١.

[2] رسائل الكندي الفلسفية، ص٣٧٤.

لەتکەری دەنك و دانەوێڵەیە بۆ ئەوەی بپشکوێنێت و بڕوێت، زیندووش لە مردوو دەردەهێنێت، دەرهێنەری مردووشە لە زیندوو، ئا ئەوەیە خوای پەروەردگارتان، جا ئیتر بۆ کوێ لادەدرێن و بۆ کوێ وێڵ دەکرێن).

زیندوو و مردوو دژیەك و نەرێکاری یەکترن، خودا (سبحانه وتعالى) هەواڵی داوە ئەو شت لە دژەکەی دەردەهێنێت، وەك دەرهێنانی ڕووەکی سەوزی تەڕ لە تۆوی وشك، هەروەها جەستەی زیندوو لە نوتفە، ئەم نموونە بینراوە بەرهەستانە عەقڵ نەرێیان ناکات، ئیتر چۆن دەبێت بەدوور بزانرێت جەستەی زیندوو لە خاکی پواو بۆ جارێکی دیکە دەربهێنێت، مەبەستەکە ڕەدکردنەوەی بەدرۆزانینەکەیانە.

"بۆیە دوو دژ لە ڕێژەدا یەکسانن، وەك چۆن وەرچەرخانی یەکێك لە دوو دژەکە بۆ ئەوی دیکەیان بەدوورناگیرێت، کەوابوو پێویستە وەرچەرخانی دووەمیش بۆ یەکەم بەدوورنەگیرێت، وەك چۆن بەرهەمهاتنی مردوو لەدوای ژیان بەدوورناگیرێت کەوابوو پێویست دەبێت بەرهەمهاتنی ژیان لەدوای مردن بەدوورنەگیرێت".[(1)]

﴿ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ۖ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ (البقرە: ٢٨). واتە: (ئەوانەی پەیمانی خوا هەیانە، هەڵدەوەشێننەوە و پەیڕەوی ناکەن لەدوای بەهێز و پتەوبوونی، ئەو پەیوەندییانەش دەپسێنن کە خوا فەرمانی گەیاندنی داوە، لەزەویشدا تاوان و خراپە دەچێنن، ئا ئەوانە خۆیان زەرەرمەند و خەسارەتمەندن).

﴿ وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ﴾ (الحج: ٦٦). واتە: (هەر ئەو زاتە ژیانی پێبەخشیوون، لەوەودوا ئەو دەتانمرێنێت، پاشان زیندووتان دەکاتەوە).

---

(1) تفسير الفخر الرازي، ج١٣، ص٩٩، أيضا: ج١٧، ص١٩، ٢٠.

٤ ـ بەڵگەهێنانەوە بە گرانتر لەسەر ئاسانتر:

ئەوەش بریتییە لە بەڵگەهێنانەوە بە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی لەسەر گونجانی زیندووبوونەوە، چونکە دروستکردنیان گەورەتر و مەزنترە لە دروستکردنی مرۆڤ.

قورئانی پیرۆز وردبوونەوە و عەقڵ ڕێنموونی دەکات بۆ وەرگرتنی بەڵگە لەو کارە مەزنە بۆ ئەوەی شتێکی ئاسانتر و بچووکتری پێوانە بکرێتەسەر.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ذَٰلِكَ جَزَآؤُهُم بِأَنَّهُمْ كَفَرُواْ بِـَٔايَٰتِنَا وَقَالُوٓاْ أَءِذَا كُنَّا عِظَٰمًا وَرُفَٰتًا أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ۝٩٨ أَوَلَمْ يَرَوْاْ أَنَّ ٱللَّهَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَىٰٓ أَن يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَّا رَيْبَ فِيهِ﴾ (الإسراء: ٩٨ — ٩٩). واتە: (ئەو دۆزەخە پاداشتیانە، چونکە بەڕاستی ئەوانە بڕوایان بە ئایەت و فەرمانەکانی ئێمە نەبوو، دەشیانوت: باشە، ئایا ئەگەر ئێمە بووینە ئێسك و پرتووکاین، ئایا ئێمە بەڕاستی جارێکی دیکە سەرلەنوێ زیندوو دەکرێینەوە؟! ئایا ئەوانە نەیانبینیووە بەڕاستی ئەو خوایەی کە ئاسمانەکان و زەوی دروستکردووە بەتوانایە کە وەك ئەوان دروست بکات، دیارە کە ڕۆژ و کاتێکی تایبەتی دیاریکردووە کە هیچ گومانی تێدا نییە).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْاْ أَنَّ ٱللَّهَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَلَمْ يَعْىَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَٰدِرٍ عَلَىٰٓ أَن يُحْۦِىَ ٱلْمَوْتَىٰ ۚ بَلَىٰٓ إِنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ (الأحقاف: ٣٣). واتە: (ئایا ئەوە سەرنجیان نەداوە، بەڕاستی ئەوە خوایە کە ئاسمانەکان و زەوی دروستکردووەو لە دروستکردنیشیاندا هیچماندوو نەبووە، توانای نییە مردووەکان زیندوو بکاتەوە، بەڵێ، بێگومان ئەو زاتە، بەسەر هەموو شتێکدا دەسەڵاتی هەیە).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿لَخَلْقُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ ٱلنَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (غافر: ٥٧). واتە: (بەڕاستی دروستکردنی ئاسمانەکان

و زەوی لە دروستکردنی خەڵکی زۆر گەورە و گرنگترە، بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەم ڕاستیانە تێناگەن و پەیی پێ نابەن و نایزانن).

شك لەوەدا نییە لە بەڵگەنەویستە عەقڵییەکان ئەوەیە "بەتوانا لەسەر بەهێزتری کاملتر هەر دەبێت بەتوانا بێت لەسەر کەمتری لاوازتر".[1]

ئەمە لەوەی پەیوەستە بە دروستکردنەوە ـ کە لە نەبوونی ڕووتەوەیە ـ چجای زیندووبوونەوە کە بە پێوانەی مرۆیی ئاسانترە.

بۆیە هەر دەبێت "ئەو ئاسانترە لەپێشتر بێت بە گونجاوی و توانین بەسەردا".[2]

٥ ـ ئاڕاستەکردنی وردبوونەوە بۆ لای توانا و زانستی خودا:

قورئان عەقڵی ئاڕاستە کردووە بۆ پەیبردن بە حەقیقەتێکی گرنگ، ئەوەش بریتییە لە توانای زاتی خودایی و زانستی ڕەهای ئەو.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:﴿ مَّا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ ﴾ (لقمان: ٢٨). واتە: (دروستکردن و بە دیهێنانی هەمووتان و زیندووکردنەوەتان، تەنها وەك دروستکردن و زیندووکردنەوەی تاکەکەسێك وایە).

ئەمە بریتی بوو لە بەرپەرچدانەوەی ئەوانەی ڕاستبوونەوەی زیندووکردنەوەیان بەدووربینی لەدوای ئەوەی بەشەکانی جەستەی مرۆڤ پەرش و بڵاو دەبن بە زەویدا و بە زەوی تێکەڵ دەبن، کاتێك وتیان:

﴿ وَقَالُوٓاْ أَءِذَا ضَلَلْنَا فِى ٱلْأَرْضِ أَءِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ ﴾ (السجدة: ١٠). واتە: (خوانەناسان دەیانوت: ئایە ئەگەر مردین و بزر بووین لە توێی خاك و زەویدا، ئایا جارێکی دیکە سەرلەنوێ دروستدەکرێینەوە؟!).

---

[1] تفسير الرازي، ج٢٨، ص٣٤.

[2] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، تحقيق د.رشاد سالم, ج١، ص٣٢.

ئاگاداركردنەوەی قورئان بۆ لای زانستی ڕەهای خودا بە تەواوی گەردیلەكانی بوون و ئەوەی شیبووەتەوە لەوانە، بە جۆرێك خودا (سبحانه وتعالى) بەشێكی لەگەڵ بەشێكی دیكە لا تێكەڵ نابێت، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ قَدۡ عَلِمۡنَا مَا تَنقُصُ ٱلۡأَرۡضُ مِنۡهُمۡۖ وَعِندَنَا كِتَٰبٌ حَفِيظُۢ ﴾ (ق: ٤). واتە: (بەڕاستی ئێمە زانیوومانە كاتێك كە مردن، زەوی چۆن بەرەبەرە لاشەیان دادەڕزێنێت و دەیكاتەوە بە خاك، ئێمە تۆمارگەی تایبەتیمان هەیە، كە هەموو شتێكی تێدا تۆمارە و هیچ شتێك لەبارەی ئەوانەوە لەئێمە شاراوەو بزر نییە).

هەروەها دەفەرموێت:

﴿ وَمَا يَعۡزُبُ عَن رَّبِّكَ مِن مِّثۡقَالِ ذَرَّةٖ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَلَا فِي ٱلسَّمَآءِ وَلَآ أَصۡغَرَ مِن ذَٰلِكَ وَلَآ أَكۡبَرَ إِلَّا فِي كِتَٰبٖ مُّبِينٍ ﴾ (یونس: ٦١). واتە: (هیچ شتێكیش لە پەروەردگاری تۆ ون نابێت، لە پارچە ئەتۆمێكەوە بگرە لە زەوی، یان لە ئاسماندا، بچووكتر بێت، یان گەورەتر، كە لە دۆسیەیەكی تایبەتی ئاشكرادا لای ئێمە تۆمار نەكرا بێت).

بۆیە نابێت كەسی ژێر توانای خودایی بە پێوەری مرۆیی پێوانە بكات.

٦ ـ بەڵگەهێنانەوە بە بە ئاگاهاتنەوە لەدوای خەوتن[١]:

خەوتن برای مردنە و بەئاگاهاتن هاوشێوەی ژیانە لەدوای مردن، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ وَهُوَ ٱلَّذِي يَتَوَفَّىٰكُم بِٱلَّيۡلِ وَيَعۡلَمُ مَا جَرَحۡتُم بِٱلنَّهَارِ ثُمَّ يَبۡعَثُكُمۡ فِيهِ لِيُقۡضَىٰٓ أَجَلٞ مُّسَمّٗىۖ ثُمَّ إِلَيۡهِ مَرۡجِعُكُمۡ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ ﴾ (الأنعام: ٦٠). واتە: (هەر ئەو زاتەیە بە شەو خەوتان لێ دەخات و دەتانمرێنێت، هەروەها دەزانێت لە ڕۆژیشدا چ كار و كردەوەیەك ئەنجام دەدەن، پاشان زیندووتان دەكاتەوە بۆ ئەوەی وادەی

---

[١] بگەڕێوە بۆ: الفخر الرازي، التفسير الكبير، ج١٧، ص١٩،، أيضا: ج١٣، ص١٣.

دیاریکراو کە تەواو بکرێت و لەوەودوا گەڕانەوەتان هەر بۆ لای ئەو زاتەیە، پاشان هەواڵی ئەو کار و کردەوانەتان پێ ڕادەگەیەنێت کە کاتی خۆی ئەنجامتان دەدا).

پاشان بەدوایدا مردن و زیندووبوونەوەی باس کرد و فەرمووی: ﴿ وَهُوَ ٱلْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِۦ ۖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَ أَحَدَكُمُ ٱلْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ ﴿٦١﴾ ثُمَّ رُدُّوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ مَوْلَىٰهُمُ ٱلْحَقِّ ﴾(الأنعام: ٦١ — ٦٢). واتە: (ئەو زاتە دەسەڵاتداری بێ سنوورە بەسەر بەندەکانیدا، چەندەها چاودێر و تۆمارکەر دەنێرێت بۆ سەرتان هەتا ئەو کاتەی مەرگ دێت و یەخە بە کەسێکتان دەگرێت، ئەو کاتە ئیتر (فریشتە) ڕەوانەکراوەکانمان گیانی دەکێشن و لە کاتێکدا ئەوان لە کار و کردەوەی خۆیان کەمتەرخەمی ناکەن. پاشان خەڵکی هەموویان گەڕێنرانەوە بۆ لای خوا کە سەروەری ڕاستەقینەیانە، ئاگاداربن کە حوکم و فەرمانڕەوایی هەر بەدەست ئەوە و ئەو زاتە خێرا و لەماوەیەکی کەمدا لە هەمووان دەپرسێتەوە).

هەروەها خودا (سبحانه وتعالى) لە ئایەتێکی دیکەدا دەفەرموێت: ﴿ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَٱلَّتِى لَمْ تَمُتْ فِى مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ ٱلَّتِى قَضَىٰ عَلَيْهَا ٱلْمَوْتَ وَيُرْسِلُ ٱلْأُخْرَىٰٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ (الزمر: ٤٢). واتە: (هەر خوایە کە گیانەکان دەکێشێت لەکاتی مردنیاندا، هەروەها ئەو گیانەش کە نەمرد لە خەوەکەیدا هەر خوا بۆی دەنێرێتەوە، جا ئەو کەسەی کە خوا بڕیاری مردنی دابێت ڕوحەکەی دەگرێتەوە و ناگەڕێتەوە بۆ لاشەی، ئەو کەسەش کە ڕۆژی تەواو نەبووبێت دەینێرێتەوە بۆی تا کاتێکی دیاریکراو، بەڕاستی ئا لەو دیاردانەدا چەندەها بەڵگە و نیشانەی زۆر هەیە بۆ کەسانێك کە تێفکرن و بیر بکەنەوە).

ئەمە گوتارێکی ڕاشکاوە بۆ عەقڵ، بۆ ئەوەی بەم حاڵانە بەڵگە بهێنێتەوە لەسەر ڕاستی و دروستی زیندووبوونەوە و بە کارێکی دابنێت لە ڕووی عەقڵەوە گونجاوە و لە ڕووی شەرعەوە واجب بووە.

٧ ـ بەڵگەهێنانەوە لەسەر زیندووبوونەوە بەوەی حیکمەت و دادپەروەری خودا واجببوونی زیندووبوونەوە داوا دەکەن:

نەرێکردنی ئەوانەی بێباوەڕییان بە دوارۆژ نواند لە پەیی نەبردنیان بە حیکمەت و تەقدیری خوداوە سەریهەڵداوە، حیکمەتی خودا بە هەوانتە خەڵکی واز لێ ناهێنێت، بۆیە ئەوانەی باوەڕیان هێنا و کاری چاکەیان ئەنجامدا وەك ئەوانە نین لەسەر زەوی تێکدان و ئاشووب بەرپا دەکەن، هەر بەو جۆرە کێشانە و سەنگی تەقواداران، وەك کێشانە و سەنگی بەدڕەفتاران نییە.

خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ أَمْ نَجْعَلُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ كَٱلْمُفْسِدِينَ فِى ٱلْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ ٱلْمُتَّقِينَ كَٱلْفُجَّارِ ﴾ (ص: ٢٨). واتە: (نەخێر، ئەو باوەڕەیان هەڵەیە، بەڵکو ئایا ڕەوایە پاداشتی ئەوانەی ئیمان و باوەڕیان هێناوە و کار و کردەوە چاکەکانیان ئەنجام داوە، وەك ئەوانە لێ بکەین کە تۆوی خراپەیان چاندووە لە زەویدا، یاخود ئایا ئەوانەی پارێزگار و لەخواترسن، وەك خراپەکاران سەیریان بکەین؟!).

﴿ أَيَحْسَبُ ٱلْإِنسَٰنُ أَن يُتْرَكَ سُدًى ﴾ (القيامة: ٣٦). واتە: (ئایا ئادەمیزاد وادەزانێت هەروا وازی لێدەهێنرێت بەخۆڕایی).

ئەوەی پێویستە خەڵکی تێڕامانی تێدا بکەن بریتییە لە پەییبردن بە حیکمەتی خودا لە دروستکردندا و زانینی ئەوەی دوارۆژ زەرووریيە بۆ بەدیهاتنی بەڵێنی خودا و دادپەروەری لە سزا و پاداشتدا، ئامانجێکە لە ئامانجەکانی دروستکردن و زیندووبوونەوە.

﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ لَا تَأْتِينَا ٱلسَّاعَةُ ۖ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّى لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَٰلِمِ ٱلْغَيْبِ ۖ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَلَا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَآ أَصْغَرُ مِن ذَٰلِكَ وَلَآ أَكْبَرُ إِلَّا فِى كِتَٰبٍ مُّبِينٍ ۝٣ لِّيَجْزِىَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ

كَرِيمٌ ﴿٤﴾ وَٱلَّذِينَ سَعَوۡ فِيٓ ءَايَٰتِنَا مُعَٰجِزِينَ أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمۡ عَذَابٞ مِّن رِّجۡزٍ أَلِيمٞ ﴾ (سبأ: ٣ — ٥).[1] واته: (ئەوانەی كافر و حەقپۆشن، دەڵێن: قیامەت هەر نایەت و نامانگاتێ، پێیان بڵێ: ئەرێ! سوێند بە پەروەردگارم هەر یەختان دەگرێت ـ چونكە ئەو زاتە ـ زانایە بە نهێنی و شاراوەكان، ـ هەر خۆی دەزانێ كەی بەرپای دەكات ـ بەقەدەر ئەتۆمێك لە ئاسمانەكان و زەویدا ناتوانێت لەو پەنهان بێت، لەوەش بچووكتر بێت، یان گەورەتر لە كتێبی تایبەتی (لوح المحفوظ)دا ڕوون و ئاشكرایە دا كە وەك دەزگایەكی كۆمپیوتەری وایە، هەموو شتێك تۆمارە). ئەمەش بۆ ئەوەی پاداشتی ئەوانە بداتەوە كە باوەڕیان هێناوە و كردەوەی چاك ئەنجام دەدەن، هەر بۆ ئەوانیش لێخۆشبوون و ڕزق و ڕۆزی ناسك و نازدار ئامادەیە. ئەوانەش كە هەوڵ و كۆشش دەدەن تا بەربەست دروست بكەن لە ڕێگەی پەیامی ئێمەداو خەڵكی لە بەرنامەی ئێمە وێڵ دەكەن، ئەوانە سزا و تۆڵەیەكی زۆر بە ئێش و پڕ ئازاریان بۆ ئامادەیە).

"بۆیە حیكمەتی زیندووكردنەوە و پاداشت و سزا لە حیكمەتی دروستكردنن، حسابی بۆ كراوە و ڕوودانی دیاریكراوە و ئامانجەكەی تەگبیر كراوە، زیندووبوونەوە زنجیرەیەكە لە زنجیرەیەكی دووردرێژی دروستبوون و سەرهەڵدان بەهۆیانەوە مرۆڤ دەگاتە كەماڵی خۆی و تیایاندا تێر و تەواو دەبێت، تەنها بێبەشانی خاڵی و سڕاوە لە عەقڵ لەوە بێئاگا دەبن، ئەوانەی تێڕامانی حیكمەتی مەزنی خودا ناكەن".[2]

خودا (سبحانە وتعالی) دەفەرموێت:

﴿ أَفَحَسِبۡتُمۡ أَنَّمَا خَلَقۡنَٰكُمۡ عَبَثٗا وَأَنَّكُمۡ إِلَيۡنَا لَا تُرۡجَعُونَ ﴾ (المؤمنون: ١١٥). واتە: (ئایا گومانتان وادەبرد كە بە ڕاستی ئێمە ئێوەمان بە بێ مەبەست دروستكردووەو ئێوە بۆ لای ئێمە ناهێنرێنەوە؟!)

[1] أیضا: یونس/٤، النجم/٣١، طه/١٥.

[2] سید قطب، في ظلال القرآن، دار الشروق، ط١٣، مجلد٤، ج١٨، ص٢٤٨٢.

﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ﴿٣٨﴾ مَا خَلَقْنَٰهُمَآ إِلَّا بِٱلْحَقِّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ إِنَّ يَوْمَ ٱلْفَصْلِ مِيقَٰتُهُمْ أَجْمَعِينَ ﴾ (الدخان: ٣٨ — ٤٠).

واتە: (خۆ ئێمە ئاسمانەکان و زەوی و ئەو شتانەی نێوانیانمان بەگاڵتە و بێ هوودە دروست نەکردووە. لەسەر بنچینەی حەق و ڕاستی نەبێت دروستمان نەکردوون، بەڵام زۆربەیان لەم ڕاستیە نازانن، بێگومان دواڕۆژ کە ڕۆژی جیاکردنەوەیە، وادەی هەمووانیانە سەرجەم).

ڕاستەقینەی زیندووبوونەوە: لەدوای خستنەڕووی بەڵگە عەقڵییەکان و بورهانە یەقینیەکان کە قورئانی پیرۆز بۆ سەلماندنی زیندووبوونەوە پێشکەشیکردن، ئاماژە بە هەڵوێستی هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام دەکەین دەربارەی زیندووبوونەوە (دووبارە دروستبوونەوە)، ئایا تەنها زیندووکردنەوەی جەستەیە، یان تەنها زیندووکردنەوەی ڕۆح؟ یاخود زیندووکردنەوەی ڕۆح و جەستەیە، پێکەوە؟ پاشان ئەگەر زیندووبوونەوەکە بە ڕۆح و جەستە بێت، ئایا هەمان ئەو جەستەیە دووبارە زیندوو دەکرێتەوە وەك لە ژیانی یەکەمدا بوو، یان جەستەیەکی تازە دروست دەکرێت کە لە ڕەگەز و توخمی دیکەی هاوشێوەی جەستەی یەکەم پێکهاتووە؟

هەڵوێستی قورئان لە ڕاستەقینەی زیندووبوونەوە: ئەگەر لە ئایەتە قورئانیەکان وردببینەوە، زۆرێك لە ئایەت دەبینینەوە بەڵگەن لەسەر زیندووکردنەوەی مردوو و گێڕانەوەیان بۆ هەمان ژیانی یەکەمجار کە پێشتر لەسەری بوون، واتە ئەگەر جەستەکان پەرش و بڵاوبوونەوە دەگەڕێنەوە بۆ ئەو دۆخەی یەکەمجار تیایدا بوون، ئەوە لە نموونەی چیرۆکەکەی گەورەمان ئیبراهیمدا (سەلامی خوای لەسەر) دەبینین لە زیندووکردنەوەی باڵندەکان..

خودا (سبحانه وتعالی) دەفەرموێت: ﴿وَإِذۡ قَالَ إِبۡرَٰهِـۧمُ رَبِّ أَرِنِي كَيۡفَ تُحۡيِ ٱلۡمَوۡتَىٰۖ قَالَ أَوَلَمۡ تُؤۡمِنۖ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِيۖ قَالَ فَخُذۡ أَرۡبَعَةٗ مِّنَ ٱلطَّيۡرِ فَصُرۡهُنَّ إِلَيۡكَ ثُمَّ ٱجۡعَلۡ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٖ مِّنۡهُنَّ جُزۡءٗا ثُمَّ ٱدۡعُهُنَّ يَأۡتِينَكَ سَعۡيٗاۚ وَٱعۡلَمۡ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٞ﴾ (البقرة: ٢٦٠).

ئایەتەکە ڕۆشنە لە دووبارەکردنەوەی ژیان بۆ هەمان ئەو بەشانەی پەرش و بڵاو بوون، کارەکە لە تێکەڵکردنی چوار باڵندە خرایە ڕوو، وەك ئیبن تەیمیە دەڵێت:

ئەمە نموونەیەکە لە تێکەڵبوونی چوار تێکەڵەکە، واتە چوار توخمەکە[1]: پاشان بەخشەری ژیان فەرمانی بە ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) کرد بانگ لەو باڵندانـە بکـات و هــەر بەشـێك لەگـەڵ بەشـەکەی دیکـە پـاش تێکـەڵبوونیان بەیەکـدی، کۆببووەوە، پاشان بە زیندووی هاتن بۆ لای ئیبراهیم و لە جووڵە و گەردەشدا بوون.

"لەوەدا جۆرێك لە بەڵگەبوونی هەیە لە کەسی خاوەن زانست شـاراوە نییـە"[2]، بەپێی قسەی ئیبن تەیمیە.

لە چیرۆکی ئەو کەسەی بەپاڵ گوندێکی وێرانەدا ـ سەرەوەی کەوتبووە ژێـرەوە و دارمـابوو ـ گـوزەری کـرد، بـەدووری زانـی جـارێکی دیکـە ئـەو وێرانەیـە زینـدوو بکرێتەوە پاش ئـەو وێرانکارییـەی بەسـەریدا هـاتبوو، وتـی: ﴿أَنَّىٰ يُحۡيِۦ هَٰذِهِ ٱللَّهُ بَعۡدَ مَوۡتِهَاۖ﴾(البقرة: ٢٥٩). واتە: (ئاخۆ خـوای گـەورە چـۆن خـەڵکی ئـەم شارۆچـکەیە دوای مردنیان زیندوو دەکاتـەوە؟!)، خـودا کۆمـەڵێك ئایـەتی ئامـاژەدەر بـۆ سـەر توانای خۆی بە ئەو نیشان دا بە نیشاندانی بینینی ئاشکرا، خودا ١٠٠ ساڵ مرانـدی و پاشان زیندووی کردەوە، نیشـانیدا چـۆن ئێسـکەکان کۆدەکاتـەوە و دەدرێنـەوە پاڵ یەك، ئەوەش جەستە پەرشوبڵاوەکەی گوێدرێژەکەی بوو کە بە ڕاست و چەپدا

---

[1] مەبەستی بە چوار تێکەڵەکە: ئاو و ئاگر و خاك و هەوایە ـ وەرگێڕ.

[2] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٣، ص٣٧٦، ٣٧٧ بە دەستکارییەوە.

بڵاوەی کردبوو، پاشان گۆشتی بەسەر ئێسکەکاندا هێنا لەدوای کۆکردنەوەیان و ژیان بۆ نێو جەستەکە، گەڕایەوە.

خودا (سبحانه وتعالى) لەو بارەیەوە هەواڵ دەدات و دەفەرموێت: ﴿ أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي هَٰذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا ۖ فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ ۖ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ ۖ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ ۖ قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ ۖ وَانظُرْ إِلَىٰ حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ ۖ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا ۚ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ (البقرة: ٢٥٩).

ئیبن تەیمیە دەڵێت: "زیندووکردنەوەی ئەو مردووە و زیندووکردنەوەی گوێدرێژەکە و مانەوەی خۆراك و خواردنەوەکە کە نەگۆڕابوون و خراپ نەبووبوون، لە کاتێکدا ئەو لە خانەی بوون و تێکچووندا بوو کە بە عادەت خواردن و خواردنەوە بەبێ گۆڕان ـ بە کەمتر لەو ماوەیە ـ تیایدا نامێننەوە، ئەمە توانا و دەسەڵاتی خودا لەسەر زیندووکردنەوەی مرۆڤ و گیانداران ڕۆشن دەکاتەوە و هێڵانەوەی خۆراك و خواردنەوەش بە مەزنترین بەڵگە و ئاماژە."[1]

کۆمەڵێك ئایەتی دیکە هەن ڕۆشنی دەکەنەوە، میعاد بریتییە لە خودی دووبارەکردنە، وەك چۆن لە دونیادا بووە.

خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُم مِّن بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾ (البقرة: ٥٥ – ٥٦). واتە: (یادی ئەو نیعمەتە بکەنەوە کە وتتان: ئەی موسا، هەرگیز باوەڕت پێناهێنین تاوەکو بە ئاشکراو بە چاوی خۆمان خوا نەبینین،

---

[1] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج٧، ص٣٧٦.

ئیتر یەکسەر هەورەبروسکەکە لێی دان، لە کاتێکدا کە تەماشاتان دەکرد و بە دەوروبەری خۆتاندا دەتانڕوانی. پاشان زیندوومان کردنەوەو ژیانمان پێبەخشینەوە لەدوای ئەو مەرگەتان، بۆ ئەوەی سوپاسگوزاری بکەن).

هەروەها لە چیرۆکی مانگاکەی سوڕەتی (البقرة)دا دەفەرموێت: ﴿ فَقُلْنَا ٱضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا ۚ كَذَٰلِكَ يُحْيِ ٱللَّهُ ٱلْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ ءَايَٰتِهِۦ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾ (البقرة: ٧٣).[1] واتە: (ئینجا وتمان: بە پارچەیەك لەو مانگا سەربڕاوە بدەن بە لاشەی کوژراوەکەدا، جا ئا بەو شێوەیەو بە ئاسانی، خوا مردووان زیندوو دەکاتەوەو دەسەڵاتی خۆیتان نیشان دەدات بۆ ئەوەی تێبگەن و ژیر بن).

هەروەها دەربارەی ئەوانەی لە خاك و زێدی خۆیان دەرچوون وەك هەڵهاتن لە مردن، خودا ئەوانی مراند و زیندووی کردنەوە، دەفەرموێت: ﴿ أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِينَ خَرَجُوا۟ مِن دِيَٰرِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ ٱلْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ ٱللَّهُ مُوتُوا۟ ثُمَّ أَحْيَٰهُمْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى ٱلنَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴾ (البقرة: ٢٤٣). واتە: (ئایا نەتبیستووە و نەتڕوانیوەتە ئەوانەی لە ترسی مردن لە ماڵ و شوێنەواریان دەرچوون، لەکاتێکدا کە هەزارەها کەسیش بوون، خوایش فەرمووی پێیان: بمرن! پاشان زیندووی کردنەوە، بەڕاستی خوا خاوەنی چاکە و بەخشش و فەزڵی زۆرە بەسەر خەڵکییەوە، هەرچەندە زۆربەی خەڵکی سوپاسی خوا ناکەن و سپڵەن).

بینا لەسەر ئەوە لەگەڵ ئیبن تەیمیە دەڵێین: خودا (سبحانه وتعالى) لە کتێبەکەیدا بەڵگە و بورهانی زیندووکردنەوەی باس کردووە و هیچ کەس ناتوانێت نزیك بەو بەڵگانە شتێك بهێنێت، چەندین جۆر لە حوججەی تێدا باس کردووە،

[1] مانای ئایەتەکە: وتمان هەندێ لە گۆشتی ئەو مانگا سەربڕاوە بدەن لە جەستەی کەسە کوژراوەکە زیندوو دەبێتەوە و پێتان دەڵێت: کێ کوشتوویەتی، هەر بەو جۆرە خودا مردوو زیندوو دەکاتەوە، خودا ئایەتەکانی خۆی نیشانی ئێوە، دەدات تاکو ئاقڵ و بژنەون ـ وەرگێڕ.

خەڵكی ڕەشۆكی پەییان پێ نابەن (سوودیان لێ نابینن)، خودا (سبحانه وتعالی) ئاماژەی بۆ گونجانی زیندووكردنەوەی مردوو و كردووە و بە ڕێگەی بوون و بینینی ئاشكرا توانای خۆی بۆ ئەو كارە نیشانداوە، هەروەها بە ڕێگەی پەندوەرگرتن و بورهان (الإعتبار و البرهان)، یەكەم (پەندوەرگرتن) یەكێكە لە مەزنترین دوو ڕێگەكە، بۆیە هیچ شتێك لەسەر گونجانی شتێك بەڵگەدارتر نییە لە بوونی پەندوەرگرتن.[1]

ئەگەر ڕێگەی بوون و بینین بریتی بن لە ڕێگەی بیستن و لە كاروبارەكانی پەنهان دابنرێن ـ كە ئەوانەی هەواڵیان پێدراوە دەربارەیان كەمترین شارەزاییان بەو شتانە نییە ـ ئەوا خودا (سبحانه وتعالی) تەنها ئەم ڕێگەی نەخستووەتەڕوو بۆ سەلماندنی زیندووبوونەوە، بەڵكو ڕێگەیەكی دیكە هەیە ئەویش ڕێگەی پەندوەرگرتن و بورهانە وەك ئاماژەمان بۆ كردن، بەڵام دەمانەوێت ئەوە ڕۆشن بكەینەوە ڕێگەی هەواڵدانی بیستن "دەزانرێت بەوەی ڕاستیتی پێغەمبەری (دروودی خوای لەسەر) پێ دەزانرێت.. و هەواڵدانی پێغەمبەر بەوانە لە نیشانەكانی پێغەمبەرایەتی ئەون"[2]، بۆیە هەموو ئەوەی خودا و پێغەمبەرەكەی هەواڵیان لەبارەوە دەدەن "ڕاست و دروستن و تەبان لەگەڵ ئەوەی شتەكە لە خودی خۆیدا لەسەریەتی، ناكرێت شتێك لە هەواڵدانەكەیان پووچ و ناڕاست بێت و پێچەوانە بێت بەو شتەی لە خودی خۆیدا لەسەریەتی"[3].

بۆیە باوەڕداران بە دوارۆژ لە ئەهلی كەلام و كەسانی دیكە ـ وەك ئیبن تەیمیە باسی دەكات ـ دەڵێن: "... ئەگەر زیندووبوونەوە حەق نەبوایە، پێویست دەبوو: یان نەرێی ئەوە بكەین پێغەمبەر ئەو هەواڵەی دابێت، یان نەرێی ڕاستگۆیی

---

[1] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٧، ص٣٧٤ ـ ٣٧٥.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ج٧، ص٣٧٧

[3] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٥، ص٢٥٥.

پێغەمبەر بکەین لەوەی هەواڵی دەربارە داوە، هەردووکیان ڕێگەپێنەدراون، ئەگینا هەر کەس زانی پێغەمبەر هەواڵی پێداوە و زانی ئەو تەنها هەواڵ بە حەق دەدات بە زەرووڕەت دەزانێت زیندووبوونەوە حەقە".[1]

لێرەوە دەڵێین کاروبارە پەنهانیەکان بە عەقڵەوە پەیوەندی پچڕاو نین لەبەر ڕاستبوونەوەیان لەسەر کۆمەڵێك ئەسڵی ماقووڵ (ژنەوراو).

٨ ـ هەڵوێستی هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام لە حەقیقەتی زیندووبوونەوە:

بە کورتی ئاماژە بۆ بۆچوونی ئیبن سینا دەکەین دەربارەی ئەم بابەتە، بەجۆرێك جەدەل و وەرگرتن و ڕەدکرنەوە بوونی هەیە لە نێوان فەیلەسوفاندا، لەسەروو هەمووانەوە ئیبن سینا (ئەو لە بابەتی زیندووبوونەوەدا بەرینخوازی کردووە و گرنگی پێداوە) ئەمە لە لایەکەوە، لەگەڵ غەزالی لە لایەکی دیکەوە، چونکە غەزالی بە توندی بەرپەچی فەیلەسوفانی داوەتەوە لەوەی زیندووبوونەوە و ئەوەی بەدوایدا دێت تەنها ڕۆحانی بێت، بەوەش غەزالی پێیوایە "ئەوان سەرپێچییان لە شەرع کردووە، چونکە ئەوە سەریکێشاوە بۆ نەرێکردنی حەشری جەستە و نەرێکردنی تام و چێژی جەستەیی لە بەهەشتدا و نەرێکردنی ئازاری جەستەیی لە ئاگردا و نەرێکردنی بوونی بەهەشت و ئاگر، وەك چۆن لە قورئاندا وەسف کراون".[2]

لێرەدا لەسەرمان پێویست دەبێت بگەڕێینەوە بۆ دەقەکانی خودی ئیبن سینا بۆ ئەوەی ببینین ئایا بەڕاست دەگاتە ئەوەی غەزالی وتویەتی، یان شتێکی دیکە؟ ئایا ئیبن سینا زیندووکردنەوەی جەستەیی نەرێ کردووە؟ ئایا تەنها وتنی

[1] سەرچاوەی پێشوو، ج٥، ص٣٠١.

[2] بگەڕێوە بۆ: الغزالي، تهافت الفلاسفة، د.سليمان دنيا، تحقيق: د.سليمان دنيا، ط٤، ص٢٨٢ ـ ٣٠٦.

زیندووبوونەوەی ڕۆحانی، ماناکەی نەرێکردنی کۆی زیندووبوونەوەیە و لەسەر ئەوە بێباوەڕکردنی پێویست دەبێت؟

به گەڕانەوە بۆ دانراوەکانی ئیبن سینا دەربارەی ئەم بابەتە بەتایبەت (رسالة المعاد ـ پەیامی میعاد) کە بە (الأضحوية) ناونراوە، هەر بەو جۆرە پەڕتووکی (النجاة) و (تسع رسائل في الحكمة والطبيعيات ـ نۆ پەیام لە حیکمەت و سروشتدا) توانیمان هەڵوێستی ڕاستەقینەی ئیبن سینا لەم بابەتەدا حاڵی ببین و بەم جۆرە دەیخەینەڕوو:

ئیبن سینا لە (رسالة المعاد)دا بیروبۆچوونی جۆراوجۆری دەربارەی ئەم بابەتە خستووەتەڕوو، باسی ئەوەی کردووە ئەو بیر و بۆچوونانە دوو چینن:

یەکەمیان: ژمارەیەکی کەمترن و بەرچاوڕوونیان لاوازترە و نەرێی زیندووبوونەوە دەکەن.

دووەم: زۆرینەیەکی زۆرن و مەعریفە و بەرچاوڕوونیان زۆرتر و زیاترە و دان بە زیندووبوونەوەدا دەنێن، لەدوای ئەوە، ئەمانیش چەندین دەستەن:

- دەستەیەك زیندووبوونەوە تەنها بە جەستە دادەنێت.
- دەستەیەکی دیکە زیندووبوونەوەی تەنها بە نەفس دادەنێت.
- دەستەی سێیەمیش زیندووبوونەوە بە نەفس و جەستە دادەنێت.[(1)]

لەدوای ئەوەی ئیبن سینا هەموو ئەو دەستانە دەخاتەڕوو دەست دەکات بە خستنەڕووی بۆچوونی ئەو دەستانە و بەڵگەیان لەسەر ئەوەی دەیانەوێ بیسەلمێنن، هەموو هەوڵی ئیبن سینا بۆ ئەوەیە بۆچوونی ئەوانە بباتە دواوە کە زیندووبوونەوە تەنها بە جەستە دادەنێن، ئەوەش ـ وەك ئەوەی من دەیبینم ـ شوێنەوارێکە لە ئاساری ئەو دۆخ و هەلومەرجەی ئیبن سینا تیایدا ژیاوە (ئەو

[1] بگەڕێوە بۆ: ابن سينا، رسالة المعاد المسماة بالأضحوية، مخطوط دار الكتب رقم ١٤١ علم الكلام ، لوحة١٠، ١١.

هاوچەرخ بوو بە شەپۆلێکی مادی زاڵ کە ڕاستەوخۆ نەرێی نەفسیان دەکرد، یان بە جەستەیان دادەنا، یان بە لابەلای جەستەیان دەزانی، ئەمە وای لە ئیبن سینا کرد هەستێت بە ڕاستکردنەوەی هەڵەی ئەو دەستەیە و گرنگیدان بە جێگیرکردنی جەوهەربوونی نەفس و ڕۆحانیەتی نەفس)[1]، دەکرێت ئەو پاڵنەرە - وەك ئەوەی من بۆی دەچم - ئەوە بێت وای لێ کردبێت چڕبێتەوە لەسەر سەلماندنی زیندووبوونەوەی ڕۆحانی لە بەرانبەر ئەوانەی زیندووبوونەوەیان تەنها بە جەستە دادەنا.. بۆیە پێموایە نابێت بیری فەیلەسوف لە ناوەندی فیکری دابڕێت، ئەو ناوەندیەی تیایدا ژیاوە و کارلێکی لەگەڵ کردووە، چونکە بەدڵنیاییەوە دەبێت شوێنەوارێکی هەبووبێت لە بەرهەمهێنانە زانستییەکەیدا.

لێرەوە پەرچدانەوەی ئیبن سینا بۆ مادییەتی زیادەڕەو و ئەوانەی زیندووبوونەوە بە جەستە دادەنێن هاتووەتە ئاراوە "ئەوان وا گومانیان برد شتی بەهەندگیراو لە خودی مرۆڤدا بریتییە لە جەستە، پاشان زیادەڕەوی رقیان لە حەکیمان - وەك ئیبن سینا دەڵێت - و عیشقیان بۆ سەرپێچیلێکردنیان گەیشتە ئاستێك نەرێی ئەوە بکەن هەر لە بنەڕەتەوە نەفس، یان ڕۆح بوونی هەبێت. جەستە بەهۆی ژیانێکی دروستکراو تیایدا بە زیندوو دادەنرێت، بوونی ئەو ژیانە بریتی نییە لە بوونی نەفس بۆ جەستە، بەڵکو سیفەتێکە لە سیفەتەکان و لە جەستەدا خولقێنراوە".[2]

بەڵام ئیبن سینا ئەم بانگەشەیە پووچ دەکاتەوە و پێیوایە شتی بەهەندگیراو لە جەستەی مرۆڤدا بریتییە لە نەفس، نەك جەستە.

ئیبن سینا دەڵێت: مرۆڤ بە ماددەکەی مرۆڤ نییە، بەڵکو بەو شێوەی لە ماددەکەیدا بوونی هەیە و کارە مرۆییەکانی لێوە دەردەچن لەبەر بوونی شێوەی

---

[1] بگەڕێوە بۆ: د.إبراهيم مدكور، في الفلسفة الإسلامية، منهج وتطبيقه، ط٣، ج١، ص١٧٨

[2] بگەڕێوە بۆ: ابن سينا، رسالة المعاد، مخطوط، دار الكتب، لوحة١٢.

مرۆڤ لە ماددەکەدا، کاتێك شێوە مرۆییەکە لـە ماددەکـەدا پـووچ دەبێتـەوە (واتـە: دەمرێت) و ماددەکەی دەبێتەوە بە خۆڵ و خاك یان شـتێکی دیکـە لـە توخمـەکان ئەوا خودی ئـەو مرۆڤـە پووچبووەتەوە (کۆتـایی پـێ هـاتووە). پاشـان ئەگـەر لـە خودی ئەو ماددەیە، شێوەیەکی مرۆیی نوێ خولقێنرا، مرۆڤێکی دیکـەی لـێ پەیـدا دەبێت جیاواز لەو مرۆڤـەی پێشـوو، هـەبوو لـەم مرۆڤـەی دووەمـدا تـەنها مـاددەی مرۆڤەکەی یەکەمە، نەك شێوەکەی، ئەو بریتی نییە لە نائەو، پەسەند و ناپەسەند و شایستە بە پاداشت، یان سـزا بـریتی نییـە لـە ماددەکـەی، بـەڵکو شایسـتە بەوانـە شێوەکەیەتی، بـەوەی مرۆڤـە، نـەك بـەوەی خاکـە. ڕۆشـنبووەوە، مرۆڤـی خـاوەن پاداشت و سزا خودی ئەو مرۆڤە چاکەکار و خراپەکارە نییە، بەڵکو مرۆڤێکی دیکـە لە ماددەکەیدا ـ کە پێشتر بۆ ئـەو دەگەڕایـەوە ـ لەگـەڵ ئـەو هاوبەشـە، بۆیـە ئـەم جۆرە زیندووکردنەوە سەرناکێشێت بۆ پاداشتی چاکەکار و سزای خراپەکار، بـەڵکو تیایدا پاداشتی ناچاکەکار دەدرێتەوە و سزای ناخراپەکاریش دەدرێت.

دوورتـرین قسـە لـە ڕاسـتییەوە دەربـارەی زیندووبوونـەوە، قسـەی ئەوانەیـە زیندووبوونەوە تەنها بە جەستە دادەنێن.[1]

بەم جۆرە ئیبن سینا پێیوایە شتی بەهەندگیراو لـە مرۆڤـدا ئەوەیـە مانـای "مـن (خۆم)"ی بەسەردا دەسەپێت، ئەوە ڕاستەقینەی خودی ئەوە، ئەوەش ئەو شتەیە لێیەوە دەزانێت ئەو ئەوە، ئەوەش نەفسە لە ڕووی زەروورەتەوە".[2]

بـەم جـۆرە ئـیبن سـینا ئامـاژە دەکـات بـەوەی مـاددەی جەسـتە هـیچ بەهەندگیراوێکی نییە لە ڕاستەقینەی مرۆڤ و جەوهەریدا، بەڵکو هەنـدگیراو بریتییـە لە نەفس..

---

[1] ابن سينا، رسالة المعاد، مخطوط دار الكتب، لوحة١٣.

[2] سەرچاوەی پێشوو، لوحة١٨.

بەڵام ئایا مانای ئەمە ئەوەیە ئیبن سینا ـ بە پێداگری لەسەر زیندووبوونەوەی ڕۆحانی و هەوڵی ڕاستکردنەوەی بورهان لەسەری ـ نەریی زیندووبوونەوەی جەستەیی کردووە، وەك غەزالی بۆی دەچێت؟

دەبێ حەقبێژ بین قسەکەی ئیبن سینا بەجەوهەربوونی نەفسی مرۆیی و بەوەی ئەو شتە بەهەند وەرگیراوە لە مرۆڤدا، لە شەرعدا بەڵگە بۆ پشتیوانی، هەیە.

بۆیە غەزالی لەم ڕووەوە پێچەوانەی فەیلەسوفان نییە، بەڵكو پێیوایە "نەفس لەدوای مردن دەمێنێتەوە و جەوهەرێکە بە خودی خۆیەوە وەستاوە و ئەوەش پێچەوانە نییە لەگەڵ شەرع، بەڵكو شەرع ئاماژەی پێکردووە لە ئایەتی: ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱلَّذِينَ قُتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أَمْوَٰتًۢا ۚ بَلْ أَحْيَآءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ﴾ (آل عمران: ١٦٩). واتە: (هەرگیز وا مەزانن و وا دامەنێن ئەوانەی لەپێناوی خوادا شەهید بوون و کوژران، مردوون، نەخێر وانییە، بەڵكو ئەوانە زیندوون، لای پەروەردگاریان لە ڕزق و ڕۆزیی بەهرەوەرن).

هەروەها بە فەرموودەکەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر): ((ڕۆحی پیاوچاکان، لە جەستەی باڵندەی سەوزدان و بەژێر عەرشدا هەڵواسراون)).

هەروەها بەوەی ئەخبار لە بارەیەوە هاتووە بە هەستکردنی ڕۆحەکان بە خێر و خێرات و پرسیاری مونکەر و نەکیر و سزای گۆڕ و شتانی دیکە، هەموو ئەوانە بەڵگەن لەسەر مانەوە (البقاء)").[1]

ئیبن ڕوشدیش بۆ ئەوە دەچێت لەو ڕووەوە کە گریمانەی پرسیارێکی کردووە، ئەوەش: ئایا لە شەرعدا بەڵگەیەك هەیە لەسەر مانەوەی نەفس، یان هۆشدارییەك لەسەر ئەوە هاتووە؟ وەڵامی خستووەتەڕوو بەوەی ئەوە لە کتێبەکەی خودای عەزیزدا هاتووە و دەفەرموێت: ﴿ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَٱلَّتِى لَمْ تَمُتْ فِى

---

[1] الغزالي، تهافت الفلاسفة، ص٢٩٩.

مَنَامِهَـا ﴾(الزمر: ٤٢). واته: (هەر خوايە كە گيانەكان دەكێشێت لەكاتى مردنياندا، هەروەها ئەو گيانەش كە نەمرد لە خەوەكەيدا، هەر خوا بۆى دەنێرێتەوە).

ڕووى بەڵگە لەم ئايەتـەدا ـ وەك ئـيبن ڕوشـد دەڵێـت: ـ خـودا يەكسـانى كـردووە لـە نێوان خەوتن و مردن لە پەككەوتنى كارى نەفس، ئەگـەر پەككـەوتنى كـارى نـەفس لـە مردنـدا بـەهۆى تێكچـوونى نەفسـەوە بێـت ـ نـەك بـە گـۆڕانى ئـامێرى نەفسـەوە ـ ئـەوا پێويست بوو پەككەوتنى كارەكەى لە خەودا بـۆ تێكچـوونى خـودى نـەفس بگەڕێتـەوە، ئەگەر ئـەوەش بـەو جـۆرە بوايـە، لـە كـاتى بـەئاگاهاتن نەدەگەڕايـەوە بـۆ هەڵكەوتـە و دۆخى پێشووى خۆى، بەڵام لەبەرئەوەى دەگەڕێتەوە بۆ هەڵكەوتـە و دۆخـى پێشـووى، دەزانين ئەو پەككەوتنە بەهۆى شتێكەوە نييە ڕووبەڕووى جەوهەرى نـەفس بووبێتـەوە، بەڵكو لـە لاى پەككـەوتنى ئامێرەكەيـەوە شـتێكى تـووش هـاتووە، پێويسـتيش ناكـات ئەگەر ئامرازى نەفس پەكى كەوت، خـودى نـەفس پـەكى بكـەوێت، مـردن پەككەوتنـە، بۆيە پێويستە بۆ ئامرازەكە وەك حاڵ وابێت بۆ خەو، وەك حەكيم دەڵێت: كەسـى پـير، ئەگەر چاوى وەك چاوى گەنج بێت، ئەوا وەك گەنج دەبينێت.[1]

لە ديدى ئيبن سيناوە دەردەكەوێت بە پەسەندبينينى زيندووبوونەوەى ڕۆحـانى بۆ بە پەسەندبينينى بەختەوەرى ڕۆحى، يان عەقڵى بەسەر بەختەوەرى جەستەييدا دەگەڕێتـەوە.. ئـەوەش پەيوەسـتە بـە بـاڵاكردنى عـەقڵ بەسـەر هەسـتدا لـە بەدەسـتهێنانى مەعريفـە، بـەڵكو پێيوايـە هـۆ لـە نـەبوونى هەسـتى ئێمـە بـە بەختەوەرى، يان چێژى عەقڵى و نەفسى ـ بە هەستێكى بەهێز لەم ژيانەدا ـ بەهۆى پەيوەستبوونمانەوەيە بە جەستە و حەزەكانەوە.

---

[1] ابن رشد، مناهج الأدلة، ص١٥٥.

هەروەها ئیبن سینا دەڵێت: "بەختەوەری ڕاستەقینەی مرۆڤ، بوونی نەفس لە جەستەدا دژی دەوەستێت، چێژە جەستەییەکان جیان لە چێژە ڕاستەقینەکان، بەندکردنی نەفس لە جەستەدا سزایە". [1]

هەروەها ئیبن سینا پێیوایە "هەموو چێژێك هەستی نییە، بەڵکو کۆمەڵێك چێژ هەن بەرهەست نین و بەرهەستەکان شان لە شانیان نادەن، هەر بەو جۆرە ئازارەکان، بەڵکو چێژ بریتییە لە پەییبردن بە گونجاو (تەبا و شیاو)، گونجاویش دەچێتە نێو کاملکردنی جەوهەری نەفس و تەواوکردنی کاری ئەو جەوهەرە، کەوابوو، گونجاوی هەستی ئەوەیە، جەوهەری هەست، یان کاری جەوهەرەکەی کامڵ کردووە، گونجاوی تووڕەیی و ئارەزووئامێز و ئەندێشەیی و فیکری و یادئامێز، هەریەك لەمانە لەسەر پێوانەی ئەوەیە". [2]

لەم دەقەوە دەردەکەوێت، ئیبن سینا دەیەوێت پێداگری بکات لەسەر ئەوەی گونجاو و شیاو و تەبا بۆ دۆخی ژیانی سەرمەدی و هەتاهەتایی لە جیهانەکەی دیکە لەدوای زیندووبوونەوە ئەوەیە مرۆڤ لە شێوەیەکی گونجاو و شیاودا بێت بەو جیهانە، جیهانی ڕۆحانی، بۆیە ئەوە جیاکاری دەکات لە نێوان هێزەکانی مرۆڤ، جەستە لەگەڵ نەفس گونجاو و تەبایە بە جیهانی بەرهەست، بەڵام نەفسی قسەکەری ڕووت و دابڕاو لە جەستە، پەسەندتر و شیاوتر و گونجاوترە بە جیهانی باڵا، چونکە ئیبن سینا دەڵێت: "ئەوەی زانراو و ڕوونە، نەفسی قسەکەر پەییبەرە، لێرەوە جەوهەرەکەی باشتر و چاکترە لە جەوهەری هێزەکانی دیکە، چونکە بەڕەهایی سادەیە و بەتەواوی لە ماددە جیابووەتەوە، ئەوەیان (ئەو نەفسەیان) پەیوەستە بە ماددەوە، بەهۆی ماددەوە ئامادەیی پێکهاتن و دابەشبوونی هەیە، پاشان پەییبردنەکەی (پەییبردنی نەفسی قسەکەری پەییبەر) باشتر و چاکترە لە

---

[1] ابن سينا، رسالة في أمر المعاد، مخطوط دار الكتب، لوحة١٣.

[2] سەرچاوەی پێشوو، لوحة٢٢.

پەییبردنی هەستەکان، چونکە پەییبردنی عەقڵ یەقینی و زەرووری و هەمووەکی و هەتاهەتاییە، بەڵام پەییبردنی هەستەکان دەرەکی و بەشەکی و تیاچووە، پاشان پەییپێبراوەکانی نەفسی قسەکەر باڵاتر و چاکترن، چونکە پەییپێبراوەکانی بریتین لە کۆمەڵێك مانای جێگیر و کۆمەڵێك وێنە (شێوە)ی ڕۆحانی و بنەمای یەکەم بۆ هەموو بوون لە جەلال و مەزنی شانوشکۆی و فریشتەی رەبانی و ڕاستەقینەی تەنە ئاسمانیەکان و ڕەگەزەکان و خودای ئەوانە، پاشان کەماڵاتی نەفسی قسەکەر باڵاتر و چاکترە لە کەماڵاتی هێزی هەستی، چونکە کەماڵاتی ئەوەیە جیهانەکان لە گۆڕان و فرەیی پاك ڕابگیرێن، وێنەی هەموو بوونەوەرێکی ڕووت لە ماددەی تێدایە، ئەوانەش کۆمەڵێك جیهانن هاوشان و تەریب بەم جیهانە، تەنها ئەوەندە هەیە ئەوەی ڕۆحانی و ڕەبانیە، لەتیف و پیرۆزن و بینای جیهانی بەرهەستی جەستەیی تێکەڵە بە قەڵبی (ناباشی) و ئەوەی بە هێز و نەبوونەوە (القوة والعدم)یە چڕ و قێزەونە، ئیتر چۆن دەتوانرێت پێوانەی ئەم چوار مانایە کە بۆ نەفسی مرۆیی هەن، بکرێتەسەر هاوشێوەکانیان کە بۆ نەفسی گیانداری هەن.

کەوابوو ڕۆشنبووەوە، ئەو چێژەی بۆ جەوهەری مرۆییە - مەبەستم نەفسی مرۆڤە لە کاتی زیندووبوونەوە - ئەگەر کامڵ کرابێت، هەرگیز هیچ تام و چێژێکی هەبووی ئەم جیهانەی ئێمەی پێ ناگات، سبحان الله! ئایا ئەو خێر و چێژەی تایبەتن بە جەوهەری فریشتە، دەکرێت پێوانە بکرێنە سەر ئەو خێر و چێژەی تایبەتن بە جەوهەری ئاژەڵان و دڕندەکان.

گومانی تێدا نییە، نەفسی مرۆیی لە جەوهەرێکی فریشتەییەوەیە، ئەگەر کامڵ کرابێت، چونکە شێوەیەکی عەقڵی جیابووەوەیە، ئەوەش لە خۆیدا شێوەی فریشتەیە، بەڵام ئێمە هەست بەو چێژە ناکەین کاتێك لەنێو جەستەداین، چونکە هێزە جەستەییەکان دەستیان بەسەر نەفسدا گرتووە، تا وایلێهاتووە نەفس لە جەستەدا چێژەکانی خۆی لەبیرکردووە، وایلێهاتووە دەسەڵات و سوڵتان بۆ هەست

و وەهم و تووڕەیی و حەز بێت، بەڵگەش لەسەر ئەوە، ناتەواوی دەسەڵاتی نەفسی گۆیایە لەباری زیادبوونی سوڵتانی نەفسەکەی دیکە".

بۆیە بەختەوەری دواڕۆژی لە دیدی ئیبن سیناوە "لە ڕزگاربوونی نەفسدایە، لە جەستە و ئاساری سروشت و داڕنانی لە تەواوی تام و چێژەکان، بە وردبوونەوەیەکی عەقڵی وردببێتەوە لە زاتێك خاوەنی مەزنترین موڵکە، هەروەها وردبوونەوە لەو ڕۆحانیانەی خودا دەپەرستن، بەهەمان شێوە، وردبوونەوە لە جیهان و گەیشتنە کەماڵ بۆ لای و چێژی بەرز و بڵند لەو مەیدانەدا، بەدبەختی دواڕۆژ لەباری دژ بەوەدایە، وەك چۆن ئەو بەختەوەرییە زۆر مەزنە، هەر بەو جۆرە بەدبەختییەکەش ـ کە بەرانبەریەتی ـ زۆر ئازاربەخشە". [1]

کەوابوو ئیبن سینا، بەختەوەری نەفسی دەبەستێتەوە بە مەعریفەتی ڕاست و دروست و پەییبردن بە حەقیقەتە باڵاکان، بۆیە پێیوایە: کەماڵی تایبەتی نەفسی گۆیا ئەوەیە، ببێت بە زانا و ژیرمەند و شێوەی سەراپا (الکل) تیایدا رەنگ بگرێت، سیستمی ماقووڵ لە سەراپا(الکل)دا و خێری لێشاو لە سەراپادا لە بنەمای سەراپا (مبدأ الکل)ـەوە دەستپێدەکات، ڕێگە دەگرێتە بەر بۆ لای جەوهەرە بەرز و بڵندەکان، کەوابوو یەکەمجار ڕۆحانیەتی ڕەها، پاشان ڕۆحانیەتی جۆرێك پەیوەست بە جەستەوە، ئەوجا جەستە باڵاکان بە هەڵکەوتە و شێوە و هێزیانەوە، پاشان بەم جۆرە بەردەوام دەبێت، تا هەڵکەوتە و شێوەی هەموو بوون لە نەفسیدا کۆدەبێتەوە، ئەوکات وەردەچەرخێت بۆ جیهانێکی ژنەوراو و تەریب و هاوشان بە هەموو جیهانی هەبوو، ئەوەی جوانی و باشی ڕەهایە دەیبینێت، هەر بەو جۆرە، ئەوەی خێری ڕەهایە، بەهەمان شێوە، جوانی حەق دەبینێت و لەگەڵی یەکدەگرێت

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، لوحة٢٢، ٢٣.

و به نموونه و شێوه و هەڵکەوتـەی نـەقش دەگرێـت و دەچـێتە نێـو ڕێگـە و ریـزی ئەوەوە و دەگۆڕێت بۆ جەوهەرەکەی".[1]

دەگەڕێینـەوە بـۆ ئـەو پرسـیارەی خسـتمانەڕوو ئـەوەش: لـەدوای ئـەو هـەوڵ و تێکۆشانەی ئیبن سینا لە سەلماندنی زیندووبوونەوەی ڕۆحانی لـە ڕێگـەی بورهـانی عەقڵییەوە، ئایا دەستەوسان بووە لـە سـەلماندنی زیندووبوونـەوەی جەسـتەیی لـە ڕێگـەی بورهـانی عەقڵییـەوە؟ یـان زیندووبوونـەوەی جەسـتەیی بەگشـتی نـەریّ کردووە؟

دەڵێین: ئیبن سینا سەرکەوتوو نەبوو لە سەلماندنی زیندووبوونەوەی جەستەیی بە وردبوونـەوەی عـەقڵی، بـەڵکو شـوبهەی وروژانـدووە[2] و وا دادەنرێـت لـە دیـدی ئـەوەوە بەڵگـەن لەسـەر مـەحاڵبوونی ژنـەوتنی زیندووبوونـەوەی جەسـتەیی، یـان بـەدەنی، بـەڵام ئەمـە مانـای ئـەوە ناگەیـەنێت زیندووبوونـەوەی جەسـتەیی نـەریّ کردبێت.

ئیبن سینا لـە (النجـاة)دا دەڵێـت: دەبـیّ بزانیـت زیندووبوونـەوە، هەنـدێکی لـە شەرعدا قبووڵکراوە و ڕێگەیەك نییـە بـۆ سـەلماندنی جگـە لـە ڕێگـەی شـەریعەت و بەڕاستزانینی هەواڵی پێغەمبەرایەتی، ئەوەش بریتییە لە زیندووبوونەوەی جەسـتە، خێر و شەڕی جەستە زانراون و تۆ ئاتاج نیت بە زانینیان.

شەریعەتی حەق ـ ئەوەی پێغەمبـەرمان مسـتەفا (درووودی خـوای لەسـەر) بـۆی هێناوین ـ حاڵی بەختەوەری و بەدبەختی ـ بەپێی جەستەکە ـ بۆ واڵا کردووین.

هەندیّ لـە زیندووبوونـەوە بـە عـەقڵ و پێوانـەی بورهـانی پـەیی پـیّ دەبرێـت و پێغەمبەرایـەتیش ئـەوەی بەڕاسـتگێڕاوە، ئـەوەش بریتییـە لـە بەختـەوەری و

---

[1] ابن سينا، النجاة، نشره محي الدين الكردي، ص٤٧٧، أيضا: الغزالي، تهافت الفلاسفة، تحقيق د.سليمان دنيا، هامش ص١٨٩.

[2] ابن سينا، رسالة المعاد، مخطوط دار الكتب، لوحة١٣، ١٤.

بەدبەختی جێگیر بە پێوانەکانی نەفس، هەرچەند ئەندێشـەی ئێمـە لـە ئێستادا لـە وێناکردنیان، کەموکورتە.

حەزی حەکیمە خوادۆزەکان بەدەستهێنانی ئەم بەختەوەرییە لە لایـان مـەزنترە لە بەدەستهێنانی بەختەوەری جەستەیی، بـەڵکو وەك ئـەوەی لا نەکەنـەوە بـە لای بەختەوەری جەستەییدا، ئەگەر پێشیان بدرێت لـە پـاڵ ئـەم بەختەوەرییـەدا (واتـە بەختەوەری ڕۆحی) بە مەزن تەماشای ناکەن، ئەو بەختەوەرییە نزیکبوونەوەیـە لـە حەقی یەکەم (خودا)، با حاڵی ئەو بەختەوەرییە و بەدبەختی دژ بـەو بەختەوەرییـە بـزانین، بەختــەوەری جەســتەیی لــە شــەرعدا لــەو جــۆرە بەختەوەرییــە خــاڵی بووەتەوە.[1]

لە دەقێکی دیکـە (تسـع رسـائل في الحكمـة والطبيعيـات)دا ئـیبن سـینا دەڵێـت: "خودا (سبحانە وتعالی) بەندە پارێزکارەکانی لەسەر زمـانی پێغەمبـەرانی (درووودی خودایـان لەسـەر بێـت) ڕێـز لێنـاوە بـە بـەڵێنێك هـەردوو بەختەوەرییەکـەیان بـۆ کۆدەکاتەوە، بەختەوەری ڕۆحی بە مانـەوەی نـەفس و بەختـەوەری جەسـتەیی بـە زیندووکردنەوەی جەستە، ئەوەش خودا بەسەریدا توانادارە ئەگەر بخوازێت و کـەی بخوازێت، هەروەها ڕۆشنی کردووەتەوە چۆن عەقڵ بە تـەنها ڕێگەیەکـە بـۆ زانـینی ئەو بەختەوەرییە ڕۆحییە، بەڵام بەختەوەری جەسـتەیی تـەنها وەحـی و شـەریعەت جێگیری دەکەن، بە نموونـەی ئـەوەش، حـاڵی بەدبـەختی ڕۆحـی - کـە بـۆ نەفسـی بەدڕەفتارانـە - دەزانرێـت، ئـەوەش تونـدترین ئـازار و بـەردەوامترین بەدبەختییـە هەڕەشـەیان لێکـراوە بـە چـوونە نێـوی لـەدوای زیندووبوونـەوە و دەزانرێـت ئـەو بەدبەختییە لەسەر کێ بەردەوام دەبێت و لە کێ دەگیرێتەوە؟!.

---

[1] ابن سینا، النجاة، الإلاهيات، ص٤٧٧، الغزالي، تهافت الفلاسفة، تحقيق د.سليمان دنيا، همش ص٢٨٨، ابن سينا والبعث، ص١٣.

ئەوەشی تایبەتە بە جەستە، شەریعەت ئەوانی لەسەر ڕاستی و دروستییەکەی وەستاندووە، بەبێ وردبوونەوە و عەقڵ بەتەنها. بۆ بەدبەختی ڕۆحیش، عەقڵ ڕێگەیەکی هەیە بۆ لای لە ئاڕاستەی وردبوونەوە و پێوانە و بورهانەوە.

زیندووبوونەوەی جەستەییش بە ڕێگەی پێغەمبەرایەتی ڕاست و دروستە، ئەو پێغەمبەرایەتییەی بە عەقڵ ڕاست و دروستە و بە بەڵگە پێویست بووە، کەوابوو زیندووبوونەوەی جەستەیی بە عەقڵ تێر و تەواو بووە.

هەر شتێك عەقڵ بە بەڵگە ناگاتە سەلماندن و جێگیرکردنی بوونی، یان واجبکردنی بوونی، بەڵکو دەگاتە گونجاوی، بوونی، ئەوا پێغەمبەرایەتی یەکلاکەرەوانە، بوونی، یان نەبوونی دادەمەزرێنێت، زیندووبوونەوەی جەستەیی لای شەرع ڕاست و دروستە و ڕاست و دروستییەکەی تێر و تەواو دەبێت، بۆیە ئەوەی دروستە و مەعریفە کەموکورتە لێی ڕاست و دروستییەکەی تێر و تەواو دەبێت.[1]

لەم دەقەوە چەند شتێك ڕۆشن دەبێتەوە:

ـ داننانی ئیبن سینا بە زیندووبوونەوەی جەستەیی و ڕۆحیدا، وەك لە شەریعەتدا هاتووە.

ـ عەقڵ دەتوانێت بگاتە مەعریفەی بەختەوەری ڕۆحی لە ڕێگەی وردبوونەوە و پێوانە و بورهانەوە.

ـ وەحی و شەریعەت[2] دوو ڕێگەی مەعریفەی بەختەوەری جەستەیین، نەك بەختەوەری عەقڵی، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت بەختەوەری جەستەیی پەیوەندی بە عەقڵەوە بڕاوە، بەڵکو بەختەوەری جەستەیی بە پێغەمبەرایەتی ڕاست و دروستە و پێغەمبەرایەتیش بە عەقڵ و بەڵگە ڕاست و دروستە، لێرەوە بەختەوەری جەستەیی لەسەر ئەسڵێك ڕاستبووەتەوە کە لەسەر عەقڵ بیناکراوە.

---

[1] ابن سینا تسع رسائل في الحكمة والطبيعيات، ص١٥، ١٦.

[2] مەبەستی قورئان و سوونەتە ـ وەرگێر.

بۆیە ئیبن سینا دەڵێت: "پێغەمبەرایەتی بە عەقڵ ڕاست و دروستە و بە بەڵگە پێویست بووە، کەوابوو زیندووبوونەوەی جەستەیی بە عەقڵ تێر و تەواو بووە"

لێرەوە ئیبن سینا دانـدەنێت بـە زیندووبوونـەوەی جەسـتەییدا، بـەڵام پێیوایـە عەقڵ ناتوانێت بەڵگەی لەسەر بهێنێتەوە.

ئیبن ڕوشدیش هەمان بۆچوونی هەیە، بەڵکو بەرگری لە هەڵوێستی فەیلەسوفان دەکات، کاتێك لە (فصل المقال)دا دەربارەی زیندووبوونەوە دەڵێت:

کەسی بە هەڵەدا چوو لەم بابەتەدا گەر لە زانایان بێت پاساوی خۆی هەیە، گەر پێکابێتی جێگەی شوکر و سوپاسە، یان خاوەن پاداشتە، ئەوەش ئەگەر دان بنێت بە بوونیدا و بە ئاڕاستەیەك لە ئاڕاستەکانی تەئویل تەئویلی تێدا کردبێت، مەبەستم تەئویل لە سیفەتی زیندووبوونەوەکەیە، نەك تـەئویل لـە بـوونی زیندووبوونەوەکـە، ئەگـەر تەئویلەکـە سەرنەکێشـێت بـۆ نـەرێکردنی بـوونی زیندووبوونـەوە، چـونکە نەرێکردنی بوونی زیندووبوونەوە لەم بابەتەدا، بێباوەڕییە، زیندووبوونەوە ئەسڵێکە لە ئەسڵەکانی شەریعەت". [1]

ئـیبن سـیناش بـوونی زیندووبوونـەوەی نـەرێ نـەکردووە، بـەڵکو هـەوڵی داوە عەقڵندن بۆ سیفەتی زیندووبوونەوە بکات، نەك بۆ بوونی زیندووبوونەوە.

هەروەها ئیبن ڕوشد لە (مناهج الأدلة)دا دەڵێت: "حەق لـەم بابەتـەدا گریمانـەی هـەر مرۆڤێـك تیایـدا ئەوەیـە وردبوونـەوەی سـەری بـۆ کێشـاوە لـەدوای ئـەوەی وردبوونەوەکـە سـەری نەکێشـابێت بـۆ پووچـکردنەوەی کـۆی ئەسـڵەکە، ئـەوەش بریتییە لە نەرێکردنی کۆی بوونی زیندووبوونەوە، ئەم جۆرە ئاڕاسـتەیە لـە بـاوەڕ، بێباوەڕکردنی خاوەنەکەی پێویست دەکات، ئەوەش لەبەر بوونی زانست بـە بـوونی ئەم حاڵەی مرۆڤ کە بە شەریعەت و عەقڵ بۆ خەڵکی زانراوە". [2]

---

[1] ابن رشد، فصل المقال، ص٥١.

[2] ابن رشد، مناهج الأدلة، ص١٥٤ ـ ١٥٥.

بۆیە لێرەدا بوارێك بۆ قسەکردن دەربارەی بێباوەڕکردنی فەیلەسوفان ـ وەك غەزالی ئەنجامیداوە ـ نییە، فەیلەسوفان لە بنەڕەتەوە پرسەکە ڕەد ناکەنەوە، چونکە ئەسڵێکە لە ئەسڵەکانی بیروباوەڕ، بەڵام جیاوازییەکە لە وێناکردن و ژنەوتنی چۆنێتی ڕوودانیدایە.. ئەگەر عەقڵی مرۆیی سنووردار نەتوانێت کارێك لە کارەکانی زاتی خودایی بژنەوێت، بەڵام ئەم تامەزرۆییە لە نەفسدا و گەڕان بۆ دڵنیابوون، ئیبراهیمی پێغەمبەر (سەلامی خوای لەسەر) پیایدا گوزەری کرد، کاتێك داوای لە پەروەردگاری کرد نیشانی بدات چۆن مردوو زیندوو دەکاتەوە؟

﴿ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتَى قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بَلَى وَلَكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي ﴾(البقرة: ٢٦٠).

ئیبراهیمی خەلیل (سەلامی خوای لەسەر) بە بوونی پەروەردگاری هەوڵی دڵنیایی دڵی خۆی نەدا، بەڵکو بە زانینی چۆنێتی شاراوەیەك لە چۆنێتییەکانی کاری خودا[1]، نە ئاسمان بوو بە هەورەترشقە و نە زەوی هاتە هەژان و نە خودا (سبحانە وتعالی) تووڕە بوو لە ئیبراهیم کاتێك ئەوەی داوا کرد کە داوای کرد، ئەو داوایە بێبەشی نەکرد لە شەرەفمەندبوون بە هەڵبژاردنی بۆ پێغەمبەرایەتی، بەڵکو کەلیمەی خودا بۆ داواکەی ئیبراهیم ئەمە بوو﴿ أَوَلَمْ تُؤْمِن ﴾ئەویش فەرمووی:﴿ بَلَى وَلَكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي ﴾ لە وەڵامەکەی ئیبراهیمدا داننانێکی ڕاشکاو و ڕاگەیەنراو بەوەی دڵی دڵنیا نەبووە، هەیە، بەڵکو چۆنێتی زیندووکردنەوەی مردوو لە لایەنی خوداوە، شەکەت و ماندووی کردووە، بۆیە ئەوەی لە نیگەرانی لە دڵیدا بوو نەیشاردەوە، بەڵکو داوای بینین و تەماشاکردنی کرد وەك هەوڵێك بۆ دڵنیابوونەوەی دڵی خۆ و ئاسوودەیی لە کێشمەکێشی نیگەرانی و خاتیرە(خایلە)ی جۆراوجۆر و سەرگەردانی".[2]

---

[1] ابن رشد، فصل المقال، ص٥١.

[2] ابن رشد، مناهج الأدلة، ص١٥٤ ـ ١٥٥.

بەشی چوارەم

شوێنەواری وردبوونەوەی عەقڵی لە قورئان، لەسەر بیری ئیسلامی

یەکەم: بیری ئیسلامی لە چاخی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و هاوەڵاندا:

هەر کەس شوێنەواری بانگەوازی قورئان بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە بیری ئیسلامیدا نادیدە بگرێت، وەك ئەو کەسە وایە نەرێیبوونی خۆر دەکات لەم جیهانەدا، بە سروشتی حاڵ، کاتێك ئیسلام هاتووە بۆ دەرهێنانی خەڵك لە تاریکییەوە بۆ ڕۆشنایی ﴿يَتۡلُواْ عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبۡلُ لَفِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٖ﴾ (آل عمران: ١٦٤). واتە: (ئایەتەکانی ئەویان بەسەردا دەخوێنێتەوە، دڵ و دەروونیان پاك و پوخت دەکاتەوە، هەروەها فێری قورئان و داناییان دەکات، بەڕاستی پێشتر لە گومڕاییەکی ئاشکرادا ڕۆچوو بوون). هەر دەبێت گەورەترین کاریگەری لە بیر بەگشتی و بیری ئیسلامی بەتایبەتی، هەبێت.

دەرکەوتەی یەکەمی جووڵەی عەقڵی ئیسلامی لە چاخی دابەزینی قورئانی پیرۆزەوە ئاشکرا بووە، قورئان بڕبڕ و دەمدەم بۆ سەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دادەبەزی و مسوڵمانان وەریاندەگرت و دەیانخوێندەوە و تێڕامانیان تێدا دەکرد و لێی ورد دەبوونەوە و حەقیقەتیان لێ دەردەهێنا و کاریان پێ دەکرد، لەم تێڕامان و تێفکرینەوە لە قوڵایی دەقی قورئان بیری ئیسلامی دەستیپێکرد.

بەڵام کەسانێك هەن پێیان وایە "لە سەرەتای ئیسلامەوە قورئان بە شێوازی خۆی و هێزی بە دیلکردن مسوڵمانانی سەرسام کرد بوو و لە بەرەبەیانی ئیسلامدا بە جەنگەکانەوە ـ لە نێوان ئەوان و دوژمنانیان ـ خەریك بوون.. ئەو ماوەی سەرەتای ژیانیان پێویستییەکی زەرووریان نەبوو بە قووڵبوونەوە لە تێگەیشتنی قورئان لەڕووی عەقڵییەوە"[1]

---

[1] محمد یوسف موسی، القرآن والفلسفة، ط٤، ص٣٣ به دەستکارییەوە.

بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو بۆچوونە، ئەوە ڕۆشن دەکەینەوە سەردەمی یەکەمی هاوچەرخ بە بانگەوازی ئیسلامی زۆرترین سەردەم بووە بۆ گفتوگۆ و جەدەل و داوای ڕۆشنکردنەوە ئەوەش، چونکە ئیسلام ئایینێکی نوێ بوو، هەموو نوێیەك بەئاسانی قبووڵ ناکرێت، وەك چۆن سروشتی ئەم ئایینە نوێیە خەڵکی والێکرد داوا بکەن لە خودی دینەکە بنەماکانی بۆ سەر عەقڵیان بخاتەڕوو، لێرەوە قورئان مسوڵمانانی فێری چۆنێتی وردبوونەی عەقڵی کرد، مسوڵمانان بۆ لێکدانەوە و ڕۆشنکردنەوە پرسیاریان لە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەکرد، سەرپێچیکارانیش پرسیاریان دەکرد وەك بەرهەڵستکار و ملنەدەر و جەدەلخواز، پرسیارەکان هەمەجۆر بوون، پرسیاری ڕۆح و زیندووبوونەوەیان لێ دەکرد، پرسیاری عارەق و قومار و پرسیاری ئیمان و پرسیار دەربارەی خودا و زۆرێکی دیکە لە پرسیار، ئەو پرسیارانەی ئاڕاستەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەکران، جارێك وەحی قورئانی وەڵامی دەدانەوە و جارێکیش فەرموودەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر)، بەوەش وەڵامی پێویستی عەقڵی مرۆیی دەدرایەوە لە حاڵیبوونی کاروباری باوەڕ، یان شەریعەت، یان ئەخلاق.

لەوانە ئەوەیە بوخاری لە سەحیحەکەیدا ڕیوایەتی کردووە، لە عیمرانی کوڕی حەصینەوە، وتی: ((چوومە ژوورەوە بۆ خزمەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و حوشترەکەم لەبەردەرگاکە بەستەوە، خەڵکانێك لە بەنی تەمیم هاتن، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: مژدەم لێ وەربگرن ئەی بەنی تەمیم، وتیان: مژدەت پێداین بۆیە بۆ دووەم جار مژدەکەمان پێ بڵێرەوە، پاشان دەستەیەك خەڵکی یەمەن هاتنە ژوورەوە، فەرمووی: مژدەم لێ وەربگرن ئەی ئەهلی یەمەن، ئەگەر بەنوتەمیم قبووڵیان نەکرد، وتیان: قبووڵمانە ئەی پێغەمبەری خودا، وتیان: ئێمە هاتووین پرسیاری ئەم کارەت لێ بکەین، فەرمووی: خودا هەبوو و هیچ شتێکی لەگەڵ نەبوو (لە ڕیوایەتێکی دیکەدا: شتێك لە پێشییەوە نەبوو)، عەرشی

خودا لەسەر ئاو بوو، لـە (زیکـر)دا هـەموو شـتێکی نووسـی و ئاسمانـەکان و زەوی دروستکرد"، لەو کاتـەدا بانگکـەرێك بـانگی کـرد حوشـترەکەت رۆیشـت کورِەکـەی حەصین، منیش چووم بەدوایدا بینیم زۆر دوورکەوتووەتەوە، سوێند بە خودا، ئاواتم دەخواست وازم لە حوشترەکە بهێنابا)).[1]

ئەوەی لـەم فـەرموودەوە دەیبیـنین ئـەو دەسـتەیە هـاتبوون بـۆ لای پێغەمبـەر (دروودی خـوای لەسـەر) بـۆ ئـەوەی فێـری دیـن بـبن و پرسـیاریان لـە پێغەمبـەری ئـەکرەم (دروودی خـوای لەسـەر) کـرد دەربـارەی کاروبـاری پـەنهان (غیـب) کـە پەیوەست بوو بە ئاسمانەکان و زەوییەوە و پێغەمبەریش (دروودی خـوای لەسـەر) بەبێ هیچ نارِەحەتییـەك وەڵامـی دانـەوە، بـەڵکو ئـەو دەسـتەیە بـە نموونـەی ئـەو کاروبارانــە دەگەشــانەوە عــەقڵی رِازی دەکــردن و پــەردە و تەمومــژ و نــارِوونی دەرِەواندەوە.

هەنــدێکجار پێغەمبــەر (دروودی خــوای لەســەر) بــۆ خــۆی دەســتی بــە رِۆشنکردنەوەی کاروبارەکان دەکرد و قسەی تێدا دەکردن، بەبێ ئەوەی هیچ کەس لێی بپرسێت، نموونەی ئەوە بوخاری رِیوایەتی کردووە لە سەحیحەکەیدا لە تاریقی کورِی شیهابەوە، وتـی: گـوێم لـە عومـەری کـورِی خـەتاب بـوو دەیـوت: پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) هەستایە سـەر پـێ و هـەواڵی پێـداین دەربـارەی سـەرەتای دروستبوون (بدء الخلق) تا ئەهلی بەهەشت چوونە شوێن و جێگەی خۆیان و ئەهلی ئاگر چوونە شوێن و جێگەی خۆیان، هەر کەس ئەوەی لەبەرکرد لەبەری کرد و هەر کەس ئەوەی لەبیرچوو لەبیری چوو.[2]

---

[1] صحيح البخاري، كتاب بدء الخلق، ج٤، ص٧٣، كتاب التوحيد، ج٨، ص١٧٥، بگەرِێوە بۆ: أيضا: شرح الحديث اختلاف الناس فيه في شرح الطحاوية، ص٧٢.

[2] صحيح البخاري، كتاب بدء الخلق، ج٤، ص٧٣.

ئەگەر شك و وەهم بۆ خەڵكی نمایش بكرابایە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەستی دەگرتن بۆ ڕێگەی ڕاست و دروست، لەوانە ئەو فەرموودەیە لە ئەبی هورەیرەوە (خوا لێی ڕازی بێت) ڕیوایەت كراوە وتی: ((دەستەیەك لە هاوەڵانی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) هاتن و پرسیاریان لێ كرد: ئێمە لە نەفسی خۆماندا شتێك هەست پێ دەكەین (دەبینینەوە) یەكێك لە ئێمە زۆر لای دژوارە بیكات بە قسە، فەرمووی: ئایا ئەوە لە نەفسی خۆتان دەبیننەوە؟ وتیان: بەڵێ، فەرمووی: ئەوە بریتییە لە ئیمانی ڕاشكاو))، لە ڕیوایەتێكی دیكەدا لە عەبدوڵلای كوڕی مەسعوودەوە (خوا لێی ڕازی بێت) وتی: ((پرسیاری ڕاڕایی لە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) كرا، فەرمووی: ئەوە ئیمانی ڕووتە)).[1]

ئەم فەرموودانە ڕۆشنی دەكەنەوە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) تا چ رادەیەك گرنگی داوە بە سەرنجدەرانی (شك) و نەیویستووە دەست بە ڕوویانەوە بنێت، ئەگەر شك خرابێتەڕوو و ڕوویدابێت، یان ئەگەر ڕاڕایی و شوبهە هێرش و پەلاماری عەقڵی ئەوانی دابێت لە كاتی تێڕامان و تێفكریندا، ئەو (دروودی خوای لەسەر) بانگی دەكردن بۆ دەركردنی ئەو شكانە لە بازنەی هەڕەمەكی تا شك ببێتە "شكێكی پەیڕەودار (منهجي)" و وردبوونەوەیان ڕێنموونی بكات بە جۆرێك ئەو پێشهاتە بەكاربهێنێت لە ڕێگەی بەدەستهێنانی یەقین (ئیمانی ڕاشكاو، ئیمانی ڕووت).

ئەوەش شایەتییەكە بۆ تاقانەیی ئەو پەیڕەوە لەم دەروازەیەوە، بەڵكو شایەتییەكە لە ئەوەوە لەسەر ئەوەی ئەو بۆ شایەتیدان لەسەر گەیشتنی مرۆڤایەتی بە قۆناغی پێگەیشتن و ڕێگەی ڕۆشن ڕەوانە كراوە، مرۆڤایەتییەك شایستەیە بەوەی ئەمە پەیڕەوی وردبوونەوەی بێت، پەیڕەوێك بتوانێت ڕاڕایی و

---

[1] رواه مسلم، كتاب الإيمان، باب الوسوسة في الإيمان، هەروەها بگەڕێوە بۆ: الأحاديث القدسية، ج١، ص٤٨، ٤٩، أيضا: شرح الطحاوية، ص١٩٩، ٢٠٠.

شــك و شــوبهە لــە ئــەزموونكردنی گریمانــە و تاقیكردنــەوەی ئەگــەر (إحتمــال) بەكاربهێنێت بۆ پشتیوانی لە یەقین و گەشەسەندنی بناغەكانی مەعریفە.[1]

لەم خـاڵی دەسـتپێك و لـەم پـەیڕەوە ڕاسـت و دروسـتەوە، پێغەمبـەر (درووودی خوای لەسەر) فەدەغەی لە موجادەلە و گفتوگۆ نەكردووە، مەگەر ببێتە هۆی شك و گومان و تێكچوون لە ئاییندا، ئەگـەر هەنـدێك پێیانوایـە پێغەمبـەر (درووودی خـوای لەسەر) قەدەغەی لە جەدەل و تاووتوێكردن لە دینـدا كـردووە و بـە نموونـەی ئـەم جـۆرە فەرموودانـە هـۆ بـۆ هەڵوێسـتی خۆیـان دەدۆزنـەوە، وەك ئـەو فـەرموودەی عـەمری كـوڕی شـوعەیب لـە باوكییـەوە، لـە ئـیبن عاصـەوە ڕیوایـەتی كـردووە، هەردووكیان دەڵێن: ((لە سەردەمی پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر) لە مەجلیسێك دانیشتبووین، هیچ ڕۆژێك مەجلیسێكی خۆزگەپـێخـوازراوی لـەو جۆرەمـان نـەبینی بوو، هاتین بینیمان دەستەیەك لە خەڵك لـە ژوورەكـانی پێغەمبـەر (درووودی خـوای لەسەر) بە قورئاندا دەچوونەوە، كاتێك ئەوانمان بینی كەنارمان لێ گرتن، پێغەمبەر (درووودی خـوای لەسـەر) لەپشـت ژوورەكانـەوە گـوێی لـە قسـەیان بـوو، پێغەمبـەر (درووودی خـوای لەسـەر) هاتـە دەرەوە بـۆ لامـان، تـوورە بـوو و تـووڕەیی لـە ڕووخساریدا دەخوێنرایەوە، تا وەستا لەسەریان و فەرمووی: خەڵكینـە! ئومـەتانی پێش ئێوە بەمە گومڕا بوون، بە ناكۆكییان لەسەر پێغەمبەرانیان و كێشانی هەندێ لە كیتاب بە هەندێكی دیكەیدا، ئەوەی لێتان زانی بیكەن بە كردار و ئـەوەی لێتـان تێكەڵ بوو ئیمانی پێ بهێنن، پاشـان لای كـردەوە بـە لای مـن و براكەمـدا، پێمـان خۆش بوو پێغەمبەر (درووودی خوای لەسەر) ئێمەی لەگەڵ ئەوان نەبینی)).[2]

---

[1] د.محمد عمارة، معالم المنهج الإسلاميتحت الطبع به دەستكارییەوە.

[2] ابن سعدالطبقات، ج٤، قسم٢، ص١٤٢، س١٠ ـ ١٩، الإمام عبدالحليم محمود، التفكير الفلسفي في الإسلام، ص٨٧.

ـ لەوەی دەیبینم ـ ئەم فەرموودەیە نەهی لە وردبوونەوە، یان جەدەل ناکات لەو جۆرە کاروبارانەدا، بەڵکو قەدەغەکراو بریتییە لە ڕێگەی دەستبردن و پەیڕەویان لە توێژینەوە و وردبوونەوە، ئەوەش، چونکە هەندێ لە قورئانیان دەکێشا بە هەندێکی دیکەدا، بۆیە پێغەمبەری ئەکرەم (دروودی خوای لەسەر بێت) "ئەو پەیڕەوەی بۆ خستنەڕوو پێویستە لەسەر مسوڵمانان شوێنی بکەون بۆ ئەوەی بتوانن لە قورئان حاڵی بن"[1]، بە حاڵیبوونێکی ڕاست و دروست، تەبا و تەریب لەگەڵ وردبوونەوەی ئیسلامی بۆ کاروبارەکان، وردبوونەوەی ئیمانی کە یەکەمجار باوەڕ دەهێنێت بەوەی هەندێك لە قورئان بە هەندێکی دیکەدا ناکێشێت و ناکرێت دژیەکی و ناکۆکی و جیاوازی لە قورئاندا هەبێت ئەگەر بە حەق تێڕامانی تێدا بکەن، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ ۚ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَٰفًا كَثِيرًا ﴾ (النساء: ٨٢). واتە: (ئەوە بۆ ئەوانە سەرنجی قورئان نادەن و لێکی نادەنەوەو لێی ورد نابنەوە؟ خۆ ئەگەر لە لایەن کەسێکی دیکەوە بوایە جگە لە خوا بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە).

لەسەر ئەوە، پێغەمبەری ئەکرەم پەیڕەوێکی ڕاست و دروستی بۆ ڕۆشنکردوون بە وتنی:.. قورئان بۆ ئەوە دانەبەزیوە هەندێکی بە هەندێکی دیکەدا بکێشێت، بەڵکو هەندێکی پشتڕاستی هەندێکی دیکەی دەکات، با لەپای وتنی ((هەندێکی پشتڕاستی هەندێکی دیکەی دەکات)) بوەستین، چونکە ئەوە کلیلی پەیڕەوەکەیە.. چۆن تێر و تەواو هەندێکی پشتڕاستی هەندێکی دەکات بەبێ ئەوەی مرۆڤ عەقڵی بخاتەگەڕ؟ گەیشتن بەو ئامانجە "کارێکی ئامێرئاسا نییە لەسەر شتێك لە وردبوونەوە ڕاست نەبوویێتەوە، بەڵکو ئەوە کارێکە لەسەر زۆرێك لە تێڕامان و ژنەوتن ڕاست دەبێتەوە، چونکە گێڕانەوەی موتەشابیه بۆ موحکەم و هەڵدانی

---

[1] سهير فضل الله، الفكر الإسلامي يرد على المستشرقين، ص٥٣.

پوختە بۆ ڕۆشنکراو، یان هەڵدانی ڕەها بۆ سەر سنووردار، یان گێڕانەوەی گشتی بۆ تایبەت، یان پارسەنگدانی یەکێك لە دوو خوێندنەوەکە بەسەر ئەوی دیکەیاندا کارێکی ئاسان نییە و ناچێتە ژێر توانای هەموو مرۆڤێکەوە، بەڵکو ئەوە کارێکە تایبەت بە ئەهلی زانست و وردبوونەوە و تەنها ئەوان دەیزانن"[1]، بینا لەسەر ئەوە، هەر کەس توانای گرتنەبەری ئەو ڕێگەی نەبوو لەپێناو تێگەیشتن لە قورئان بە تێگەیشتنێکی باش و دروست، ئەوەندەی بەسە بۆ ئەو، بەهۆی دەستەوسانیەوە سەرزەنشتی ناکرێت و فەرموودەکەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) جێبەجێ دەکات کاتێك دەفەرموێت: ((ئەوەی زانیتان لە قورئان کاری پێ بکەن و ئەوەی لێتان ئاڵۆز (تێکەڵ) بوو ئیمانی پێ بهێنن))، چونکە لێکچوون و ئاڵۆزبوون(تشابە) لێکچوون و ئاڵۆزبوونێکی خودی (ذاتي) نییە لە خودی شتەکەدا، بەڵکو لێکچوون و ئاڵۆزی(لێکچوون و ئاڵۆزی ڕێژەیی) دەگەڕێتەوە بۆ توانای خودی عەقڵ لەسەر تێگەیشتن لە قورئان، بۆیە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەفەرموێت: ((ئەوەی لێتان ئاڵۆز (تێکەڵ) بوو))، ئەم حەقیقەتە ڕۆشنی دەکاتەوە، لێکچوون و ئاڵۆزبوون دەکرێت لە مرۆڤێکەوە بۆ مرۆڤێکی تر گۆڕانی بەسەردا بێت، بەپێی توانا عەقڵییەکەی و پەیڕەوەکەی، ئەگەر عەقڵ نەیتوانی هەستێت بە هەوڵی پشتڕاستی قورئان هەندێکی بۆ هەندێکی دیکەی ئەوا لەسەریەتی کارەکە رادەستی خودا بکات، وەك ڕێگری لە ناکۆکی (جیاوازی) و لادان، بۆ ئەوەی باوەڕ بە هەندێ لە کیتاب نەهێنێ و بە هەندێکی دیکە بێباوەڕ بێت، بەڵکو باوەڕ بە هەموو کیتاب بهێنێت.

هاوەڵان بەتەواوی ئەم مانایەیان ژنەوتبوو، بۆیە دەبینین عەلی کوڕی ئەبی تالب (خوا لێی ڕازی بێت) ـ لەوەی بوخاری باسی کردووە ـ دەفەرموێت: (بەوەی

---

[1] د.محمد حسين الذهبي، التفسير والمفسرون، ج١، ص٤١ بە دەستکارییەوە.

دەیزانن قسە بۆ خەڵکی بکەن و وازبهێنن لەوەی نایزانن (پێی ئاشنا نین)، پێتان خۆشە خودا و پێغەمبەرەکەی بەدرۆ بزانرێت؟).[1]

عەبدوڵڵای کوڕی مەسعوود (خوا لێی ڕازی بێت) دەڵێت: هەر پیاوێك قسەی بۆ دەستەیەك کرد و نەگەیشتە عەقڵی ئەوان، دەبێتە فیتنە بۆ هەندێکیان.[2]

لە ئیبن عەباسەوە (خوا لێیان ڕازی بێت) پیاوێك پرسیاری تەفسیری ئایەتێکی لێکرد، وتی: چ شتێك ئاسایش بە تۆ دەدات ئەگەر هەواڵت لەبارەیەوە پێ بدەم و تۆ پێی بێباوەڕ نەبیت، بێباوەڕیت بەو ئایەتە بەدرۆزانینی ئایەتەکەیە، لەمەوە ڕۆشن دەبێتەوە، هەموو کەسێك شایستەیە بە زانینی هەموو زانستەکان.[3]

بۆیە خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَسَالَتۡ أَوۡدِيَةُۢ بِقَدَرِهَا ﴾ (الرعد: ١٧). واتە: (هەر ئەو زاتە لە ئاسمانەوە بارانی باراندووە، بە ئەندازەی ئەو دۆڵ و نشێوە کە بەهۆی ئەو بارانە پڕ دەبن)، تا کۆتایی ئایەتەکە: ﴿كَذَٰلِكَ يَضۡرِبُ ٱللَّهُ ٱلۡأَمۡثَالَ ﴾ (الرعد: ١٧). واتە: (ئا بەو شێوەیە، خوا نموونە جۆراوجۆرەکان دەهێنێتەوە).

ئبن تەیمیە دەڵێت: ئەمە نموونەیەکە خودا هێناویەتیەوە، تیایدا ئەوەی لە ئاسمانەوە دادەبەزێت لە زانست و ئیمان بە باران چووێنراوە، دڵیش بە شیو و دۆڵ شوبهێنراوە، شیو و دۆڵەکان هەندێکیان بچووك و هەندێکیان گەورەن، بۆیە هەر دۆڵێك (شیوێك) بە بڕی خۆی لافاوی پێدا گوزەر دەکات.[4]

هاوەڵان بۆ خۆیان لە پلەی زانستی و بەهرەی عەقڵیدا یەکسان نەبوون، بەڵکو لەوەدا جیاواز بوون بە جیاوازییەکی مەزن، مەسروق دەڵێت: "لەگەڵ هاوەڵانی

---

[1] صحيح البخاري، كتاب العلم، باب من خص بالعلم قوما دون قوم كراهية أن لا يفهموا.

[2] رواه مسلم ـ بگەڕێوە بۆ: درء تعارض العقل والنقل لإبن تيمية، ج٥، ص٧٥.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ج٥، ص٧٦.

[4] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٥، ص٧٦.

محەممەد (دروودی خوای لەسەر) دانیشتم، بینیم وەك گۆمە ئاو بوون، گۆمە ئاو هەیە یەك پیاو پاراو دەكات، هەیە دوو پیاو پاراو دەكات، هەیە ١٠ پیاو پاراو دەكات هەشە ١٠٠ پیاو پاراو دەكات، گۆمە ئاویش هەیە ئەگەر هەموو ئەهلی زەوی لێیبخۆنەوە بەشیان دەكات". [١]

كەسانێك هەن پێیانوایە، ڕێگەی پێغەمبەرایەتی لە چارەسەری ئەم جۆرە كاروبارە میتافیزكییانە بورهانی نییە، دواتر نموونەیەك دەهێنینەوە بۆ ئەوەی ببینین ئایا بەڕاست ئەم ڕێگەی پێغەمبەرایەتییە بورهانی نییە، یان پێچەوانەی ئەوەیە؟

ئیمامی مسولیم بە زۆرێك لە ڕیوایەت فەرموودەیەكی دەرهێناوە و دەگەڕێتەوە سەر ئەبوهورەیرە (خوا لێی ڕازی بێت)، وتی: ((پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: بەردەوام خەڵك پرسیار دەكەن تا دەوترێت: بەم جۆرە خودا دروستكراوانی دروست كرد، ئەی كێ خودای دروست كرد؟ هەر كەس شتێك لەوەی بینیەوە با بڵێت: ئیمانم بە خودا هێناوە)).

هەروەها لەو ڕیوایەتانە: ((لە ئەبو هورەیرەوە وتی: پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: شەیتان دێت بۆ یەكێك لە ئێوە و دەڵێت: كێ ئەوە و ئەوەی دروستكردووە، تا پێی دەڵێت: كێ پەروەردگاری تۆی دروستكردووە؟ هەر كەس گەیشتە ئەوە با پەنا بگرێت بە خودا لە شەیتان و كۆتایی پێ بهێنێت)). [٢]

هەندێ كەس لە ئاشكرا (ڕواڵەت)ی فەرموودەكەوە وا حاڵی بوون پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمانی پێكراوە خاتیرە (خایلە) پاڵ پێوە بنێن بە

[١] د.محمد حسين الذهبي، التفسير والمفسرون، ج١، ص٣٦.

[٢] مسلم، كتاب الإيمان، باب الوسوسة في الإيمان، سنن أبي داود، كتاب السنة، باب في الجهمية، والأحاديث القدسية، ج١، ص٤٨، ٤٩.

پشتهەڵکردن لێی و بەرپەرچدانەوەی بەبێ بەڵگەهێنانەوە (بەڵگەکاری) و وردبوونەوە.

فەخری ڕازی پرسیاری لێکرا: "بۆچی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لەباری هاتنی ئەم ڕاڕایی فەرمانی نەکرد بە بورهانی ڕوونکەرەوە لەسەر تێکچوونی (بێ بنەمایی) ڕیزبەندی و خولخواردن، بەڵکو فەرمانی بە پەناگرتن بە خودا کرد؟ فەخری ڕازی وەڵامی دایەوە: بەوەی نموونەی ئەمە وەك کەسێك وایە سەگێك ڕووی لێ دەکات و لێی دەوەڕێت، بۆ ئەوەی ئازاری بدات و ڕێگەکەی لێ ببڕێتەوە، بۆیە جارێك بە عەسایەك لێی دەدات و جارێکیش خاوەن سەگەکە بانگ دەکات دەمکوتی بکات، پاشان وتی: بەڵگەهێنانەوە ڕێگەی یەکەمە، و گرانی تێدایە، پەناگرتنیش بە خودا ڕێگەی دووەمە و ئاسانترینیانە.

هەندێکیان بەرهەڵستی ئەم وەڵامەیان کردووە بەوەی ئەمە دەخوازێت ڕێگەی بورهان بەهێزتر و کامڵتر بێت، کارەکە بەو جۆرە نییە، بەڵکو ڕێگەی پەناگرتن کامڵتر و بەهێزترە، چونکە پاڵنانی ڕاڕایی لە دڵ لە لای خوداوە، کامڵترە لە پاڵنانی ڕاڕایی لە خۆ لای مرۆڤەوە".[1]

ئیبن تەیمیە لەسەر ئەم پرسیارە و وەڵامدانەوەکەی فەخری ڕازی قسەیەکی باش و دروست دەکات و ئێمەش لەسەری تەباین:

ئیبن تەیمیە دەڵێت[2]: "پرسیارەکە پووچە، هەردوو وەڵامەکەی ئەویش لەسەر پووچ بیناکراون، پرسیارەکە پووچە، چونکە مەبنای قسەکە بەو جۆرەیە، ئەم پرسیارە هاتووانە بۆ سەر نەفس بە دوو ڕێگە پاڵدەنرێن:

یەکەمیان: بورهان و ئەوی دیکەیان پەناگرتن و پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمانی بە پەناگرتنەکە کردووە و ڕۆشنکەرەوەی تێکچوونی خولخواردن و

---

[1] ابن تیمیة، درء التعارض العقل والنقل، ج٣، ص٣٠٨.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ص٣٠٨ ـ ٣١٠.

ڕیزبەندی بە ڕێگەی بورهـان کۆتـایی پـێ دێت، چـونکە ڕێگـەی بورهـان پرسـیارە هاتووەکان بۆ سەر نەفس دەبڕێت بەبێ ئەوەی پێغەمبـەر (دروودی خـوای لەسـەر) باسی کردبێت و پێغەمبەر (دروودی خوای لەسـەر) فـەرمانی نـەکردووە بـە ڕێگـەی بورهان، هەروەها ئیبن تەیمیە ڕۆشنی دەکاتەوە:

ئەم بۆچـوونە لـە چـەند ڕوویەکـەوە هەڵەیـە، بـەڵکو پێغەمبـەر (دروودی خـوای لەسەر) فەرمانی کردووە بە ڕێگـەی بورهـان لـەو شـوێنەی فـەرمانی پـێ دەکرێـت، ئاماژەی بە زۆرێك لە بەڵگە و بورهان کردووە و ئامـانجی وردبوونـەوەی بیرمەنـدانی بـۆ لا دەگەڕێتـەوە، هـەروەها ئامـاژەی بـۆ کۆمـەڵێك بورهـان کـردووە لەسـەروو هەڵهێنجانی بیرمەندانەوە، ئەوەی لە پاڵنانی ئەم ڕاڕاییدا فەرمانی پێکـردووە تـەنها بریتی نییە لە پەناگرتن، بەڵکو فەرمانی بە ئیمان کردووە و فەرمانی بە پەناگرتن و فەرمانی بە کۆتاهێنان کردووە، ڕێگەیەك بوونی نییـە بـۆ بەدەسـتهێنانی ڕزگـاری و بەختەوەری پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فـەرمانی پـێ نـەکردبێت، جگـە لـەو ڕێگەیە ڕێگەی دیکە بوونی نییە.

ڕۆشنکردنەوەی ئەوەش لە چەند ڕوویەکەوەیە:

ڕووی یەکەم: ئەوەیە بوترێت: ئەو بورهانەی بە وردبوونەوە بەدەست دەهێنرێت بریتییە لە زانست هـەر دەبێـت بگاتـە کۆمـەڵێك پێشـەکی زەرووری فـیتری.. ئـیبن تەیمیـە درێـژە بـە قسـەکەی دەدات لـە ڕۆشـنکردنەوە و پێیوایـە زانسـتی تیـۆری بەدەستهێنراو ئەوەیە، بە سەرنجدان لە کۆمەڵێك پێشەکی زانراو ـ بـەبێ تێڕامـان و وردبوونەوە ـ بەدەستدەهێنرێت، چونکە ئەگـەر ئـەو کۆمەڵـە پێشـەکییەش تیـۆری بوونایە، ئەوا ئەوانیش لەسـەر کۆمـەڵێکی دیکـە رادەوەسـتان.. بۆیـە هـەر دەبێـت کۆمـەڵێك زانسـتی بەڵگەنەویسـتی سـەرەتایی هـەبن خـودا لـە دڵـدا سـەرەتای بـۆ دادەمەزرێنێت و ئامانجی بورهان بۆ لای ئەوانەیە.

له كۆتاییدا ئیبن تەیمیە دەگاتە ئەوەی: ئەو زانستە زەروورییانە كە بریتین لە بنچینە هەندێكجار شوبهە و و ڕاڕایی ڕوویان لێ دەكات.. ناتوانرێت شوبهە شێوێنەرەكان (عەیبدارکەرەكان)ی ئەو زانستانە بە بورهانی عەقڵی وەڵام بدرێتەوە، چونكە ئەوپەڕی بورهان (ئامانجی بورهان) ئەوەیە بگاتە ئەو زانستانە، ئەگەر شك لەنێویاندا ڕوویدا، ڕێگە لە وردبوونەوە و توێژینەوە بڕاوەتەوە، هەر كەس مونازەرە لە زانستە بەرهەستە زەروورییەكاندا بكات، مونازەرەی لەگەڵ ناكرێت، بۆیە ژیرمەندان كۆدەنگییان هەیە لەسەر ئەوەی ناكرێت خستنەڕووی هەموو شوبهەیەك بە بورهان و وردبوونەوە و بەڵگەهێنانەوە بسڕێتەوە، كەسێك بە بورهان و وردبوونەوە و بەڵگەهێنانەوە قسەی لەگەڵ دەكرێت كۆمەڵێك پێشەكی زانستی هەبێت و لەو كەسانە بێت بتوانێت لێیان وردببێتەوە و زانستی بە شتانی دیكە بۆ دروست بكات، هەر كەس كۆمەڵێك پێشەكی زانستی نەبوو و توانای بەسەر وردبوونەوەدا نەدەشكا، ناتوانرێت بە وردبوونەوە و بەڵگەهێنانەوە گفتوگۆی لەگەڵ بكرێت.[1]

ئەگەر ئەمە ڕۆشن بووەوە، ئەوا ڕاڕایی و شوبهەی تانەدەر لە زانستە زەروورییەكان بە بورهان ناسڕێتەوە، بەڵكو هەركات بەندە بیری كردەوە و وردبووەوە هاتنیان بۆ سەر دڵ زیاد دەكات، هەندێكجاریش ڕاڕایی زاڵ دەبێت بەسەریدا تا دەستەوسانە لە پاڵنانیان لە نەفسی خۆ، وەك چۆن دەستەوسانە لە شیتەڵی شوبهەیەكی سەفستائییانە.

ئەمە بە پەناگرتن بە خودا لادەچێت، خودا بۆ خۆی پەنای بەندەكە دەدات و دەیخاتە ژێر داڵدەی خۆیەوە و لە شوبهە گومڕاكەر و شوبهە سەرلێشێوێنەرەكان پەنای دەدات، بۆیە فەرمانی بە بەندە كردووە لە هەموو نوێژێكدا داوای هیدایەت لە پەروەردگاری بكات: ﴿ صِرَٰطَ ٱلَّذِينَ أَنۡعَمۡتَ عَلَيۡهِمۡ غَيۡرِ ٱلۡمَغۡضُوبِ عَلَيۡهِمۡ وَلَا ٱلضَّآلِّينَ ﴾ (الفاتحة: ٧).

---

[1] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج٣، ص٣١٠.

هـــەروەها دەفـــەرموێت: ﴿ وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ ٱلشَّيۡطَٰنِ نَزۡغٞ فَٱسۡتَعِذۡ بِٱللَّهِۚ إِنَّهُۥ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾ (الأعراف: ٢٠٠). واتە: (ئەگەر ڕاڕاییەکت لەلایەن شەیتانەوە بۆ پێشهات و ویستی لە خشتەت بەرێت و تووشی هەڵەت بکات، جا ئەوە تـۆ پـەنا بگـرە بـەخواو پشت بەو ببەستە، چونکە بەڕاستی ئەو زاتە بیسەر و زانایە).

بەم جۆرە وەك ئیبن تـەیمیە ڕۆشنی کردەوە کاتێك شـك دەگاتـە بناغـە ئـەوەش بریتییە لە زانستە زەرورییـەکان ـ کـە بناغـەی هـەموو زانسـتەکانن ـ ئـەوا ڕێگـەی وردبوونـــەوە و بەڵگەهێنانـــەوە ســـوود ناگەیـــەنێت، بـــەڵکو پـــەناگرتن بـــە خـــودا سەلامەتترە، چونکە ئەو بەتوانایە بەسەر لادانی ئەوە لە مرۆڤ.

ڕووی دووەم: وەك ئیبن تەیمیـە دەڵێـت: ئەوەیـە بوترێـت: پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) تەنها فـەرمانی بـە پـەناگرتن نـەکردووە، بـەڵکو فـەرمانی بـە بەنـدە کردووە لەگەڵ پـەناگرتن کۆتـایی بـەوە بهێنێـت، ئـەوەش وەك ئاگادارکردنـەوە لـە ئەوەوە، ئەو پرسیارە بریتییە لە ئەوپەڕی ڕاڕایی و پێویستە کۆتـایی پـێ بهێنێـت، لە سەرەتاکان نییە تا ئەوەی بەدوایدا دێت بیسڕێتەوە، چونکە نـەفس داوای هـۆی هەر ڕووداوێك و سەرەتای هەر شتێك دەکات تا دەگاتە ئامـانج و کۆتـا خـاڵ، خـودا (ســبحانە وتعــالی) دەفـــەرموێت: ﴿ وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ ٱلۡمُنتَهَىٰ ﴾ (الـــنجم: ٤٢). واتـــە: (بەڕاســـتی و دڵنیاییـــەوە دەڵـــێین: کـــە کۆتـــایی ئـــەم ڕێگـــوزەرە لـــەلای پەروەردگارتەوەسەرهەڵ دەدات).

کاتێك بەنـدە گەیشـتە ئامـانجی ئامانجـەکان و کۆتـایی کۆتاییـەکان، وەسـتانی پێویست دەبێت، ئەگەر لەدوای ئەوە داوای شتێکی دیکـەی کـرد پێویسـتە کۆتـایی پێبهێنێت.. لەگەڵ هەوڵی پەناگرتن بە خودا لە ڕاڕایـی ڕیزبەنـدی کۆتاهێنـانی ئـەو ڕاڕایی پێویست دەبێت، چونکە زانراوە بە زانستی زەرووری فیتری بۆ هـەر کەسـێك فیترەتـی تەندروسـت بێـت لـە ئـادەمیزاد ئـەوە پرسـیارێکی تێکچـووە و مەحاڵـە و نادروستە دروستکەری هەموو دروسـتکراوان دروسـتکەری هـەبێت، چـونکە، ئەگـەر

دروستکەری هەبێت ئەویش دەبێتە دروستکراو و نابێتە دروستکەری هەموو دروستکراوان، بەڵکو دەچێتە ریزی دروستکراوەکانەوە، هەموو دروستکراوەکان هەر دەبێت دروستکەرێکیان هەبێت، ئەمەش بە زەروورەت و فیترەت زانراوە.[1]

بۆیە دەبێت جیاکاری بکەین لە نێوان دوو جۆر لە پرسیار:

یەکەم: پرسیاری تێکچوو وەك ئەوەی باسکرا، ئەوەش بە فیترەت و زەروورەت پووچییەکەی زانراوە، بۆیە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمانی کرد کۆتایی پێ بهێنێت، چونکە لەسەر شکێکی ڕووخێنەر ڕاست دەبێتەوە.

دووەم: پرسیاری دروست ئەوەیە ئەگەر شك هاوەڵی بکات، شکێکی پەیڕەویانەیە و سەر دەکێشێت بۆ مەعریفەیەکی یەقینی.

بۆیە ئیبن تەیمیە هەڵوێستێکی تری پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەخاتەڕوو و ئەو وردبوونەوەیە لەسەر پرسیاری دروست، ڕاست دەبێتەوە، ڕۆشن دەکاتەوە، ئەوەی لە سونەنی ئیبن ماجەدا باسکراوە ((لە ئەبی رەزینی عەقیلیەوە (خوا لێی ڕازی بێت) وتی: وتم، ئەی پێغەمبەری خودا، بەر لەوەی پەروەردگارمان دروستکراوانی خۆی دروست بکات لە کوێ بوو؟ فەرمووی: لە "عماء" بوو، نە لە ژێری هەوا هەبوو، نە لە سەرەوەی هەوا هەبوو، هیچ دروستکراوێك نەبوو، عەرشەکەی لەسەر ئاو بوو)).[2]

ئیبن تەیمیە قسە لەسەر ئەم فەرموودە دەکات بە وتنی: (ئەم پرسیارە لای پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) تێکچوو نەبوو، وەك پرسیاری پرسیارکەرەکەی دیکە: کێ خودای دروستکردووە؟ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) نەهی لەم پرسیارکەرە نەکرد و فەرمانی پێ نەکرد بە پەناگرتن، بەڵکو پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لە چەندین کەس ئەو پرسیارەی کردووە و پێی وتووە: خودا لە

---

[1] ابن تيمية، سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ص٣١٤.

[2] سنن ابن ماجة ٦٤/١ ـ ٦٥، هامش درء التعارض، ج٣، ص٣١٥.

کوێیە؟ ئەو (دروودی خودای لەسەر بێت) پاك و بێگەردە لەوەی پرسیاری تێکچوو (خراپ) بکات و وەڵامی ئەو پرسیارەشی بیستووە و ئەو پاك و بێگەردە لەوەی وەڵامی تێکچوو ببیستێت، کاتێکیش پرسیاری ئەوەی لێ کراوە، وەڵامی داوەتەوە، بۆیە جارێك بۆ خۆی ئەو پرسیارەی کردووە و جارێکیش وەڵامی ئەو پرسیارەی داوەتەوە.[1]

هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) هەمان پەیڕەوی عەقڵییان گرتەبەر کە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لەسەری بوو و جیاکارییان کرد لە نێوان وردبوونەوەی ڕاست و دروست و وردبوونەوەی تێکچوو، بۆیە هەڵوێستی عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) دەبینین لە (سەبیغی کوڕی عەسەلەوە) کە پرسیاری موتەشابیهی دەکرد و لەوەوە دەیویست شك بخاتە نێو کاروباری ئایینەوە، عومەر بانگی کرد و بە پەڵکی دار خورما دەستی کرد بە لێدانی تا سەری خوێنی لێهات و وتی: ئەوەندەم بەسە، ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەو شتەی لەسەرمدا بوو لێم جیابووەوە، مەبەستی بەو قسە ئەوە بوو تەوبەی کرد، نەفی کرد بۆ شاری بەصرە تا لە باشی و چاکی حاڵی دڵنیابووەوە).[2]

نابێت لەم ڕووداوەوە ئەوە حاڵی ببین عومەری فاروق (خوا لێی ڕازی بێت) ڕقی لە جەدەل و مونازەرە بووە، چونکە چۆن موجادەلەی عومەر لەگەڵ جولەکە دەربارەی جیبریل و میکائیل لێکدانەوەی بۆ دەکرێت.. عومەر زەوییەکی هەبوو لەسەرو مەدینەوە، دەچوو بۆ ناو زەوییەکەی و ڕێگەکەی بەسەر فێرگەی جولەکەییەکاندا تێدەپەڕی، هەرکات تێدەپەڕی دەچووە لایان و گوێی بۆ دەگرتن، ڕۆژێك ڕۆیشتە ژوورەوە بۆ لایان وتیان: ئەی عومەر، لە هاوەڵانی محەممەد کەسمان بەقەدەر تۆ خۆشناوێت.. ئێمە چاومان لە تۆ بڕیوە، عومەر پێی وتن: چ سوێندێك

---

[1] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج٣، ص٣١٥.

[2] بگەڕێوە بۆ: الإمام عبدالحليم محمود، التفكير الفلسفي في الإسلام، ص١٠٩ بە دەستکارییەوە.

لای ئێوە مەزنترینە؟ وتیان: سوێند بە ڕەحمان، وتی: دەی بە ڕەحمان کە تەوراتی دابەزاندووە بۆ سەر موسا لە (طور سیناء) سوێندتان دەدەم، ئایا لای ئێوە محەممەد بە پێغەمبەر دەبیننەوە؟ ئەوانیش بێدەنگ بوون، عومەر وتی: قسە بکەن، چیتانە؟ سوێند بە خودا من پرسیارم لە ئێوە نەکردووە شتێك شكم لە دینەکەم هەبێت، هەندێکیان تەماشای هەندێکیان کرد، پیاوێك لەوانە ڕاستبووەوە و وتی: هەواڵ بەو پیاوە بدەن، ئەگینا من هەواڵی پێ دەدەم، وتیان: بەڵێ، ئەو لای ئێمە نووسراوە، بەڵام ئەو هاوەڵەی لە فریشتە کە وەحی بۆ دەهێنێت بریتییە لە جیبریل، جیبریل دوژمنی ئێمەیە، ئەو کەسەیە هەرچی سزا و کوشت و کوشتار و بە ناخی زەویدا بردنی بەسەر ئێمەدا هێناوە، ئەگەر سەرپەرشتیاری ئەو میکائیل بوایە باوەڕمان پێ دەهێنا، چونکە میکائیل خاوەنی هەموو ڕەحمەت و هەموو بارینێکە، عومەر وتی: سوێندتان دەدەم بە ڕەحمان کە تەوراتی بۆ سەر موسا دابەزاندووە لە (طور سیناء) میکائیل و جیبریل لە خوداوە لە کوێن؟ وتیان: جیبریل لای ڕاستی خودایە و میکائیل لای چەپی خودا، عومەر وتی: کەوابوو شایەتی دەدەم ئەو کەسەی دوژمنی کەسێکە لای ڕاستی خوداوە دوژمنی ئەوەیانە لای چەپی خوداوە، ئەو کەسەش دوژمنی ئەوەیانە لای چەپی خوداوە دوژمنی ئەوی دیکەیانە لای ڕاستی خوداوەیە، هەر کەسیش دوژمنی ئەو دووانە بێت دوژمنی خودایە، پاشان عومەر گەڕایەوە بۆ ئەوەی هەواڵ بە پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) بدات، بینی جیبریل بە هێنانی وەحی پێشیکەوتووە، پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) عومەری بانگ کرد و ئەمەی بەسەردا خوێندەوە:

﴿ قُلْ مَن كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُۥ نَزَّلَهُۥ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ ٱللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾ مَن كَانَ عَدُوًّا لِّلَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَىٰلَ فَإِنَّ ٱللَّهَ عَدُوٌّ لِّلْكَٰفِرِينَ ﴾ (البقرة: ٩٧ – ٩٨). واتە: (پێیان بڵێ: هەر کەسێك دوژمنی جوبرەئیلە، کە هەر ئەو جوبرەئیلە بە فەرمانی خوا ئەو قورئانەی

دابەزاندووەتە سەر دڵت کە کتێبە پێشووەکان بەڕاست دادەنێت و ڕێنموویی دەکات و مژدەبەخشیشە بە ئیمانداران. ئەو کەسەی دوژمن بێت بە خواو فریشتەکانی و پێغەمبەرەکانی، بەتایبەت جوبرەئیل و میکائیل، ئەوە با بزانێت و دڵنیا بێت کە خوای گەورە دوژمنی کافر و بێباوەڕانە).

عومەر وتی: سوێند بەو کەسەی بە حەق ڕەوانەی کردوویت هاتم و تەنها دەمویست هەواڵت پێ بدەم"[1]

عومەر گفتوگۆی لەگەڵ جولەکە کردووە و بە عەقڵ و نەقڵ بەڵگەی لەسەر ئەوان هێناوەتەوە، تا خودا قسەکەی عومەر و بەڵگەهێنانەوەکەی بەڕاست گێڕاوە، ئەمەش جیاوازی نێوان دوو هەڵوێستەکە ڕۆشن دەکاتەوە.

عومەری کوڕی خەتاب(خوا لێی ڕازی بێت) تێگەیشتنی بۆ زانستی خودایی ئابلۆقەدەر ڕۆشن دەکاتەوە کاتێك دەڵێت: "نموونەی زانستی خودا لەناو ئێوەدا وەك ئەو ئاسمانەیە بەسەر ئێوەوە و وەك ئەو زەوییەیە ئێوەی لەئامێز گرتووە، وەك چۆن ناتوانن لە ئاسمان و زەوی بچنە دەرەوە، ناشتوانن لە زانستی خودا بچنە دەرەوە، وەك چۆن ئاسمان و زەوی ئێوە هەڵنانێن بۆ سەر گوناه، هەر بەو جۆرە خودا ئێوە بۆ سەر گوناه و تاوانێك، هەڵنانێت".[2]

هەڵوێستێکی دیکەی عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) دەبینین کاتێك جولەکەییەك پرسیاری لێ دەکات و پێی دەڵێت: (باشە ئەم ئایەتە ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ﴾ (الحديد: ٢١). واتە: (بەدەستهێنانی ئەو بەهەشتەی کە پانیەکەی وەك پانتایی ئاسمان و زەویە، ئامادە کراوە).

- پانتایی بەهەشت بە پانتایی ئاسمان و زەوییە، باشە ئاگر لە کوێیە؟ عومەر بە هاوەڵانی محەممەدی (دروودی خوای لەسەر) فەرموو: وەڵامی بدەنەوە، هیچ کام

---

[1] ابن عبد البر، جامع بيان العلم وفضله، ج٢، ص١٢٣، ١٢٤.

[2] د.مصطفى حلمي، منهج علماء الحديث والسنة في أصول الدين، ص٩.

لەوان لەو بارەیەوە شتێکی لە لا نەبوو، عومەر وتی: باشە کاتێك شەو دێت و زەوی پڕ دەکات، ڕۆژ لە کوێیە؟ وتی: لە هەر شوێنێك خودا بیەوێت، عومەر فەرمووی: ئاگریش لە هەر شوێنێك خودا بیەوێت، جولەکەیەکە وتی: سوێند بەو کەسەی نەفسی منی بە دەستە، ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەو قسە لە کتێبە دابەزێنراوەکەی خودادا هەیە وەك تۆ وتت (مەبەستی تەورات بوو)).[1]

هەڵوێستێکی دیکەی ئیمام عەلی کوڕی ئەبی تالب(خوا لێی ڕازی بێت) دەبینین کاتێك لە (صفين) ڕۆیشت، پرسیارکەرێك پرسیاری لێکرد: ئایا ڕۆیشتنەکە بە قەزا و قەدەری خودا بوو؟ عەلی وەڵامی دایەوە: سوێند بەو کەسەی ناوکە خورما دەڕوێنێت و گیانداران دروست دەکات، دانەبەزیوین بۆ دۆڵێك و بەرزنەبووینەتەوە بۆ تەپۆڵکەیەك، بە قەزا و قەدەری خودا نەبێت.

پاشان ئیمام ڕۆشنی کردەوە، ئیمان بەم قەدەرە نەرێی بەرپرسیارێتی ناکات، بۆیە بە پرسیارەکەرەکەی وت: لەوانەیە وا گومان ببەی قەزایەکی پابەندکەر بێت و قەدەرێکی سەپاو بێت، ئەگەر کارەکە بەو جۆرە بێت، پاداشت و سزا پووچ دەبنەوە و بەڵێن و هەڕەشە بەردەبنەوە و لۆمەکارێك لای خوداوە بۆ سەر گوناهکارێك و سوپاسکردنێك بۆ چاکەکارێك نایەت، ئەوکات چاکەکار لەپێشتر نییە بە پاداشتی چاکەکەی لە گوناهکارێك، خراپەکارێکیش لەپێشتر نییە بە سزای خراپەکەی لە چاکەکارێك.. خودا (تبارك وتعالى) لەسەر هەڵبژاردنی مرۆڤ فەرمانی کردووە و لەسەر ئاگادارکردنەوەی نەهی لێکردووە و بە ناچارکردن، داوای نەکردووە و بە هەوانتە پێغەمبەرانی(دروودی خودایان لەسەر بێت) ڕەوانە کردووە.[2]

---

[1] الكاندهلوي، حياة الصحابة، ج٣، ص٣٩.

[2] القاضي عبدالجبار، فضل الإعتزال وطبقات المعتزلة، ص١٣٤، ١٣٥.

ئەگەر ئەو هەڵوێستانەی پێشوو کەمێك پێش ئێستا خرانەڕوو هەموویان بە دەوری کاروبارە میتافیزکییەکان بسوڕێنەوە کە پەیوەستن بە بناغەکانی باوەڕهێنانەوە ئەوا لە لایەکی دیکەوە ـ لە بواری حوکمە شەرعییە کردارییەکاندا ـ بانگەوازی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەبینین بۆ ڕێنموونی وەرگرتن لە عەقڵ لەم بوارەدا، لەو ڕووەوە دەرگای والاکردووە لەبەردەم عەقڵ بۆ ئەوەی بڕوات و بێت لە بواری هەڵهێنجانی حوکمە شەرعییەکاندا کاتێك بانگی کرد بۆ بنەمای ئیجتیهاد و ڕەنگرێژی کرد بۆ والییەکانی لە وڵاتان تاکو لە بۆچوونی خۆیاندا ئیجتیهاد بکەن کاتێك دەقێك نابیننەوە لەوەی قورئان هێناویەتی لە ئەحکام و خودا مسوڵمانانی پێ پابەند کردبێت.

پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) یەکەم کەس بوو هەستا بە کاری ئیجتیهاد و هەڵهێنجان بە بۆچوونی خۆی، لەوەی وەحی لەسەر نەبوو:

لەوەی بوخاری ڕیوایەتی کردووە دەبینین... ((لە ئەبی هورەیرەوە: پیاوێکی ئەعرابی هات بۆ خزمەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) وتی: ژنەکەم منداڵێکی ڕەشپێستی بووە، من بە منداڵی خۆمی دانانێم، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) پێی فەرموو: ئایا حوشترت هەیە؟ وتی: بەڵێ، فەرمووی: ڕەنگی چۆنە؟ وتی: سوور، پێغەمبەر پرسی: ئایا بازووی تێدایە (ڕەنگی سپی و ڕەش)؟ وتی: بەڵێ، بازووی تێدایە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) پرسی: پێتوایە ئەو بازووە لە کوێوە بۆی هاتبێت؟ وتی: ئەی پێغەمبەری خودا، لەوانەیە ڕەگێك بێت وەریگرتبێت، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: ئەوەش لەوانەیە ڕەگێك بێت وەریگرتبێت)).[1]

---

[1] صحيح البخاري، كتاب الإعتصام بالسنة، باب١٢، ج٨، ص١٥٠، أيضا: ابن عبدالبر، جامع بيان العلم وفضله، ج٢، ص٦٦.

((له سەعیدی کوڕی جوبەیرەوە، لە ئیبن عەباسەوە: ئافرەتێك هات بۆ خزمەتی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و وتی: دایکم نەزری کرد حەج بکات، بەر لەوەی حەجەکەی بکات مرد، ئایا من دەتوانم حەجەکەی بۆ بکەم؟ پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: بەڵێ لە جێگەی ئەو حەجەکەی بۆ بکە، باشە ئەگەر قەرزێك لەسەر دایکت هەبوایە، دەتگێڕایەوە؟ وتی: بەڵێ، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: کەوابوو قەرز بۆ خوداش بگێڕەوە، چونکە خودا شایستەترە بە وەفاکردن بۆی)).[1]

هەر بەو جۆرە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) یەکەمین کەس بووە بانگەوازی ئیسلامی بۆ بەگەڕخستنی عەقڵ و بیر و ئیجتیهاد جێبەجێ کردووە، بەوەش پەیڕەوێکی عەقلی بۆ مسوڵمانان داناوە تا لەسەری بڕۆن یەکسانە لە ژیانی پێغەمبەردا (دروودی خوای لەسەر) بوو‌بێت یان لەدوای پێغەمبەر، فەرموودەکەی مەعاز "بریتییە لە بەڵگە لە جێگیرکردنی پێوانە لای تەواوی فەقیهەکان".[2]

((لە مەعازەوە (خوا لێی ڕازی بێت) کاتێك پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) ڕەوانەی کرد بۆ یەمەن فەرمووی: چی دەکەیت ئەگەر قەزاوەتێك هاتە بەردەستت؟

وتی: بە کتێبەکەی خودا قەزاوەت دەکەم، پێغەمبەر پرسی: ئەگەر لە کتێبەکەی خودادا نەبوو؟ وتی: بە سوونەتی پێغەمبەری خودا (دروودی خوای لەسەر)، فەرمووی: ئەگەر لە سوونەتی پێغەمبەری خودادا نەبوو؟ وتی: بە بۆچوونی خۆم ئیجتیهاد دەکەم.

---

[1] المراجع السابقة، نفس الموضوع.

[2] ابن عبد البر، جامع بيان العلم وفضله، ج٢، ص٦٥.

دەڵێت: پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) کێشای بە سینەمدا و فەرمووی: سوپاسی بۆ ئەو خودایەی نێردراوی پێغەمبەری خودای کۆمەك کردووە بۆ ئەو شتەی پێغەمبەری خودا (دروودی خوای لەسەر) ڕازی دەکات)).[1]

هەروەها لە پێغەمبەری خوداوە (دروودی خوای لەسەر) ڕیوایەت کراوە بە ئیبن مەسعوودی فەرمووە: ((بە کیتاب و سووننەت قەزاوەت بکە ئەگەر لەو دووانەدا هەبوو، ئەگەر حوکمەکەت لەو دووانەدا نەبینیەوە ئیجتیهادی بۆچوونی خۆت بکە)).[2]

هاوەڵان لە سەردەمی پێغەمبەردا (دروودی خوای لەسەر) لە زۆرێك لە ئەحکامدا ئیجتیهادیان کردووە و پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دەمکوتی نەکردوون، وەك چۆن لە ڕۆژی (أحزاب)دا فەرمانی پێکردن نوێژی عەصر لە بەنی قورەیزە بکەن، هەندێکیان ئیجتیهادیان کرد و لە ڕێگە نوێژەکەیان کرد و وتیان: مەبەستی پێغەمبەر دواخستنی نوێژەکە نەبووە، بەڵکو مەبەستی خێرایی گەیشتن بووە بەو جێگەیە، ئەم دەستەیە لە مانای قسەکەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) وردبوونەوە، دەستەیەکی دیکە ئیجتیهادیان کرد و نوێژەکەیان دواخست تا گەیشتنە بەنی قورەیزە و لەوێ نوێژەکەیان کرد، بەڵام شەو داهاتبوو، ئەمانە تەماشای گوزارەی فەموودەکەیان کرد، ئەوانەیان پێشینی ئەهلی زاهیرن و ئەوانەی دیکە پێشینی ئەهلی مانا و پێوانەن، وەك ئیبن قەیم دەڵێت.[3]

سەعدی کوڕی مەعاز دەربارەی بەنوقورەیزە ئیجتیهادی کرد و بە ئیجتیهادی خۆی حوکمی بەسەردا دەرکردن، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) لەوەدا

---

[1] ذكره أبو داود في سننه كتاب الأقضية، باب إجتهاد الرأي في القضاء، مراجعة وتعليق محمد محي الدين عبدالحميد، ج٣، ص٣٠٣، أيضا: ابن القيم الجوزية، أعلام الموقعين عن رب العالمين، تحقيق إدارة الطباعة المنيرية بالأزهر، ج٢، ص١٧٥.

[2] الآمدي، الأحكام في أصول الأحكام، ج٤، ص٤٢ ـ ٤٥

[3] ابن القيم الجوزية، أعلام الموقعين، ج١، ص١٧٦.

قسـەکەی بـە ڕاسـت گەڕانـد و فـەرمووی: ((بـە حـوکمی خـودا لەسـەروو حـەوت ئاسمانەوە حوکمت بەسەردا دەرکردن)).[1]

"دوو هاوەڵی پێغەمبەر کە دەرچووبوون بۆ سـەفەرێك ئیجتیهادیـان کـرد، نوێـژ هاتە پێشەوە و ئاویان پێ نەبوو، نوێژەکەیان کرد و پاشان ئاویان بینیەوە و هێشتا کاتی نوێژەکە مابوو، یەکێکیان نوێژەکەی گێڕایەوە و ئەوی دیکەیان نەیگێڕایـەوە، پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) هەردووکیان بە ڕاسـت دانـا و فـەرمووی بـەوەیان نوێژەکەی نەگێڕابووەوە: ((بە سوونەت کارت کـردووە)) و نوێژەکەشـت دروسـتە، فەرمووی: بەوەیان نوێژەکەی گێڕابووەوە: ((دوو پاداشتت بۆ هەیە))".[2]

هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) توانییان ڕووبەڕووی ژیان ببنەوە لەدوای مردنـی پێغەمبـەری خـودا (دروودی خـوای لەسـەر)، بۆیـە لـەو شـتانەی حوکمێکیـان بـۆ نەدەبینینـەوە، ئیجتیهادیـان دەکـرد و شـانیان لەسـەر عـەقڵ دادا لـە تێگەیشـتنی ڕۆحی دەقەکان تەنانەت ئەوان لە هەندێ حوکمدا ئیجتیهادیان کردووە کە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) حوکمی پێکردووە و پێیان وابووە هەلومەرج داوای گـۆڕینی حوکم دەکات، ئـەوەش وەك هێنانـەدی بەرژەوەنـدی کـە ئامـانجی تەشـریعە، ئـەم جۆرە لە ئیجتیهاد بە ڕیوایەتی دروست جێگیرە و لە سەردەمی تۆمارکردنەوە (عهد التدوين) تۆمار کراوە، تا گەیشتووە بە ئێمە و زانایانی شەریعەت بەدرێژایی ڕۆژگـار قبووڵیان کردووە و تاووتوێیـان کـردووە و بـۆ ئـەوەش ناونیشـانێکی جێگیریـان لـە کتێبەکانیاندا داناوە و تا ئێستاش ئەو ناونیشانە بەم جۆرەیە:

"گۆڕینی حوکمەکان بەپێی گۆڕانی بەرژەوەندییەکان".[3]

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، نفس الموضع.

[2] ابن القيم الجوزية، أعلام الموقعين، ج١، ص١٧٦، ١٧٧.

[3] عبدالمنعم النمر، الإجتهاد، طبعة الأولى، ص٥٤، هەروەها بگەڕێوە بۆ: د.محمد عمارة، معالم المنهج الإسلاميتحت الطبع.

ئەبوبەکری صدیق (خوا لێی ڕازی بێت) یەکەمین کەس بوو لەدوای مردنی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) ڕووبەڕووی ئەم هەڵوێستانە بووەوە، ئەو ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ڕووداو بووەوە لە سەردەمی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) هاوشێوەی نەبوو، بابەتی پاشگەزبووان لە ئیسلام ـ ئەوانەی زەکاتیان نەدەدا لەگەڵ داننانیان بە ئیسلامدا و ئەنجامدانی نوێژ ـ یەکێك بوو لەو بابەتانە.

ئەبوبەکر (خوا لێی ڕازی بێت) پێیوابوو دەبێ دژ بەوانە بجەنگن تا ئەو زەکاتەی بە پێغەمبەریان (دروودی خوای لەسەر) دەدا، لە ماڵ و سامانیان دەربکەن، عومەر پێی وت: چۆن دژ بەوانە دەجەنگی لە کاتێکدا پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرموویەتی: ((فەرمانم پێکراوە دژ بە خەڵکی بجەنگم تا دەڵێن: (لا إله إلا الله) ئەگەر ئەوەیان وت خوێن و ماڵ و سامانیان لە من پارێزراوە، مەگەر بە حەقی خۆیان)).

ئەبوبەکر فەرمووی: مەگەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) نەیفەرموو: ((مەگەر بە حەقی خۆیان؟)) لە حەقیدا دانی زەکاتە، وەك چۆن لە حەقیدا ئەنجامدانی نوێژە، هەموو ئامادەبووان لەسەر ئەوە لەگەڵی تەبا بوون.

پاشان بابەتی کۆکردنەوەی قورئان لە یەك موصحەفدا هاتە پێشەوە، کاتێك خەڵکێکی زۆر لە جەنگی پاشگەزبووان کوژران و ژمارەیەکی زۆر لە خوێنەری قورئانیان تێدا بوو، عومەر ترسا قورئان بزر ببێت بە مردنی لەبەرکەرانی قورئان، بۆیە کۆکردنەوەی قورئان و نووسینەوەی بۆ ئەبوبەکر خستەڕوو، ئەبوبەکر لێی هەڵهات و فەرمووی: ئایا کارێك بکەم پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) نەیکردووە؟ بۆیە ناردی لەدووی زەیدی کوڕی سابیت و پێشنیارەکەی عومەری بۆ خستەڕوو، ئەویش لە کارەکە هەڵهات وەك چۆن ئەبوبەکر لێی هەڵهات و قسەی خۆی کرد، عومەر فەرمووی: ئەوە کارێکە زیانێکی تێدا نییە، بەڵکو بۆ ئیسلام و مسوڵمانان خێری تێدایە، دواجار هەردووکیان لەسەر ئەو کارە لەگەڵ عومەر تەبابوون،

لیژنەیەك لە لەبەرکەرانی قورئان و جێگەی متمانە بۆ جێبەجێکردنی بڕیارەکە، پێکهێنرا". [1]

عومەری کوڕی خەتاب لە هەموو هاوەڵان زیاتر بەرینخوازی کردووە لە بەکارهێنانی وردبوونەوەی عەقڵی لە کاروباری یاساڕێژی (تشریع)دا، ئەوەش، چونکە "ئەو ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ڕووداو بووەوە کەسانی دیکە ڕووبەڕووی نەبوونەوە، لەسەر دەستی ئەو وڵاتان فەتح کران و شارەکان گەورە بوون و کۆمەڵێك گەل و نەتەوەی خاوەن شارستانێتی دێرین وەك فارس و ڕۆم هاتنە ژێر دەسەڵاتی مسوڵمانان، ئەمە لە هۆیەکانی نایابی بەرینی ئاسۆی بیری عومەر بوو(خوا لێی ڕازی بێت)، ئەو بە بیروبۆچوونی ڕاست و دروست بواری کاری بەرین کرد، ئەو (خوا لێی ڕازی بێت) خۆی کورت هەڵنەهێنا لەسەر ئیجتیهاد لەو شتانەی دەقیان تێدا نەبوو، بەڵکو ئیجتیهادی کرد لە ناسینی بەرژەوەندی کە دەق بە ئامانجی دەگرێت لە کیتاب و سووننەت، لە بڕیارەکانیدا ڕێنموونی لەو بەرژەوەندییانە وەرگرت، واتە ئەو بە ڕۆحی شەریعەت کاری دەکرد، نەك تەنها بە گۆکراو (منطوق)ی شەریعەت. [2]

لە نموونەی ئەوە ئیجتیهادی لە (المؤلفة قلوبهم ـ دڵڕاگیراوان) ئەوەش کاتێك خودا (سبحانە وتعالى) بەشێکی دیاریکراوی لە زەکات بۆ فەرز کردبوون، لە ئایەتی:

﴿إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱلۡعَٰمِلِينَ عَلَيۡهَا وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ﴾ (التوبة: ٦٠). واتە: (بێگومان زەکات تەنها بۆ هەژارو نەداران و ئەو کەسانەی کە کارمەندن بەسەریەوە و بەو مسوڵمانە نوێیانەی کە هێشتا ئیمان لەدڵیاندا جێگیر نەبووە).

عومەر چەقبەستووانە لەبەردەم ئەم دەقەدا نەوەستا، بەڵکو عەقڵی خۆی خستەگەڕ و حاڵی بوو مەبەست پێی بەهێزکردنی ئیسلام و زۆرکردنی ژمارەی

[1] د.علي حسب الله، أصول التشريع الإسلامي، ص١٠٠.

[2] د.علي حسب الله، أصول التشريع الإسلامي، ص١٠٠.

مسوڵمانانە کاتێك ئاتاجن بەوەی بەهێزیان بکات و پشتقایمیان بکات، لە سەردەمی ئەودا ئیسلام بەهێز و پشتقایم بوو و ژمارەی مسوڵمانان زۆر بوو، تا وای لێهات بەخشین لەسەر ئەو ڕووە (واتە دڵڕاگرتن) زەلیلی و سەرشۆڕی بێت، بۆیە عومەر قەدەغەی کرد، ئەو بەو کارەی تەنها ئەو عیززەتەی دەویست ئیسلام بۆ مسوڵمانانی دەویست.

کاتێك خودا عێراق و شامی بە هێز بۆ مسوڵمانان فەتح کرد، ئاشکرای دەقەکان دەیانخواست چوار بەش لە پێنج بەشی غەنیمەت بەسەر غەزاکەرانی فەتحکەراندا دابەش بکرێت و تەنها پێنجیەکی بۆ ئەو بەرژەوەندییانە بێت کە دەقیان لەسەر هاتبوو لە ئایەتی:

﴿ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّمَا غَنِمۡتُم مِّن شَيۡءٖ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُۥ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي ٱلۡقُرۡبَىٰ وَٱلۡيَتَٰمَىٰ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِ ﴾ (الأنفال: ٤١). واتە: ((ئەی ئیمانداران) ئاگاداربن و بزانن کە: بەڕاستی هەرچیەکتان دەستکەوت، ئەوە بێگومان پێنجیەکی بۆ خوا و پێغەمبەرو خزمانی نزیکی پێغەمبەر و بێ باوکان و هەژاران و ڕێبوارانە).

غەزاکەران داوای ئەوەیان کرد و زۆرینەش پشتیوانیان لێکردن، بەڵام عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) بە بۆچوونی تیژی خۆی و وردبوونەوەی دوور ئەوەی لە ماڵ و سامانی گوزراوەدا جێبەجێ کرد، بەڵام پێیوابوو زەوی لە دەستی جوتیارەکاندا بمێننەوە لە بەرانبەر بڕێك ماڵ و سامان کە هەموو ساڵێك دەیدەن بە دەوڵەت بۆ ئەوەی بۆ ئەو سوپا دامەزراوەی سنووری عێراق و شام و شوێنانی دیکە لە لایەکانی دەوڵەت لێی خەرج بکرێت، هەر بەو جۆرە بۆ بێ باوکان و گەدایان و ڕێبواران لە هەموو وڵاتانەدا خەرج بکرێت، عومەر فەرمووی: "ئەگەر ئەو کارە نەکەم لە کوێ ماڵ و سامان بهێنم ئەو سنوورانەی پێ بپارێزم؟ لەوانەیە هەندێ وڵاتی دیکە فەتح بکەین ئەوەیان تێدا نەبێت لە عێراق و شامدا هەیە و خەڵکەکەی

بار بن له سەرمان له كوێ ماڵ و سامان بهێنین هەژارانیان بەخێو بکەین؟ بۆیە لەسەر ئەوه لەگەڵی تەبا بوون.[1]

بەم جۆره، ئیجتیهاد و وردبوونەوەی عەقڵی کورت نەبووەوه لەوەی دەقی تێدا دانەبەزیوه، بەڵکو ئیجتیهاد و وردبوونەوه له خودی دەقەکانیش بەو جۆرەی عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) پێی هەستا هاته ئاراوه، ئەوه گەورەترین بەڵگەیە لەسەر حاڵیبوونی ڕۆحی پەیڕەوی ئیسلامی له ئیجتیهاد و وردبوونەوه و بەرینکردنی بواری بەگەڕخستنی عەقڵ و دەستنەگرتن به ڕواڵەتی دەق و وازهێنان لەوەی لەودیو دەقەکەوەیه له ئاماژه و مانا، به ئەندازەیەك ئامانج لەو دەقانه بسڕێتەوه و ڕۆحی ئیسلامی پووچ بکاتەوه که شیاو و گونجاوه لەگەڵ پله و پایەی دوایین پەیامدا.

ئەو دەقانەی عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) ئیجتیهادی تێدا کردوون، لەو گۆڕاوانەن بەهۆی ئامانجگر هۆدار کراون (پاساو دراون)، ئەو گۆڕاوانەی پەیوەستن به کاروباری گۆڕاوی دونیاوه به درێژایی سەردەمەکان و بەپێی هەلومەرجەکان، بۆیه ئەو دەقانه بۆ خودی خۆیان به مەرام نەگیراون، بەڵکو بۆ هۆیەکانیان و ئامانجەکانیان و مەبەستەکانیان به مەبەست گیراون، ئەوانەش بریتین له هاتنەدی بەرژەوەندییەکانی مرۆڤ.[2]

بەم جۆره، هاوەڵان و خەلیفەکانی ڕاشیدین ڕەوگه و ڕێگەی پێغەمبەریان (دروودی خوای لەسەر) گرتەبەر له فێرکردنی ئومەت به چۆنێتی پێوانه و ئیجتیهاد و بەگەڕخستنی عەقڵ و ئازادی بیر، وەك مازنی دەڵێت: "فەقیهەکان له چاخی پێغەمبەری خوداوه (دروودی خوای لەسەر) تا ئەم ڕۆژگاره و لێرەش بەدواوه پێوانەکارییان له فیقدا بەکارهێناوه له تەواوی حوکمەکانی کاروباری ئایینەکەیان، لەسەر ئەوه کۆدەنگن هاوشێوەی حەق به حەق دادەنرێت و هاوشێوەی باتڵ به

[1] سەرچاوەی پێشوو، هەمان بابەت.

[2] محمد عمارة، معالم المنهج الإسلامي، به دەستکارییەوه.

باتڵ دادەنرێت، بۆیە بۆ هیچ کەس دروست نییە پێوانە (قیاس) ڕەد بکاتەوە، چونکە چواندنە بە کۆمەڵێك کاروبار و نموونادنە (تمثیل) بە سەریاندا".[1]

لەوەی ڕابوورد، پێمانوایە هەڵەیەکی گەورەیە بڵێین: سەردەمی یەکەم سەردەمی جەنگ بوو، بۆیە دوور بوون لە تێفکرینی عەقڵی، بەڵکو قورئانی پیرۆز کۆمەڵێك بناغە (بنەما) و زانست و مەعریفە لە ئامێز دەگرێت لە هیدایەتی خەڵك بۆ لای خودا، ئەمەش گەیشتووەتە ئاستێك مەحاڵە لەسەر هەموو ئەهلی زەوی لە زانایان و ئەدیبان و فەیلەسوفان و یاسادارێژان و لێکۆڵەرانی ئەخلاق، نموونەی ئەوە لە خۆیانەوە بهێنن، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:﴿ مَّا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِن شَيْءٍ ﴾(الأنعام: ٣٨). واتە: (هیچ شتێك نییە پشتگوێمان خستبێت لە کتێبەدا).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ ﴾ (النحل: ٨٩). واتە: (قورئانیشمان بۆ تۆ دابەزاندووە، ڕوونکەرەوەی هەموو شتێکە).

"ئیبن بورهان دەڵێت: ئەوەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرمووی: ((هەرچی شتە لە قورئاندایە، یان لە ئەسڵی قورئاندا بە نزیکی، یان بە دووری، بۆیە هەر کەس لێی تێگەیشت، لێی تێگەیشت و هەر کەس لێی بێئاگا، بوو لێی بێئاگا بوو))، هەر بەو جۆرە هەموو ئەوەی حوکم، یان قەزاوەتی پێ کردووە، کەسی فێرخواز بە بڕی ئیجتیهادەکەی و بەخشینی توانا و کۆشان و ئەندازەی تێگەیشتنی پەیی بەوانە دەبات، کەسانی دیکە دەڵێن: هەرچی شتە دەتوانرێت لە قورئان هەڵبگۆزرێت بۆ کەسێك خودا حاڵی بکات".[2]

بەم جۆرە دەبینین، بیری ئیسلامی لە قورئانی پیرۆز و سوونەتی بەرزی پێغەمبەرەوە ـ کە تەفسیری قورئان دەکات ـ دەستی پێکردووە، بۆیە هەموو ژیانی

---

[1] ابن عبد البر، جامع بيان العلم وفضله، ج٣، ص٦٦، ٦٧، هەروەها بگەڕێوە بۆ: أمثلة من القياس المجمع عليه، هەروەها: في أعلام الموقعين لإبن القيم الجوزية، ج١، ص١٧٧.

[2] السيوطي، الإتقان، ج٢، ص١٦١.

فیکری ئیسلامی تەنها بریتی نییە لە تەفسیری قورئان، لـە وردبوونـەوەی لـە یاسـا کردارییەکانی قورئان، ڕشـتـەی فیقـه سـەریهەڵداوە، وردبوونـەوە لێـی وەك کتێبێـك بـاس لـە پـەنهان دەکـات زانسـتی کـەلام هاتووەتـە ئـاراوە، وردبوونـەوە لێـی وەك کتێبێـك بـاس لـە دواڕۆژ دەکـات زوهـد و تەصـەوف و ئـەخلاق ڕەنگیـان گرتـووە، وردبوونـەوە لێـی وەك کتێبێـك بـۆ حـوکمڕانی زانسـتی سیاسـەت سـەریهەڵداوە، وردبوونەوەی لێی وەك زمانێکی خودایی، هـەموو زانسـتەکانی زمـان پـەیدابوون... هتد.[1]

بەمـەدا دەبیـنین مسـوڵمانان لـە هـەوڵ و داوای مەعریفـەدا هـەنگاو بـە هـەنگاو بەرزبوونەتـەوە، لـە سـەرەتای ئیسـلامەوە ئـەم بەرزبوونـەوە قۆنـاغ بـە قۆناغـە بەردەوام بووە تا زانستەکان تۆمار کراون و لە گرفتەکانی بیروباوەڕ و حوکمی ئایین و زانستەکانی دیکەدا قووڵبوونەتەوە.. تا لە هەموو ئەمانەدا گەیشتنە ئاستی کەماڵ و پێگەیشتن، پاشان ـ لەم قۆناغـەی ژیانیانـدا ـ هـەوڵی بەدەسـتهێنانی فەلسـەفەی یۆنانیـان داوە و وەرگێڕانیـان بـۆ کـراوە و ڕوویـان کـردە تـاووتوێ و لێکۆڵینـەوە و حاڵیبوونی گرفتەکانی و هەوڵی دروستکردنی تەبایی لە نێوان ئەو فەلسەفە و ئایین، وەك ئەوەی بەو کارەیان داوای فەلسـەفەیان تـەنها لـە قۆناغێکدا بووبێـت لـەڕووی عەقڵییەوە گەیشتبنە ئاستی ئەو کەلتووره فەلسەفییە، ئەگەر هـەلی گواسـتنەوەی ئـەو کـەلتووره فەلسـەفییە لەبەردەمیانـدا نەبوایـە، دەکـرا عـەقڵی ئیسـلامی بگەیشتبایەتە ئەوپەڕی مەودای خۆی و فەلسەفەیەکی تایبەت بە خۆی دابهێنابایە و ڕەسانەیەتییەکی تێر و تەواوی هەبوایە.[2]

---

[1] د.علي سامي النشار، نشأة الفكر الفلسفي الإسلامي، ج١، ص٢٢٧، أيضا: مقدمة كتاب الشامل في أصول الدين للجويني، تحقيق د.علي سامي النشار وآخرون، ص١٧.

[2] د.محمد علي أبو ريان، تأريخ الفكر الفلسفي في الإسلام، ص٢٩، به دەستكارييەوە.

دووەم: ڕۆڵی وردبوونەوەی عەقڵ لە حاڵیبوونی موتەشابیە لە قورئان:

پەیوەندی توندوتۆڵ لە نێوان وردبوونەوەی عەقڵی و موتەشابیە لە قورئانی پیرۆزدا، هەیە، ئەوەش، چونکە "موحکەم (المحكم) لە دانانی زماندا تەنها یەك ڕوو هەڵدەگرێت، هەر کەس بیبیستێت دەتوانێت یەکسەر بەڵگەی پێ بهێنێتەوە"[1]، بەڵام "موتەشابیە ئاتاجە بە بیر و وردبوونەوە بۆ ئەوەی هەڵبدرێتە سەر ڕوویەکی پڕاوپڕ".[2]

مانای ئەمە ئەوە نییە موتەشابیە پلە و پایەی لە موحکەم بالاتر بێت، چونکە ئەوە پێچەوانەی کۆدەنگییە (إجماع)، یان موحکەم پلە و پایەی لە موتەشابیە بالاتر بێت، چونکە ئەوە ئەسڵەکە هەڵدەوەشێنێتەوە لەوەدا کە هەموو کەلامی خودا (سبحانە وتعالى) یەکسانە و هەمووی بە حیکمەت دابەزێنراوە.

لێرەوە هەر دەبێت پەیوەندی نێوان وردبوونەوەی عەقڵی و موتەشابیە لە قورئانی پیرۆزدا دەربخەین.

ئەم پرسە گفتوگۆی زۆری لەسەر کراوە و بیروبۆچوونەکان تیایدا جیاوازن، ئەمەش وایکردووە ئیبن خەلدون پێیوابێت جیاوازی و ڕووبەڕووبوونەوەی فیکری و بەڵگەهێنانەوە بەدەوری ئەوەی ئایەتە موتەشابیهەکان دەیوروژێنن، سەری کێشاوە بۆ زانستی کەلام[3]، ئەوەش سەری کێشاوە بۆ دەرکەوتنی چەندین دەستە لە نێوان تەئویلکەر(مؤول) و ڕادەستکەر (مفوض)، بۆیە پرسی تەئویل هاتە ئاراوە و هەستا بە ڕۆڵێکی گەورە لە دەرخستنی پەیوەندی عەقڵ بە تێگەیشتنی قورئانەوە.

جیاوازی لە تەئویلدا دەگەڕێتەوە بۆ خوێندنەوەی ئەم ئایەتەی سوڕەتی (آل عمران)، خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت:

---

[1] السوطي، الإتقان في علوم القرآن، ج٢، ص١٦.

[2] سەرچاوەی پێشوو، الموضوع نفسه.

[3] بگەڕێوە بۆ: مقدمة ابن خلدون، ص٤٦٣.

﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ مِنۡهُ ءَايَٰتٌ مُّحۡكَمَٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٌۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمۡ زَيۡغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَٰبَهَ مِنۡهُ ٱبۡتِغَآءَ ٱلۡفِتۡنَةِ وَٱبۡتِغَآءَ تَأۡوِيلِهِۦۗ وَمَا يَعۡلَمُ تَأۡوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلۡعِلۡمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنۡ عِندِ رَبِّنَاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ﴾ (آل عمران: ٧). واته: (ئەو خوایە زاتێکە کە قورئانی بۆ سەر تۆ (ئەی محەممەد (دروودی خوای لەسەر بێت)، ناردە خوارەوە، بەشێك لە ئایەتەکانی دامەزراو و پایەدار و ڕوون و ئاشکران، ئەوانە بنچینەو بناغەی قورئانەکەن و هەندێکی دیکەیشی واتای جۆراوجۆر هەڵدەگرن و بە ئاسانی نازانرێن، جا ئەوانەی کە لە دڵیاندا لاری و لادان هەیە، حەز لە حەق و ڕاستی ناکەن، ئەوانە شوێنی ئەو ئایەتانە دەکەون کە مانای جۆراو جۆر و فراوانیان هەیە، بۆ ئەوەی فیتنە و ئاشوب و ناکۆکی و دووبەرەکی دروست بکەن، یان بۆ ئەوەی لێکدانەوەی هەڵەی بۆ هەڵبەستن، لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە هەر خوا خۆی بە تەواوی دەیزانێت، جا ئەو کەسانەی کە لە زانستدا ڕۆچوون، دەڵێن: ئێمە باوەڕی دامەزراومان بەهەر هەموو هەیە کە لەلایەن پەروەردگارمانەوەیە و فەرمایشی ئەوە، (لەڕاستیدا) بێجگە لە خاوەن بیر و ژیرەکان یاداوەری وەرناگرن و بیر ناکەنەوە (لەم قورئانە)).

پێشین دوو بۆچوون (دوو قسە) و دوو خوێندنەوەیان لەم ئایەتەدا هەیە:

بۆچوونی یەکەم: خاوەنی ئەم بۆچوونە پێیانوایە کەلامەکە لەسەر ﴿وَمَا يَعۡلَمُ تَأۡوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ﴾ (آل عمران: ٧). تێر و تەواو بووە، پاشان (و) لەم بەشەی ئایەتەکەدا ﴿وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلۡعِلۡمِ﴾ (آل عمران: ٧)، (و)ی دەستپێکردنە، بینا لەسەر ئەم خوێندنەوە، تەنها خودا موتەشابیە دەزانێت، ئەمە قسەی ئیبن عەباس و عائیشە و مالیکی کوڕی ئەنەس و کەسائییە.

بۆچوونی دووەم: دیسان دەگەڕێتەوە بۆ پێشین و لە ئیبن عەباس[1] و موجاهید و ڕەبیعی کوڕی ئەنەسەوە ڕیوایەت کراوە، ئەوەش ئەو بۆچوونەیە زانست بە موتەشابیهـ لای خودا و لای ئەوانەی لە زانستدا ڕۆچوون، بوونی هەیە.[2]

بەڵام چۆن دەتوانرێت دوو بۆچوونەکە لای پێشین کۆبکرێنەوە؟

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لەدوای زانینی مەبەستی پێشین بە تەئویل، دیاری دەکرێت: وتنی ئەوەی ڕۆچووان لە زانستدا تەئویلی موتەشابیهـ دەزانن، لێرەدا مەبەست پێی (لێکدانەوەی کەلام و ڕۆشنکردنەوەی ماناکەیەتی)[3]، بەوەش تەئویل و تەفسیر هاوواتای یەکترن، لەوەوە دوعاکەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) بۆ ئیبن عەباس ((أللهم فقه في الدين، وعلمه التأويل ـ خودایە لە دین حاڵی بکە و فێری تەئویلی بکە))، لە ئیبن عەباسەوە ڕیوایەت کراوە (الراسخون) عەتف کراوە بۆ سەر ناوی الله (عز وجل)، زانایانیش دەچنە نێو زانستی موتەشابیهـ و لەگەڵ بوونی زانست بە موتەشابیهـ دەڵێن: باوەڕمان پێ هێنا (آمنا به).. خاوەنی ئەم بۆچوونە بەڵگە بەوە دەهێننەوە، خودا (سبحانه وتعالى) بە ڕۆچوو لە زانست مەدحی ئەوانی کردووە، چۆن خودا مەدحیان دەکات و ئەوان نەزان بن! ئیبن عەباس وتوویەتی من لەو کەسانەم تەئویلی موتەشابیهـ دەزانن، موجاهید ئەم ئایەتەی خوێندەوە و وتی: من لەو کەسانەم تەئویلی موتەشابیهـ دەزانم، ئیمامی حەرەمەین و ئەبولمەعالی لە موجاهیدەوە دەیگێڕنەوە.[4]

ئەم ڕووە لە تەئویل ئەوەیە ئیبن جەریری تەبەری بە مەبەستی گرتووە لە تەفسیرەکەیدا بە وتنی:

---

[1] واتە: ئیبن عەباس لە بۆچوونی دووەمیدا ـ وەرگێڕ.

[2] بگەڕێوە بۆ: تفسير الفخر الرازي، ج٧، ص١٩٠، تفسير القرطبي، ج٤، ص١٦، ١٨، والإتقان للسيوطي، ج٢، ص٤.

[3] بگەڕێوە بۆ: ابن تيمية، الرسائل الكبرى، ج٢، ط١، ص١٥، شرح الطحاوية، ص١٥٣.

[4] القرطبي، التفسير، ج٤، ص١٨.

(قسه له تەئویلی فەرموودەی خودا (سبحانه وتعالى) ئاوا و ئاوایە)، هەمان ئەم جۆرە ئەوەیە ئیبن قوتەیبە و هاوشێوەکانی بە مەبەستیان گرتووە لەو کەسانەی دەڵێن: (الراسخون فى العلم - ڕۆچووان له زانستدا) تەئویل دەزانن و مەبەستیان پێی تەفسیرە.[1]

مانای دووەمی تەئویل لای پێشین، ئەو تەئویلەیە تەنها خودا دەیزانێت و مەبەست پێی: "بریتییە لە خودی مەرام لە کەلام، ئەگەر کەلامەکە داوا بێت، تەئویلەکەی بریتییە لە خودی کاری داواکراو، ئەگەر هەواڵ بێت، تەئویلەکەی بریتییە هەمان شتی هەواڵ لەبارەوەدراو"[2]، ئەوکات تەئویل لێرەدا بە مانای حەقیقەت دێت کە کەلامەکەی بۆ دەگەڕێتەوە، یان ئەوەی گوتارەکەی بۆ دەگەڕێتەوە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:﴿ هَلۡ يَنظُرُونَ إِلَّا تَأۡوِيلَهُۥۚ يَوۡمَ يَأۡتِي تَأۡوِيلُهُۥ يَقُولُ ٱلَّذِينَ نَسُوهُ مِن قَبۡلُ قَدۡ جَآءَتۡ رُسُلُ رَبِّنَا بِٱلۡحَقِّ ﴾ (الأعراف: ٥٣).

بۆیە تەئویلی هەواڵی زیندووبوونەوە بریتییە لە ڕوودانی زیندووبوونەوە لە ڕۆژی قیامەت، ئەگەر خودا (سبحانه وتعالى) هەواڵی پەنهانمان پێ دەدات، ئەوەی تایبەتە دوو خانەکە و ئەوەی لەو دوو خانەدایە ئەوا مانای ئەوە دەزانین داوامان لێکراوە تێیبگەین و لێکدانەوەی بۆ بکەین، بەڵام خودی حەقیقەتی هەواڵ لەبارەوەدراو کە هێشتا نەهاتووە و لە ڕۆژی قیامەتدایە، ئەو تەئویلەیە تەنها خودا دەیزانێت، بۆیە کاتێك پرسیار لە مالیك و کەسانی دیکە کرا لە پێشین دەربارەی ئایەتی:﴿ ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ﴾ (طه: ٥).

---

[1] ابن قتيبة، تأويل مشكل القرآن، تحقيق: السيد أحمد صقر، ص٧٢ ـ ٧٣، ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، تحقيق د.محمد رشاد سالم، ج٥، ص٣٨١ ـ ٣٨٢.

[2] بگەڕێوە بۆ: الأكليل في التشابه والتأويل لإبن تيمية من مجموعة الرسائل الكبرى، ج٢، ص١٥ ـ ١٧، درء التعارض العقل والنقل، ج٥، ص٣٨١، ترجيح أساليب القرآن، ص١٢٢، شرح الطحاوية، ص١٥٢.

وتیان: (الإستواء) زانراوە، چۆنێتییەکەی نەزانراوە، ئیمان پێی واجبە و پرسیار دەربارەی بیدعەیە.[1]

"بۆیە زانست بە (الإستواء) جێگیر دەکەن، ئەوەش بریتییە لە تەئویل کە بە مانای تەفسیرە، هەر ئەوەش بریتییە لە زانینی مەبەستی کەلامەکە تا تێڕامانی بۆ بکرێت و بژنەورێت و حاڵیبوونی لێوە سەرهەڵبدات، دەڵێن: چۆنێتی (الکیفیة)، نەزانراوە، ئەوەش ئەو تەئویلەیە زانستی خودای پێ تەنها کەوتووە، هەر ئەوەش ئەو حەقیقەتەیە تەنها خودا بۆ خۆی دەیزانێت".[2]

ئەوەش، چونکە پێشین جیاکاری لە نێوان دوو جۆر موتەشابیھ، دەکەن:

(موتەشابیھ لە خودی خۆیدا) ئەوەی خودا تەنها کەوتووە بە زانستی تەئویلەکەی.

(موتەشابیهی پاڵدراو) ئەوەی ڕۆچووان لە زانست تەفسیرەکەی دەزانن، ئەوەش بریتییە لە تەئویلەکەی.

بۆیە هەردوو خوێندنەوەکە حەقن.. خوێندنەوەی ئەو کەسەی لەسەر (إلا الله) دەوەستێت بەوەی تەئویل بە مانای (تەفسیر بۆ مانا) بێت، پێویستکەری ئەمە خودا (سبحانە وتعالی) کەلامێکی بۆ سەر پێغەمبەرەکەی دابەزاندووە هەموو ئومەت و پێغەمبەریش ماناکەی نازانن، ڕۆچووان لە زانستدا بەشیان نییە لە زانینی ماناکەیدا، جگە لە وتنی (آمنا بە کل من عند ربنا - ئیمانمان پێهێنا هەمووی لای پەروەردگارمانەوەیە)، ئەم بڕە نارۆچووەش لە باوەڕداران، دەیڵێن، پێویستە ڕۆچووان لە زانستدا لەوەدا بە شتێك لە باوەڕدارانی ڕەشۆکی جیاببنەوە.. ئیبن عەباس (خوایان لێ ڕازی بێت) وتویەتی: من یەکێکم لە ڕۆچووان لە زانستدا،

---

[1] بگەڕێوە بۆ: ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج١، ص٢٠١ ـ ٢٠٨، ابن المرتضى اليماني، ترجيح أساليب القرآن، ص١٢٤.

[2] بگەڕێوە بۆ: ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٥، ص٣٨٢.

ئەوانەی تەئویلی موتەشابیهـ دەزانن، ئەو (خودا لێی ڕازی بێت) ڕاستی فەرمووە، چونکە پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) دوعای بۆ کردووە بە وتنی: ((أللهم فقه في الدين وعلمه التأويل ـ خودایە، لە دیندا فیقهی پێ ببەخشە و تەئویلی فێر بکە)) بوخاری و کەسانی دیکە ڕیوایەتیان کردووە.. دوعای پێغەمبەریش (دروودی خوای لەسەر) گەڕانەوەی بۆ نییە.

موجاهید دەڵێت: مەصحەف (قورئان)م بەسەر ئیبن عەباسدا ـ لە سەرەتاوە بۆ کۆتایی ـ خوێندەوە، لە هەر ئایەتێکدا ڕامدەگرت و پرسیارم لێ دەکرد. گوازراوەکان بە متەواتیری باس لەوە دەکەن ئیبن عەباس لە هەموو ماناکانی قورئان قسەی کردووە، لە ئایەتێکدا نەیفەرموو ئەوە موتەشابیهە و تەئویلەکەی تەنها خودا دەیزانێت".[1]

بەم جۆرە تەئویل لای پێشین دوو ڕووی هەیە:

یەکەم: زانست بە ماناکانی قورئان، ئەوەش ئەو تەئویلەیە ئێمە دەیزانین و بە مانای تەفسیر هاتووە.

دووەم: بریتییە لە زانست بە چۆنێتی، ئەوەش ئەو تەئویلەیە تەنها خودا دەیزانێت، ئەوە لە ئێمەوە نادیارە، وەك قسەکەی مالیك و کەسانی دیکە "الإستواء معلوم والكيفية مجهول ـ ئیستیوا زانراوە و چۆنێتییەکەی نادیارە".[2]

لەسەر ئەوە پێویست نابێت مەزهەبی پێشین بە (مُفوِضة ـ رادەستکەر) دابنێین، بەو مانایەی ئەوان تەئویلیان بەکارنەهێناوە.. نابێت وا تێبگەین ڕێگەی پێشین بریتی بووە لە ئیمان بە گوزارەی دەقەکان و پشتهەڵکردن لە مانا و فیقهـ و ژنەوتنیان، بەڵکو هەموو ئەوەی هەیە ئەوەیە، ئەوان کارەکەیان ڕادەستی خودا کردووە لە زانینی چۆنێتییەك لە پەنهانە و کاروبارەکەی لە بەندەکان شاراوەیە..

---

[1] شرح الطحاوية، ص١٥٣.

[2] ابن تيمية، درء التعارض العقل والنقل، ج٥، ص٢٣٤، بە دەستکارییەوە.

ئەوان بەو کارەیان بەتەواوی لە نەزانینی چۆنێتیدا پەییان بە پەیڕەوی قورئانی بردووە.. ئەوەش بۆ تێگەیشتنی قووڵی ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ سنووری عەقڵی مرۆیی و کەموکورتییەکەی لە ئابلۆقەدانی ڕاستەقینە بە خودا و سیفەتەکان و کردارەکانی، چونکە لە کویۆ سنووردار بە بێسنوور ئابلۆقە دەکات، ئەوان بەتەواوی حاڵی بووبوون ئەو کارە بەریاندەداتەوە بۆ نێو دژیەکی کە عەقڵ و شەرع نەرێی دەکەن، هەروەها لەم ئایەتە بەباشی حاڵی بووبوون ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلْمًا ﴾ (طە: ١١٠). واتە: (ئەو خەڵکە هەرگیز ناتوانن ئاگاداری زانست و زانیاری بێ سنووری ئەو زاتە ببەن.).... بۆیە لە ئەبی بەکرەوە (خوا لێی ڕازی بێت) دەگێڕنەوە فەرموویەتی: "دەستەوسانی لە پەییبردن، بە پەییبردن پەییبردنە، لێکۆڵینەوە لە زاتی خودا هاوبەشیدانانە، پاکێتی بۆ ئەو خودایەی ڕێگەیەکی بۆ ناسینی خۆی نەهێڵاوەتەوە جگە لە دەستەوسانی، نابێت وەهمی "چۆنێتی" لە خودادا لامان دروست ببێت، چونکە چۆنێتی لە خودا هەڵگیراوە".[(١)]

بۆیە دەبینین کاتێك ئیبن تەیمیە مەزهەبی پێشین لە موتەشابیهی قورئان دەخاتەڕوو، ناڵێت مەزهەبەکەیان بریتییە لە وەستان، یان رادەستکردن ئەوەش، چونکە خۆیان نەگرتووەتەوە لە ڕۆشنکردنەوەی مانای ئایەتێك لە کتێبەکەی خودا، موحکەم بێت، یان موتەشابیە، بەڵام تەئویل لە قسەی پاشیندا لە فوقەها و ئەهلی کەلام مانایەکی دیکەی وەرگرتووە، ئەوەش "لادانی وشەکە (گوزارەکە) لە هەڵگرتنی پارسەنگدراو بۆ لای هەڵگرتنی پارسەنگنەدراو لەبەر ئاماژەیەك ئەو کارە پێویست دەکات".[(٢)] بۆیە وشەی ئیستوایان لە (﴿ٱسْتَوَىٰ عَلَى ٱلْعَرْشِ ﴾ (الأعراف: ٥٤)دا بە مانای "الإستلاء والغلبة ـ دەست بە سەرداگرتن و زاڵبوون بەسەردا"

---

[١] د.محمد السيد الجليند، الإمام ابن تيمية وموقفه من قضية التأويل، ص٧٣.

[٢] شرح الطحاوية، ص١٥٤.

تەفسیر کردووە، لە تەفسیری ئەوەدا دەگەڕێنەوە بۆ زمانەوانی، هەروەها ﴿ وَلِتُصۡنَعَ عَلَىٰ عَيۡنِيٓ ﴾ (طه: ٣٩)یان تەئویل کردووە بە ئەوەی دروستکردنەکە لەسەر زانستی من بێت. هەروەها ﴿ كُلُّ شَيۡءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجۡهَهُۥ ﴾(القصص: ٨٨)یان بە "ذاتە ـ خودی خودا" واتە (نفسە)، تەئویل کردووە.[1]

هەروەها نموونەی تەئویلکراو لە ئایەتی: ﴿ وَهُوَ مَعَكُمۡ أَيۡنَ مَا كُنتُمۡ ﴾(الحدید: ٤).

مەحاڵە لەگەڵبوون (معیة) هەڵبدرێتە سەر نزیکی لە زاتی خوداوە، بۆیە لادانی لەو مانایە دیاریکراوە، هەڵدانەکەی، یان بۆ سەر پارێزگاری و چاودێرییە، یان بۆ سەر توانین و زانستە، وەك دەفەرموێت:

﴿ وَنَحۡنُ أَقۡرَبُ إِلَيۡهِ مِنۡ حَبۡلِ ٱلۡوَرِيدِ ﴾ (ق: ١٦). واتە: (ئێمە لەشاڕەگی دڵ لێی نزیکترین). هەروەها ئایەتی: ﴿ وَٱخۡفِضۡ لَهُمَا جَنَاحَ ٱلذُّلِّ مِنَ ٱلرَّحۡمَةِ ﴾ (الإسراء: ٢٤).

مەحاڵە هەڵبدرێنە سەر ئاشکرا (ظاهر)، لەبەر مەحاڵیبوونی باڵ بۆ ئادەمیزاد، بۆیە هەڵدەدرێتە سەر ملکەچی و فەمانبەرداری و جوانی ڕەوشت، هەروەها وەك ئایەتی: ﴿ وَكُلَّ إِنسَٰنٍ أَلۡزَمۡنَٰهُ طَٰٓئِرَهُۥ فِي عُنُقِهِۦ ﴾(الإسراء: ١٣). واتە: (نامەی کردەوەی هەر کەسێکیشمان بە گەردنیدا هەڵواسیوە).

مەحاڵە لە ڕۆژی قیامەت باڵندەیەك لە باڵندەکان بە گەردنی هەر مرۆڤێکەوە ببەسترێتەوە، بۆیە پێویست بووە هەڵبدرێتە سەر پابەندکردنی نووسراو (لاپەڕەی کار و کردەوەکان) لە حیسابدا بۆ خودی هەریەکەیان.[2]

---

[1] بگەڕێوە بۆ: القاضي عبدالجبار، شرح الأصول الخمسة، ص٢٢٦ ـ ٢٣٠، الإمام الرسي، كتاب أصول العدل والتوحيد، ضمن الرسائل العدل والتوحيد، تحقيق د.محمد عمارة، ج١، ص١٠٥ ـ ١١١.

[2] البرهان للزركشي، ج٢، ص٢٠٥، ٢٠٦.

بۆیـە ئیمـام ئەبوحەسـەنی ئەشـعەری دەڵێـت: قورئـان لەسـەر ئاشـكرای وەردەگیرێـت، مەگـەر بەڵگەیـەك ڕاسـت ببێتـەوە لەسـەر ئـەوەی پێچـەوانەیە بـە ئاشكرا.[1]

فەخری ڕازی دەڵێت: سەرئەنجام لە تەئویلدا كاتێك دەبێتە بـاش و چـاك ئەگـەر بە بەڵگەی عەقڵی سەلمێنرا مەحاڵە گوزارەكە هەڵبدرێتە سەر ئاشكرا (ظاهر)، بەڵام كاتێك بە بەڵگە سەلمێنرا هیچ حەقێك بوونی نییە جگە لەوەی ئاشـكرای گوزارەكـە ئاماژەی پێ دەكات، ئـەوا سـەرئەنجامی تـەئویل لـە نموونـەی ئـەو جێگایانـەدا بـێ مانابیە[2]، تەواوی كۆمـەڵ و دەسـتەكانی ئیسـلام دان بـەوەدا دەنـێن هـەر دەبێـت تەئویل لە هەندێ ئاشكرای قورئاندا بكرێت.[3]

---

[1] الأشعري، الإبانة عن أصول الديانة، تحقيق د.فوقية حسين، ص٢٣٨.

[2] تفسير الفخر الرازي، ج١٥، ص٦٦.

[3] الفخر الرازي: أساس التقديس في علم الكلام، سنة١٩٣٥، ص٧٩.

هەروەها ئیمامی غەزالی لە كتێبی (التفرقة بين الإسلام والزندقة) دەڵێت: ئیمام ئەحمەدی كوڕی حەنبەل لە سێ شوێندا تەئویلی كردووە.. ئیبن جەوزی لە قازی ئەبی یەعلاوە گێڕاویەتەوە: ئیمام ئەحمەد تەئویلی ئایەتی: (﴿ أَوۡ يَأۡتِيَ رَبُّكَ ﴾ الأنعام: ١٥٨)ی كردووە و وتوویەتی: ئەوە چی دیكەیە جگە لە فەرمانی خودا لە ئایەتی: ﴿ أَوۡ يَأۡتِيَ أَمۡرُ رَبِّكَ ﴾النحل: ٣٣. بگەڕێوە بۆ الزركشي، البرهان في علوم القرآن، ج٢، ص٧٩، وأيضا: "الإمام ابن حزم الظاهري" ناوبراو بە ئاشكرای دەقەكان كار دەكات و هەوڵی تەئویل كردنیان نادات، هەر بەو جۆرە هۆیان بۆ ناهێنێتەوە بە ناساندنی هۆ كە حوكمەكەی لەسەر ڕاستبووەتەوە.. لەگەڵ ئەوەش ڕێگەی تەئویلكەران دەگرێتە بەر، هەرچەند خۆی بە تەئویلی دانانێت، بەڵكو بە وەرگرتنی ئاماژەی گوزارە مەجازییەكانیان دادەنێت، بۆیە دەبینین (يد ـ دەست) لە ئایەتی: ﴿ يَدُ ٱللَّهِ فَوۡقَ أَيۡدِيهِمۡ ﴾ الفتح: ١٠، بە "خودا لەسەروو دەستی ئەوانەوەیە" تەئویل دەكات، هەروەها ئایەتی: ﴿ بَلۡ يَدَاهُ مَبۡسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيۡفَ يَشَآءُ ﴾المائدة: ٦٤، بە "خودا چۆنی بوێت خەرج دەكات" تەئویل دەكات، هەروەها ئایەتی: ﴿ مِّمَّا عَمِلَتۡ أَيۡدِينَآ ﴾ يس: ٧١، بە "بەوەی ئەنجاممان دا" تەئویل دەكات... بگەڕێوە بۆ الإمام محمد أبو زهرة، تأريخ المذاهب الإسلامية، ص٥٧٩.
هەروەها بگەڕێوە بۆ: سهير فضل الله أبو وافية، ابن حزم، ص٢٣٨، ٢٣٩"

هـەروەها پێویسـتە ئـەم سـەرنجە بـە هەنـد وەربگیرێـت ئـەوەش **"هەڵـدانی** موتەشـابیهەکان لـە سـیفەتەکاندا بـۆ سـەر ئاشـکرایان لەگـەڵ وتـنی ئـەوەی ئـەو سـیفەتانە لەسـەر ڕاسـتەقینەی خۆیـان دەمێننـەوە، ئەمـە بۆچـوونی مسـوڵمانان بەتەنها نییە، بەڵکو بۆچوونی هەندێ لە خاوەن ئایینەکانی دیکـە، وەك: جولەکـە و گـاور و ئـەهلی دەسـتە گومڕاکـان وەك (مشـبهة و مجسـمة - تەشـبیهکەران و بەرجەسـتەکەران).[1] ئـەوەش، چـونکە زانایـانی ئێمـە - خـودا پاداشـتی گـەورەیان بداتەوە - لەسەر سێ شتی پەیوەست بەم موتەشابیهانە تەبان:

یەکەم: لادانیان لە ئاشکرا مەحاڵەکانیان و باوەڕ بەوەی ئەو ئاشکرایانە هەرگیز لە لایەن خاوەن شەرعەوە بە مەبەست نەگیراون، چۆن بەو جۆرە نییە، لە کاتێکدا ئەو ئاشکرانە بە بەڵگەی بـڕاوە و بـەوەی زانـراوە لـە خـودی خـاوەن شـەرعەوە لـە ئایەتە موحکەمەکانیدا پووچ و بێبنەمان؟.

دووەم: ئەگەر بەرگری لە ئیسلام لەسەر تەئویلی ئەو موتەشابیهانە وەستابوو، تەئویلکردنی واجب دەبێت بە جۆرێك شوبهەی خاوەن شوبهەکان پاڵبنرێت و ڕەدی تانەی تانەدەران بدێتەوە.

سێیەم: ئەگەر موتەشابیه، یەك تەئویلی هـەبێت و حـاڵیبوون بـە حـاڵیبوونێکی نزیك لێیەوە بەرهەم بێت، ئەوا لە ڕووی کۆدەنگییەوە وتنی واجب دەبێت، ئـەوەش وەك ئایەتی: ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ﴾(الحديد: ٤)، واتە: (جا لەهەر شوێنێك دابـن ئـەو زاتـە لەگەڵتاندایـە و پێتـان دەزانێـت)، چـونکە بـوونی خـودا بـە زات لەگـەڵ دروستکراودا بەبڕاوەیی مەحاڵە، لەدوای ئەوە، یەك تەئویلی هەیە، ئەوەش بریتییە لـە لەگـەڵبوون بـە ئابلۆقـەدان لـەڕووی زانسـت و بیسـتن و بیـنین و تـوانین و ویستەوە.[2]

---

[1] عبدالعظيم الزرقاني، مناهل العرفان في علوم القرآن، ج٢، ص٢٩٢

[2] سەرچاوەی پێشوو، ج٢، ص٢٨٦.

لەسەر ئەوە جیاوازی دروستکراو لـە نێـوان پێشـین و پاشـین تـەنها بریتییـە لـە جیاوازی لە ئاشکرادا، چونکە دەرئەنجام لـەوەی پێشـین و پاشـین پێیگەیشـتوون، یـەك دەرئەنجامـە، لەبەرئـەوەی کـارە سـەرەکی و بنچـینەییەکە جێگـەی تەباییـە (ڕێککەوتنە) ئەوەش خودا (عز وجل) لە شتێك لە دروستکراوانی ناچێت و ئەو پـاك و بێگـەردە لـە تـەواوی سـیفەتە ناتـەواوەکان، جیاوازییەکـە ڕواڵەتییـە و کـورت دەبێتەوە بۆ ڕێگەی تەفسیری ئەم گوزارانە کە دەسوڕێنەوە لە نێوان وازهێنـان لـە ڕاستەقینەیان (مانای ڕواڵەتیان) و پاکڕاگرتنی خودا (سبحانه وتعالی) لە چۆنێتی و ناتەواوی و تەئویلکردنیان لەسـەر مـەجاز بـۆ ئـەوەی لـەڕووی زمانەوانیـەوە لەگـەڵ پاکڕاگرتنی خودا (سبحانه وتعالی) لە چۆنێتی و ناتەواوی، تەبابن.

لەوەی ڕابوورد، پێمانوایە موتەشابیھ ـ و ئەوەی پێیەوە گرێـدراوە لـە تـەئویل ـ گرنگی وردبوونەوەی عەقڵی لە تێگەیشتنی قورئان دەردەخات، ئەو شتەی زانایـانی ئیسلامی والێکردووە پێیانوابێت لە دابەزاندنی موتەشابیھ حیکمەتێکی گەورە هەیە، لەوانە: هاندانی زانایانە بۆ وردبوونەوەی پێویستکەر بۆ زانست بە ناڕوون و لێڵەکان و باس و توێژینەوە لە وردەکارییەکانیان، چونکە بەگەڕخسـتن و هانـدانی هیممـەت بۆ زانینی ئەوانە لە مەزنترین کارە چاکەکانە و خۆ کەناردانـە لـەوەی هاوەڵدانـەران دەیانوت: ﴿إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ﴾ (الزخـرف: ٢٢) واتـە: (بێگومـان ئێمـەش بەشوێن ڕێبازی ئەواندا هەنگاو هەڵدەگرین و ڕێنموویيمان وەرگرتووە ! !)، هەروەها بۆ ئـەوەی تاقیـان بکاتـەوە و پاداشـتیان بداتـەوە، وەك دەفـەرموێت: ﴿لِّيَجْزِىَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّـٰلِحَـٰتِ﴾(سبأ: ٤)، واتـە: (ئەمـەش بـۆ ئـەوەی پاداشـتی ئەوانە بداتەوە کە باوەڕیـان هێنـاوە و کـردەوەی چـاك ئـەنجام دەدەن). ئاگـاداری کردنەوە لەسەر ئەوەی بـالاترین پلـە بریتییـە لـە پاداشـت، ئەگـەر هـەموو قورئـان موحکـەم بوایـە و ئاتـاج بـە تـەئویل نەبووایـە، گرفتەکـە کۆتـایی پـێ دەهـات و

پەسەندکاری پووچ دەبووەوە و پلەکانی خەڵك یەکسان دەبوون و خوداش ئەو کارەی ئەنجام نەداوە، بەڵکو هەندێکی کرد بە موحکەم بۆ ئەوەی ببێتە ئەسڵێك بۆ گەڕانەوە بۆ لای و هەندێکی کرد بە موتەشابیهـ، ئاتاجە بە هەڵهێنجان و دەرهێنان و گێڕانەوەی بۆ لای موحکەم، بۆ ئەوەی زانا بەوە شایستە بێت بە پاداشت کە بریتییە لە مەرامەکە، خودا (سبحانه وتعالى) فەرموویەتی: ﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ مِنكُمْ وَيَعْلَمَ ٱلصَّٰبِرِينَ﴾ (آل عمران: ١٤٢).[1] واتە: (هێشتا خوا (لە جیهانی واقعدا) دەریشی نەخستووە کامتان هەوڵ و کۆشش و جیهادی کردووەو کامتان خۆڕاگر و ئارامگر بووە...).

سێیەم: پەیوەندی نێوان عەقڵ و نەقڵ[2] لای هەندێ لە ئەهلی کەلامی ئیسلامی:

گرفتی پەیوەندی نێوان عەقڵ و نەقڵ لە گرفتە گرنگەکانی مێژووی ئیسلامی بوو، ئەهلی کەلام و فەیلەسوفان بە جیاوازی نێوانیان گرنگییان پێداوە.

کاتێك قسە دەکەین دەربارەی هەڵوێستی کەسی کەلامی لەم پرسەدا هەر دەبێت ئاماژە بدەین بەوەی کەسی کەلامی بیرمەندێکە یەکەمجار باوەڕی بە دەقی دینی هێناوە، پاشان بە عەقڵ هەوڵی سەلماندنی ئەم ئیمانە دەدات، ئەوەش بۆ پاڵنانی شوبهە لەم دینە.

بۆیە عەزدەدینی ئیجی (٧٥٦ك مردووە) کەلامی پێناسە کردووە بەوەی "زانستێکە بەهۆیەوە دەتوانێت بیروباوەڕی دینی بسەلمێنێت بە هێنانی بەڵگە و پاڵنانی شوبهە".[1]

---

[1] البرهان للزركشي، ج٢، ص٧٥، الإتقان، ج٢، ص١٧، رتجع أيضا: تأويل مشكل القرآن لإبن قتيبة، ص٦٢، شرح الأصول الخمسة للقاضي عبدالجبار، ص٦٠٠، تفسير الفخر الرازي، ج٧، ص١٨٥.

[2] نەقڵ: بریتییە لەو بەڵگەیەی شان دادەدات لەسەر بیستن و دەق"گوازراوە"، بگەڕێوە بۆ د.محمد عمارة، المعتزلة والقرآن، مقال ضم نظرة عصرية جديدة، ص١٨".

ئـيبن خەلـدون (٨٠٨ك مـردووە) پێناسـەی زانسـتی کـەلام دەکـات بـەوەی: "زانسـتێکە گفتوگـۆی بەڵگەکاریانـە لـە بیروبـاوەڕی ئیمـانی بـە بەڵگـەی عـەقڵی لەخۆدەگرێت و بەرپەرچی بیدعەکارانی لادەران لە بیروباوەڕ دەداتەوە".[2]

بۆیە لە مەرجەکانی زانستی کەلام ئەوەیە مەبەست تیایدا پشتیوانی شەرع بێت بە عەقڵ، نەك جیاکردنەوەی شەرع لە عەقڵ بێت، وەك (تاش کوبرا زادە) دەڵێت:

"لە زانستی کەلامدا بە مەرج دەگیرێت تیایدا مەبەست پشتیوانی شەرع بێت بـە عەقڵ و هەروەها بیروباوەڕەکە لەوەوە بێت لە کیتاب و سووننەتدا هـاتووە، ئەگـەر یەکێك لەم دوو مەرجە لەبارچوو، هەر لە بنەڕەتەوە پێی ناوترێت کەلام".[3]

گـرفتی عـەقڵ و نـەقڵ لای ئـەهلی کـەلامی ئیسـلامی دەکەوێتـە نێـوان سـێ ئاڕاستەوە:

ئاڕاستەی یەکەم: خاوەنانی ئەم ئاڕاستە دەڵێن: عەقڵ پێش شـەرع دەکـەوێت، ئەوەش ئاڕاستەی موعتەزیلەیە.

ئاڕاسـتەی دووەم: خاوەنـانی ئـەم ئاڕاسـتە بەتـەنها دەسـەڵاتی شـەرع بڕیـار دەدەن، ڕێگەیەك بۆ عەقڵ دانانێن بۆ چوونە ژوورەوەی لەوەی شـەرع هێناویـەتی، ئـەم ئاڕاسـتەیە هەنـدێ لـە حەشـوییەکان و زاهیرییـەکان دەگرێتـەوە، هـەروەها ئەوانەی ئاڕاستەی ئەوانیان گرتەبەر.

ئاڕاستەی سێیەم: خاوەنانی ئەم ئاڕاستەیە ڕێگەیەکی ناوەند لە نێوان ئـەو دوو ئاڕاسـتەیەدا دەگرنەبـەر، شـەرع پـێش عـەقڵ دەخـەن، بـەڵام لەگـەڵ ئـەوەش لـە

---

[1] الإيجي، المواقف في علم الكلام، ص٧.

[2] مقدمة ابن خلدون، دار الفكر، ص٤٥٨.

[3] طاش كبرى زادة، مفتاح السعادة وصباح السيادة، تحقيق: كامل بكري، عبدالوهاب أبو النور، سنة١٩٦٨م، ج٢، ص١٥٠.

حاڵیبوون له شەرع ڕێگەیەك بۆ عـەقڵ دادەنـێن (دەهێڵنـەوە)، ئـەوەش ئاڕاسـتەی ئەهلی سوننە و جەماعەیە، لەوانە ئەشعەرییەکان.[1]

پێویستە ئەوە بە هەنـد وەربگـرین، موعتەزیلـە لـە پێشخسـتنی عـەقڵ، بیسـتن (سمع)ی نەسڕیوەتەوە، بـەڵکو لـە هەڵوێسـتی بەرگریدا بـووە لێـی.. هـەروەها لـە بەرەکەی دیکەوە ئاڕاستەی زاهیری، دەبینین بـەڕەهایی عـەقڵ ناسـڕێتەوە، بـەڵکو ئیبن حەزمی ئەندەلووسی و هەڵوێستە ڕوونەکانی لە عەقڵ و نـەقڵ لـە پێشـەنگانی زاهیرییە، بەو جۆرەی پاش کەمێکی دیکە باس لەبارەیەوە دەکەین.

ئێسـتا لـەم بابەتـەدا بـە ڕۆشـنکردنەوەی هەڵوێسـتی موعتەزیلـە و ئەشـعەری دەستدەکەین.

موعتەزیلە بۆ ئەوە دەچن: بەر لە شەرع، عەقڵ دەتوانێت بـە بـاش و بـە خـراپ ببینێت و ناسینی خودا بە عەقڵ پێویست دەبێت[2] و هەموو مەعریفەکان بـە عـەقڵ ژنەوراون و بە وردبوونەوەی عەقڵ پێویست بوون، هەر بەو جۆرە، شـوکری خـاوەن نیعمەت پێویستە بەر لە هاتنی بیستن (شـەرع[3]) ﴿لِّيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنۢ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَىَّ عَنۢ بَيِّنَةٍ﴾(الأنفال: ٤٢). واتە: (بۆ ئـەوەی ئـەو کەسـەی لەنێودەچـێت بـە بەرچاوڕوونەو بەهانەی نەمێنێت ئەوەی کە لە زانستی خوادا لەناوچووە و بۆ ئەوەی بـژی لەسـەر بەرچـاو ڕوونـی و بەڵگـە، ئـەوەی لـە زانسـتی خـوادا دەژی لەسـەر دینداری).

ئەشـعەرییەکان بـۆ ئـەوە دەچـن: هـەموو واجبـەکان بـە بیسـتنەوەن و هـەموو مەعریفەکان بە عەقڵەوەن، عەقڵ توانای بینینی باش و خراپی نییە و خواستنی بـۆ

[1] د.أبو الوفا الغيمي التفتازاني، علم الكلام وبعض مشكلاته، ص١٥٤.

[2] الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص١١٣.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ج١، ص٤٢، ٤٥، ١٠١، ١٠٢، وكذالك تفسير الفخر الرازي، ج٢٠، ص١٧٣، ود.أبو الوفا التفتازاني، علم الكلام وبعض مشكلاته، ص١٥٩.

نییە و پێویستکردنی بۆ نییە، بیستنیش زانینی بۆ نییە، واتە مەعریفە بەرهەم ناهێنێت، بەڵکو پێویست دەکات.[1]

بەڵگەیان بەوە هێناوەتەوە چییەتی واجبوون جێگیر نابێت، مەگەر بە بەرهەمهاتنی سزا لەسەر وازهێنان (ترك)، بەر لە شەرعیش سزا بوونی نییە بە حوکمی ئایەتی: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ (الإسراء: ١٥)، واتە: (ئێمەش سزای کەسمان نەداوە تا پێغەمبەرێکی بۆ دەنێرین)، بۆیە پێویست بوو واجبوون بەر لە شەرع نەیەتەدی، پاشان بەم ئایەتە پێداگری دەکەن:﴿ رُّسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةٌۢ بَعْدَ ٱلرُّسُلِ﴾ (النساء: ١٦٥)، واتە: (پێغەمبەرانمان (ڕەوانە کردووە) کە مژدەدەرن (بە ئیمانداران) و ترسێنەرن بۆ (یاخیەکان)، تا خەڵکی هیچ بەڵگەیەکیان بەدەستەوە نەمێنێت (لەسەر بێ دینی و یاخیبوونیان) دوای ئەوەی خوا پێغەمبەرانی بۆ ڕەوانە کردوون)، هەروەها بە ئایەتی: ﴿ وَلَوْ أَنَّآ أَهْلَكْنَٰهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِۦ لَقَالُوا۟ رَبَّنَا لَوْلَآ أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ ءَايَٰتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ﴾ (طه: ١٣٤)، واتە: (خۆ ئەگەر بەڕاستی ئێمەش پێش ناردنی قورئان و پێغەمبەر لەنێومان ببردنایە، ئەوە دەیانوت: پەروەردگارا، بۆچی پێغەمبەرێکت بۆ ڕەوانە نەکردین، تا شوێنی بەرنامە و ئایەتەکانی تۆ بکەوین، پێش ئەوەی زەلیل و ڕیسوا ببین؟!).

بۆ ئەوەی دوو هەڵوێستەکە شەنوکەو (تاووتوێ) بکەین دەبێت دیدگای هەریەک لەم دوو ئاڕاستە بخەینەڕوو بۆ ئەوەی ببینین کام لەم دوو هەڵوێستە لەسەر حەقە، ئایا لە ڕاستیدا ئەو دووانە دوو جەمسەری دژن بەیەکدی، وەك هەندێ کەس پێیانوایە؟

---

[1] الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص٤٢، ٤٥، ١٠١، ١٠٢.

ئیمامی غەزالی دەڵێت: "ئەو کەسەی وردبوونەوەی عەقڵی نەرێ دەکات ڕێگەی دروستی بۆ نایەتە ڕاستە، چونکە بە بورهانی عەقڵیدا ڕاستی خاوەن شەرع دەزانین، ئەو کەسەش تەنها لەسەر عەقڵی ڕووت خۆی کورت دەکاتەوە و لە نووری شەرع ڕۆشنایی وەرناگرێت، ڕێگەی ڕاست و دروست ناگرێتەبەر".[1]

بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئایا موعتەزیلە تەنها لەسەر عەقڵی ڕووت کورت هەڵهاتبوون و ڕۆشناییان لە نووری شەرعەوە وەرنەگرتبوو؟.

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لە هەڵوێستی قازی عەبدولجەباری موعتەزیلیدا شاراوەتەوە، ئەو پێیوایە، بەڵگەکان چوارن: بەڵگەی عەقڵ و کیتاب، و سووننەت و ئیجماع.[2]

"**یەکەمیان:** ئاماژەی عەقڵە، چونکە بە عەقڵ جیاکاری لە نێوان باش و خراپ (جوان و ناشیرین) دەکرێت، هەروەها لەبەرئەوەی بە عەقڵ دەزانرێت کیتاب (قورئان) حەقە، هەر بەو جۆرە سووننەت و ئیجماع".[3]

پاشان قازی عەبدولجەبار شەن و کەوی بۆچوونی ئەوانە دەکات لە ڕێکخستنی ئەم بەڵگانە سەریان سوڕدەمێنێت و هۆشداری دەدات لەسەر ئەوەی "پێشخستنی عەقڵ لە کیتاب، پێشخستنی (تشریف ـ شەرەفمەندبوون) نییە، بەڵکو ئەوە پێشخستنی (ترتیب ـ ڕێکخستن)ـە، ئەو کەسەی لەماڵەوە دەردەچێت و دەڕوات بۆ مزگەوت، هەر دەبێت لە ڕێگەیەکەوە بگاتە مزگەوت، ڕۆیشتن بە ڕێگەکەدا بەر لە چوونە نێو مزگەوتە، ئەمەش مانای فەزڵدان و شەرەفمەندکردنی یەکەم (ڕێگەکە)

---

[1] الغزالي، الإقتصاد في الإعتقاد، ص٢، ٣، مطبعة جريدة الإسلام بمصر سنة ١٣٢٠هجري به دەستکارییەوە.

[2] القاضي عبدالجبار، شرح الأصول الخمسة، ص٨٨، هەروەها بگەڕێوە بۆ: الإمام قاسم القاسم الرسي، كتاب أصول العدل والتوحيد ـ ضمن مجموعة رسائل العدل والتوحيد، دراسة وتحقيق د.محمد عمارة، ج١، ص٩٦.

[3] القاضي عبدالجبار، فضل الإعتزال وطبقات المعتزلة، تحقيق فؤاد سيد، الدار التونسية للنشر، تونس ١٩٧٢م، ص١٢٧، وطبعة ١٩٧٤، ص١٣٩.

نییــه بەســەر دووەمــدا (مزگــەوت)، بــەڵکو ئــەوە ڕێکخســتنێکی مەنتقییــە بــۆ کاروبارەکان!.. قازی عەبدولجبار ئەم پرسە تاووتوێ دەکات و درێژە بە قسەکانی دەدات[1]:

"... لەوانەیە یەکێکیان سەری سووڕ بمێنێت لەم ڕێکخستنە و وا گومان ببات بەڵگەکان تەنها بریتین لە: کیتاب و سووننەت و ئیجماع (کۆدەنگی)، یان وا گومان ببات ئەگەر عەقڵ ئاماژە بۆ کۆمەڵێك کاروبار دەکات، کەوابوو عەقڵ دواخراوە، بەڵام بەو جۆرە نییە، چونکە خودا (سبحانە وتعالی) تەنها گفتوگۆ لەگەڵ ئەهلی عەقڵ دەکات، هەروەها بە عەقڵ دەزانرێت قورئان حەقە، بەهەمان شێوە سووننەت و ئیجماع، بۆیە ئەوە ئەسڵێکە لەم دەروازەیەوە، هەرچەند دەڵێین: کیتاب بریتییە لە بنەڕەت، لەو ڕووەوە هۆشداری (بەئاگاهێنانی) تێدایە لەسەر ئەوەی لە عەقڵدایە، وەك چۆن کۆمەڵێك بەڵگەی لەسەر حوکمەکان تێدایە، هەروەها بە عەقڵ جیاکاری دەکرێت لە نێوان حوکمی کارەکان و نێوان حوکمی کارکەران، ئەگەر عەقڵ نەبوایە نەماندەزانی کێ سزا دەدرێت[2] بەوەی وازی لێ دەهێنێت، یان بەوەی ئەنجامی دەدات، کێ سوپاس دەکرێت و کێ لۆمە دەکرێت، بۆ ئەو مەبەستە سزا دەسڕێتەوە لە کەسێك عەقڵی نییە، هەرکات بە عەقڵ خوایەکمان ناسی تاك و تەنها لە خوایەتیدا و زانیمان کەسێکی دانایە، ئەوا لە کتێبەکەیەوە دەزانرێت ئەوە بەڵگەیە، هەرکات زانیمان ڕەوانەکەری پێغەمبەرە و جیاکەرەوەیە بۆی بە ڕاگەیاندنی موعجیزە بۆ بەدرۆزانان، دەزانین فەرموودەی پێغەمبەر بەڵگەیە، ئەگەر پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) فەرموویەتی: ((ئومەتەکەم لەسەر هەڵە

---

[1] د.محمد عمارة، الغزو الفكري، ص٥٠ ـ ٥١.

[2] دەگیرێت: واتە سزا دەدرێت ـ وەرگێڕ.

کۆنابنەوە)).. هەروەها ((لەسەرتانە دەست بە کۆمەڵەوە بگرن))، دەزانین ئیجماع بەڵگەیە".[1]

عەقڵ لای موعتەزیلە ـ وەك قازی عەبدولجبار دەڵێت ـ بەتەنها نییە، وەك حاڵی عەقڵانیەتی یۆنانی خۆراوایی، بەڵکو (کیتاب) و (سووننەت) و (ئیجماع)ی لەگەڵە، بۆیە لێرەدا برایەتی و دۆستایەتی و پەیوەندی ـ لە نێوان عەقڵ و نەقڵدا ـ ڕاستبووەتەوە و هاتووەتە دی وەك دوو ڕێگە بۆ سەلماندن و بەڵگەهێنانەوە.

قازی عبدولجبار ئەم هەڵوێستەی خۆی ڕۆشن دەکاتەوە لە بەرپەرچدانەوەی بەراهیمەکان[2]، ئەوانەی پێغەمبەرایەتی نەرێ دەکەن، بە بەڵگەی "ئەوەی پێغەمبەران هێناویانە ـ لە تێڕوانینی ئەوانەوە ـ خاڵی نییە لە: یان لەگەڵ عەقڵ تەبایە کەوابوو بە بوونی عەقڵ بێ نیازبوون هەیە لە پێغەمبەرایەتی و بەتەنها عەقڵ بەسە، یان پێچەوانەیە، بە عەقڵ ئەوەش پێویست دەکات بە ڕوویاندا ڕەدبکرێتەوە و لێیان قبووڵ نەکرێت".[3]

قازی عەبدولجبار ئەم هەڵوێستە ڕەد دەکاتەوە و بۆ بەراهیمەکانی دەسەلمێنێت "عەقڵ بەتەنها بەس نییە تا بتوانرێت لە پێغەمبەران بە عەقڵ بێنیاز ببین، بەڵکو خودا عەقڵی بە سروشتێك دروستکردووە گونجاوە لەگەڵ ئەوەی پێغەمبەران هێناویانە و مەحاڵە پێغەمبەران شتێك بهێنن پێچەوانەی عەقڵ بێت".[4]

بۆیە فەخری ڕازی پێیوایە ـ ئەو یەکێك بوو لە ئەشعەرییەکان و بەناوبانگ بووە بە پووچکردنەوەی بەڵگەی موعتەزیلە ـ ناتوانرێت واجبوونی عەقڵی پاڵبنرێت، چونکە ئەگەر واجبوونی عەقڵی جێگیر نەبێت هەرگیز واجبوونی شەرعی جێگیر

---

[1] القاضي عبدالجبار، فضل الإعتزال وطبقات المعتزلة، ص١٢٧.

[2] بریتین لە چینی باڵا کە چینی کەهەنوت، یان پیاوانی ئاینیین لای هندۆسەکان ـ وەرگێڕ.

[3] القاضي عبدالجبار، شرح الأصول الخمسة، ص٥٦٣.

[4] بگەڕێوە بۆ دەقەکەی: القاضي عبدالجبار، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦٣ ـ ٥٦٦.

نابێت[1]...، بەڵکو فەخری ڕازی پێیوایە ئەو ئایەتەی هاوەڵانی خۆی (موعتەزیلە) بەڵگەی پێ دەهێننەوە لەسەر واجبوونی شەرعی ئەوەش ئایەتی: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴿١٥﴾﴾ (الإسراء: ١٥).

دوو بۆچوونی تێدا دەبینێت:

یەکەم: ئایەتەکە لەسەر ئاشکرای تێپەڕێنین و بڵێین: عەقڵ بریتییە لە نێردراوی خودا بۆ لای دروستکراوان، بەڵکو نێردراوێکە ئەگەر ئەو بوونی نەبێت، پەیامی هیچ کام لە پێغەمبەران جێگیر نابێت، بۆیە عەقڵ نێردراوی بنچینەییە و مانای ئایەتەکە (وما كنا معذبين حتى نبعث رسول العقل ـ سزا نادەین تا نێردراوی عەقڵ ڕەوانە دەکەین.

دووەم: گشتاندنی ئایەتەکە تایبەت بکەین و بڵێین: مەبەستەکە ئەوەیە ئێمە لە کار و کردەوەیەکدا سزا نادەین ڕێگەیەك بۆ ناسینی واجبوونی نەبێت، جگە لە شەرع، تا شەرع ڕەوانە نەکەین، تایبەتکردنی گشتاندن ـ هەرچەند لادانە لە ئاشکرا ـ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش ڕوولێکردنی لەباری ڕاستبوونەوەی بەڵگەکان واجب دەبێت، ڕاستبوونەوەی سێ بەڵگەکەمان ڕۆشن کردەوە، لەسەر ئەوەی ئەگەر واجبوونی عەقڵی نەرێ بکەین، نەرێکردنی شەرعیمان پێوە پەیوەست دەبێت، خودا زاناترە".[2]

بەم جۆرە جیاوازی و ناکۆکی (ڕاستەقینە لە نێوان هەڵوێستی موعتەزیلە و ئەشعەری ـ دەربارەی پەیوەندی نێوان عەقڵ و نەقڵ ـ بوونی نییە، ئەوەی دەبێت بەهەند وەریبگرین "موعتەزیلە دەستەیەکن لێکۆڵینەوەی ژنەوراو (معقول)یان کردووە و لە گوازراوە (منقول) حاڵی بوون و خۆیان بۆ بەرگری لە ئایین یەکلاکردووەتەوە، ئەو بنچینە و بناغانەی زەفەریان پێبرد بە پشتگیری لێیان و

---

[1] بگەڕێوە بۆ: تفسير الفخر الرازي، ج٢٠، ص١٧٣ ـ ١٧٤.

[2] تفسير الفخر الرازي، ج٢٠، ص١٧٤، ١٧٥.

پشتیوانی یەکدی لەسەر سەرخستنیان لەدایکبووی گفتوگۆ و تاووتوێکردنی توند بوو لە نێوان ئەوان و سەرپێچیکەرانیان ڕاستبووبووەوە، ئەو یەکتاپەرستییەش باوەڕیان پێ هێنا بوو بۆ بەرپەرچدانەوەی جەهەمییەکان بوو، بەڵێن (وعد)یش بۆ بەرپەرچدانەوەی مورجیئە بوو و مەنزیلەتی نێوان دوو مەنزیلەتیش بەرپەرچی مورجیئە و خەوارجیان پێدایەوە.[1]

لێرەوە هەر دەبێت هەڵوێستی موعتەزیلە بژنەورێت لە دووتوێی ئەو هەلومەرجە بابەتیانەی تیایدا ژیان، ئەگەر ڕێگەکەی بۆ بەرگری لە ئیسلام عەقڵی بووە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە نەیار پابەند نەبووە بە گوازراوە (نەقڵ)ەوە، بۆیە هەر دەبوو لەسەر بنچینەی عەقڵ گفتوگۆی لەگەڵ بکرێت، ئەو جەنگەی چوونە نێوەوە ئەو شێوازەی بەسەردا سەپاندن ئەوەش، چونکە "جەنگاوەر لە جەنگدا ڕێگەی جەنگاوەری بەرانبەری بەسەردا دەسەپێت و کۆت و بەندە بە چەکی جەنگانی ئەو و ئاشنایە بە پلانی جەنگی ئەو، مەرامەکانی تاووتوێ دەکات، هەموو ئەوانەش وا دەکەن نەیار بە نەیارەکەی کاریگەر بێت و هەندێ لە ڕێگە و پەیڕەوی وەربگرێت، بۆیە موعتەزیلە بەشێك لە بیرکردنەوەی سەرپێچیکەرانی خۆیانیان بۆ گوازرایەوە، با بیرکردنەوەکانیش جەوهەری نەبن و لە ئاستێکدا نەبن بیروباوەڕیان بگۆڕن، یان لە ئیسلام دەریانبکەن، یان لە تاووتوێکردنی هێرشکەران کۆشانیان لە کەمی بدەن، چەند باشی وتووە (نیبرج) لە پێشەکی دەرهێنانی (کتاب الإنتصار) کاتێك دەڵێت: "هەر کەس لە جەنگێکدا دابەزێت بۆ مەیدانی دوژمنێکی مەزن پێیەوە گرێدراوە و کۆتوبەندە بە مەرجەکانی جەنگان و وەرچەرخانی حاڵ و باری، هەروەها لەسەری

---

[1] (جەهەمی و مورجیئە خەوارج) سێ دەستەی نێو مێژووی ئیسلامی بوون، لادانیان لە (أسماء و صفات) بوو/ تەوحید و وەعد و مەنزیلەی نێوان دوو مەنزیلەت ئەو ئەسڵانە بوون مەزهەبی موعتەزیلەیان لەسەر بیناکرابوو ـ وەرگێڕ". الإمام محمد أبو زهرة، تأريخ المذاهب الإسلامية، في السياسة والعقائد وتأريخ المذاهب الفقهية، دار الفكر العربي، ص١٣١.

پێویست دەبێت لە جوولە و خامۆشی و وەستان و دانیشتن شوێنپێی دوژمن هەڵبگرێت، لەوانەیە ڕۆحی دوژمن و فێڵەکانی کاری تێبکەن، هەر بەو جۆرە لە جەنگی بیردا".[١]

با کەمێك لای مەزهەبی زاهیری بووەستین بۆ ئەوەی هەڵوێستی ڕاستەقینەیان لە پرسی عەقڵ و نەقڵ ڕۆشن بکەینەوە[٢] "لای داودی زاهیری(٢٠١ ـ ٢٧٠ك) کەمێك لە زاهیرگەرایی سەریهەڵدا،[٣] بەڵام نەگەیشتە ئەو هێز و بڵاوبوونەوەی خۆراوای ئیسلام پێیگەیشت لەسەر دەستی ئیمام عەلی کوڕی ئەحمەدی کوڕی سەعید ناسراو بە ئیبن حەزمی زاهیری (٣٨٤ ـ ٤٥٦ك)، چونکە بانگەوازی فاتمییەکان ـ کە هەندێکجار بە ناوی بانگەوازی باتنی یان بانگەوازی ئیسماعیلی دەناسرێت ـ لە ئەوپەڕی هێز و بڵاوبوونەوەدا بوو لە وڵاتانی خۆراوای ئیسلام لە ئەفریقای باکوور، ئیبن حەزم کەسێکی ئەمەوی بوو و زۆر دەمارگیر بوو بۆ دەوڵەتی ئەمەوی و زۆر بە توندی دەچوو بەگژ لە عەلەوییەکان یان فاتمییەکان، ئەوانەی بەرەنگاری دەبوونەوە".[٤]

---

١ د.محمد بن عثمان الخياط، كتاب الإنتصار والرد على ابن الراوندي الملحد، تحقيق وتعليق د.نيبرج، ص٣٨، مقدمة المحقق، طبعة بيروت ١٩٨٧.

٢ الإمام أبو زهرة، تأريخ المذاهب الإسلامية، ص١٣٨.

٣ دەقە عەرەبییەکە تەنها ساڵی لەدایکبوون و ساڵی مردنی دابوو بەبێ ناوهێنانی کەسەکە، دوای گەڕان و وردبوونەوە، حاڵی بووم باسی داودی زاهیری دەکات و ئەوە ساڵی لەدایکبوون و کۆچکردنی ناوبراوە ـ وەرگێڕ. داودی زاهیری یەکەمین کەس وتنی "زاهیری لە شەریعەت و وەرگرتنی حوکم لە زاهیری دەقەوە بەبێ هۆهێنانەوە بۆی" ڕاگەیاند، بۆیە خەتیب بەغدادی لە وەرگێڕانیدا بۆی دەڵێت: یەکەمین کەس بوو ڕێگەی زاهیری گرتەبەر، وتنی پێوانە (قیاس)ی لە حوکمدا نەرێ کرد، بەڵام لە ڕووی کردارییەوە ئاتاج بوو پێی و ناوی نا بەڵگە. الإمام محمد أبو زهرة، تأريخ المذاهب الإسلامية، ص٥٤٥،.

٤ عباس العقاد، التفكير فريضة إسلامية، ص١٠٢، ١٠٣، بە دەستکارییەوە.

لێرەوە ڕاستەقینەی هەڵوێستی ئیبن حەزم و پەیڕەوە زاهیرییەکەی تێدەگەین، ئەو پەیڕەوەی بانگی بۆ کرد، لەدوای ئەوەی بەکورتی ئاماژە دەکەین بۆ مەزهەبی فاتیمی.

باتنیەکان لەو دەستە دەرچووانەن لە تەواوی دەستە و کۆمەڵەکانی ئیسلام جیاوازن[1]، عەبدولقاهیری بەغدادی دەڵێت: ئەو کەسانەی بنچینەکانی ئایینی باتنییان دامەزراند لە ڕۆڵەکانی مەجووس بوون و مەیلیان بە لای ئایینی پێشینەکانی خۆیاندا هەبوو... ئایەتەکانی قورئان و سووننەتەکانی پێغەمبەریان لەسەر ڕێککەوتن لەگەڵ بنچینەکانی خۆیان تەئویل کرد[2]، بۆیە عەبدولقاهیری بەغدادی پێیوایە ئەوانە لە دەهرییە زەندیقەکانن، ئەوانەی باوەڕیان بە دێرینی پێغەمبەران و شەریعەتەکانە، لەبەر مەیلیان بە لای موباحکردنی هەرچی سروشتی مرۆڤ مەیلی بە لایدایە، مەرامەکەیان بانگەوازە بۆ ئایینی مەجووس، بەو تەئویلانەی قورئان و سووننەتی پێ تەئویل دەکەن.[3]

هەروەها لە مەزهەبی باتنی بانگکردنە بۆ "دیاریکردنی ئیمامێکی صادقی ڕاستبووەوە لە هەموو سەردەمێك"، چونکە لە تێڕوانینی ئەوانەوە "تەنها ڕێگەیەك بۆ گەیشتن بە مەعریفە لەگەڵ عەقڵ و وردبوونەوە بریتییە لە فێرکردنی مامۆستا (معلم").[4]

بۆیە "لە مەزهەبی ئەوان، هەر کەس بمرێت و ئیمامی سەردەمی خۆی نەناسێت، بە نەفامی مردووە، هەر بەو جۆرە هەر کەس بمرێت و بەیعەتی ئیمامێك لە گەردنی

---

[1] عبدالقاهر البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٢٨١، تحقيق محمد محيالدين عبدالحميد، دار المعرفة، بيروت بدون تأريخ.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٤، ٢٨٥.

[3] نفس المرجع ص٢٩٣، ٢٩٤، بە دەستکارییەوە.

[4] الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص١٩٥.

نەبێت بە نەفامی دەمرێت"[1]، چونکە ئەو "ئیمامە هەڵدەستێت بە هیدایەت و نهێنیەکانی دینی فێر دەکات، بەجۆرێك هیچ کام لە زانایانی تایبەت، یان لە خەڵکانی چاولێکەر بەگشتی نایزانن، چونکە هەموو ئەوانە (واتە زانایان) ئەوەی لە زاهیری دەقەکانی قورئانەوە دەردەکەوێت دەیزانن و زانستیان نییە بەوەی لە نێوەوەی دەقەکاندا شاردراوەتەوە"،[2] هەروەها لە تێڕوانینی ئەوانەوە "زاهیر وەك توێکڵ وایە و باتن وەك کرۆك، کرۆك باشتر و چاکترە لە توێکڵ"[3]...، چونکە زاهیر سزایە و ناوەوە ڕەحمەتی تێدایە و ئەم ئایەتە بە بەڵگە دەهێننەوە:

﴿ فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَّهُۥ بَابٌۢ بَاطِنُهُۥ فِيهِ ٱلرَّحْمَةُ وَظَٰهِرُهُۥ مِن قِبَلِهِ ٱلْعَذَابُ ﴾ (الحديد: ١٣).[4]

واتە: (دەستبەجێ دیوارێك دروست دەکرێت لەنێوان ئیمانداران و دووڕووەکاندا دەروازەیەکیشی تێدایە، دیوی ناوەوە کە ڕووی لە ئیماندارانە ڕووی لە ڕەحمەت و بەهەشتە و دیوی دەرەوە، کە ڕووی لە دووڕووەکانە، ڕووی لە سزاو دۆزەخە).

هەروەها مانای ئەو فەرموودەیان لە لایە کە دەفەرموێت: ((قورئان لەسەر حەوت پیت (لەهجە) دابەزیوە))، کەس ناتوانێت بگاتە ڕاستەقینەی ئەو پیتانە، جگە لە ئیمام، کە خودا بە سپاردەی ئیلهام تایبەتی کردووە،[5] بۆیە "لە مەرجی بانگخواز بۆ لای بیدعەکەیان ئەوەیە بەهێز بێت لە چاوبەست و فریوکاری و زانا بێت بە ڕووەکانی تەئویلی زاهیر، بۆ ئەوەی بیانگێڕێتەوە بۆ نێوەوە (باطن).[6]

بۆیە سەرمان سووڕنامێنێت لە هەڵوێستی زاهیرییەکان، بەگشتی و ئیبن حەزم بە تایبەتی، کاتێك بەرگری دەکەن لە ئیسلام دژ بە تەوژمی لادەر کە ئوسوڵی ئایینی

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٢.

[2] العقاد، التفكير فريضة إسلامية، ص١٠٣.

[3] البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٣٠٢.

[4] البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٣٠١، ٣٠٢.

[5] التفكير فريضة إسلامية، ص١٠٣.

[6] البغدادي الفرق بين الفرق، ص٢٩٨.

لەسەر هاوەڵدانان تەئویل کـردووە و حوکمـەکانی شـەریعەتی لەسـەر کۆمـەڵێك ڕوو تەئویل کردووە، سەردەکێشێت بۆ هەڵگرتنی شەریعەت.. ئیبن حـەزم ئـەوە ڕۆشـن دەکاتــەوە: دەقــی دیــنی ڕۆشــن و ڕاشــکاوە و ئاتــاج نییــە بــە تــەئویلێك، وەك تەئویلەکانی ئەوان.

بۆیـە مامۆسـتا عـەقاد دەڵێـت: "مەزهـەبی (زاهـیری) سـەریهەڵدا بـۆ ئـەوەی بەرەنگاری ئـەم جـۆرە لـە بـاتنی ببێتـەوە و پێویسـتی بـە ئیمـامێکی شاراوە ڕەد بکاتەوە، ئیمامێك خەڵکی فێـری کۆمـەڵێك شـت دەکـات لـە توانـای خەڵکیـدا نییـە بەگشتی لە زاهیری ئایەتەکان و فەرموودەکانەوە فێری بن".[1]

ئیبن حەزم لەم دەستەیە دەمانترسێنێت بە وتنی:

... "بۆ خودا داواتان لێدەکەم بەندەکانی خودا، خەمی خۆتان بخۆن و ئـەهلی بێباوەڕی و ئیلحاد فریوتان نەدەن، هەر کەس بەبێ بەڵگە و بورهان قسەکانی خۆی تەمومژاوی کرد، بە وەعز و تەمومژێك پێچەوانە بەوەی کتێبەکەی پەروەردگارتان و قسـەی پێغەمبەرەکـەتان (دروودی خـوای لەسـەر) بـۆ ئێـوەی هێنـاوە و جگـە لـەو دووانەش هیچ خێرێـك لـە هـیچ جێگەیـەکی دیکـە بـوونی نییـە، بـزانن دیـنی خـودا (سـبحانە وتعـالی) زاهـیرە و بـاتنی تێـدا نییـە و ئاشـکرایە و نهـێنی لـەژێردا نییـە، هەمووی بەڵگە و بورهانە و چاوپۆشی تێدا نییە، تۆمـەت بدەنـە پـاڵ هـەر کەسـێك بانگ دەکات بە شوێنکەوتن بەبێ بورهان، هەر بەو جۆرە تۆمـەت بدەنـە پـاڵ هـەر کەسـێك بانگـەوازی ئـەوە دەکـات خـودا دیانـەتێکی نهـێنی و بـاتنی هەیـە، ئـەوە بانگەشە و کاڵفامییە، بزانن پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) وشـەیەك و زیـاتر لـە وشەیەك لـە شـەریعەتی نەشـاردووەتەوە، بـزانن تایبـەترین پێغەمبـەر و نـزیکترین کەس نە کچ و نە کوڕی مام و نە ژن و نە هاوەڵی بە شەریعەتێك ئاگادار نەکردووە و

---

[1] عباس العقاد، التفكير فريضة إسلامية، ص١٠٣.

له سوور و ڕەشـی شـاردبێتەوە، یـان لـە شـوانی مـەڕی شـاردبێتەوە[1]، پێغەمبـەر (دروودی خوای لەسەر) نە نهێنی هـەبوو، نـە هێمـا و بـاتنی نـەبووە، جگـە لـەوەی هەموو خەڵکی بانگ کرد بۆ سەری، ئەگەر شتێکی لە خەڵکی شـاردبێتەوە کـەوابوو ئەوەی پێیگەیشتووە نەیگەیاندووە، هەر کەسیش ئەوە بڵێت بێباوەڕە، ئاگادارتـان دەکەمەوە لە هەر قسەیەك ڕێگەکەی ئاشکرا نـەبێت و بەڵگەکـەی ڕۆشـن نـەبێت، لا مەدەن لەوەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر) و هاوەڵانی (خوایان لیّ ڕازی بێت) لەسەری ڕۆیشتن".[2]

لەم دەقە ڕۆشنەوە دەتوانین هەڵوێستی ئـیبن حـەزم ئاشـکرا بکـەین، هـەر بـەو جۆرە سووربوونی ئەو لەسەر وەرگرتن بە زاهـیری دەق و پێـداگری لەسـەر ئـەوەی "واجبە کەلامی خودا (سبحانه وتعالی) هەڵبدرێتە سەر ئاشکرای و لە زاهیر لانەدرێت مەگەر دەقێك، یان کۆدەنگی، یان زەروورەتی هەست، بوونی هەبێت لەسەر ئەوەی شتێك لە دەقەکە لەسەر زاهیری نییـە و لـە زاهیریـەوە گوزراوەتـەوە بـۆ مانایـەکی دیکە".[3]

لەسەر ئەوە دەبێت هەڵوێستی ڕاستەقینەی ئیبن حەزم بژنەورێت، چونکە مانای قسەکەی "وەرگرتن بە زاهیری دەق" سڕینەوەی عەقڵ نییە، ئەو وەك بیرمەنـدێکی مسوڵمان بەڕەهایی عـەقڵی ڕەد نەکردووەتـەوە، چـونکە چـۆن تەفسـیر بکـەین بـۆ هەڵوێست و گفتوگۆکانی بە عـەقڵ و نـەقڵ لەگـەڵ ئـایین و مەزهـەب و ڕێچـکەکانی دیکە لە کتێبەکەی (الفصـل..) و کتێبـەکانی دیکەیـدا؟! هـەموو ئـەوەی لێرەدایـە ئەوەیە، ئیبن حەزم پابەند بـووە بـەوەی پێویسـتە پێیـەوە پابەنـد ببـین، ئـەوەش

---

[1] سوور و ڕەش: مەبەست پێی خەڵکی دیکەیە لە عەرەب و عەجەم ـ وەرگێڕ.

[2] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج٢، ص٢٧٤، ٢٧٥، وأيضا: د.سهير فضل الله أبو وافية، ابن حزم وآراؤه الكلامية والفلسفية، رسلة دكتوراه، ص١٣٢.

[3] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج٢، ص٣٠٠ ـ ٣٠١.

بریتییە لە کیتاب و سووننەتی پێغەمبەرەکەی و ئیجماع، هەروەها زانیویەتی هەموو بابەتێك پەیڕەوی تایبەت بە خۆی هەیە "بۆیە ئەو پەیڕەوی هەستی عەقڵی هەبووە تایبەت بە بابەتە هەستییە عەقڵییەکان کە لەبەردەست هەست و عەقڵدان... بەڵام کاروبارە خواوەندییە شەرعییەکان کە لە پسپۆڕی عەقڵدا نین و بوارەکەیان بەرینترە لە عەقڵ، بەجۆرێك ناسینیان لەسەروو توانا و هێزی عەقڵەوەیە، ئەو تیایاندا پەیڕەوێکی تایبەتی هەیە، ئەوەش بریتییە لە پەیڕەوی زاهیری، تیایدا پابەند بووە بەوەی خودا (سبحانه وتعالی) بە دەق هێناویەتی و هەواڵی لەبارەوە داوە و ڕۆشنکردنەوەی بۆ کردووە".[1]

بینا لەسەر ئەوە، ناتوانین بڵێین ئاڕاستەی نەقڵی ـ بەرجەستە بوو لە زاهیریدا ـ عەقڵی لە نەقڵ کەنارگیر کردووە، بەڵکو ئەو دووانە دوو جەمسەی دژ بە یەکدی نین، وەك هەندێك بۆی دەچن، چونکە هەریەك لەو دووانە ڕۆڵی عەقڵ دەنرخێنێت و بۆ هەریەك لەوانە تێڕوانینی تایبەت بە خۆی، هەیە:

ئەوانەی نەقڵیان پێشخست ـ لەدوای ژنەوتی پەیامی خودایی ـ لەبەر باوەڕیان بووە بەوەی "پەییبردنەکانی خاوەن شەریعەت بەرینترە لەبەر بەرینی ئاسۆ و مەودای لە پەییبردنی وردبوونەوەی عەقڵی، پەییبردنی خودایی لەسەروو ئەوەوەیە و ئابلۆقەی پێداوە لەبەر وەرگرتنیان لە ئەنواری خوداییەوە، بۆیە ناچنە ژێر یاسای وردبوونەوەی لاواز و ئەو پەییبردنانەی بە دەوروبەریدایە".[2]

ئەوانەش عەقڵیان پێشخست: لەبەر ئەوە بوو نەیار پابەند نەبووە بە نەقڵەوە، بۆیە هەر دەبوو لەسەر بنچینەیەك لە عەقڵ گفتوگۆی لەگەڵ بکرێت، ئەوکات "ئەوەی بانگی کردوون بۆ ئەو کارە، قسەی ئەهلی ئیلحاد بووە لە بەرهەڵستکاری بیروباوەڕی پێشین بە بیدعەی تیۆری، بۆیە ئەوان ئاتاج بوون بە بەرپەرچدانەوەیان

[1] سهير فضل الله أبو وافية، ابن حزم، رسلة دكتوراه، ص١٣٢.

[2] مقدمة ابن خلدون، ص٤٩٥ ـ ٤٩٦.

له ڕەگەزی بەرهەڵستکارییەکەی ئەوان، ئەوەش سەری کێشاوە بۆ بەڵگەی تیۆری و بەرگری لە بیروباوەڕی پێشین بەو بەڵگانە". [1]

گوزارەکانی راغب ئەصفەهانی (٥٠٢ك مردووە) چەند باڵان، کاتێك دەڵێت:

"دوو نێردراو لای خوداوە ڕەوانەی خەڵك دەکرێن، یەکەمیان: لە نێوەوەیە بریتییە لە عەقڵ.

دووەم: لە ئاشکرادایە، بریتییە لە پێغەمبەر، هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ سوودبینین لە نێردراوی ئاشکرا ئەگەر سوودبینین لە نێردراوی ناوەوە پێشی نەکەوتبێت، نێردراوی ناوەوە ڕاستیتی بانگەشەی نێردراوی دەرەوە دەناسێتەوە، ئەگەر نێردراوی نێوەوە نەبوایە بەڵگە بە قسەی ئەو، (نێردراوی دەرەوە) پابەندبوونی بۆ نەبوو، بۆیە خودا، ئەو کەسەی شکی هەیە لە تاك و تەنهایی ئەو و ڕاستێتی پێغەمبەرایەتی پێغەمبەرانی ڕەوانە دەکات بۆ سەر عەقڵ، فەرمانی پێ دەکات لە ناسینی ڕاستی و دروستی ئەوانەدا پەنا بۆ عەقڵ ببات.

کەوابوو عەقڵ: پێشەوایە و دینیش کۆمەکی و پشتیوانی، ئەگەر عەقڵ بوونی نەبێت، دین مانەوەی بۆ نەبوو، ئەگەر دین بوونی نەبێت، عەقڵ سەرسام و سەرگەردان دەبوو، کۆبوونەوەی ئەو دووانە، وەك خودا (سبحانه وتعالی) دەفەرمویت: ﴿نُّورٌ عَلَىٰ نُورٍ﴾(النور: ٣٥). [2] واتە: (ڕووناکییە لەسەر ڕووناکی).

ئیمامی غەزالی (٥٠٥ك ـ ١١١١ز مردووە) بۆ هەمان مانا دەچێت لە کتێبەکەیدا (معارج القدس) لەوێدا پشتیوانی عەقڵ و شەرعی ڕۆشنکردووەتەوە و ئاتاجی هەریەکەیانی بەوی دیکە خستووەتەڕوو.

ئیمامی غەزالی دەڵێت: "بزانە، عەقڵ تەنها بە شەرع هیدایەت وەردەگرێت و شەرعیش تەنها بە عەقڵ ڕۆشن دەبێتەوە، عەقڵ وەك بناغە وایە و شەرعیش

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ٤٩٦

[2] الراغب الأصفهاني، الذريعة الى مكارم الشريعة، ص٢٠٧.

بیناکە، بناغە سوودی نییە ئەگەر بینا بوونی نەبێت، بیناش جێگیر و دامەزراو نابێت ئەگەر بنچینە بوونی نەبێت".

هەر بەو جۆرە، عەقڵ وەك چاو وایە و شەرع وەك ڕووناکی (تیشك)، چاو سوودی نییە ئەگەر ڕووناکی لە دەرەوە بوونی نەبێت، ڕووناکیش ـ بۆ بینین ـ سوودی نییە ئەگەر چاو بوونی نەبێت.

بۆیە خودا (سبحانە وتعالى) دەفەرموێت: ﴿قَدْ جَآءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِّمَّا كُنتُمْ تُخْفُونَ مِنَ ٱلْكِتَـٰبِ وَيَعْفُوا۟ عَن كَثِيرٍ ۚ قَدْ جَآءَكُم مِّنَ ٱللَّهِ نُورٌ وَكِتَـٰبٌ مُّبِينٌ ﴿١٥﴾ يَهْدِى بِهِ ٱللَّهُ مَنِ ٱتَّبَعَ رِضْوَٰنَهُۥ سُبُلَ ٱلسَّلَـٰمِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَـٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ بِإِذْنِهِۦ﴾ (المائدة: ١٥ – ١٦). واتە: (ئەی خاوەنانی کتێب: دڵنیابن کە پێغەمبەری ئێمە بۆ ئێوەش هاتووە تا زۆربەی ئەو شتانەی کە لای ئێوە ڕوون و ئاشکرا نین و دەیشارنەوە، لە کتێبدا بۆتان ڕوون و ئاشکرا بکات، هەروەها لە زۆرێك لەو شتانەی کە شاردوتانەتەوە چاوپۆشی دەکات، چونکە بەڕاستی لەلایەن خواوە ڕووناکیەکی ئاشکراتان بۆ هاتووە، هاوڕێ لەگەڵ کتێبێکی ڕوونکەرەوەدا. خوا بەو قورئانە پیرۆزە هیدایەت و ڕێنموویی ئەو کەسانە دەکات کە: شوێن ڕەزامەندی خوا کەوتوون، بەرەو ڕێبازەکانی ئاشتی و ئاسوودەیی و لە تاریکاییەکان دەریان دەهێنێت و ڕزگاریان دەکات و دەیانخاتە نێو ڕووناکیەوە بە فەرمانی خۆی و ڕێنموییان دەکات بۆ سەر ڕێگەو ڕێبازی ڕاست و دروستی).

هەروەها عەقڵ وەك چرا وایە و شەرع ئەو زەیتەی پێی دەگرێت، ئەگەر زەیت بوونی نەبێت، چرا داناگیرسێت، ئەگەر چراش بوونی نەبێت، زەیت ناگرێت، خودا (سبحانە وتعالى) لەسەر ئەمە هۆشداری داوە و دەفەرموێت: ﴿ٱللَّهُ نُورُ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ﴾ تا ئەو بەشەی ئایەتەکە ﴿نُّورٌ عَلَىٰ نُورٍ﴾ (النور: ٣٥).

شەرع عەقڵە لە دەرەوە و عەقڵ شەرعە لە نێـوەوە، ئـەو دووانـەش پشـتیوان و کۆمەککاری یەکترن و یەکیانگرتووە.

لەبەرئەوەی شەرع عەقڵە لە دەرەوە خودا (سبحانە وتعالی) لە چـەندین شـوێنی قورئان ناوی عەقڵی لە بێباوەڕ سڕیوەتەوە، وەك ئایەتی:

﴿ صُمُّۢ بُكۡمٌ عُمۡیٌ فَهُمۡ لَا یَعۡقِلُونَ ﴾ (البقرة: ١٧١)، واتە: (ئەوانە کـەڕ و لاڵ و کـوێرن و ژیری و هۆشمەندیان لە دەستداوە). لەبەرئەوەی عەقڵ شەرعە لە نێوەوە، خـودا (سبحانە وتعالی) لە سیفەتی عەقڵدا دەفـەرموێت: ﴿ فِطۡرَتَ ٱللَّهِ ٱلَّتِی فَطَرَ ٱلنَّاسَ عَلَیۡهَاۚ لَا تَبۡدِیلَ لِخَلۡقِ ٱللَّهِۚ ذَ ٰلِكَ ٱلدِّینُ ٱلۡقَیِّمُ ﴾ (الروم: ٣٠)، واتە: (هیچ جۆرە گۆڕانکاریەك لە هیچ نەخشەو دروستکراوێکی خـوادا نییـە، ئـا ئەوەیـە دیـنی ڕاسـت و دروسـت)، عەقڵی بە دین ناوبرد، لەبەر ئەوەی ئەو دووانە یـەکیانگرتووە، دەفـەرموێت: ﴿ نُّورٌ عَلَىٰ نُورٍ ﴾(النور: ٣٥)، واتە نووری عەقڵ و نووری شـەرع. پاشـان لـە هـەمان ئایەتـدا فەرمووی: ﴿ یَهۡدِی ٱللَّهُ لِنُورِهِۦ مَن یَشَاۤءُ ﴾(النور: ٣٥)، هەردوو نوورەکـەی کـرد بـە یـەك نوور، کەوابوو ئەگەر شەرع عەقڵ لەدەسـت بـدات شـتێکی پـێ دەرناکـەوێت و وەك بەفیرۆچوونی تیشك لەباری لەدەستدانی نـووری چـاودا لەبـەین دەچـێت، عـەقڵیش ئەگـەر شـەرع لەدەسـت بـدات، لـە زۆربـەی کاروبارەکـان دەستەوسـانە، هـەروەك دەستەوسانی چاو لە بینین لەباری نەبوونی ڕۆشناییەك". (١)

غەزالی پێیوایە دروست نییە لۆمەی عەقڵ بکرێت ئەگەر ئەو نووری بینینـە بێـت خودای پێ دەناسرێت و ڕاستگۆیی پێغەمبەرانی پێ دەردەکەوێت، غەزالی دەڵێت:

"چۆن وێنا دەکرێـت لۆمـەی عـەقڵ بکرێـت لـە کاتێکدا خـودا مـەدح و سـەنای کردووە؟ ئەگەر عەقڵ لۆمە بکرێت دەبێ چیتر لەدوای ئەوە مەدح و سـەنا بکرێـت؟ ئەگەر پەسەند بریتی بێت لە شەرع، بە چیدا ڕاسـتیتی شـەرع زانـراوە؟ ئەگـەر بـە

١ الغزالي، معارج القدس في مدارج معرفة النفس، منشورات دار الآفاق الجديدة، طبعة خامسة، ص٥٧=٥٨.

عـەقڵی ناپەسـەند زانـراوە و جێگـەی متمانـە نییـە، ئـەوا شـەرعیش ناپەسـەند دەبێت". [1]

جێگەی خۆیەتی لێرەدا هەڵوێستی شێخولئیسلام ئـیبن تەیمیـە بخەینـەڕوو، بـە جۆرێك لە هەندێ ڕووەوە لـە بۆچـوونەکەی پێشـوو خۆگرتنـەوەی هەیـە و پێیوایـە سەرباری گرنگی عەقڵ مانـای ئـەوە ناگەیـەنێت جێگیربـوونی شـەرع لەسـەر عـەقڵ وەستاوە، ئیبن تەیمیە دەڵێت: "یەکسانە، جێگیربوون بـە عـەقڵ زانیبێتمـان، یـان بەبێ بوونی عەقڵ، یان جێگیربوونیمان نەزانی بێت، نە بە عەقڵ و بە شتێکی دیکـە جگە لە عەقڵ شەرع ـ لە خۆیدا ـ جێگیرە، چونکە نەبوونی زانست، زانست نییە بـە نەبوون و نـەبوونی زانسـتمان بـە حەقیقەتـەکان، نـەرێکردنیان لـە خـودی خۆیانـدا ناسەلمێنێت". [2]

لێرەدا ئیبن تەیمیە ئاماژە بە خاڵێـك دەکـات لـە ئەوپـەڕی گرنگیدایـە، ئـەوەش "زانراو لە بوونیدا ئاتاج نییە بە زانین پێی، وەك زانستمان بە تاك و تـەنهایی خـودا (سبحانە وتعالی) و ناوەکانی و سـیفەتەکانی و ڕاسـتگۆیی پێغەمبـەران و فریشـتە و کتێبـەکان و شـتانی دیکـە.. ئـەم زانراوانـە لـە خۆیانـدا جـێگیرن، یەکسـانە ئێمـە بیانزانین، یان نەیانزانین، ئەوانە لە زانستی ئێمە بەو جێگیرکردنـە بێنیـازن، شـەرع لەگـەڵ عـەقڵ لـەم دەروازەوەیـە، شـەرعی دابـەزێنراو لـە لای خـوداوە لـە خۆیـدا جێگیرە، یەکسانە بە عەقڵ، ئەوەمان زانی بێت، یان نەمان زانیبێت، ئەو لە خۆیـدا لە زانست و عەقڵی ئێمە بێنیازە، بەڵام ئێمە ئاتاجین بۆ لای و ئاتاجین بە عـەقڵمان بیزانین، ئەگەر عەقڵ ئەو شتەی زانی شەرعی لەسەرە، لە خودی خۆیدا دەبێـت بـە

---

[1] الغزالي كتاب العلم من إحياء علوم الدين، ص٢٤٩.

[2] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج١، ص٨٧.

زانا بەو شەرعە و ئەوە سیفەتێکی پێ دەدات پێشتر نەیبووە، ئەگەر نەیزانێت، نەزان و ناتەواوە". [1]

بەرهەڵستکاری ئیبن تەیمیە لە بۆچوونەکەی پێشوو هەرچییەك بێت ئەو ئاڕاستەی هەریەك لە دوو بەرەکە تەماشای دەکەن جیاوازە، ئیبن تەیمیە تەماشای پەیوەندی دەکات - لە ئاڕاستەی جێگیرکردنی شت لە خودی خۆیدا بەدەر لە بوون و نەبوونی زانستی ئێمە بەو شتە - بەرەکەی دیکە تەماشای بابەتەکە دەکات لە ئاڕاستەیەکی جیاوازەوە، هەروەها لە ئاڕاستەی سوودبینین و هیدایەت وەرگرتن و ئامرازی بەکاربراو بۆ ئەوەی هیدایەت بە شەرع وەربگیرێت.

ئەگەر ئاڕاستەکە جیاواز بێت، هەر دەبێت جیاوازییەکە ڕواڵەتی بێت لە نێوان دوو بەرەکەدا، ئەگەر ئیبن تەیمیە پێیوایە شت لە خودی خۆیدا جێگیرە، یەکسانە ئێمە بیزانین، یان نەیزانین، بۆ ئەوەی بیزانین هەر دەبێت عەقڵ بوونی هەبێت، عەقڵ ئامرازی زانستی ئێمەیە بە شتەکان، کەوابوو ناکۆکی (جیاوازی) بوونی نییە، لێرەوە ئەو ئەنجامەی ئیبن تەیمیە پێیگەیشتووە - سەرەڕای جیاوازی ڕواڵەتی - هەمان ئەو ئەنجامەیە لایەکەی دیکە پێی گەیشتووە، ئەوەش بریتییە لە هەڵگرتنی بەرهەڵستکاری نێوان عەقڵ و نەقڵ، یان ڕێککەوتن و تەبایی دروستی گواستراوە (منقول) لەگەڵ ڕاشکاوی ماقووڵ (معقول) لەسەر گوزارشتی ئیبن تەیمیە.

بۆیە ئیبن تەیمیە دەڵێت:

"... ئەوەی بە ڕاشکاوی عەقڵ زانراوە، وێنا ناکرێت هەرگیز شەرع بەرهەڵستی بکات، بەڵکو گوازراوە (منقول)ی دروست هەرگیز ماقووڵی ڕاشکاو بەرهەڵستی ناکات، ئەوەم تێڕامان کردووە لە کۆی ئەوەی خەڵکی تیایدا کێبەرکێیانە، بینیم ئەوەی پێچەوانەیە بە دەقی دروستی ڕاشکاو کۆمەڵێك شوبهەی تێکچوون و بە عەقڵ پووچی ئەو بەڵگانە دەزانرێن، بەڵکو بە عەقڵ جێگیرکردنی دژی ئەوانە - تەبا

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ٨٨، ٨٩.

بـه شـەرع ـ دەزانرێـت، ئەمـەم لـە کۆمـەڵێك بابـەتی مەزنـدا تێڕامـان کـرد، وەك بابەتـــەکانی یـــەکتایی خـــودا و ســـیفەتەکان و بابەتـــەکانی قـــەزا و قـــەدەر و پێغەمبەرایەتی و زیندووبوونەوە و کۆمەڵێك بابەتی دیکە، هەروەها بینیم ئەوەی بە ڕاشکاوی عەقڵ دەزانرێت، هەرگیز بیستن (شەرع) پێچەوانە نییە لەگەڵی، بەڵکو ئەو بیســتنەی دەوترێــت پێچــەوانەیە لەگــەڵ ڕاشــکاوی عــەقڵ: یــان فــەرموودەی هەڵبەســتراوە، یـان ئاماژەیـەکی لاوازە و شـیاو نییــە بکرێتــە بەڵگــە ئەگــەر لــە بەرهەڵستی عەقڵی ڕاشکاویش دابڕنرێـت، ئـەی دەبـێ چـۆن بێـت ئەگـەر مـاقووڵی ڕاشکاو پێچەوانەی بێت". [1]

بینا لەسەر ئەوە، کاتێك لەبەردەم هەڵوێسستی ئیسلامیداین لە پەیوەندی عەقڵ بە نەقڵەوە، نابێت جیاکاری لە نێوان عەقڵ و نەقڵ بکەین، وەك زۆرێك لە توێژەران بۆی دەچن. [2]

هەڵوێستەکانی سەر ئەم بابەتە بۆ سێ ئاڕاستەی سەرەکی دابەش دەکەن:

ـ **ئاڕاستەی نەقڵی:** ئەوەش لە دیدی ئەوانەوە ئەو ئاڕاستەیە عەقڵی لە بازنـەی شەرع دەرکردووە.

ـ **ئاڕاستەی دووەم:** پێیوایە نابێت تانـە لـە بەڵگـەی عـەقڵی بـدرێت، تەنانـەت ئەگەر بەرهەڵسـتکار بێـت بەرانبـەر بەڵگـەی نـەقڵی، هـەروەها ڕاسـتەقینەی نـەقڵی ئەگەر عەقڵ دانی پیادا نەنێت ڕەد دەکاتەوە.

ـــ **ئاڕاســـتەی پێکهێنـــان:** کۆکـــەرەوەی نێـــوان مـــاقووڵ (معقـــول) و گوازراوە(منقول). [3]

---

[1] ابن تيمية، درء تعارض العقل والنقل، ج١، ص١٤٧.

[2] عادل عبالحليم السكري، النزعة النقدية عند المعتزلة، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة عين الشمس، ١٩٨٥م، ص٢٤.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧.

پرسەکە ـ ئەوەندەی من دەیبینم ـ بریتی نییە لە (یان ئەمـە.... یـان ئـەوە)[1]، یان (نەقڵ) هەڵببژێرین و بوارێك بۆ عەقڵ بوونی نەبێت، یان (عەقڵ) هەڵببـژێرین و بوارێك بۆ نەقڵ بوونی نەبێت.

پاشـان هەڵوێسـتی ئاڕاسـتەی نـەقڵی، بـەپێی ئـەوەی پێشـکەوت ئـەوەش "دەرکردنی عەقڵ بوو لە بازنەی شەرع" دژیـەکی تێدایـە، چۆن ئاڕاسـتەکە نـەقڵی دەبێت و عەقڵ لە بازنەی شەرع دەردەکات، چونکە خودی شەرعی ئیسـلام عـەقڵی لـە بازنـەی خـۆی دەرنـەکردووە، هەڵوێسـتی شـەرع لـە عـەقڵ وایکـردووە زانایـانی ئیسـلام سەرچـاوەکانی بەڵگەهێنانـەوە لـە لایـان تـەنها بـریتی نـەبێت لـە کیتـاب و سـوونەت و ئیجمـاع، بـەڵکو عـەقڵیش سەرچـاوە بێـت "، چـونکە عـەقڵ ئـەو سەرچاوەیە تەواوی سەرچاوەکانی دیکە دەستیان بـۆ بـردووە بـۆ ئـەوەی ڕۆبچـێتە نێو قوڵایی دەقەکانی و مەبەست لە ئاماژەکانیان دیاری بکات".[2]

دیسان هەڵوێستی شەرع لە عەقڵ وایکردووە هەلێك بدات بە زانایانی ئیسـلام بـۆ ئەوەی هەستن بەوەی پێی هەستان لە هەوڵی پێکهێنانی دین و عەقڵ، ئەو هەوڵەی هەندێك وا لێی حاڵیبوون "لەوانەی تەنها پەیی بەو شـتانە دەبـەن لەسـەر شـێوازی جووتەکی دابەشبوونی خۆراوایيە، پێیانوایە ئەم تایبەتمەندییە عەرەبییە ئیسلامییە پینەوپەڕۆیەکی ناعەقڵانی بێت..".[3]

لە کاتێکدا ـ ئـەوەی پێشـینانمان دەیـانبینی ـ بەڵگەنەویسـتێکی فیکـری بـوو و فیترەتی تەندروست داوای دەکات، ئەو فیترەتەی لـە ڕاسـتەقینە تایبەتمەنـدەکانی ئیسلام حاڵی بوو.[4]

---

[1] عادل عبدالحليم، النزعة النقدية عند المعتزلة، ص٢٩، پێیوایە پرسەکە لای هەریەك لە ئاڕاستەی ئەقڵی و ئاڕاستەی نقڵی وایلێهاتووە لە شێوازی، یان ئەمە... یان ئەوەدایە.

[2] د.محمد عمارة، الإسلام وقضايا العصر، دار الوحدة، بيروت، ص١٣٢.

[3] محمد عمارة، الغزو الفكري، ص٤٨.

[4] محمد عمارة، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

چوارەم: پێکهێنانی نێوان ئایین و فەلسەفە لای هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام:

لەدوای ئەوەی تیشکێکمان خستە سەر گرفتەکانی عەقڵ و نەقڵ لای هەندێ لە ئەهلی کەلام، بەکورتی ئەم پرسە لای هەندێ لە فەیلەسوفانی ئیسلام دەخەینەڕوو، بۆ ئەوەی ببینین چۆن ئەم پرسە لایان ڕەنگێکی دیکەی گرتووە، ئەوەش دەرخستنی: "ئەوەی فەیلەسوف بە عەقڵ پێی دەگات، تەبایە لەگەڵ ئەوەی شەریعەت هێناویەتی"، کەوابوو جیاوازییەك لە نێوان فەلسەفە ـ کە پەیڕەوی عەقڵ بەکاردەهێنێت ـ و شەریعەتی پاڵپشتکراو بە وەحی نییە، ئەوەش لەبەر باوەڕیان بەوەی ئامانجی ئایین هاوشێوەیە لەگەڵ ئامانجی فەلسەفە، لەو ڕووەوە هەردووکیان دەکۆشن بۆ هێنانەدی بەختەوەری لە ڕێگەی باوەڕهێنان بە حەق و کاری چاکە، هەروەها بۆچوونیان لەسەر تەبایی دوو سەرچاوەکەیە ـ سەرچاوەی دین و سەرچاوەی فەلسەفە ـ لە مەعریفە و گەیشتن بە ڕاستەقینە، چونکە هەموو مەعریفەکان ـ ئەوەی وەحیە و ئەوەی وەحی نییە ـ لەو بوونەوە دەردەچێت بوونی واجبە لە ڕێگەی عەقڵی چالاکەوە (العقل الفعال).

ناکۆکی لەوەدا نییە گرفتی پەیوەندی نێوان عەقڵ و وەحی بریتییە لە ڕێکخستن، لەوێشەوە حیکمەت و پێغەمبەرایەتی، یان فەلسەفە و دین، یان عەقڵ و نەقڵ، خۆی بەسەر ژینگەی ئیسلامیدا سەپاند، ئەو ڕێککەوتنەی (تەباییەی) لێوە بەرهەم هات لە گرنگترین دیاردەی فەلسەفەکاری مسوڵمانان بوو، "ئەو دۆخەی هەندێ لە خۆراواییەکانی[1] کرد بە سەرچاوەی داهێنان لە فەلسەفەی ئیسلامیدا،

---

[1] خاوەن ئەم بۆچوونە (لیۆن گۆتییە)یە لە کتێبی: (المدخل لدراسة الفلسفة الإسلامية)، ترجمة د.محمد يوسف موسى، دار الكتب الأهلية، القاهرة، ١٩٤٥م، ص١٢١، ١٧٦، هەروەها بگەڕێوە بۆ: د.توفيق الطويل، قصة الصراع بين الدين والفلسفة، دار النهضة العربية، القاهرة، ط٣، ١٩٧٩م، ص١١٦، د.محمد يوسف موسى، بين الدين والفلسفة في رأي ابن رشد وفلاسفة العصر الوسيط، ص٧.

هەروەها وایکرد هەندێکیان ببنە هۆ بۆ وەرچەرخانی فەیلەسوفانی ئیسلام وەك مژدەدەر بە ئایینی ئیسلامی و بانگخواز بۆی".[1]

فەیلەسوفانی ئیسلام بە بێ هەڵاواردن بەم پێکهێنانەوە سەرقاڵ بوون، لە کەندییەوە بۆ ئیبن ڕوشد و لەو مەیدانەدا کۆشانێکی بەرچاویان ئەنجامداوە، کۆمەڵێك بیروبۆچوونیان خستووەتەڕوو لە نایابی و نموونەیی خاڵی نین، کۆشانی ئەوان شوێنەواری لە بڵاوەکردنی ئیسلام و چوونە نێو کرۆکی توێژینەوە ئیسلامییەکانی دیکە، هەبووە.

کەندی (٢٦٠ك ـ ٨٦٥ز مردووە) فەلسەفەی پێناسە کردووە بەوەی: "زانستە بە ڕاستەقینەی شت بە بڕی توانای مرۆڤ"[2]، لێرەوە هەر دەبێت فەلسەفە پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ ئایین هەبێت، چونکە لە "زانست بە ڕاستەقینەی شت زانست بە پەروەردگاریی و زانست بە تاك و تەنهایی خودا و زانست بە فەزیلەت و ڕستێك لە زانستی بەسوود و ڕێگە بۆ لایان دێنە ئاراوە، هەر بەو جۆرە دوورەپەرێزی لە هەر زیانبەخشێك و خۆپارێزی لێی.

هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە ئەوەیە، پێغەمبەرە ڕاستگۆکان لە لای خوداوە (جل ثناؤه) هێناویانە، پێغەمبەرە ڕاستگۆکان (درودی خوایان لەسەر بێت) دان پیادانان و چەسپاندنی پەروەردگارییان بە تاك و تەنها هێناوە، هەروەها پابەندبوونیان هێناوە بە فەزیلەتە جێ ڕەزامەندییەکان لای خودا و وازهێنان لە خراپەی دژ بە فەزیلەت لە خودی خۆیان و پاڵنەر بۆ کاری خراپە".[3]

---

[1] الشیخ مصطفی عبدالرزاق، تمهید لتأریخ الفلسفة الإسلامیة، ط٢، القاهرة، ١٩٥٩، ص٧٧.

[2] رسائل الکندي الفلسفیة، تحقیق د.محمد عبدالهادي أبو زبدة، ص٥٣، ٩٧.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

بـەم جـۆرە کەنـدی ئـایین و فەلسـەفە لەسـەر کۆمـەڵێك ئامـانج و ڕاسـتەقینە کۆدەکاتەوە و پێیوایە "مەرامی فەیلەسوف لە زانستەکەی بریتییە لـە گەیشـتن بـە حەق و لە کردارەکەی کارکردن بە حەق".[1]

ئـیبن مەسـەڕە[2] (٢٦٩ك ـ ٣١٩ك) بـۆ ئـەوە دەچـێت وردبوونـەوەی عـەقڵی پێچەوانە بە وەحی نییە، لە ڕێگەی سەرنج و تێڕامانەوە لەوەی بەرهەست و زانراوە مـرۆڤ دەتوانێـت بگوێزێتـەوە بـۆ لای ئـەوەی نادیـارە لـە ڕاسـتەقینە و بنـەما، لـە کۆتاییەکەیـدا تەبایـە لەگـەڵ ڕاسـتەقینە ئایینیـەکان، چـونکە ڕاشـکاوانە دەڵێـت: "کەسی بەڵگەهێنەرەوە بە پەندوەرگرتن لە نزمترین جیهانەوە بـۆ بـاڵاترین جیهـان تـەنها ئـەوە دەبینێتـەوە پێغەمبـەران ئاماژەیـان پێکـردووە لـە جیهـانی بـاڵاوە بـۆ جیهانی نزم".[3]

فارابی پێیوایە (٣٣٩ك ـ ٩٥٠ز مردووە) بابەتەکانی ئایین و بابەتەکانی فەلسەفە یەکن، ئەوەش لە کتێبەکەیدا (تحصيل السعادة) کاتێـك دەڵێـت: "ئـایین فەلسـەفە دەڵێتەوە (نمایش دەکات).. ئەو دووانەش (ئایین و فەلسەفە) هەمان کۆمەڵە بابەت لـەئامێز دەگـرن، هـەردووکیان دوورتـرین (بـاڵاترین) بنـەما بـە بوونـەوەرەکان دەبەخشن، ئەو دووانـە زانسـتی بنـەمای یەکـەم و هـۆی یەکـەم بـە بوونـەوەرەکان دەدەن، هـەروەها دوورتـرین (بـاڵاترین) ئامـانج دەبەخشـن کـە لەپێناویـدا مـرۆڤ

---

[1] المرجع نفسه، ص٩٧.

[2] ئیبن مەسەڕە: بریتییە لە محەمەدی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی مەسەڕە، کوڕی نەجیحی قورتوبی، بیرمەندێکی مسوڵمان بووە لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا ژیاوە، تەنها نزیك بە نیو سەدە ماوە (الزمن) لە نێوان ئەو و کەندیدا هەیە. هەروەها بگەڕێوە بۆ: د.محمد كمال جعفر، من قضايا الفكر الإسلامي، مكتبة دار العلوم، سنة ١٩٧٨م، ص٣٤٨.

[3] د.محمد كمال جعفر، قضايا الفكر الإسلامي، ص٣٤٨.

ئەفرێنراوە، ئەوەش بریتییە لە باڵاترین بەختەوەری و باڵاترین ئامانج لە هەریەك لە بوونەوەرەکانی دیکە.."[1].

فارابی پێیوایە ئەگەر هەندێ دوورکەوتنەوە و دژیەکی لە نێوان دوو بەرەکەدا دەرکەوتبێت (واتە فەلسەفەی دروست و دینی دروست) لەبەر ئەوە بووە "سیستمی فەلسەفی کە لەگەڵ ئەم ئایینە دژیەك بووە، بە سیستمێکی داهێزراو (واهی) دادەنرێت و بورهانەکانی ـ کە سەردەکێشن بۆ یەقین ـ کامڵ نەبوون"[2].

بۆیە لای فارابی دەبینین "پێغەمبەر و فەیلەسوف لە یەك سەرچاوە پاراو دەبن و لە یەك سەرچاوەی باڵاوە زانستەکەیان هەڵدەگۆزن، ڕاستەقینەی پێغەمبەرایەتی و ڕاستەقینەی فەلسەفی هەردوو بەرهەمن لە بەرهەمەکانی وەحی و شوێنەوارێك لە شوێنەواری نووری خودایی چۆڕاو بەسەر مرۆڤدا"[3].

ئیبن سینا (٤٢٨ك ـ ١٣٠٦ز مردووە) هەمان ئەو بۆچوونەی پێشووی فارابی هەیە، بۆیە لە ریسالەکەیدا (في أقسام العلوم العقلية)، لەدوای ئەوەی قسە لە بەشەکانی حیکمەت دەکات، دەڵێ: ".. ئاماژەم بە بەشەکانی حیکمەت (واتە فەلسەفە) کرد، ئەوە دەرکەوت شتێك لە حیکمەت بوونی نییە پێچەوانەی شەرع بێت، ئەوانەی بانگەشەی حیکمەت دەکەن و پاشان لە پەیڕەوی شەرع لادەدەن لای نەفسی خۆیان و دەستەوسانی و کەموکورتیانەوە گومڕا دەبن، نەك حیکمەت ئەوەی پێویست کردبێت، حیکمەت بەرییە لەوە"[4].

ئیبن حەزمیش (٤٥٦ك ـ ١٠٦٣ز مردووە) گرنگی بە مانای کرداری لە هەریەك لە فەلسەفە و ویندا داوە، بۆ ئەوە دەچێت: مەرامی ئەم دووانە بریتی بێت لە

---

[1] الفارابي، كتاب تحصيل السعادة، تحقيق د.جعفر آل ياسين، دار الأندلس بيروت، ط٢ سنة ١٩٨٣م، ص٩٠.

[2] د.محمد كمال جعفر، من قضايا الفكر الإسلامي، ص٢٤١.

[3] إبراهيم مدكور، في الفلسفة الإسلامية منهج وتطبيقه، ج١، ص٩٦.

[4] ابن سينا، تسع رسائل في الحكمة والطبيعيات، ص١١٨.

چاککردنی نەفس و لەو مەیدانەدا جیاوازی لە نێوان شەریعەت و فەلسەفەدا بوونی نەبێت، لە کتێبی (الفصل في الملل والنحل)دا دەڵێت:

"مانا و بەروبووم و مەرامی بەمەبەستگیراو لە فێربوونی ڕاستەقینەی فەلسەفە شتێکی دیکە نییە جگە لە چاککردنی نەفس، بەوەی لە دونیادا فەزیلەت بەکاربهێنێت، هەروەها باشی ژیانی سەرکێش بۆ سەلامەتی ئەو نەفسە لە دواڕۆژ و چاکی ڕامهێنان و بەڕێوەبردن لە خانەوادە و رەعییەتدا، ئەمەش خۆی لە خۆیدا لە شەریعەتدا بە مەرامگیراوە، ئەمە لای یەکێك لە زانایانی فەلسەفە و زانایانی شەریعەت ناکۆکی لەسەر نییە".[1]

ئیبن توفەیل (٥٨١ك ـ ١١٨٥ز مردووە) لە چیرۆکە فەلسەفییە بەناوبانگەکەیدا (حي بن يقظان) ئەوەی ڕۆشنکردووەتەوە چۆن مرۆڤ لە ڕێگەی عەقڵەوە ـ بەبێ کۆمەکی لە دەرەوە ـ دەتوانێت بگاتە مەعریفەی جیهانی باڵا و هیدایەت وەربگرێت بۆ لای مەعریفەی خودا و نەمری نەفس و ئەوەی پێی دەگات لە مەعریفە لەگەڵ بڕیارەکانی ئایین، پێچەوانە نییە.[2]

ئیبن ڕوشد (٥٩٥ك ـ ١١٩٨ز مردووە) بەتەواوی ڕۆشنە لە دەرخستنی پەیوەندی بەهێزی نێوان دین و فەلسەفە، یان حیکمەت و شەریعەت ـ لەسەر گوزارشتی خۆی ـ بۆ ئەم ئامانجە، دوو کتێبی تایبەت کردووە: (فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الإتصال) و (الكشف عن مناهج الأدلة في عقائد الملة)، ئەوانە و

---

[1] ابن حزم، الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج١، ص١٧١.
الشيخ مصطفى عبدالرزاق، التمهيد، ص٧٧، د.محمود حمدي زقزوق، دور الإسلام في تطور الفكر الفلسفي، بحث ضمن العدد الثالث من حولية كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، جامعة قطر، ١٩٨٤م، ص٥٦

[2] ديبور، تأريخ الفلسفة في الإسلام، ترجمة د.محمد عبدالهادي أبو زوبدة، ١٩٧٥م، ص٣٧٧، ابن طفيل، حي بن يقظان، فيصل بدير عون، مكتبة سعيد رأفت، جامعة عين شمس.

سەرباری ئەوەی لە کتێبەکەیدا (تهافت التهافت) تەرخانی کردووە لە بۆنەی جۆراوجۆر و چەندین جێگەدا.

ئیبن ڕوشد ـ لە روونکردنەوەی پەیوەندی نێوان ئایین و فەلسەفە ـ لە خودی شەرعەوە دەستیپێکردووە، لەو رووەوە پێیوایە شەرع هانی داوە بۆ توێژینەوەی فەلسەفە لە ڕێگەی بانگەواز بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە بوونەوەرەکان و سەرنجدانیان لە ئاڕاستەی ئاماژەیانەوە لەسەر بەدیهێنەر... بوونەوەرەکان دەبنە نیشانە و بەڵگە بۆ سەر بەدیهێنەر، بە ناسینی بەدیهاتن و دروستکردنیان، هەتا مەعریفە بە دروستکردنیان تێر و تەواوتر بێت، مەعریفە بە بەدیهێنەرەکەیان تێر و تەواوترە.

شەرع بانگ دەکات بۆ وردبوونەوە لە بوونەوەرەکان بە عەقڵ و داوا دەکات ئەو بوونەوەرانە بە عەقڵ بناسرێن.[1]

ئیبن ڕوشد پێیوایە، گەورەمان ئیبراهیم (سەلامی خوای لەسەر) لەو کەسانە بووە خودا بەم زانستە تایبەتی کردبوو و شەرەفمەندی پێبەخشی بوو، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت: ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُرِيٓ إِبۡرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ (الأنعام: ٧٥).[2]

هەروەها ئیبن ڕوشد پێیوایە ناکرێت وردبوونەوەی دروست سەربکێشێت بۆ سەرپێچی لەوەی شەرع هێناویەتی، بەڵکو بە بڕاوەیی ئەوە دەبڕێتەوە و دەڵێت: "ئەگەر ئەم شەریعەتە حەق بێت و بانگخواز بێت بۆ وردبوونەوەی سەرکێش بۆ ناسینی حەق، ئەوا ئێمەی کۆمەڵی مسوڵمانان بە بڕاوەیی دەزانین وردبوونەوەی

---

[1] ابن رشد، فصل المقال، تحقيق: د.محمد عمارة، دار المعارف، ص٢٢.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣.

بورهانی سەرناکێشێت بۆ شتێك پێچەوانە بێت بە شەرع، چونکە حەق دژ بە حەق ناوەستێت، بەڵکو لەگەڵی تەبایە و شایەتی بۆ دەدات". [1]

هەروەها دەڵێت: "حیکمەت هاوەڵی شەریعەتە و خوشکی شیرییەتی و ئەو دووانەش بە سروشت هاوملی یەکدین و بە جەوهەر و غەریزە یەکدیان خۆشدەوێت". [2]

لەدوای ئەم کورتەیە لە هەوڵی فەیلەسوفان بۆ پێکهێنانی ئایین و فەلسەفە، پرسیارەکە ئەوەیە: ئایا بەڕاست فەیلەسوف بە عەقڵی خۆی دەتوانێت بگاتە نموونەی ئەو حەقیقەتانە کە پێغەمبەر هێناونی؟ ئایا ناکۆکییەك (جیاوازییەك) لە نێوان فەلسەفە ـ کە پەیڕەوی عەقڵ بەکاردەهێنێت ـ و شەریعەت ـ پاڵپشتکراو بە وەحی ـ بوونی هەیە؟ لەوانەیە گرنگترین شتێك پیاوانی ئایینی نیگەران کردبێت ئەوە بێت وا حاڵی بوون ـ ناڕاشکاوانە، یان ڕاشکاوانە ـ دەکرێت بێنیازبوون لە وەحی نیشان بدرێت و مەعریفەیەکی دامەزراو بەتەنها لەسەر عەقڵ بەرهەم بهێنرێت[3]، بەڵام ئایا فەیلەسوفانی ئیسلام بە حەق ئەم مانایانە بەمەبەست گرتووە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە دەڵێین:

"بەڵگەهێنانەوە لەسەر حەقبوونی ئەوەی پێغەمبەر هێناویەتی و توانای عەقڵ بۆ هێنانی نموونەی ئەوەی پێغەمبەر هێناویەتی لە خودی خۆیدا بە کارێکی پەسەند دادەنرێت لە دیدی پیاوی ئایینی کراوەوە کە دڵخۆشە بنەماکانی ئایینەکەی خۆی ببینێت لەگەڵ عەقڵ دژیەکیان نییە و لە ڕێگەی عەقڵدا ناوەستن، بەڵام پیاوی ئایینی کراوە ئەوەی لەبیرنەچووە پێغەمبەرایەتی تایبەتمەندییەکە خودا بە دانە دانەیەکی دەبەخشێت و وەك بانگخواز بۆ فەرمانەکانی خۆی و

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ل٣١، ٣٢.

[2] هەمان سەرچاوە، ل.٦٧.

[3] محمد كمال جعفر، من قضايا الفكر الإسلامي، ص١٦٥.

هیدایەتدەر دایاندەمەزرێنێت، خودا ڕاستەوخۆ ئەوانی بە حەقیقەت ئاشنا کردووە بە شێوەیەك شك یان دڵەڕاوکێ هەڵناگرێت.

لە حاڵەتی پێغەمبەری بەخشندەدا - محەممەد (دروودی خوای لەسەر) خواوەندی خودا لێ نەگەڕاوە ئەو حەقیقەتانەی بینیونی، یان زانیونی دابڕێژێت، بەڵکو تەنها کردوویەتی بە هۆیەکی ئەمین بۆ گواستنەوەی حەقیقەتە خواییەکان کە بەبێ دەستوەردانی پێغەمبەرەکە داڕشتنیان تێر و تەواو بووە.

ئەگەر دروست بێت بۆ فەیلەسوف بگاتە حالّی پێغەمبەر، کەوابوو بانگخوازێك بوونی نییە بۆ تایبەتمەندبوون، بۆیە لێرەوە بانگخواز بوونی نییە بۆ دەسەڵاتی پیرۆز کە شوێن و پلە و پایەی پێغەمبەر دەیسەپێنێت، وەك ڕاگەیەنەرێك لە خوداوە، بە گوزارشتێکی دیکە، گرفتەکە لێرەدا گرفتی پێچەوانەبوون نییە لە نێوان بۆچوونە فەلسەفی و بۆچوونە ئایینیەکان، بە ئەندازەی ئەوەی جیاوازییە لە خودی بنچینەکەدا: بنچینەی خودی دین وەك سەرچاوەیەك بۆ مەعریفە و بنچینەی عەقڵ وەك سەرچاوەیەکی دیکە بۆ مەعریفە.[1]

هەندێکجار مرۆڤ پرسیار دەکات و دەڵێت: دانانی گرفتەکە بەم جۆرە ئەوەی لێوە دەژنەورێت، دوو ڕێگە لە ڕێگەکانی مەعریفە هەن، ئەم دوو ڕێگەیە دژ بە یەکدین و ناکرێت یەکبگرن: یەکەمیان ڕێگەی دینە و دووەمیان ڕێگەی عەقڵ، ئەمەش گومانی تێدا نییە وەهمی ئەوە دروست دەکات دین هەرگیز لەگەڵ عەقڵ تەبا و هاومل نییە، بەڵکو ڕێگەیەکی تەواو پێچەوانە بە عەقڵ دەگرێتەبەر، ئەوەش قسەیەکە شاهید و بەڵگە - کە دەکرێت لە خودی دینەوە وەربگیرێن - دژی دەوەستنەوە.[2]

---

[1] د.محمد کمال جعفر، من قضايا الفكر الإسلامي، ص١٦٥، ١٦٦.

[2] سەرچاوەی پێشوو، هەمان بابەت.

لەوەی من بۆی دەچم، کۆمەڵێك گەواهیدەر و فاکتەری وەرگیراو لە خودی ئایین هەن کۆمەکی فەیلەسوفانی ئیسلامیان کردووە تاکو هەستن بە کردەی پێکهێنان و تەبایی دروستکردن لە نێوان دین و فەلسەفەدا، هەستیان بەوە کردووە ئەوان گوزارشت لە ڕۆحی ئیسلام دەدەن و لەهەمانکاتدا بەرگری لێ دەکەن، لەو فاکتەرانە: دۆستایەتی عەقڵ و نەقڵە لەگەڵ یەکدی لەو کاتەوەی مرۆڤ دروستکراوە، بەجۆرێك دەقە ئایینیەکان لە قورئانی پیرۆزدا و لە چەندین شوێندا پێداگریان کردووە لەوەی مرۆڤ دروستکراوێکی جیاکراوەیە بە عەقڵ، لەهەمانکاتدا لەسەر فیترەتی دینداری بارهێنراوە، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:

﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ ٱللَّهِ ٱلَّتِى فَطَرَ ٱلنَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ ٱللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ ٱلدِّينُ ٱلْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ (الروم: ٣٠). واتە: ((ئەی ئینسان، بەدڵێکی پاك و بێگەردەوە) ڕوو بکەرە بەرنامەو ئایینی خواو ئەملاولا مەکە، خەڵکینە ئێوەش پابەندی ئەو نەخشەیە بن کە خوا ئێوەی لەسەر دروستکردووە، هیچ جۆرە گۆڕانکاریەك لە هیچ نەخشە و دروستکراوێکی خوادا نییە، ئا ئەوەیە دینی ڕاست و دروست، بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەم ڕاستیانە نازانن).

دەقە قورئانیەکان بانگ بۆ ئەوە دەکەن خەڵکی ژیانیان بە ڕاستڕەوی لەسەر حەق دەستپێکردووە و لەسەری تەبا و ڕێکەوتوون، لادان و ناکۆکی و جیاوازی بارێکی ناکاو بووە و لە دوای ئەوە بەسەریاندا هاتووە:

﴿ وَمَا كَانَ ٱلنَّاسُ إِلَّآ أُمَّةً وَٰحِدَةً فَٱخْتَلَفُوا۟ ﴾(یونس: ١٩). واتە: (خەڵکی لە سەرەتای پەیدابوونیاندا بەش بەش نەبوون، بەڵکو تەنها یەك پارچە بوون، یەك ئایین بوون، یەك بیروباوەڕ بوون، جا کە ناکۆکی و جیاوازی لەنێوانیاندا پەیدا بوو، بەش بەش بوون).

بەردەوامی ئەو جیاوازی و ناکۆکییە و بەرینبوونی درزی نێوانیان بەهۆی بۆماوەیی و گواستنەوەی بیروباوەڕ بۆ نەوەی نوێ لە لایەن نەوەکانی پێش

خۆیانەوە بووە "هەموو منداڵێك لەسەر فیترەت لەدایك دەبێت، دایك و باوكی دەیكەن بە جولەكەی، یان نەصرانی، یان مەجووسی".[1]

قورئانی پیرۆز وێنەكەی بە ڕۆشنی پێشكەش بە ئێمە كردووە دەربارەی سەرهەڵدانی مرۆڤ و سەرهەڵدانی دینەكان پێكەوە، یەكەمین مرۆڤ، ئادەم (سەلامی خوای لەسەر) بوو، وازی لێ نەهێنرا و كاروباری پشتگوێ نەخرا بەبێ ڕێنموونیكەر و بیرهێنەرەوە، بەڵكو خودا لە یەكەم ڕۆژیەوە فێری كرد و بە نووری ڕەحمان چاودێری لێ كرد "باوكی مرۆڤایەتی یەكەمین كەسی نموونەیی ئیلهامكراو بوو، یەكەمین باوەڕداری یەكتاپەرست بوو، یەكەمین نزاكاری ملكەچی گەڕاوە بوو بۆ لای خودا"[2]، خودا (سبحانه وتعالى) دەفەرموێت:﴿ وَعَلَّمَ ءَادَمَ ٱلۡأَسۡمَآءَ كُلَّهَا ﴾ (البقرة: ٣١). واتە: (ناوی هەرچی پێویستی دەوروبەر هەیە فێری كرد).

﴿ فَتَلَقَّىٰٓ ءَادَمُ مِن رَّبِّهِۦ كَلِمَٰتٍ فَتَابَ عَلَيۡهِ ﴾(البقرة: ٣٧), واتە: (پاشان ئادەم لەلایەن پەروەردگاریەوە چەند وشەو نزایەكی وەرگرت، نزاكەی وەرگرت و لێی خۆش بوو).

سەرپەرشتیاری و گرنگیپێدانی خودایی بۆ ئادەم بەردەوام بوو تەنانەت لەگەڵ یاخیبوونەكەی لە خودا، خودا هەڵیبژارد و نزیكی كردەوە و تەوبەی لێ وەرگرت.

﴿ وَعَصَىٰٓ ءَادَمُ رَبَّهُۥ فَغَوَىٰ ۝١٢١ ثُمَّ ٱجۡتَبَٰهُ رَبُّهُۥ فَتَابَ عَلَيۡهِ وَهَدَىٰ ۝١٢٢ ﴾ (طـــه: ١٢١ — ١٢٢). واتە: ((شەیتان هەر كۆڵی نەدا تا فریوی دان) هەردووكیان لە بەروبوومی درەختەكەیان خوارد (ئا بەو شێوەیە، ئادەم یاخی بوو لە پەروەردگاری و فریوی خواردو ڕێگای لێ تێكچوو، پاشان پەروەردگاری هەڵیبژارد و تەوبەی لێ وەرگرت و هیدایەت و ڕێنموویی كرد. پاشان پەروەردگاری هەڵیبژارد بۆ پێغەمبەرێتی و

---

[1] بگەڕێوە بۆ: د.محمد عبدالله دراز، الدين، دار القلم، الكويت، سنة١٩٨٢م، ص١١٣، بە دەستكارییەوە.
[2] سەرچاوەی پێشوو، ل١١٣.

لەخۆی نزیکخستەوەو تەوبەشی لێ وەرگرت و شارەزا و ڕێنمایی کرد بۆ پارانـەوەو داوا کردنی لێخۆشبوون).

هەروەها خودا گرنگی بە مرۆڤایـەتی دا بـە دابەزانـدنی پەیامـەکانی بـە درێـژایی ڕۆژگار، وەك چۆن دەقە قورئانیەکان لەو کارە دڵنیامان دەکەنەوە و دەفەرموێت:

﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ ﴾(النحـــل: ٣٦). واتـە: (سـوێند بـە خـوا، بێگومـان ئێمـە لـەنێو هـەر گـەل و نەتەوەیەکـدا پێغەمبـەرێکمان ڕەوانـەکردووەو پێمـان ڕاگەیانـدووە کـە پێیـان بڵێـت: تـەنها خـوا بپەرستن، خۆتان لە هەموو پەرستراوێکی دیکە، دوورەپەرێز بگرن).

﴿ وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴾ (فاطر: ٢٤).[1] واتە: (هیچ گەل و نەتەوەیـەکیش نەبووە کە فرستادە و بێدارکەرەوەیەکی بۆ ڕەوانە نەکرابێت).

هــەروەها خــودا (ســبحانه وتعــالى) ڕووی گوتــاری دەکاتــە پێغەمبــەرانی و دەفــــەرموێت: ﴿ وَإِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ ﴾ (المؤمنــــون: ٥٢). واتــە: (هــەر ئەمەشــە دیــن و ئــایین و بەرنامــەی تــاك و تــەنهای ئێــوە و مــن پەروەردگارتانم، پارێزکار بن و خۆتان لە نافەرمانی من بپارێزن).

هەروەها بناغە و بنچینەی ئایینیش لە تەواوی پەیامە ئاسمانیەکاندا، یەك شتە: ﴿ شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ ﴾ (الشورى: ١٣). واتە: (ڕێبازی ئایین و بەرنامەی ژیانی بۆ داناون، ئەوەی کە فەرمانی پێکردووە بە - نوح -، هەر بەوشێوەیە قورئانیشی بۆ تۆ ئەی محەممەد (درودی خوای لەسەر بێت) وەحی و

[1] وغيرها مثل: يونس/٤٧، البقرة/٢١٣، غافر/٧٨، النساء/١٦٤، الرعد/٣٨، الحجر/١٠، الزخرف/٦، الحديد/٣٥.

نیگا کردووه و به ئیبراهیم و موسا و عیسایشمان ڕاگەیاندووه كه ڕێبازی ئایین و یەکخواناسی بەرنەدەن و لەسەری پایەدار بن).

بەم جۆره له دەقه قورئانیەکانەوه تێدەگەین ئایینـەکان هـاوەڵی سـەرهەڵدان و گەشـەی مرۆڤایـەتیان کـردووه و وەحـی دۆسـتایەتی لەگـەڵ عەقڵـدا هـەبووه تـا گەیشـتووەته ئـەوەی "دینـداری ڕەگـەزێکی زەرووری بێـت بـۆ تـەواوکردنی هێـزی تیۆری له مرۆڤدا، تەنها بەوه عـەقڵ ڕێگەیـەك دەبینێتـەوه حـەز و هەڵپـەکانی تێـر بکات، بەبێ ئەوه عەقڵ حەز و کەڵکەڵە باڵاکانی نایەنێته دی"[١]، ئەوکات غەریزەی دینداری بریتی دەبێت له بنەمای زانست و ئیمان پێکـەوه، چـونکه ئـەو غەریزەیـە، ژێرییـەکانی والێکـردووه هەوڵبـدەن بـەهۆی نوورەکەیانـەوه لـه چوارچـێوەی ئـەم جیهانه هەستییەوه بەگەڕ بکەون، وەك کۆشان (هەوڵدان) بۆ ئاگاهی لـه سـەرەتا و سەرچاوەی جیهان، هەر بەو جۆره، ئاگاهی بەسەر چارەنووس و سەرئەنجامدا.

دکتـۆر عبـدالله دراز ئـەوەش زیـاد دەکـات و دەڵێـت: زانایـانی ئـایین کاتێـك لێکۆڵینەوه لەسەرهەڵدانی بیروباوەڕی خودایی نەیانتوانی بەڵگەیەك پێشکەش بکەن لەسەر ئەوەی بیروباوەڕ لەسەرهەڵدانی مرۆڤ دواکەوتووه.[٢]

بۆیـه هەنـدێ لـه بیرمەنـدانی ئیسـلام ـ لەوانـەی بانگیـان کـردووه بـۆ تـەبایی و پێکهاتنی نێوان عەقڵ و نەقڵ، یان نێوان دین و فەلسـەفە ـ پـەییان بـەوه بـردووه، دەقه دینیەکانی بەردەستیان ئەوەیان بۆ پشتڕاست دەکەنەوه مرۆڤایـەتی لـه یـەك نەفسەوه ئەفرێنراوه[٣] و مرۆڤایەتی یەك ئومەتن و گرنگیپێدانی خودایی بەدرێـژایی ڕۆژگار مرۆڤی وێڵ نەکردووه و وەحی له ئومەتێك له ئومەتان نەبڕاوه و بـیر و دیـن دوو ڕەگەزی پێویستکاری یـەکترن و بـەرەو یـەك ئامـانج هـەنگاو هەڵـدەگرن، بینـا

---

١ د.عبدالله دراز، الدين، ص٩٧.

٢ د.عبدالله دراز، الدين، ص٨٢.

٣ النساء/١، الأنعام/٩٨، الأعراف/١٨٩، الزمر/٦.

لەسەر ئەوە هەر دەبێت مێژووی بیر زنجیرەیەك بێت ئەڵقەكانی پێكەوە گرێدراوبن، یەكسانە یەكێك لە ئەڵقەكانی لە ڕۆژهەڵات بێت و ئەویدیكەیان لە خۆراوا، "بۆیە هەموو مرۆڤایەتی ـ بە كۆمەڵە لەیەكدی جیاوازەكانیەوە ـ هاوبەشن لە هەموو ئەوەی لەو كۆمەڵانەوە لە ژیار و شارستانی دەردەچن، بۆ هەریەك لەم كۆمەڵانە بەش و بەشداربوونێك هەیە لەم سەروەتە گشتییەدا".[1]

بۆیە مسوڵمانان كۆشاون بۆ ناسینی سەروەتی بیری بیانی لە هەموو زانستەكاندا و لەئامێزگرتنیان و دانەپاڵی بۆ كەلەپووری فیكری خۆیان، سەرچاوەكەی هەرچی بێت.. جێگەی سەرسوڕمان نییە كەندی ببینین بڵێت: "نابێت لە وەرگرتنی حەق و بەدەستهێنانی حەق لە هەر كوێوەیە هاتبێت شەرم بكەین، با لە ڕەگەزە دوورەكانی دیكە لە ئێمە و ئومەتانی جیاواز لە ئێمەوە هاتبێت، چونكە هیچ شتێك لەپێشتر نییە بە خوازیاری حەق، لە حەق، نابێت حەق كەم و بچووك بكەینەوە بەهۆی بێژەرەكەیەوە، یان بەهۆی ئەو كەسەی حەقەكەی هێناوە، هیچ كەس بە حەق سووك و كەم ناكرێت، بەڵكو هەموان حەق شەرەفمەندیان دەكات".[2]

هەروەها ئیبن ڕوشدی فەیلەسوفمان دەبینین بۆ هەمان بۆچوون دەچێت كەندی پێشتر (بۆی چووە و پێیوایە مێژووی بیر ئەڵقەكانی پێكەوە پەیوەستن و دەبێت دواتر (المتأخر) كۆمەكی لە پێشتر (المتقدم) وەربگرێت، تەنانەت ئەگەر لە دیندا هاوبەشی ئێمە نەبێت، بۆیە دەڵێت: "دەبێت بۆ ئەو شتەی ئێمە ڕێگەمان بۆ گرتووەتەبەر كۆمەكی وەربگرین لەوەی پێشووەكانی ئێمە لەو مەیدانەدا وتویانە.. یەكسانە ئەو كەسە هاوبەشی ئێمە بێت لە ئاییندا، یان هاوبەشمان نەبێت".[3]

---

[1] د.سليمان دنيا، التفكير الفلسفي الإسلامي، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، ط١، سنة١٩٦٧م، ص٢٨٦.

[2] رسائل الكندي الفلسفية، تحقيق: د.محمد عبدالهادي أبو زبدة، ص٥٠.

[3] ابن رشد، فصل المقال، تحقيق: د.محمد عمارة، دار المعارف، ص٢٥، ٢٦.

ئـیبن ڕوشـد ئامـاژەی بـەو پـەیڕەوە دروسـتە کـردووە، فەیلەسـوفانی ئیسـلام لەسەری ڕۆیشتوون، لەوانەی بیری پێشوانیان قبووڵ کرد، دەبینین هـەموو ئـەوەی پێشووەکان وتویانە، قبووڵیان نەبووە، بەڵکو تەنها ئەوەی ڕاست و دروست بووە و لەگەڵ حەق تەبا بووە، قبووڵیان کردووە، بەڵام ئەوەی ڕاست و دروست نەبووە لێی بەئاگابوون و هۆشدارییان داوە لەسەری و لەوەدا پاساوێکیان بۆ بینیونەتەوە. ئیبن ڕوشد دەڵێت:

"ئەگەر شوێنی ئەو کەسانە کەوتین لـە ئومـەتانی پێشـوو، وەك وردبوونـەوە لـە بوونـەوەرەکان و هەنـدوەرگرتن لێیانـەوە - بـەپێی ئـەوەی مەرجـەکانی بورهـان دەخـوازن - پێویسـتە لەسـەرمان لـەوە وردببینـەوە لـەو مەیدانـەدا وتویانـە و لـە کتێبەکانیاندا جێگیریان کردووە، ئەوەی لەگەڵ حەق تەبا بێت لێیان وەردەگـرین و پێی دڵخۆش دەبین و سوپاسـیان دەکـەین لـە سـەری، ئـەوەی ناتـەبا بێـت لەگـەڵ حەق، هۆشداری لەسەر دەدەیـن و خۆمـانی لـێ دەپـارێزین و پاسـاویش بـۆ ئـەوان دەهێنینەوە".[1]

لەوەی ڕابوورد، دەگەینە پوختەیەك: لەبەرئەوەی دین هاوڕێیەتی عەقڵی کردووە لە سەرەتای سەرهەڵدانیەوە هەر دەبێت بە یەك ڕێگـەدا بـڕۆن بـەرەو یـەك ئامـانج، ئـەوەش خـودا بـە فیترەتـی مرۆییـدا چـاندوویەتی و بەدرێـژایی چـاخەکان بـە پەیامەکانی لە ڕێگەی وەحییەوە بیری مرۆڤی خستووەتەوە، هەر ئەوەش فاکتەرێك بووە لە فاکتەرە سەرەکییەکان کە بیرمەندی مسوڵمان هاندەدات لەسـەر تـەبایی و هاوڕێکی نێوان عەقڵ و وەحی، یان دین و فەلسەفە.

ئێستا لەدوای ئەوەی پاڵپشتی شەرعیمان لە خودی ئایینـەوە - کـە خزمـەت بـە پرسی تەبایی نێوان دین و فەلسەفە دەکات لای فەیلەسـوفانی ئیسـلام - پێشـکەش کرد دەگەڕێینەوە بۆ ئەو پرسیارەی لە سەرەتاوە خستمانەڕوو: ئایا فەیلەسـوفانی

---

[1] ابن رشد، فصل المقال، تحقيق: د.محمد عمارة، دار المعارف، ص٢٦،٢٥.

ئیسلام ئەوەیان مەبەست بووە پیاوانی ئایینی پارێزگار لێی حاڵی بوون لە گونجانی بێنیازبوون لە وەحی و بەدەستهێنانی مەعریفەیەکی دامەزراو تەنها لەسەر عەقڵ؟.

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە هەر دەبێت قسە بکەین لە دیاریکردنی ڕادەی توانای عەقڵ لای ئەو دەستە لە فەیلەسوفان کە هەوڵی تەبایی و هەماهەنگیان داوە، ئایا بەڕاست ئەوان مەبەستیان ئەوە بووە بە عەقڵ بێنیاز بن لە وەحی؟

بۆ ئەوەی هەوڵی فەیلەسوفان بە دروستی حاڵی ببین، دەبێت چەند شتێك بەهەند وەربگرین، گرنگترینیان:

خاڵی یەکەم:

کۆششی ئەهلی کەلام و فەیلەسوفان بەشێوەیەکی گشتی ـ لەبەردەم ئەم گرفتە و کۆمەڵێك گرفتی تردا ـ ئاڕاستەی ئەو کەسانە نەکراوە باوەڕیان بەوە هێناوە قورئان و فەرموودە هێناویانە وەك پەیوەستبوون بە وەحی و چۆنێتییەکانی، یان بە پەیامی ئیسلامەوە وەك گشتێك، بەڵکو کۆششی ئەوان ڕوو بەو دەستە و گرووپانە بووە پێغەمبەراتییان لە بنچینەوە نەرێ کردووە و تانەیان لە ئیسلام داوە و ویستویانە گومان بخەنە سەر یەکبەیەکی ئەسڵەکانی.

مسوڵمان تێکەڵ بە کۆمەڵێك ڕەگەزی بیانی جۆراوجۆر بوون و زۆرێك لە ژەهری خۆیان ڕژاندە نێو مسوڵمانانەوە، ئەسڵێك لە ئەسڵەکانی ئایینیان نەهێڵایەوە ڕەخنە و گومان و سەرلێشێوان و فریوکاری ڕووبەڕوو نەکەنەوە.

جێگەی سەرسووڕمان نییە، ئەو ڕەگەزانە گرژ و توندبوون بەرانبەر ئەو ئایینەی ئایینەکانی ئەوانی سڕیبووەوە، هەروەها گرژ و توندبوون بەرانبەر ئەو ژیارە نوێیەی سەروەری و عیززەتی لەوان وەرگرتبوو، بۆیە بە هەموو دەستە و پێڕەکانیانەوە گەلەکۆمەیان کرد و دەستیان کرد بە جەنگان دژ بە ئیسلام بە چەندین جۆر ئامراز و هۆکار، بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆیان و ئایینەکەیان بکەنەوە و

دەسـەڵات و سـوڵتان بگرنـەوە دەسـت، بـەڵام هـەوڵێکی بـێ سـەرئەنجام بـوو و ڕووبەڕووی شکست بووەوە:

﴿ إِنَّا نَحۡنُ نَزَّلۡنَا ٱلذِّكۡرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ ﴾ (الحجـر: ٩). واتـە: (بەڕاسـتی هـەر ئێمـە قورئانمان دابەزاندووەو بێگومان هەر ئێمەش پارێزگاری دەکەین).

مەزدەکی و مانەوەی لە فارسەکان و پشـتیوانانیان لـە عەرەبـەکان لـە سـەدەی دووەمی کۆچی دەستیان بە بڵاوەپێکردنـی بانگـەوازی جووتـەکی (التثنیـة) کـرد و بیری یەکتاپەرستییان دەڕووخاند کە ئیسلامی لەسەر وەستا بوو.

هەمووومان هـەواڵی بەشـاری کـوڕی بـورد و صـاڵحی کـوڕی عەبـدولقودوس ـ دوو جووتەکی ـ دەزانین، ئەو دووانە مەجلیسی تایبەتیان هەبوو و بیروباوەڕی مەزدەکی و مانـەوی[1] و سـیمنی و بـیر و باوەڕەکـانی دیکـە لـە بەراهیمـەی هنـدیان تێـدا بڵاودەکردەوە، لـە هـەمان ئـەو چاخەدا دەسـتیان بـە بانگەشـەی لەبەرگرتنـەوەی ڕۆحەکان (تناسخ الأرواح) کـرد و پێغەمبەرایـەتی و پێغەمبـەرانیان نـەرێ دەکـرد و پێیان وانەبوو مرۆڤ ئاتاج بێت بەوانە، خاوەنی کتێبی (الأغاني) چـیرۆکی قسـەکانی (جـەریری کـوڕی حـازمی سـیمنی)مان بـۆ دەگێڕێتـەوە و باسـی ئـەو گفتوگـۆ و تاووتوێکردنانەمان بۆ دەکـات لـە نێـوان ئـەو و عـەمری کـوڕی عوبەیـد لـە بەصـرە ڕوویداوە.[2]

جولەکەیش باوەڕی گەڕانەوەی ڕۆح و تەشبیه و خـەلقی قورئانیـان بـرەو پێـدا، وەك چۆن پێشتر لەسەر خەلقی تەورات بوون[3]، بابەکانی کڵێسا هەندێ لە پرسـیار و بەرهەڵستکارییەکانی خۆیان پەیوەست بە گرفتی جەبر و ئیختیار بـۆ مسـوڵمانان ڕەوانـە کـرد، ئـەوەش ئاڵۆزییـەکانی زۆرتـر کـرد و خـەڵکیان ـ لەسـەروو عـورف و

---

[1] أحمد أمين، ضحى الإسلام، د١، ص١٥٧.

[2] الأغاني، ج٣، ص٢٤.

[3] ابن خلدون، المقدمة، ص٣٦٧، الشهرستاني، الملل، ج١، ص٨٥ ـ ٨٦.

دەقپێوەگیراویـان ـ بـەو شـتانەوە سـەرقاڵ کـرد، بۆیـە گەیشـتنە نـەرێکردنی هەتاهـەتایی ئـاگر، جـەهمی کـوڕی سـەفوان لەگـەڵ ئـەوان وتـی بەهەشـت و ئـاگر کۆتاییـان پـێ دێـت و لەگـەڵیان ئـەهلی بەهەشـت و ئـاگر کۆتاییـان پـێ دێـت[1]، دەهرییـەکان بوێرییـان دایـە بـەر خـۆ و نـەرێی بـوونی خـودا (عـز وجـل) و سـزا و بەرپرسیارێتیان کرد، وتیان تەنها ژیانی دونیایـە دەمـرین و دەژیـن و ئـەوەی ئێمـە تیادەبات تەنها ڕۆژگارە.

موعتەزیلە و کەسانی دیکە لە بیرمەندانی ئیسلام شمشـێری بەڵگـە و بورهانیـان لەوانـە راکێشـا و بـە موجادەلەیـەك لەگـەڵ ئەوانـە رووبەڕووبوونـەوە لـە مێـژووی دینەکانی دیکەدا نموونەی نییە.[2]

بەکورتی دوو سەدەی سێ و چواری کۆچی ـ یان نـۆ و دەی زایـنی ـ مەیـدانێکی بەرین بوون بۆ موجادەلەیەکی توند کە زۆرینەی بنچـینەکانی ئیسـلام و بنـەماکانی ئیسلامی لەئامێز گرت.[3]

بزاڤـی شـکگەرا گەیشـتە لوتکـە لـە دەسـتبردن بـۆ سەرچـاوەی خـودی ئـایین، ئـەوەش بـریتی بـوو لـە وەحـی و پێغەمبەرایـەتی، نـەرێکارانی پێغەمبەرایـەتی لـە بنچینەوە ئایینیان هەڵدەوەشاند، بەڵکو هەموو ژیاری ئیسلامییان دەڕووخانـد، بـۆ نموونە، لەوانە: ئەحمەدی کوڕی ئیسحاقی ڕاوەندی و محەممەدی کـوڕی زەکـەریای ڕازی بـوون[4]، یەکـەمیان نـەرێی پێغەمبەرایـەتی کـرد و بیروبـاوەڕی بەراهیمـەی وەرگـرت، کـە بیروباوەڕێکـە پێغەمبەرایـەتی رەد دەکاتـەوە، دووەمیـان

[1] ابن حزم، الفصل، ج٤، ص٨٣.
[2] د.إبراهيم مدكور، في الفلسفة الإسلامية، منهج وتطبيقه، ج١، ص٧٨ ـ ٧٩.
[3] سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠.
[4] سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠ ـ ٨٩.

بیروبۆچوونەکانی توندترین هێرش و پەلامار بوو ئایین و پێغەمبەرایەتی - بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست - ڕووبەڕووی بوونەوە.(١)

مامۆستا ماسنیون بۆ ئەوە دەچێت کاریگەری کتێبەکەی ڕازی (نقض الأديان أو في النبوات) سەریکێشا بۆ خۆراوا و بوو بە سەرچاوەی هەموو ئەو بەرهەڵستکاریانەی عەقلگەراکانی ئەوروپا ڕووبەڕووی دین و پێغەمبەرایەتیان کردەوە لە سەردەمی فردریکی دووەمدا.(٢)

بە سروشتی خۆی هەر دەبێت ئەم هێرش و پەلامارانە - کە شك و گومانی خستووەتە سەر بنچینەکانی ئایین - ناوەندە ئیسلامییەکان بە جۆراوجۆریان هان بدات و بوروژێنێت بۆ بەرگری لە بیروباوەڕیان، بۆیە ئەبو عەلی جوبائی گەورە (٣٠٣ك مردووە) و کوڕەکەی ئەبوهاشم (٣٢٤ك مردووە) دوو بیرمەندی موعتەزیلە و ئەبوحەسەنی ئەشعەری (٣٢٤ك مردووە) سەرۆکی ئەهلی سووننەت پێیان وابوو لە ئەرکی سەرشانیان ئەوەیە بەرپەرچی ئیبن ڕاوەندی بدەنەوە، محەممەدی کوڕی هەیسەمی فەلەکناس و زانای بیرکاری (٤٣٠ك مردووە) شانیدایە ژێر پووچکردنەوەی بۆچوونەکانی ڕازی لە ئیلاهیات و پێغەمبەرایەتیدا.(٣)

ئەگەر بگوێزینەوە بۆ ڕۆڵی فەیلەسوفان لە بەرگری لە بیروباوەڕیان دژ بەم تەوژمە، هەر دەبێت ئاماژە بە خودی فارابی بکەین، چونکە لەو ناوەند پڕ لە گفتوگۆ و تاووتوێکردنەی بابەتی ترسناکی پێغەمبەرایەتیدا ژیاوە و گەورە بووە، بەتایبەت ئەو هاوچەرخی ئیبن ڕاوەندی و ڕازی بوو، ساڵی ٢٥٩ك لەدایکبووە و ساڵی ٣٣٩ك مردووە.(٤)

---

١ سەرچاوەی پێشوو، ٨٨.

٢ Massignon,K. H. R. ١٩٢٠,C. F. Encyc. De L'Islam Razi.، وەرگیراوە لە سەرچاوەی پێشوو ، ٨٦.

٣ سەرچاوەی پێشوو ، ٨٨.

٤ سەرچاوەی پێشوو، ٨٩.

فارابی هەموو هەوڵی خۆی خستەگەڕ بۆ ئەوەی پێغەمبەرایەتی لەسەر کۆمەڵێك پایەی عەقڵانی ڕاستبکاتەوە و بە لێکدانەوەیەکی زانستی لێکدانەوەی بۆ بکات، بۆ ئەوەی قسەی سەرخەرانی وەهمخواردووی عەقڵ، پووچ بکاتەوە و بانگەشەی بەناو فەیلەسوفان بە درۆبخاتەوە، ئەوانەی بانگەشەی ئەوەیان دەکرد دین ناتوانێت برایەتی لەگەڵ فەلسەفە ببەستێت و لێی نزیك ببێتەوە.(١)

هەندێ کەس "تیۆری پێغەمبەرایەتی لای فارابی" بە هەڵە حاڵی بوون، وا حاڵی بوون هاوسەنگی کردووە لە نێوان پێغەمبەر و فەیلەسوف و هەندێ پێیانوایە فارابی دەرگای پێغەمبەرایەتی بۆ هەمووان خستووەتە سەر پشت، بەڵام فارابی ئەم مانایەی مەبەست نەبووە، چونکە تایبەتمەندییەکی بە پێغەمبەر داوە لە تەواوی خەڵك پێی جیادەبێتەوە، پێغەمبەر هێزێکی فیکری پیرۆزی تێدایە توانای پێ دەدات، بەرزببێتەوە بۆ جیهانی نوور بەجۆرێك فەرمانە خوداییەکان وەربگرێت.

فارابی دەڵێت:

"پێغەمبەرایەتی لە ڕۆحیدا تایبەتکراوە بە هێزێکی پیرۆز، جیهانی خەلقی مەزنی بۆ ملکەچ دەبێت، وەك چۆن غەریزەی جیهانی خەلقی بچووك بۆ ڕۆحت ملکەچ دەبێت، بۆیە پێغەمبەرایەتی کۆمەڵێك موعجیزە دەهێنێت لە هەویری مرۆڤ و نەریتی مرۆڤ بەدەرە، پێغەمبەرایەتی ئاوێنەکەی ژەنگ ناگرێت و هیچ شتێك ڕێگری لێ ناکات لە نەقشبوونی ئەوەی لە لەوحولمەحفوزدایە، لەو نووسراوەی پووچ نابێتەوە و زاتی فریشتەکان کە نێردراوانن، بۆیە ئەوەی لای خودایە، پێغەمبەرایەتی بە هەموو خەڵکی دەگەیەنێت".(٢)

---

١ سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩ بە دەستکارییەوە.

٢ الفارابي، الثمرة المرضية في بعض الرسالات الفارابية، تحقيق: فريدريك ديتريس Leiden,١٨٩٠, ص٧٢رسالة فصوص الحكم".

لەدوای ئەم ئاماژە کورتە بۆ هەوڵی فارابی لە بەرگری لە پێغەمبەرایەتی لە کاتی پڕ لە هێرش و پەلامار بۆ سەر پێغەمبەرایەتی و هەوڵی بێ شکۆکردن و نەرێ کردنی پێغەمبەرایەتی، پێویست بەوە نییە بڵێین ئەم هەوڵە بێنیازبوون لە ئایینی لێوە دەژنەورێت، بەڵکو ئەوە بەرگرییە لە ئایین دژ بە تەوژمێکی شك و ڕەدکردنەوەی پێغەمبەرایەتی، وەك ئاماژەمان پێکرد.

بەوەندە ئاماژە بە فارابی وەستاین، ئەوەش، چونکە کەندی بەتەواوی لە بەرزکردنەوەی کەلیمەی وەحی ڕۆشنە، هەروەها (ئیبن سینا)مان باس نەکرد، چونکە لەسەر هەمان ئەو ڕێبازە بوو مامۆستاکەی (فارابی) لەسەری بوو لە ڕووی ڕامهێنان و بەکارهێنانی فەلسەفە بۆ خزمەتی ئایین، چونکە فەلسەفە لەو چاخەدا پابەندترین شت بووە بۆ پشتیوانی ئایین و لادانی ئەو ترسەی هەڕەشە بوو بۆ بیروباوەڕی سادە و ڕۆشن بەهۆی کۆمەڵێك شێواندنەوە لە زۆری بیروبۆچوون و مەزهەبە ئایینی و فەلسەفییە نوێکان و کۆمەڵێك هەوڵی دوژمنانی ئیسلامەوە هاتبوون.

بۆیە کاری شەو و ڕۆژ لای فەیلەسوفان، پێداگری بوو لەوەی فەلسەفە شتێك ناهێنێت دین بەرهەڵستی بکات، یان دژیەکی لەگەڵی هەبێت، بە زەرورەت کۆبوونەوە و بەیەکترگەیشتنی پێغەمبەر و فەیلەسوف لەسەر حەق مانای یەکسانبوونی تەواوی ئەو دووانە ناگەیەنێت، بەیەکترگەیشتنیان لەسەر ڕاستەقینەیەکی دیاریکراو کورت هەڵهاتووە، شتانی دیکە لە کاروباری پێغەمبەرایەتی و حوکمەکانی شەریعەت و نهێنیەکانی شەریعەت فەیلەسوف بەتەنها ناتوانێت پەییان پێ ببات، بەڵام ئەگەر بۆی بخرێتە ڕوو بە خێرایی لێیان حاڵی دەبێت.

بیرە سەرەکییەکە فەیلەسوفان ویستوویانە جەختی لێبکەنەوە (لەسەری چڕ ببنەوە) بریتییە لە توانای گەیشتن بە ئیمان بە بوونی خودا و سیفەتە بەرز و

شکۆمەندەکانی لە ڕێگەی تێڕامانی وردبوونەوەی دروست، ئەگەر زیاتر وردببینەوە، دەبینین ئەم ئیمانە عەقڵییە شەرع پشتیوانی دەکات و بەباشی دادەنێت، چونکە دینی کاملّی حەق ڕێگە نادات شوێنکەوتووانی کەسانێکی چاولێکەر بن بەبێ تێگەیشتن، یان پەیبردن بۆ ئەوەی ڕووی لێدەکەن و بانگی بۆ دەکەن.

خاڵی دووەم:

ئەوەی پێویستە بەهەند وەربگیرێت، ئەوەیە، فەیلەسوفی مسوڵمان ئەوەندە شەیدا و عەودالّی فەلسەفە نەبوون بگاتە ئاستێك ڕۆحی بیروباوەڕەکەی خۆیان لەبیر ببەنەوە و ئایینەکەیان لە ڕێگەی بیرەکەیاندا بکەنە قوربانی.

شێخی سەرۆك، ئیبن سینا، یەکەمین کەس بوو تەنها کەوت بۆ خستنەڕوو و لێکدانەوەی فەلسەفەی مەشائی یۆنانی لە کتێبە مەزنەکەیدا (الشفاء)، ئەو بۆ خۆی شایەتی ئەوە دەدات ـ وەك د. محەممەد عەمارە دەڵێت ـ [1]:

ئەو (ئیبن سینا)، ئەم فەلسەفەی خستووەتەڕوو و پێشکەشی کردووە و لێکدانەوەی بۆ کردووە، نەك لەبەرئەوەی فەلسەفەیەکی حەق بێت، بەڵکو لەبەر پلە و پایەی لای مەشائییەکان کە جگە لەو فەلسەفە کۆمەکی لە شتێکی دیکە وەرناگرن و ئولفەت بە شتێکی دیکەوە ناگرن، ئەوە بەو جۆرەیە، تا لێکۆڵەران وا گومان نەبەن ئیبن سینا باوەڕی بە قسە و بیروبۆچوونەکانی ئەو فەلسەفە هێناوە، ئەو لە دووتوێی خستنەڕوو بە دوو کتێبەکەی (الشفاء) و (اللواحق) کۆمەلێك زیادەی هێناوە، ئەگەر وردکاران (مدققون) پەییان پێ بەن فەلسەفەی ڕاستەقینەی ڕۆژهەلاتییەکانیان تێدا دەبیننەوە، ئەو فەلسەفەی لە فەلسەفەی خۆراوایی (یۆنانی) جیادەبێتەوە، ئیبن سینا بەو زیادانەوە نەوەستاوە ـ کە بەسن بۆ وردکارانی خاوەن ژیری و دانایی لە پەیبردن بەم ڕاستەقینە، ڕاستەقینەیەك

---

[1] د.محمد عمارة، الغزو الفكري وهم أم حقيقة، من ص٢١٣١ ـ ٢٣٩.

ئومـەتی ئێمـە لـە فەلسـەفەیدا لـە یۆنـان جیادەکاتـەوە -، بـەڵکو بـە مەبەسـت فەلسەفەی خۆمانی بە کتێبێکی تایبەت جیاکردووەتەوە، ئـەوەش کتـێبی (الحكمـة المشـرقية)، یـان (الفلسـفة المشـرقية)یـە، لـەم کتێبـەدا ڕاشـکاوانە بەرهەڵسـتکاری فەلسـەفەی خۆمـانی بـۆ فەلسـەفەی یۆنـانی خسـتووەتەڕوو، بەتایبـەت لـە بەشـی ئیلاهیات (تیۆلۆجی)دا.

، بـەڵکو ئـیبن سـینا ڕاشـکاوانە لـەم حەقیقەتـە بـەئاگا بـووە، لـە پێشـەکی کتێبەکەیـدا (الشـفاء) کـە فەلسـەفەی مەشـائی یۆنـانی تێـدا واڵاکـردووە، لـەو پێشکەشکردنەدا دەڵێت:

"کتێبێکی دیکەم هەیە، جگە لەم دوو کتێبـە (الشـفاء) و (اللواحـق) فەلسـەفەم تێدا بـەو جـۆرەی کـە هەیـە و بـە سروشـتی خـۆی، خسـتووەتەڕوو، هـەروەها بـەو جۆرەی بۆچوونی دروست پێویستی دەکات و ئەو بۆچوونەی هەندێ لە هاوبەشـانی پیشەکە (واتە فەیلەسوفانی مەشائی) ڕەچاوی ناکەن، و تیایدا ترسیان لەوانە نییـە پێچەوانەن بە بۆچوونەکانیان، وەك چۆن ترسیان لـە شـتانی دیکـە هەیـە، ئـەوەش ئەو کتێبەیە بە ناوی (الفلسفة المشرقية)، بەڵام ئەم کتێبە (الشـفاء) زیـاتر واڵایـە و زۆرتر کۆمـەککارە لەگـەڵ هاوبەشـە مەشـائییەکان، هـەر کـەس حـەقێکی دەوێـت، تـاریکی و لێڵـی تێـدا نـەبێت، لەسـەریەتی دەسـت بـۆ ئـەو کتێبـە ببـات (الفلسـفة المشرقية)، هـەر کەسـیش حـەقێکی دەوێـت لەسـەر ڕێگەیـەك، جۆرێـك ڕازیکردنـی هاوبەشەکانی تێدایە و واڵاکردنی زۆرتری دەوێت و ئەگەر ئامارژەکانی ناوی پەیی پێ ببات، لە کتێبەکەی دیکە (الفلسفة المشرقية) بێ نیاز ببێت، ئەوا با دەست بۆ ئـەم کتێبە ببات (الشفاء).."[1].

---

[1] نلين ومحاولة المسلمين إيجاد فلسفة شرقية بحث منشور بكتاب التراث اليوناني في الحضارة الإسلامية. ترجمة د.عبدالرحمن بدوي، طبعة القاهرة، عام ١٩٦٥م، سەرچاوەی پێشوو، ص٢٣٣.

"هـەر كـەس لـە فەلسـەفەدا حـەقی دەوێـت، بـەو جـۆرەی سروشـتی فەلسـەفە لەسەریەتی، ئەگەر داوات کـرد ـ وەك ئـیبن سـینا دەڵێـت ـ کتـێبی (الشـفاء) نییـە، چونکە فەلسەفەی یۆنان لەم بابەتەدا حەق نییە.

لەوەی بۆمان ماوەتەوە لە کەلەپوور (میرات)ی ئیبن سـینا، کتێبێکـی هەیـە بـە نـاوی (منطـق المشـرقیین)، یـان (کتـاب المشـرقیین) قسـانێك لـە پێشـەکییەکەیدا دەهێنێت وەك "دۆکۆمێنتێکی فیکری مێژووییە" لەم بابەتە زۆر گرنگـەدا ـ بابـەتی جیاکردنەوەی فەلسەفەی ئێمە لە فەلسـەفەی یۆنـان ـ و بـە شـایەتی کەسـانێك لـە خسـتنەڕووی فەلسـەفەی یۆنانـدا ئـیبن سـینا گەیشـتووەتە پلـەی "شـێخی سەرۆك"''".[1]

خاڵی سێیەم:

ئەوەیە فەیلەسوف و بیرمەندی مسوڵمان کاتێك شانوشکۆی عەقڵ باڵا دەکات لە بـوار و سـنووری تایبـەت بـە خۆیـدا شانوشـکۆی بـەرز دەکاتـەوە، مانـای ئـەوە سڕینەوەی وەحی ناگەیەنێت، لەم پێگەوە فەیلەسوفان گوزارشتیان داوە لە بەرزی شانوشـکۆی وەحـی و پێویسـتی عـەقڵ بـە وەحـی بـە چـڕبوونەوە لەسـەر سنوور (مەودا)ی عەقڵی مرۆیی، چونکە کەندی دەبینین کاتێك پێناسەی فەلسەفە دەکات، دەڵێت: ...ئەوەیە ڕادەکەی بریتییە لە زانسـت بـە ڕاسـتەقینەی شـتەکان بـە بـڕی توانای مرۆڤ.[2]

فەیلەسوف یەکەمین کەسە کەموکورتی عەقڵی مرۆیـی و کـورتبینی هـەر شـتێك مرۆیی بێت، دەناسێتەوە.

---

[1] د.محمد عمارة، الغزو الفكري، ص٢٣٣، هەروەها بگەڕێوە بۆ دەقەکەی: ابن سینا في کتابه: منطق المشرقیین، نشر المكتبة السلفية، ص٢ ـ ٤ من المقدمة.

[2] رسائل الكندي الفلسفية، ص٩٧.

فارابی ئاماژەی بەم مانایە کردووە بە وتنی:

ئەو ئامانجەی بە مەبەستگیراوە لە فێربوونی فەلسەفە بریتییە لە ناسینی ئەفرێنەر (سبحانە وتعالی)، ئەو تاك و تەنهایەکە نابزوێت، ئەو هۆی کارایە بۆ هەموو شتەکان و ڕێکخەری ئەم جیهانەیە بە بەخشندەیی و حیکمەت و دادپەروەری خۆی، بەڵام ئەو کارانەی فەیلەسوف ئەنجامیان دەدات بریتییە لە خۆچواندن بە ئەفرێنەر بە بڕی توانای مرۆڤ.[1]

هەروەها ـ کاتێك قسە لە بوارەکانی کاری هەست و عەقڵ دەکات ـ دەڵێت:

"دەستوەردانی هەست لە جیهانی خەلقە (جیهانی ئەفرێنراو)، لە کاتێکدا دەستوەردانی عەقڵ لە جیهانی ئەمرە (جیهانی مانا)[2]، ئەو بە ڕۆشنی ئاماژە دەکات بەوەی کۆمەڵێك شت (مانا) هەن لە هەست و عەقڵ شاراوەن، لێرەوە عەقڵ سنوورێکی بۆ هەیە، هەروەها پێداگری لە سنووورداری عەقڵی مرۆیی بەرانبەر زاتی خودایی دەکات و دەڵێت:

"ڕێگەیەك نییە بۆ پەیی پێ بردن بە زاتی تاك و تەنها، بەڵکو بە سیفەتەکانیدا دەناسرێت، ئەوپەڕی ڕێگە بۆ لای ئەو زاتە گەیشتنە ئەو ڕاستیەیە ڕێگەیەك نییە بۆ لای و بەرزتر و باڵاترە لەوەی نەزانان وەسفی دەکەن".[3]

، بەڵکو فارابی بۆ دوورتر لەوە دەچێت، کاتێك ئاماژە دەکات بەوەی ئەو شتانەی عەقڵ پەییان پێ دەبات بەدەر نین لەوەی یان تەنها دەرکەوتە (ڕواڵەت)ن بۆ شت، ئەوەش، چونکە عەقڵ ناتوانێت پەیی بە ڕاستەقینەی شت لە خودی خۆیدا ببات، چونکە عەقڵی مرۆیی لە ناسینی حەقیقەتی شتەکان، کەموکورتە.

فارابی دەڵێت:

---

[1] الفارابي، الثمرة المرضية، ص٥٣ رسالة فيما ينبغي أن يقدم قبل تعلم الفلسفة.

[2] الفارابي - فصوص الحكم - ص٧٦ - ٧٧.

[3] الفارابي - فصوص الحكم - ص٧٦ - ٧٧.

"وەستان لەسەر حەقیقەتی شتەکان لە توانای مرۆڤدا نییە، ئێمە لە شتەکان تەنها تایبەتمەندی و پێویستکاری و سیفەتەکان دەزانین، ئەو بەشانەی ڕاگری هەریەك لەوانەن و ئاماژە بۆ ڕاستەقینەیان دەکەن ئێمە نایانزانین، بەڵکو ئەوانە شتگەلێکن تایبەتمەندی و سیفەتیان هەیە، چونکە ئێمە ڕاستەقینەی یەکەم و عەقڵ و نەفس و فەلەك و ئاگر و هەوا و ئاو و زەوی نازانین، هەر بەو جۆرە ڕاستەقینەی سیفەتی شتەکان"[1]، لە جێگەیەکی دیکە باس لەوە دەکات مرۆڤ "هەرگیز ڕاستەقینەی شت نازانێت، چونکە بنەمای ناسینی شت بریتییە لە هەست، پاشان بە عەقڵ جیاکاری لە نێوان پێکچووەکان و هەڵاوێرەکان (المتشابهات و المتبائنات) دەکرێت، ئەوکات بە عەقڵ هەندێك لە پێویستکارەکان و خودئامێزەکان و تایبەتمەندییەکانی دەناسێتەوە و لەوێشەوە بۆ مەعریفەیەکی گشتی نادڵنیا، بەرز دەبێتەوە". [2]

ئیبن سیناش بۆ ئەم بۆچوونە دەچێت، کاتێك جیاوازی لە نێوان دوو جۆر لە بوونەوەر دەکات، بوونەوەرگەلێك بە عەقڵ پەیان پێ دەبرێت، لەگەڵ بوونەوەرگەلێکی دیکە ژیری ناتوانێت پەییان پێ ببات، نەبوونی توانا بۆ پەییبردن پێیان لای ئیبن سینا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بە سروشتی خۆیان لە ڕوویەکەوە قابیلی پەیی پێ بردنی عەقڵی نین، عەقڵیش لە ڕوویەکی دیکەوە بە سروشتی خۆی دەستەوسانە لە گەیشتن پێیان، یان پەیی پێ بردنیان.

ئیبن سینا دەڵێت: مرۆڤ ناتوانێت حەقیقەتی شتەکان وەك ئەوەی هەن بناسێتەوە، چونکە راگرەکانی هەریەك لەوانە ناناسێت (نازانێت)، بەتایبەت ئەو

---

[1] رسائل الفارابي، كتاب التعليقات، حيدر آباد الدكن، ط الأولى، ص٤، نقلا عن د.فيصل عون، نظرية المعرفة عند ابن سينا، ص١٦٢.

[2] التعليقات للفارابي ص١٣، هەروەها بگەڕێوە بۆ: الفارابي، المسائل الفلسفية والأجوبة عنها، ص١٠٥، أيضا: كوربان، تأريخ الفاسفة الإسلامية، ص١١١.

بەشانەی حەقیقەت ئەوەیە کە بە ئەوەوەیە (الحقیقة هي ما هـي بهـا)، بـەڵام تـەنها مەعریفەی پێویستکاری و سیفەتەکان و تایبەتمەندییەکان دەزانێت، ئەو مەعریفەی بەڵگەهێنانەوەی پێ دێتە دی لەسەر ئەوەی پاشینە بـۆی (لێـی پاشـکەوتووە) لـە ئەوەوە، ئێمە ڕاستەقینەی باری تەعالا نازانین، هەر بەو جۆرە ڕاستەقینەی عەقڵ و نەفس و ڕاستەقینەی فەلەك و هەسارە و ڕاستەقینەی توخمەکان و هیولی و شـێوە (وێنە) و ڕاستەقینەی جەوهەر و سیفەت نازانین، بـەڵکو دەزانـین جەوهـەر بریتییـە لەو شتەی بوونی هەیە، نەك لە بابەتدا، ئەوەش تایبەتمەندییە بۆی، نەك لە خـود و ڕاستەقینەیدا.

هەر بەو جۆرە، ئێمە ڕاسـتەقینەی نـەفس نـازانین، جگـە لـەوەی کەماڵێکـە بـۆ جەستەی سروشتی ئامێرئاسای خاوەن ژیان بە ئامادەیی[1]، ئەگـەر ئـەوە نەبوایـە، خـەڵکی جیـاوازی نەدەکەوتـە نێوانیانـەوە لـە چـییەتی (ماهیـة) شـتەکان، چـونکە هەنـدێکجار جیـاوازی لـە پەیبردنـەکانی خەڵکـدا ڕوودەدات، بۆیـە ئەمـەیان لـە کەرەسـتەی زەرووری شـتێکەوە پـەیبردنێك دەبـات ئـەوی دیکـەیان پـەیی پـێ نەبردووە و بە پێچەوانەشەوە، بۆیە حوکمی هەریەکەیان بـەپێی ئەوەیـە پـەیی پـێ بردووە لە کەرەستە پێویستەکان.[2]

ئیبن سینا بەڵگەی تیۆری پێشکەش دەکات لەسەر پێویسـتبوونی ڕەوانـەکردنی پێغەمبەران و پێویستی پێیان و دەڵێت:

... هەر دەبێت لە مامەڵـەدا ڕەوگـە (سـووننەت) و دادگـەری هـەبێت، هـەروەها دەبێت ڕەنگڕێژکەری سووننەت و دادگەر هەبن، بە هەمان شێوە، دەبێت بە جۆرێك

---

[1] فەیلەسوفان باس لە دوو جۆر بوون(وجود) دەکەن: بوونێك بە ئامادەیی(القوة), لەگەڵ بوونێك بە کردار(االفعل)—وەرگێڕ.

[2] ابن سینا، طبیعیات النکت والفوائد، ص١٦٥، ١٦٦، أیضا: التعلیقات لإبن سینا، ص٣٤ ـ ٣٥، ٨٢ حققه وقدم له د.عبدالرحمن بدوي، نقلا عن د.فیصل بدیر عون، نظریة المعرفة عند ابن سینا، ص١٦٠ ـ ١٦١.

بن گفتوگۆ لەگەڵ خەڵك بكەن و پابەندیان بكەن بە سوونەتەوە (ڕەوگەوە)، بۆیە هەر دەبێت ئەو كەسە مرۆڤ بێت، نابێت لەوەدا خەڵكی بدرێنە دەست بیروبۆچوونیان و وێڵ بكرێن و جیاوازی و ناكۆكی بكەوێتە نێوانیانەوە، هەریەك لە ئەوان، ئەوەی دەیبینێت بە دادپەروەری بزانێت و ئەوەی لەسەری دانراوە بە ستەمی بزانێت، پێویستی بەو جۆرە مرۆڤە لەوەدا جۆری (ڕەگەزی) مرۆڤ بمێنێتەوە، زۆرتر و زیاترە لە پێویستییەكانی بە ڕووانی قژ لەسەر برژانگ و برۆ، بۆیە دروست نییە گرنگیپێدانی یەكەم نموونەی ئەو جۆرە سوودانە بخوازێت، بەڵام ئەمانە كە بنچینەی ئەو سوودانەیە نەخوازێت.

...، بەڵكو چۆن دروستە ئەو شتەی پەیوەستە بە بوونیەوە و هەبوونی لەسەر بوونی بیناكراوە، بوونی نەبێت؟

بۆیە هەر دەبێت پێغەمبەرێك بوونی هەبێت، پێغەمبەرێك مرۆڤێكی جیاكراوەیە لەنێو تەواوی خەڵكی بە كۆمەڵێك ئایەت، بەڵگەبن لەسەر ئەوەی لای پەروەردگارەوەن (سبحانه وتعالى)، بانگیان بكات بۆ یەكتاپەرستی و ڕێگرییان لێ بكات لە هاوەڵدانان و شەریعەت و حوكمیان بۆ ڕەنگرێژی بكات و بۆ ڕەوشتە جوان و بەرز و بڵندەكان هانیان بدات.[1]

بینا لەسەر ئەوە، ئیبن سینا پێیوایە پێغەمبەر لە لای خوداوەیە (سبحانه وتعالى) و بە ڕەوانەكردنی ئەوەوەیە، لە حیكمەتی خواییدا ڕەوانەكردنی واجبە، هەموو ئەوەی ڕەنگرێژی بۆ كردووە لای خوداوە واجب بووە ڕەنگرێژی بۆ بكات، ئەو پێغەمبەرە لە تەواوی خەڵكی بە كۆمەڵێك تایبەتمەندی باڵا جیاكراوەتەوە و گوێڕایەڵیكردنی واجبە بە بوونی كۆمەڵێك ئایەت و موعجیزە كە بەڵگەن لەسەر ڕاستگۆییەكەی.[2]

---

[1] الشهرستاني، الملل والنحل، ج٢، ص١٩٩ ـ ٢٠٠.

[2] سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٠.

بینا لەسەر ئەوە، ئەگەر لەبەردەم هەڵوێستی فەلسەفیانەی ئیسلامیداین، بوارێك نییە بۆ قسەکردن لە ئەگەری بێنیازبوون لە وەحی و بەدەستهێنانی مەعریفەیەکی دامەزراو تەنها لەسەر عەقڵ، بەڵکو پرسی بنەڕەتی بریتییە لە سەلماندن (جێگیرکردن)ی زەرووڕەتی بەکارهێنانی عەقڵ و دژیەکنەبوونی حوکمە دروستەکانی لەگەڵ پرسەکانی دین لەڕووی گشتاندن و گشتگیرییانەوە.

ئەگەر هەندێ کەس لە هەوڵی پێکهێنان و تەبایی دروستکردن وا حاڵی بوون بریتییە لە زەرووڕەتی پێکهاتنی دین و فەلسەفە، بەو مانایەی لەو چاخەدا بەمەبەستگیراوە کە بریتییە لە فەلسەفەی یۆنانی -، چونکە تەنها سیستمێکی کامڵکراو بووە خاوەنی ئەم وەسفە بێت - ئەوا لەدوای ئەوەی پێشکەشمان کرد، جێگەیەك بۆ ئەو تێگەیشتنە نەماوەتەوە، هەروەها جێگەیەك نییە بۆ تۆمەتبارکردنی پەیوەست بە نیاز و مەبەست کە لەودیو کردەی پێکهێنانی نێوان دین و فەلسەفەوە خۆی حەشارداوە، ئەگەر زانیمان فەیلەسوفانی ئێمە وەفادار بوون بۆ بیروباوەڕەکەیان، هەرچەند هەندێ کات لە بەرهەمەکانیاندا شتانێك بەدەردەکەون، لەوانەیە بەرهەڵستکاربن بە هەندێ لەوەی ڕێککەوتنی لەسەرە، یان لە لایەن زۆرینەوە پارسەنگ دراون.

کۆتـایی

ئەنجامەکانی توێژینەوەکە

لەدوای ئەوەی لەگەڵ ئایەتەکانی قورئـان ژیـام و لـە ماناکانیانـەوە لـە دەرگـای وردبوونەوە و تێڕامانم دا لەپێناو وەسـتان لەسـەر لایـەنی وردبوونـەوەی عـەقڵی لـە ئایەتەکاندا، دەکرێت ئەنجامەکانی توێژینەوەکە بەم جۆرە پوختە بکرێت:

یەکەم: بانگـەوازی قورئـان بـۆ وردبوونـەوەی عـەقڵی، بانگـەوازێکی ڕاشـکاوە و تەئویل قبووڵ ناکات، بانگەوازێکە بانگـەوازێکی دیکـەی لـە هـیچ کتێبێکـی دیکـەدا ناگاتیێ، قورئان ئەو کتێبەیە لێوانلێوە بە گوتاری عەقڵ بە هەریەك لـە مەلەکـەکانی عەقڵ و هەریەك لەو ئەرکانـەی ژیرمەنـدان بـۆ عـەقڵیان دانـاوە، عـەقڵ لـە قورئانـدا عەقڵێکی یۆنانی ڕووت نییە، یاخود جەوهەرێکی ڕاوەستاو نییە بە خودی خۆیـەوە، بەڵکو کۆمەڵێك ئەرکی عەقڵی هەیە، ڕاستەقینەی وردبوونـەوەی عـەقڵی و گرێـدانی عەقڵ بە واقیعەوە نیشان دەدەن، واقیعێك کـار دەکاتـە سـەر ژیـانی مـرۆڤ و ڕۆڵـی مرۆڤ لە بینای بزاڤی ژیان، لێرەوە لە هیچ شوێنێك گوزارەی (عەقڵ) لە قورئاندا بە شـێوەی نـاو نـەهاتووە، بـەڵکو بەشـێوەی کـرداری هـاتووە و پێـداگری لـە ئـەرکی عەقڵی، دەکات.

دووەم: قورئان گرنگی بە بەری وردبوونەوەی عەقڵی داوە، ئەوەش بریتییـە لـە زانست و مەعریفە، بەروبوومی وردبوونەوەی عـەقڵی لـە مـاددەی (علـم ـ زانسـت) و داتاشـراوەکانیدا جیلـوەی کـردووە و لـە قورئانـدا زیـاتر لـە (٩٠٠) جـار هـاتووە، هەروەها دەرخستنی پلە و پایەی زانایان بەسەر کەسانی دیکەدا و وەسفکردنیان بە تایبەتمەندبوون بە ترسی خودا (سبحانه وتعالی)، قورئـان زانسـتی لـە تێفـیقهین لـە

کاروباری دیندا سنووردار نەکردووە، بەڵکو بانگەوازەکەی درێژبووەتەوە بۆ ئەوەی هەموو ئەو مەعریفانە بگرێتەخۆ کە مرۆڤ دەتوانێت پەییان پێ ببات لە مەلەکوتی ئاسمان و زەوی و ئەوەی خودا دروستیکردوون.

سێیەم: هەرکات قورئان هەواڵێك دەهێنێت هاوملی دەکات بە بەڵگەی ڕاستیتی هەواڵەکە، قورئان تەنها کتێبێکە گفتوگۆ لەگەڵ عەقڵ دەکات، یەکەمجار بۆ ئەوەی خۆی بسەلمێنێت و پاشان بانگەواز بۆ ئیمان بکات، ئەو ئیمان بە پرسەکانیەوە ناسەپێنێت، بەڵکو داوا لە هەڵگرانی ئیمان دەکات یەکەمجار بیژنەون، لێرەوەیە ئایەتەکانی هاتوون بۆ خەڵکانێك (یعقلون ـ دەژنەون)، (یتفکرون ـ بیردەکەنەوە)، (یتدبرون ـ تێڕادەمێنن)... تا کۆتایی ئەرکە عەقڵییەکانی دیکە کە لە قورئاندا هاتوون.

چوارەم: قورئانی پیرۆز کتێبێك نییە لە مەنتقدا، بەڵام مەشخەڵی پەیڕەوێك لە وردبوونەوە و بیرکردنەوە پێشکەش دەکات و بۆ هەموو کات و شوێنێك شیاوە ـ پەیڕەوێك بنچینەکەی بریتییە لە وازهێنان لە چەقبەستن و لاساییکردنەوە و دوورکەوتنەوە لە گومان و لۆمەکردنی ئارەزوو، ڕاگرەکەی بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی دروستە کە بە توندترین گرێدان بە پشکنینی واقیعی بەرهەستی بینراوەوە گرێدراوە، ئەوەش بناغەیەك لە یەقین دروست دەکات بۆ بڕیاردان بەسەر کاروبارەکاندا، ئەم پشکنینە تەواوی دروستکراوەکانی خودا و ئایەتە پەرشوبڵاوەکانی لە هەموو شوێنێکی گەردوون و لە نێوەوەی دەروونی مرۆڤ و لە درێژایی مێژوو لەئامێز دەگرێت، بەڵگە قورئانیەکان وەك بەڵگەی بەشەکی واقیعی هاتوون و بە ئایەت ناوبراون، ئەوانەش تایبەت کراون بەوەی ئایەتن لەسەری و پێوانەیەکی هەمووەکی نین ئاماژە بە مانایەکی هاوبەشی گشتی بکەن، بەڵکو ئاماژە بۆ دیاریکراوێکی هەبووی جیاکراوە لە شتانی دیکە دەکەن، بۆیە بەڵگە لەسەر ئەفرێنەر ئایەتە بۆ ئەو.

پێنجەم: قورئان گرنگییەکی مەزنی بە عەقڵ داوە لە بینای بیروباوەڕی ئیسلامی و جێگیرکردنی پایەکانی و دامەزرانی بناغەکەی، بۆ ئەوەی لای خاوەنەکەی ببێتە یەقین، بانگەواز بۆ وردبوونەوەی عەقڵی لە بواری بیروباوەڕدا بە جێبەجێکردنی کردارییەوە هاوەل بووە کاتێك قورئان هەڵدەستێت بە مونازەرە و گفتوگۆی عەقڵی لەگەڵ نەریکاران و هاوەڵدانەران و ئەهلی کیتابی سەرپێچیکەران و لادەران بۆ سەلماندنی پرسی بیروباوەڕ و ڕیشەدارکردنی لە عەقڵیاندا، بەوەش قورئان بوارێکی بەرینی بۆ وردبوونەوەی عەقڵی کردووەتەوە و پرسەکانی بیروباوەڕ هەموو قورئانی داگیرکردووە، جگە لە (٦٠٠) ئایەت لە حوکمە شەرعییەکاندا.

شەشەم: بیری ئیسلامی لە قورئانی پیرۆز و سوونەتی باڵای پێغەمبەرەوە دەستیپێکردووە، بەجۆرێك مسوڵمانان لە داوای زانست و مەعریفەوە هەنگاو بە هەنگاو بەرزبوونەتەوە لە سەرەتای ژیانیان لەگەڵ ئیسلام لە چاخی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر) و هاوەڵانەوە، ئەوەش وەك کارکردن بە فەرزە خودایییەکە کە وردبوونەوەی عەقڵی پێویست کردووە، پێغەمبەر یەکەم کەس بوو بانگەوازی ئیسلامی بۆ بەگەڕخستنی عەقڵ و فیکر و ئیجتیهاد جێبەجێکرد و بەوەش ئەو پەیڕەوەی دامەزراند مسوڵمانان لەدوای ئەو (درودی خوای لەسەر) لەسەری بڕۆن، بۆیە هاوەڵان وردبوونەوەی عەقڵیان جێبەجێکردووە لە سەردەمی پێغەمبەر و لەدوای پێغەمبەر و لە زۆرێك لە حوکمەکاندا ئیجتیهادیان کردووە، بۆیە هەڵەیەکی گەورەیە بڵێین چاخی یەکەمی ئیسلام چاخی جەنگ بووە و سەرقاڵ بوون و نەیانتوانیوە بیرکردنەوەی عەقڵییان هەبێت.

حەوتەم: ئایەتە موتەشابیهەکان و ئەوەی پێیانەوە گرێدراوە لە تەئویل، گرنگی وردبوونەوەی عەقڵیان لە تێگەیشتن لە قورئان دەرخست، ئەوەش وایکرد زانایانی ئیسلام پێیان وابێت لە دابەزاندنی موتەشابیه حیکمەتی مەزن هەیە، گرنگترینیان هاندانی زانایانە لەسەر وردبوونەوەی پێویستکەر بۆ زانست بە تەمومژەکانی و

لێکۆڵینەوە لە وردەکارییەکانی و بانگەواز بۆ ئەوەی مسوڵمانی هاوچەرخ لـە ڕۆحـی قورئان و دەقەکانیەوە ئیلهام وەربگرێت بۆ هەستانەوەی ژیـار و شارسـتانێتەکەی، تاکو لەگەڵ کاروانی جیهانی دەوروبەری هەنگاو هەڵبگرێت.

هەشـتەم: قورئـان پەیوەنـدی نێـوان نـەقڵ و عـەقڵی ڕۆشـنکردووەتەوە بـە پەیوەندییەکی هەرهەری(هەتاهەتایی) لەو کاتەوەی ئادەم (سەلامی خوای لەسـەر) بـاوکی مرۆڤایـەتی دروسـتکردووە، ئـەهلی کـەلام و فەیلەسـوفانی ئیسـلام ئـەم ڕاستەقینەیان تاووتوێ کردووە، لێرەوە گرێدان و هەماهەنگی و تەبایی نێوان نەقڵ و عەقڵ لەلایان هاتەئاراوە، نەك جیاکردنەوەی شەرع لـە عـەقڵ، عـەقڵ وەك بناغـە وایە و شەرعیش وەك بینا، بناغـە سوودێکی نییـە ئەگـەر بینـا بـوونی نـەبێت، بـە دەربڕینی ئیمامی غەزالی "لە کوێ بینا جێگیر دەبێت ئەگەر بناغە بوونی نـەبێت"، کاتێك لەبەردەم هەڵوێستی ئیسلامیداین لە ڕاستەقینەی پەیوەنـدی نێـوان عـەقڵ و نەقڵ ـ جا لە زانستی کەلامدا بێت یان لە فەلسەفەدا ـ ناکرێت بە جیاکردنەوەیـەکی زۆرەملێیانە هەوڵی جیاکردنەوەی نەقڵ و عەقڵ بدەین، چونکە هەڵوێستی نەقڵ لـە عەقڵ هەلی پێداون بۆ ئەوەی هەستن بەوەی پێـی هەسـتان لـە تـەبایی نێـوان ئـەو دووانە، هەندێك کەس وا لەم هەوڵە حاڵی بوون پینەوپەڕۆیەکی ناعەقڵانی، بێـت لـە کاتێکـدا ئـەو ڕاسـتییە بەڵگەنەویسـتێکی فیکرییـە و فیترەتـی تەندروسـت داوای دەکات، چونکە قورئان گفتوگۆ لەگەڵ عەقڵی مرۆیی دەکات.

سەرچاوەکان

یەکەم: قورئانی پیرۆز:

دووەم: کتێبی تەفسیر:

- ابن جرير الطبري (أبو جعفر محمد ـ المتوفي ٣١٠هـ): جامع البيان في تفسير القرآن ـ دار المعرفة ـ بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٧٨م.
- ابن كثير (الإمام عماد الدين أبي الفداء إسماعيل الدمشقي ـ المتوفى ٧٧٤هـ): مختصر تفسير ابن كثير ـ اختصار وتحقيق: محمد علي الصابوني ـ دار القرآن الكريم ـ بيروت ـ ط٧ ـ ١٩٨١.
- الألوسي: روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني ـ طبعة المنيرية ـ القاهرة.
- الكيا الهراسي (الإمام الفقية عماد الدين بن محمد الطبري ـ المتوفي سنة (٥٠٤ هـ): أحكام القرآن ـ تحقيق: موسى محمد علي, د. عزت علي عيد عطية ـ دار الكتب الحديثة ـ القاهرة.
- الرازي (الإمام محمد الرازي فخر الدين بن ضياء الدين عمر ـ ٥٤٤ـ ٦٠٤ هـ): تفسير الفخر الرازي ـ المشتهر بالتفسير الكبير ومفاتيح الغيب ـ ٣٢ جزءاً في ١٦ مجلداً ـ دار الفكر ـ بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٨٥م.
- الزمخشري (أبو القاسم ـ ت ٥٣٨ هـ): الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل (٤ أجزاء) طبعة مصطفى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٩٦٦م.
- سيد قطب: في ظلال القرآن ـ ثلاثون جزءاً في ٦ مجلدات ـ دار الشروق ـ بيروت ـ القاهرة ـ ط١٣ ـ ١٩٨٧م.
- القرطبي (أبو عبدالله محمد بن أحمد الأنصاري ـ المتوفى سنة ٦٧١هـ): الجامع لأحكام القرآن ـ ٢٠ جزءاً في ١٠ مجلدات ـ الهيئة المصرية العامة للكتاب ـ ط٣ ـ ١٩٨٧م.

- المحلي والسيوطي (الإمام جلال الدين بن أحمد المتوفي سنة ٨٦٤هـ ـ والإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر ـ المتوفي سنة ٩١١ ه): تفسير الجلالين ـ دار التراث ـ القاهرة.
- محمد علي الصابوني: صفوة التفاسير ـ دار القرآن الكريم ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨١م.
- النيسابوري: غرائب القرآن ورغائب الفرقان ـ على هامش جامع البيان في تفسير القرآن لابن جرير الطبري ـ دار المعرفة ـ بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٧٨م.

سێیەم کتێبی فەرموودە

- ابن ماجة (الحافظ أبو عبدالله محمد بن يزيد ـ ت ٢٧٥ ه): سنن ابن ماجة ـ تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي ـ دار إحياء التراث العربي ـ ١٩٧٥م.
- أبو داود (الإمام الحافظ أبو داود سليمان بن الاشعت السجستاني الأزدي ـ ٢٠٢ ـ ٢٧٥ه): سنن أبي داود ـ ٤ أجزاء ـ مراجعة وتعليق: محمد محيي الدين عبد الحميد ـ دار الفكر للطباعة والنشر ـ توزيع مكتبة الرياض ـ الرياض.
- أحمد بن حنبل الشيباني (ت ٢٤١ ه): مسند الإمام أحمد بن حنبل ـ دار المعارف.
- البخاري (أبو عبدالله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم ١٩٤ ـ ٢٥٦ه): صحيح البخاري ـ المكتبة الإسلامية ـ استانبول ـ تركيا ـ ١٩٨١م.
- الترمذي (الإمام الحافظ أبو عيسى محمد بن عيسى ٢٠٩ ـ ٢٧٩ه): سنن الترمذي وهو الجامع الصحيح ـ ٥ أجزاء ـ تحقيق وتصحيح: عبدالله محمد عثمان ـ دار الفكر ـ بيروت ـ ١٩٨٠م.
- الخطابي (الإمام أبو سليمان حمد بن محمد ـ المتوفي ٣٨٨ه): معالم السنن ـ وهو شرح سنن الإمام أبي داود ـ المكتبة العلمية ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨١م.
- الدارقطني (الإمام علي بن عمر ٣٠٦ ـ ٣٨٥ه): سنن الدارقطني ـ التعليق المغني لأبي الطيب محمد شمس الحق العظيم آبادي ـ حديث أكادمي ـ باكستان.
- الشوكاني (محمد بن علي بن محمد ـ المتوفى سنة ١٢٥٥ه): نيل الأوطار ـ شرح منتقى الأخبار من أحاديث سيد الأخبار ـ دار الفكر ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٢.

- الصديقي (محمد بن علان ـ المتوفى سنة ١٠٥٧ه): دليل الفالحين ـ شرح كتاب رياض الصالحين للإمام النووي ـ رئاسة إدارات البحوث العلمية والافتاء والدعوة والارشاد ـ السعودية ـ ط٢.
- مجد الدين أبو البركات عبد السلام بن تيمية الحراني (٥٩٠ ـ ٦٥٣ه): المنتقى من أخبار المصطفى ـ تصحيح وتعليق محمد حامد الفقي ـ الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والافتاء والدعوة والارشاد ـ الرياض ـ السعودية ـ ١٩٨٣م.
- مسلم بن الحاج النيسابوري: صحيح مسلم ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ القاهرة.
- النسائي (الإمام الحافظ أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب ـ ت ٣٠٣ه)
- سنن النسائي ـ دار الفكر ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٣٠م:
- النووي (الإمام أبو زكريا يحيى بن شرف ٥٣١ ـ ٦٧٦ه): رياض الصالحين ـ تحقيق: عبد العزيز رباح, أحمد يوسف الدقاق, مراجعة: شعيب الأرناؤوط ـ دار المأمون للتراث ـ دمشق ـ ط٤ ـ ١٩٨١.
- الأحاديث القدسية ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت ـ جزءان ـ ط١ ـ ١٩٨٣م.

چوارەم: قاموس و موعجەمەکان:

- ابن فارس (أبو الحسين أحمد).: معجم مقاييس اللغة ـ تحقيق: عبدالسلام محمد هاون ـ طبعة مصطفى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٩٧٠م.
- ابن منظور (جمال الدين أبو الفضل ـ ت ٧١١ه): لسان العرب ـ تحقيق: عبدالله على الكبير, محمد أحمد حسب الله, هاشم محمد الشاذلي ـ دار المعاف ـ القاهرة.
- أحمد إبراهيم مهنا (دكتور): تبويب آي القرآن الكريم من الناحية الموضوعية ـ دار الشعب ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ج١ (١٩٨٣م), ج٢ (١٩٨٤م).
- التهانوي (محمد بن علي): موسوعة اصطلاحات العلوم الإسلامية المعروف بكشاف اصطلاحات الفنون ـ خياط ـ بيروت (بدون تاريخ) وإن كان في نهاية الكتاب مكتوب طبع في محرم ١٢٧٨ه ـ ١٨٦١م.

- جول لابوم: تفصيل آيات القرآن الكريم ـ ترجمة: محمد فؤاد عبدالباقي ـ دار إحياء الكتب العربية ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ ١٩٥٥م.
- الراغب الأصفهاني: المفردات في غريب القرآن. تحقيق: محمد سيد كيلاني ـ مطبعة البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٩٦١م.
- الشريف الجرجاني: التعريفات ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ ١٩٣٨م, بيروت ١٩٦٩م.
- الفيروزآبادي (مجد الدين): القاموس المحيط ـ مطبعة السعادة ـ القاهرة ـ ١٩١٣م.
- محمد فؤاد عبد الباقي: المعجم المفهرس لألفاض القرآن الكريم ـ المكتبة الإسلامية ـ استانبول ـ تركيا ـ ١٩٨٢م.

پێنجەم: سەرچاوەکانی تر:

- إبراهيم مدكور (دكتور): في الفلسفة الإسلامية ـ منهج وتطبيقه ـ دار المعارف ـ ط٣.
- ابن أبي العز الحنفي (صدر الدين علي بن علي بن محمد ـ ٧٣١ ـ ٧٩٢هـ): شرح الطحاوية في العقيدة السلفية ـ تحقيق: أحمد محمد شاكر ـ دار التراث ـ القاهرة.
- ابن تيمية (أبو العباس تقي الدين أحمد بن عبد الحليم ٦٦١ ـ ٧٢٨هـ)

ـ درء تعارض العقل والنقل ـ١١ جزءاً ـ تحقيق: د. محمد رشاد سالم جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية ـ السعودية ـ ط١ ـ ١٩٧٩م.

ـ الرسائل الكبرى ـ المطبعة العامرة ـ مصر ـ ط١ ـ ١٣٢٣هـ.

ـ منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة والقدرية ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت.

ـ مجموعة فتاوي شيخ الإسلام ابن تيمية ـ مطابع الرياض ـ ١٣٨١هـ.

ـ شرح العقيدة الواسطية ـ تحقيق محمد خليل هراس ـ مكتبة التراث الإسلامي ـ القاهرة.

ـ كتاب الرد على المنطقيين ـ إدارة ترجمان السنة ـ لاهور ـ باكستان ط ٦ـ١٩٨٤م ـ مصورة عن طبعة بمباي ـ نشرة الشيخ عبد الصمد شرف الدين سنة ١٩٤٩م.

ـ نقض المنطق ـ تحقيق: محمد عبد الرزاق حمزة, سليمان بن عبدالرحمن الصنيج ـ مكتبة السنة المحمدية ـ القاهرة.

ـ الفرقان بين الحق والباطل ـ تحقيق: الشيخ حسين يوسف غزال ـ دار إحياء العلوم ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٣م.
ـ مجموعة التوحيد ـ المكتبة السلفية ـ المدينة المنورة.
ـ الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح ـ ٤ أجزاء ـ رئاسة إدارات البحوث العلمية والافتاء والدعوة والارشاد ـ السعودية.
ـ اقتضاء الصراط المستقيم مخالفة أصحاب الجحيم ـ مطبعة المدني ـ جدة.

- ابن الجوزي البغدادي (الإمام جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن ـ ت٥٩٧ه)

ـ تلبيس إبليس ـ طبعة المنيرية ـ القاهرة.
ـ الطب الروحاني ـ تحقيق: أبو هاجر محمد السعيد ـ طبعة المدني ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.
ـ الوفا بأحوال المصطفى ـ تصحيح وتعليق: محمد زهيري النجارـ المؤسسة السعيدية ـ الرياض.

- ابن حزم (الإمام أبو محمد علي بن أحمد المعروف بابن حزم الظاهري المتوفى سنة ٤٥٦ه).

ـ الفصل في الملل والأهواء والنحل ـ ٤ أجزاء ـ تحقيق: د. محمد إبراهيم نصر, د. عبد الرحمن عميرة ت دار عكاظ ـ السعودية ـ ط١ ١٩٨٢م.
ـ الناسخ والمنسوخ ـ بهامش تفسير الجلالين ـ دار التراث ـ القاهرة.
ـ الأحكام في اصول الأحكام ـ دار الحديث بالأزهر ـ ط١ ـ ١٩٨٤م.
ـ التقريب لحد المنطق والمدخل إليه بالألفاظ العامية والأمثلة الفقهية ـ تحقيق د. إحسان عباس, منشورات دار مكتبة الحياة, بيروت.

- ابن الحنبلي (عبد الرحمن بن نجم ٥٥٤ ـ ٦٣٤ه): استخراج الجدال من القرآن الكريم ـ تحقيق: زاهر بن عواض الألمعي ـ طبعة الفرزدق ـ الرياض ـ ١٤٠١ه.
- ابن خلدون (عبد الرحمن ـ ٧٣٢ ـ ٨٠٨ه): مقدمة ابن خلدون ـ دار الفكر ـ بيروت.
- ابن رشد (أبو الوليد محمد ـ المتوفي ٥٩٥ه ـ ١٢٠٦م):

ـ تهافت التهافت ـ تحقيق: د. سليمان دنيا ـ دار المعارف ـ القاهرة ط٣.

ـ الكشف عن مناهج الأدلة في عقائد الملة ـ تصحيح:: مصطفى عبد الجواد ـ طبعة المحمودية ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٦٨م.

ـ فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال ـ تصحيح: مصطفى عبد الجواد, طبعة المكتبة المحمودية ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٦٨م, طبعة أخرى: تحقيق د. محمد عمارة. دار المعلرف ـ ط٢.

- ابن سينا (أبو علي الحسين ين عبدالله ت٤٢٨ه ـ ١٠٤٩م):

ـ رسالة المعاد المسماة بالأضحوية ـ مخطوط دار الكتب رقم ٢٤١ علم كلام.

ـ كتاب النجاة ـ طبعة محيي الدين الكردي ـ مطبعة السعادة ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ١٩٣٨.

ـ تسع رسائل في الحكمة والطبيعيات ـ مطبعة هندية ـ ط١ ـ ١٣٢٦ه ـ ١٩٠٨م.

ـ النكت والفوائد (القسم الخاص بالطبيعيات) ـ نشرة S.J. Wilheim Kutsch بالجامعة الأمريكية ـ بيروت.

ـ التعليقات ـ تحقيق د. عبد الرحمن بدوي ـ الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٧٣م.

ـ الإشارات والتنبيهات ـ شرح: نصر الدين الطوسي, تحقيق: د. سليمان دنيا ـ دار المعارف ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٦٠م.

- ابن طفيل (أبوبكر محمد بن عبدالملك ـ المتوفى ٥٨١ه): حي بن يقظان ـ تحقيق: د. فيصل بدير عون ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ١٩٨٣م.

- ابن عبد البر (أبو عمر يوسف النمري ـ المتوفى سنة ٤٦٣ه): جامع بيان العلم وفضله ـ تصحيح وطبعة إدارة الطباعة المنيرية بالقاهرة ـ ١٩٧٨م.

- ابن العماد (المتوفى ٨٨٧ه): كشف السرائر في معنى الوجوه والأشياء والنظائر ـ تحقيق: د. فؤاد عبد المنعم أحمد, د. محمد سليمان داود ـ مؤسسة شباب الجامعة ـ الاسكندرية ـ ١٩٧٧م.

- ابن قائد النجدي (المتوفى ١٠٩٧ه): نجاة الخلف في اعتقاد السلف ـ تحقيق: د. أبو اليزيد العجمي ـ دار الصحوة ـ القاهرة ـ ١٩٨٥م.

- ابن قتبة (عبدالله بن مسلم ـ المتوفى ٢٧٦ه):

ـ تأويل مشكل القرآن ـ تحقيق: السيد أحمد صقر ـ طبعة عيسى الحلبي القاهرة ـ ١٩٥٤م.

ـ كتاب الاختلاف في اللفظ والرد على الجهمية والمشبهة ـ ضمن عقائد السلف ـ منشاة المعارف ـ الاسكندرية ـ ١٩٧١م.

- ابن القيم الجوزية (شمس الدين أبو عبدالله بن أبي بكر ـ المتوفى سنة ٧٥١هـ): أعلام الموقعين عن رب العالمين ـ تصحيح وتعليق إدارة الطباعة المنيرية بالأزهر ـ القاهرة.
- ابن كثير (أبو الفداء إسماعيل ت ٧٧٤هـ): البداية والنهاية ـ طبعة الفجالة الجديدة ـ القاهرة
- ابن المرتضى اليماني (أبو عبد الله المشهور بابن الوزير ـ ٧٧٥ ـ ٨٤٠هـ): ترجيح أساليب القرآن على أساليب اليونان ـ تصحيح جماعة من العلماء بإشراف الناشر ـ دار الكتب العلمية ت بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٤م.
- ابن هشام (أبو محمد عبد الملك ـ المتوفى سنة ٢١٣هـ): السيرة النبوية لابن هشام ـ تحقيق: د. محمد فهمي السرجاني ـ المكتبة التوفيقية ـ القاهرة.
- أبو الوفا التفتازاني (دكتور):

ـ الإنسان والكون في الإسلام ـ دار الثقافة ـ القاهرة ـ ١٩٧٥م.

ـ علم الكلام وبعض مشكلاته ـ دار الرائد العربي ـ القاهرة.

- أبو اليزيد العجمي (دكتور): فقه العقيدة عند الشافعي وأحمد ـ الموقف والمنهاج ـ دار الصحوة ـ القاهرة ـط١ ـ ١٩٨٧م.
- أحمد أمين: ضحى الإسلام ـ النهجة المصرية ـ ١٩٥٦.
- أحمد بن حنبل (ت ٢٤١هـ): الرد على الزنادقة والجهمية ـ ضمن عقائد السلف ـ تحقيق: د. علي سامي النشار, عمار الطالبي ـ منشأة المعارف ـ الاسكندرية ـ ١٩٧١م.
- أحمد عبد الرحمن الشريف (دكتور): العقيدة الإسلامية بين العقل والعاطفة ـ دار العلم ـ جدة ـ ط١ ـ ١٩٨٣م.
- أحمد محمود صبحي (دكتور): في علم الكلام ـ دراسة فلسفية لآراء الفرق الإسلامية في أصول الدين ـ مؤسسة الثقافة الجامعية ـ الاسكندرية ـ ط٤ ـ ١٨٢م.
- اخوان الصفا: الرسائل ـ نشرة بطرس البستاني ـ بيروت ـ ١٩٥٧م.

- الأشعري (أبو الحسن علي بن إسماعيل - ت ٣٢٤هـ):
- الإبانة عن أصول الديانة - تحقيق: د. فوقية حسين محمود - دار الأنصار القاهرة - ١٩٧٧م.
- كتاب مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين - تصحيح ونشر هلموت ريتر - توزيع دار إحياء التراث العربي - بيروت - ط٣.
- اللمع في الرد على أهل الزيغ والبدع - نشرة حمودة غرابة - مكتبة الخانجي ١٩٥٥م.
- الآمدي (سيف الدين - ت٦٣١هـ): الأحكام في أصول الأحكام - القاهرة - ١٩١٤م.
- الأيجي (عضد الله والدين القاضي عبد الرحمن بن أحمد ت ٦٨٠هـ): المواقف في علم الكلام - عالم الكتب - بيروت.
- الباقلاني (أبو بكر - ت ٤٠٣هـ):
- كتاب التمهيد - تصحيح ونشر الأب وتشرد يوسف مكارثي - منشورات جامعة الحكمة في بغداد - المكتبة الشرقية - بيروت - ١٩٥٧م.
- إعجاز القرآن - أسفل صحائف الاتقان في علوم القرآن للسيوطي - مطبعة البابي الحلبي - ط٤ - ١٩٧٨.
- بكري الشيخ امين (دكتور): التعبير الفني في القرآن - دار الشروق - بيروت - ط٤ - ١٩٨٠م.
- البيهقي (الحافظ الإمام أبو بكر أحمد بن الحسن - المتوفي ٤٥٨هـ):
- الاعتقاد على مذهب السلف أهل السنة والجماعة - دار الكتب العلمية - بيروت - ط٢ - ١٩٨٦م.
- كتاب الأسماء والصفات - دار الكتب العلمية - بيروت (بدون تاريخ).
- التفتازاني (سعد الدين مسعود بن عمر - المتوفى ٧٩٢هـ): شرح العقائد النسفية في أصول الدين وعلم الكلام - كلود سلامة - وزارة الثقافة - دمشق - ١٩٧٤م.
- توفيق الطويل (دكتور).
- قصة الصراع بين الدين والفلسفة - دار النهضة العربية - ط٣ - ١٩٧٩م.
- الفلسفة في مسارها التاريخي (كتابك) - دار المعارف - القاهرة ١٩٧٧م.

- الجاحظ (أبو عثمان ـ ت٢٥٥هـ): رسائل الجاحظ ـ تحقيق: عبد السلام هارون مكتبة الخانجي ـ مصر ـ ط١ ـ ١٩٧٩م.
- جمال الدين الدمشقي (الشيخ): دلائل التوحيد ـ مكتبة الثقافة الدينية ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.
- الجويني (إمام الحرمين أبو المعاني ـ المتوفي ٤٧٨هـ).

ـ الشامل في أصول الدين, تحقيق: د. علي سامي النشار, د. فيصل بدير عون, د. سهير محمد مختار ـ منشأة المعارف ـ الاسكندرية ـ ١٩٦٩م.

ـ كتاب الإرشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد, تحقيق: د. محمد يوسف موسى, الشيخ علي عبد المنعم عبد الحميد ـ مكتبة الخانجي ـ القاهرة ـ ١٩٥٠م.

ـ الكافية في الجدل, تحقيق: د. فوقية حسين محمود ـ مطبعة عيسى البابي الحلبي ـ ١٩٧٩م.

- رؤوف شلبي (دكتور): منهج القرآن الكريم في إثبات العقيدة الإسلامية ـ المكتبة العصرية ـ بيروت ـ ط٢.
- حسن حنفي (دكتور): دراسات إسلامية ـ دار التنوير ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٢م.
- حسن عبد الحميد (دكتور), محمد مهران (دكتور): في فلسفة العلوم ومناهج البحث ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٧٩م.
- حسني زينة (دكتور): العقل عند المعتزلة ـ دار الآفاق الجديدة ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨٠م.
- الحسيني أبو فرحة: الفتوحات الربانية في التفسير الموضوعي للآيات القرآنية ـ دار الرسالة ـ ط٢ ـ ١٩٨١م.
- حمود بن عبد الله بن حمود التويجري: الرد القويم على المجرم الأثيم ـ الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والافتاء والدعوة والارشاد ـ السعودية ـ ط١ ـ ١٤٠٣هـ.
- الذهبي (محمد أحمد بن عثمان ـ المتوفى ٧٤٨هـ): السيرة النبوة ـ تحقيق حسام الدين القدسي ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨٢م.
- الرازي (فخر الدين بن ضياء الدين عمر ـ ت ٦٠٤هـ):

ـ أساس التقديس في علم الكلام ـ مطبعة مصطفى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٩٣٥م.

ـ اعتقادات فرق المسلمين والمشركين ـ مكتبة الكليات الأزهرية ـ ١٩٧٨م.

ـ محصل أفكار المتقدمين والمتأخرين ـ مراجعة: طه عبد الرؤوف سعد ـ مكتبة الكليات الأزهرية ـ القاهرة.

- الراغب الأصفهاني (أبو القاسم الحسين بن محمد بن المفضل ـ المتوفى سنة ٥٠٢هـ):

ـ كتاب الذريعة إلى مكارم الشريعة ـ تحقيق: د. أبو اليزيد العجمي ـ دار الصحوة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٥م.

ـ المفردات في غريب القرآن ـ تحقيق: محمد سيد كيلاني ـ مطبعة البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٩٦١م.

- رضا سعادة (دكتور): مشكلة الصراح بين الفلسفة والدين ـ الدار العالمية ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨١م.

- زاهر بن عواض الألمعي (دكتور):

ـ مناهج الجدل في القرآن الكريم ـ طبعة الفرزدق ـ الرياض ـ ١٤٠٤هـ.

ـ دراسات في التفسير الموضوعي القرآن الكريم ـ مطابع الفرزدق ـ الرياض ـ ١٤٠٥هـ.

- الزركشي (الإمام بدر الدين محمد بن عبدالله ـ ت ٧٩٤هـ): البرهان في علوم القرآن ـ تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم ـ دار الفكر بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٨٠م.

- زكي نجيب محمود (دكتور):

ـ تجديد الفكر العربي ـ دار الشروق ـ القاهرة.

ـ المنطق الوضعي ـ ج١ ـ الأنجلو المصرية ـ ١٩٦١م.

- سامي نصر لطف (دكتور):

ـ فكرة الجوهر في الفكر الفلسفي الإسلامي ـ مكتبة الحرية الحديثة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٧٨م.

ـ نماذج من فلسفة الإسلاميين ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ١٩٧٧م.

- سليمان دنيا (دكتور):

ـ التفكير الفلسفي الإسلامي ـ مطبعة السنة المحمدية ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٦٧م.

ـ الحقيقة في نظر الغزالي ـ دار المعارف ـ القاهرة ـ ط٤.

- سهير فضل الله أبو وافية (دكتورة):

ـ ابن حزم وآراؤه الكلامية والفلسفية ـ رسالة دكتوراه (مخطوط) ـ كلية البنات ـ جامعة عين شمس ـ ١٩٧٤م.

ـ الفلسفة الإنسانية في الإسلام ـ دار النهضة العربية ـ القاهرة.

ـ فلسفة العمل في الإسلام ـ دار الكتب ـ القاهرة.

ـ الفكر الإسلامي يرد على المستشرقين ـ دار الكتابة للطباعة والنشر والتوزيع, (بدون تاريخ).

ـ العقل والوحي ـ بحث منشور في حولية كلية البنات ـ جامعة عين شمس ـ العدد ١٤ ـ ١٩٨٧م.

ـ التوحيد في الأديان ـ بحث منشور في حولية كلية البنات ـ جامعة عين شمس ـ العدد ١٤ ـ ١٩٨٧م.

- سيد قطب:

ـ خصائص التصور الإسلامي ومقوماته ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط٧ ـ ١٩٨٢م.

ـ مقومات التصور الإسلامي ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٨٨م.

- السيوطي (الإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر ـ ت٩١١هـ).

ـ الإتقان في علوم القرآن ـ مطبعة مصطفى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ط٤ ت ١٩٧٨م.

ـ الإكليل في استنباط التنزيل. تحقيق: سيف الدين عبد القادر ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت ـ ١٩٨١م.

ـ صون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام. تحقيق: د. علي سامي النشار ـ مكتبة الخانجي ـ ط١ ـ ١٩٤٧م.

ـ لباب النقول في أسباب النزول ـ بهامش تفسير الجلالين ـ دار التراث ـ القاهرة.

ـ الجامع الصغير في أحاديث البشير النذير ـ جزءان ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت.

- الشاطبي (إبراهيم بن موسى اللخمي الغرناطي ـ المتوفي سنة ٧٩٠هـ):

ـ الموافقات في أصول الشريعة, تحقيق: د, عبد الله دراز ـ دار المعرفة ـ بيروت ـ طبعة المكتبة البخارية ـ القاهرة.

- الشهرستاني (أبو الفتح محمد بن عبد الكريم ٤٧٩ ـ ٥٤٨ه).

ـ الملل والنحل. تحقيق: محمد سيد كيلاني ـ دار المعرفة ـ بيروت ـ ١٩٨٢م.

ـ كتاب نهاية الاقدام في علم الكلام, تحقيق: ألفريد جيوم ـ مكتبة المثنى ـ بغداد.

- الشوكاني (محمد بن علي بن محمد ـ ت ١٢٥٥ه): إرشاد الفحول ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ١٣٦٦ه.
- شوكت محمد عليان (دكتور): الإسلام والمكتشفات العلمية ـ مطابع الجزيرة ـ الرياض ـ ط١ ـ ١٩٨٠م.
- صابر طعيمة (دكتور): العقل والإيمان في الإسلام ـ دار الجيل ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٧٩م.
- صالح بن إبراهيم البليهي: الهدى والبيان في أسماء القرآن ـ مطبوعات جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية ـ السعودية ـ ط١ ـ ١٣٩٧ه.
- صلاح الدين المنجد (دكتور): الإسلام والعقل على ضوء القرآن الكريم والحديث النبوي ـ دار الكتاب الجديد ـ بيروت ـ ٢ ـ ١٩٧٦م.
- صلاح عبد القادر البكري: القرآن وبناء الإنسان ـ مطبوعات تهامة ـ جدة ـ ١٩٨٢م.
- طاش كبري زادة (أحمد بن مصطفى): مفتاح السعادة ومصباح السيادة. تحقيق: كامل بكري ـ عبد الوهاب أبو النور ـ القاهرة ـ ١٩٦٨م.
- عائشة عبد الرحمن (دكتورة):

ـ القرآن وقضايا الإنسان ـ دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ط٥ ـ ١٩٨٢م.

ـ مقدمة في المنهج ـ معهد البحوث والدراسات العربية ـ جامعة الدول العربية ـ ١٩٧١م.

- عادل عبد الحليم: النزعة النقدية عند المعتزلة ـ رسالة ماجستير (مخطوط) ـ كلية الآداب ـ جامعة عين شمس ـ ١٩٨٥م.
- عاطف العراقي (دكتور):

ـ تجديد في المذاهب الفلسفية والكلامية ـ دار المعارف ـ القاهرة ـ ط٥ ١٩٨٣م.

ـ ثورة العقل في الفلسفة العربية ـ دار المعارف ـ ط٤ ـ ١٩٧٨م.

ـ النزعة العقلية في فلسفة ابن رشد ـ دار المعارف ـ ط٤ ـ ١٩٨٤م.

ـ المنهج النقدي في فلسفة ابن رشد ـ دار المعارف ـ ط٢ ـ ١٩٨٤م.

- عباس محمود العقاد.

ـ التفكير فريضة إسلامية ـ المكتبة العصرية ـ بيروت.

ـ الله ـ دار الهلال ـ العدد ٢٠٧ ـ القاهرة ـ ١٩٦٨م.

ـ الفلسفة القرآنية ـ المكتبة العصرية ـ بيروت.

ـ حقائق الإسلام وأباطيل خصومه ـ دار نهضة مصر ـ القاهرة.

ـ الإنسان في القرآن ـ دار الكتاب العربي ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٦٩م.

- عبد الحليم محمود (الإمام ـ دكتور): التفكير الفلسفي في الإسلام ـ دار المعارف ـ القاهرة.
- عبد الرحمن بدوي (دكتور): مذاهب الإسلاميين ـ دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٧٩م.
- عبد السلام محمد عبده (دكتور): العقيدة الإسلامية بين العقل والنقل ـ مطبعة الفجر الجديد.
- عبد العال سالم مكرم (دكتور): الفكر الإسلامي بين العقل والوحي ـ دار الشروق ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٢م.
- عبد العزيز جاويش: الاسلام دين الفطرة والحرية ـ دار المعارف ـ القاهرة ـ ١٩٦٨م.
- عبد العزيز حمد بن ناصر (الشيخ): كتاب منحة القريب المجيب في الرد على عباد الصليب ـ منشورات دار ثقيف ـ الطائف ـ السعودية ـ ط٣ ـ ١٩٨٠م.
- عبد القاهر البغدادي (ت ٤٢٩هـ ـ ١٠٣٧م):

ـ أصول الدين ـ مطبعة الدولة ـ استانبول ـ ط١ ـ ١٩٣٨م.

ـ الفرق بين الفرق ـ تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد ـ دار المعرفة ـ بيروت.

- عبد الكريم الخطيب.

ـ إعجاز القرآن ـ الإعجاز في دراسات السابقين ـ دار المعرفة ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٧٥م.

ـ الدين ضرورة حياة الإنسان ـ دار الأصالة ـ الرياض ـ ط١ ـ ١٩٨١م.

ـ الإسلام في مواجهة الماديين والملحدين ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط٤ ـ ١٩٨٢م.

- عبد الكريم عثمان (دكتور): وظائف النفس عند الغزالي ـ مهرجان الغزالي ـ دمشق ـ ٢٧ ـ ٣١ مارس ١٩٦١م.
- عبد الله شحاتة (دكتور): تفسير الأيات الكونية ـ دار الاعتصام ـ القاهرة.

- عبد المجيد الشاذلي (الشيخ): حد الإسلام وحقيقة الإيمان ـ مركز البحث العلمي وإحياء التراث الغسلامي ـ جامعة أم القرى ـ مكة ـ ط١ ـ ١٩٨٣م.
- عبد المنعم خلاق (دكتور): اللقاء بين العلم والدين والإسلام ـ ندوة المولد النبوي الشريف ـ وزارة الشؤون الثقافية ـ القيروان ـ ١٩٧٥م.
- عبد المنعم النمر (دكتور): الاجتهاد ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.
- عزمي إسلام (دكتور):

  ــ دراسات في المنطق ـ مطبوعات جامعة الكويت ـ ١٩٨٥م.

  ـ مقدمة لفلسفة العلوم الفيزيائية والرياضية ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ١٩٧٧م.
- علي بن أبي طالب (أمير المؤمنين): نهج البلاغة ـ جمع أبو الحسن محمد بن الحسين المعروف بالشريف الرضى ـ شرح الشيخ محمد عبده ـ تحقيق: محمد أحمد عاشور, محمد البنا ـ دار مطابع الشعب ـ القاهرة.
- علي جريشة (دكتور): منهج التفكير الإسلامي ـ مكتبة وهبة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.
- علي حسب الله: أصول التشريع الإسلامي ـ طبعة المكتب المصري الحديث ـ ط٦ ـ ١٩٨٢م.
- علي سامي النشار (دكتور):

  ــ مناهج البحث عند مفكري الإسلام ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٤٧م.

  ــ نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ـ دار المعارف ـ ج١ ـ ط٨ ـ ١٩٨١م.
- علي عبد العظيم: فلسفة المعرفة في القرآن الكريم ـ الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية ـ ١٩٧٣م.
- عماد الدين خليل (دكتور):

  ــ تهافت العلمانية ـ مؤسسة الرسالة ـ بيروت ـ ١٩٨٣م.

  ــ التفسير الإسلامي للتاريخ ـ دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ط٤ ـ ١٩٨٣م.
- الغزالي (أبو حامد محمد بن محمد ـ المتوفى ٥٠٥هـ):

  ــ إحياء علوم الدين ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ القاهرة.

  ــ قانون التأويل, تحقيق: محمد زاهر الكوثري ـ مطبعة الأنوار ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٤٠م.

ـ كتاب العلم (من إحياء علوم الدين) تقديم: د. رضوان السيد, دار اقرأ ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨٥م.
ـ كتاب قواعد العقائد (من إحياء علوم الدين) تقديم: د. رضوان السيد ـ دار اقرأ ـ بيروت ـ ط٥ ـ ١٩٨٦م.
ـ القسطاس المستقيم ـ تحقيق : الأب فيكتور شلحت اليسوعي ـ المطبعة الكاثوليكية ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٥٩.
ـ جواهر القرآن ـ المركز العربي للكتاب ـ دمشق.
ـ القصور العوالي من رسائل الإمام الغزالي ـ مكتبة الجندي بمصر ـ بدون تاريخ.
ـ الاقتصار في الاعتقاد ـ مطبعة جريرة الإسلام بمصر سنة ١٣٢٠هـ.
ـ معارج القدس في مدارج معرفة النفس ـ منشورات دار الآفاق الجديدة ـ بيروت ـ ط٥ ـ ١٩٨١م.
ـ المنحول. تحقيق: محمد حسن هيتو ـ دمشق ـ ١٩٧٠م.
ـ المعارف العقلية ـ تحقيق: عبدالكريم عثمان ـ دار الفكر ـ دمشق ـ ط١ ـ ١٩٦٣م.
ـ المنقذ من الضلال. تحقيق: د. عبد الحليم محمود ـ دار النصر للطباعة ـ طبعة أخرى: تحقيق: محمد مصطفى أبو العلا, محمد محمد جابر ـ مكتبة الجندي ـ القاهرة.
ـ المستصفى ـ القاهرة ـ ١٣٢٢هـ.
ـ تهافت الفلاسفة, تحقيق: د. سليمان دنيا ـ دار المعارف ـ ط٤.
ـ ميزان العمل, تعليق: الشيخ محمد مصطفى أبو العلا ـ مكتبة الجندي ـ القاهرة.
ـ فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة. تحقيق: د. سليمان دنيا ـ دار إحياء الكتب العربية ـ ط١ ـ ١٩٦١م.
ـ محك النظر في المنطق ـ دار النهضة الحديثة ـ بيروت ـ ١٩٦٦م.
ـ معيار العلم في فن المنطق ـ مطبعة كردستان العلمية ـ القاهرة ـ ١٣٢٩هـ.
ـ كتاب الأربعين في أصول الدين, تحقيق: لجنة إحياء التراث العربي ـ دار الآفاق الجديدة ـ بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٨٠م.

- الفارابي (أبو نصر محمد بن محمد ت ٣٣٩هـ ـ ٩٥٠م):

ـ كتاب تحصيل السعادة ـ تحقيق ـ د. جعفر آل ياسين ـ دار الأندلس بيروت, ط٢ سنة ١٩٨٣م.

ـ المجموع من مؤلفات الفارابي ـ مطبعة السعادة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٠٧م.

ـ الثمرة المرضية في بعض الرسالات الفارابية ـ تحقيق: فردريك ديتريص Leiden ١٨٩٢م.

ـ كتاب في المنطق ـ الخطابة ـ تحقيق: د. محمد سليم سالم, الهيئة المصرية العامة للكتاب ـ ١٩٧٦م.

- فهد بن عبد الرحمن بن سليمان الرومي (دكتور): منهج المدرسة العقلية الحديثة في التفسير ـ مؤسسة الرسالة ـ الرياض ـ ط١ ـ ١٩٨١م.
- فوقية حسين محمود (دكتورة): مدخل إلى الفلسفة الإسلامية ـ القاهرة ـ ١٩٨٣م.
- فيصل بدير عون (دكتور): ع

– لم الكلام ومدارسة ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ١٩٧٨م.

ـ فكرة الطبيعة في الفلسفة الإسلامية ـ مكتبة الحرية الحديثة ـ القاهرة ـ ١٩٨٠م.

ـ الفلسفة الإسلامية في المشرق ـ مكتبة الحرية الحديثة ـ القاهرة ـ ١٩٨٢م.

ـ نظرية المعرفة عند ابن سينا ـ مكتبة سعيد رأفت ـ القاهرة ـ ١٩٧٨م.

- القاسم الرسي (الإمام القاسم بن إبراهيم إسماعيل ١٦٩ ـ ٢٤٦هـ): كتاب أصول العدل والتوحيد ـ تحقيق: د. محمد عمارة ـ ضمن مجموعة رسائل العدل والتوحيد ـ دار الهلال ـ القاهرة ـ ١٩٧١م.
- القاضي عبد الجبار (أبو الحسن ـ المتوفى ٤١٥هـ):

ـ شرح الأصول الخمسة, تعليق: الإمام أحمد بن الحسين بن أبي هاشم ـ تحقيق: د. عبد الكريم عثمان ـ مكتبة وهبة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٦٥م.

ـ متشابه القرآن, تحقيق: د. عدنان زرزور ـ دار التراث ـ القاهرة, ١٩٦٩م.

ـ المختصر في اصو الدين, تحقيق: د. محمد عمارة (ضمن رسائل العدل والتوحيد) ج١ ـ دار الهلال ـ القاهرة ـ ١٩٧١م.

ـ المحيط بالتكليف, جمع الحسن بن متويه. تحقيق: عمر السيد عزمي ـ مراجعة: د. أحمد فؤاد الأهواني ـ المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة.

ـ فضل الاعتزال وطبقات المعتزلة, تحقيق: فؤاد سيد ـ الدار التونسية للنشر ـ تونس ١٩٧٢م.

ـ المغني في أبواب التوحيد والعدل. حقق بإشراف: د. طه حسين, مراجعة: د. إبراهيم مدكور ـ الدار المصرية للتأليف والترجمة والنشر.

– التكليف, تحقيق: محمد علي النجار, د. عبد الحليم النجار, ١٩٦٥م.

– النظر والمعارف، تحقيق: د. إبراهيم مدكور ـ إشراف د. طه حسين, ١٩٦٢م.

- قدري حافظ طوقان: مقام العقل عند العرب ـ دار المعارف ـ ١٩٦٠م.
- الكاندهلوي (محمد يوسف): حياة الصحابة ـ ط٢ ـ دار القلم ـ دمشق.
- الكندي (أبو يوسف يعقوب بن إسحاق ت ٢٥٣هـ): رسائل الكندي الفلسفة. تحقيق: د. محمد عبد الهادي أبو ريدة ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة ـ ١٩٥٠م.
- الماوردي (أبو الحسن البصري ٣٦٤ ـ ٤٥٠هـ):

ـ أعلام النبوة ـ تعليق: عبد الرحمن حسن محمود ـ مكتبة الآداب ـ القاهرة.

ـ أدب الدنيا والدين، تحقيق: عبد الله أحمد أبو زينة ـ دار الشعب ـ القاهرة ـ ١٩٧٩.

- المحاسبي (أبو عبدالله الحارث بن أسد ١٦٥ ـ ٢٤٣هـ):

ـ كتاب العلم, تحقيق: محمد العابد مزالي ـ الدار التونسية للنشر ـ ١٩٧٥.

ـ العقل وفهم القرآن. تحقيق: د. حسين القوتلي ـ دار الكندي ـ دار الفكر ـ دمشق ـ ط٢ ـ ١٩٧٨م.

- محسن عبد الحميد (دكتور): دراسات في أصول تفسير القرآن ـ دار الثقافة ـ الدار البيضاء ـ المغرب ـ ط٢ ـ ١٩٨٤م.
- محمد إبراهيم الفيومي (دكتور): الإمام الغزالي وعلاقة اليقين بالعقل ـ مكتبة الأنجلو المصرية ـ ط١ ـ ١٩٧٦م.
- محمد أبو حمدان: طرق الفكر ـ الاستقراء ـ الفلاسفة في الفكر الإسلامي ـ سلسلة أبحاث ـ دار الكتاب اللبناني ـ دار الكتاب المصري ـ ١٩٧٨م.

- محمد أبو زهرة (الإمام):

ـ المعجزة الكبرى ـ القرآن ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة.

ـ ابن تيمية ـ حياته وعصره ـ آراؤه وفقهه ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة.

ـ ابن حزم ـ حياته وعصره ـ آراؤه وفقهه ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة.

ـ تاريخ الجدل ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة.

ـ تاريخ المذاهب الإسلامية في السياسة وتاريخ المذاهب الفقهية ـ دار الفكر العربي ـ القاهرة.

- محمد البهي (دكتور):

ـ نحو القرآن ـ مطابع المختار الإسلامي ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ١٩٨٦م.

ـ الجانب الإلهي عن التفكير الإسلامي ـ مكتبة وهبة ـ القاهرة ـ ط٦ ـ ١٩٨٢م.

- محمد التومي (دكتور): الجدل في القرآن الكريم ، فعاليته في بناء العقلية الإسلامية ـ الكلية الزيتونية للشريعة وأصول الدين ـ ١٩٨٠م.

- محمد جلال شرف : الله والعالم والإنسان في الفكر الإسلامي ـ دار النهضة العربية ـ بيروت ـ ١٩٨٠م.

- محمد جمال الدين القاسمي الدمشقي: كتاب دلائل التوحيد ـ مراجعة: محمد حجازي ـ مكتبة الثقافة الدينية ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.

- محمد حسين الذهبي (دكتور):

ـ التفسير والمفسرون ـ جزءان ـ دار الكتب الحديثة ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٧٦م.

ـ الوحي والقرآن الكريم ـ مكتبة وهبة ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٨٦م.

- محمد خليل هراس (دكتور): ابن تيمية السلفي ـ دار الكتب العلمية ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٤م.

- محمد رشاد سالم (دكتور): المدخل إلى الثقافة الإسلامية ـ دار القلم ـ الكويت ـ ط٦ ـ ١٩٨٢م.

- محمد سعيد رمضان البوطي (دكتور):

ـ من روائع القرآن ـ مكتبة الفارابي ـ ط٥ ـ ١٩٧٧م.

ـ كبرى اليقينيات الكونية ـ وجود الخالق ووظيفة المخلوق ـ دار الفكر ـ دمشق ـ ط٨ ـ ١٤٠٢ه.

- محمد السيد الجليند (دكتور):

ـ قضية الخير والشر في الفكر الإسلامي ـ مطبعة الحلبي ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ١٩٨١م.

ـ قضية التوحيد بين الدين والفلسفة ـ مطبعة التقدم ـ القاهرة ـ ١٩٨٦م.

ـ نظرية المنطق بين فلاسفة الإسلام واليونان ـ القاهرة ـ ١٩٨٦م.

ـ الإمام ابن تيمية وموقفه من قضية التأويل ـ الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية ـ القاهرة ـ ١٩٧٣م.

- محمد الصادق عرجون (دكتور): القرآن العظيم ـ هدايته وإعجازه في أقوال المفسرين ـ مكتبة الكليات الأزهرية ـ ١٩٦٦م.
- محمد الصباغ: لمحات في علوم القرآن واتجاهات التفسير ـ المكتب الإسلامي ـ بيروت.
- محمد عبد الله دراز (دكتور):

ـ النبأ العظيم ـ دار القلم ـ الكويت ـ ط٢ ـ ١٩٧٠م.

ـ الدين ـ دار القلم ـ الكويت ـ ١٩٨٢م.

- محمد عبد الله الشرقاوي (دكتور).

ـ القرآن والكون ـ مكتبة الزهراء ـ القاهرة.

ـ في الفلسفة العامة ـ دراسة ونقد ـ مكتبة الزهراء ـ القاهرة ـ ١٩٨٦م.

- محمد عبد العظيم الزرقاني: مناهل العرفان في علوم القرآن ـ مطبعة عيسى البابي الحلبي ـ القاهرة ـ ط٣.
- محمد عبدة (الإمام):

ـ رسالة التوحيد ـ تقديم: الشيخ حسين الغزالي ـ دار إحياء العلوم ـ بيروت ـ ط٣ ـ ١٩٧٩م ـ وطبعة أخرى لدار المنار.

ـ الأعمال الكاملة ـ تحقيق: د. محمد عمارة ـ طبعة بيروت ـ ١٩٧٢م.

ـ الإسلام دين العلم والمدنية ـ دراسة: د. عاطف العراقي ـ سينا للنشر ـ القاهرة.

- محمد عبد الهادي ـ أبو ريدة (دكتور).

ـ الإيمان بالله في عصر العلم ـ مجلة عالم الفكر ـ المجلد الأول ـ العدد الأول سنة ١٩٦٩م.

ـ العلم والمعرفة (تحت الطبع).

ـ التوحيد في الإسلام ـ بحث ضمن الندوة الدولية حول مفهوم التوحيد في الإسلام والمسيحية ـ روما ١٧ ـ ١٩ نوفمبر ١٩٨١م.

- محمد علي أبو ريان (دكتور): تاريخ الفكر الفلسفي في الإسلام ـ المقدمات ـ علم الكلام ـ الفلسفة الإسلامية ـ دار النهضة العربية ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٧٣م.
- محمد علي الجوزو (دكتور): مفهوم العقل والقلب في القرآن والسنة ـ دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨٣م.
- محمد علي الصابوني: التبيان في علوم القرآن ـ دار عمر بن الخطاب ـ الاسكندرية ـ ط١ ـ١٩٧٠م.
- محمد عمارة (دكتور):

ـ المعتزلة والقرآن ـ بحث منشور ضمن (القرآن نظرة عصرية جديدة) ـ المؤسسة العربية للدراسات والنشر ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٧٢م.

ـ الإسلام وقضايا العصر ـ دار الوحدة ـ بيروت ـ ١٩٨٤م.

ـ المعتزلة ومشكلة الحرية الإنسانية ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ١٩٨٨م.

ـ معالم المنهج الإسلامي (تحت الطبع).

ـ الغزو الفكري ـ وهم أم حقيقة ـ إصدار الأمانة العامة للجنة العليا للدعوة الإسلامية بالأزهر الشريف.

- محمد الغزالي: عقيدة المسلم ـ دار الكتب الإسلامية ـ دار التوفيق النموذجية ـ القاهرة ـ ط٤ ـ ١٩٨٤م.
- محمد فتحي الشنيطي (دكتور): المعرفة ـ دار الثقافة ـ القاهرة ـ ط٥ ـ ١٩٨١م.
- محمد قطب: منهج التربية الإسلامية ـ ج١ (في النظرية ـ ط١٠), ج٢ (في التطبيق ـ ط٧) دار الشروق ـ القاهرة ـ ١٩٨٧م.
- محمد كمال جعفر (دكتور): من قضايا الفكر الإسلامي ـ مكتبة دار العلوم ـ القاهرة ـ ١٩٧٨م.
- محمد متولي الشعراوي (الشيخ): عقيدة المسلم ـ مكتبة التراث الأسلامي.

- محمد يوسف موسى (دكتور):

ـ القرآن والفلسفة ـ دار المعارف ـ القاهرة ـ ١٩٦٦م.

ـ بين الدين والفلسفة في رأي ابن رشد وفلاسفة العصر الوسيط ـ دار المعارف ـ ط٢ ـ ١٩٦٨م.

ـ الإسلام وحاجة الإنسانية إليه ـ مكتبة الفلاح ـ الكويت ـ ط٣ ـ ١٩٧٨م.

- محمود بن الشريف (دكتور): الأديان في القرآن ـ دار المعارف ـ ط٦ ـ ١٩٨٦م.
- محمود حمدي زقزوق (دكتور): دور الإسلام في تطور الفكر الفلسفي ـ بحث منشور في حولية كلية الشريعة والدراسات الإسلامية ـ قطر ـ ١٩٨١م.
- محمود شلتوت (الإمام): الإسلام عقيدة وشريعة ـ دار الشروق ـ القاهرة ـ ط١٤ ـ ١٩٨٧م.
- محمود قاسم (دكتور):

ـ المنطق الحديث ومناهج البحث ـ الأنجلو المصرية ـ ط٢ ـ ١٩٥٣م.

ـ في النفس والعقل لفلاسفة الإغريق والإسلام ـ الأنجلو المصرية ـ ١٩٥٤م.

ـ دراسات في الفلسفة الإسلامية ـ دار المعارف ـ ط٢ ـ ١٩٦٧م.

- مصطفى حلمي (دكتور):

ـ منهج علماء الحديث والسنة في أصول الدين (علم الكلام) ـ دار الدعوة ـ الاسكندرية.

ـ قواعد المنهج السلفي ـ دار الدعوة ـ الاسكندرية ـ ط٢ ـ ١٩٨٤م.

ـ الإسلام والمذاهب الفلسفية المعاصرة ـ دار الدعوة ـ الاسكندرية ـ ط٣ ـ ١٩٨٦م.

ـ السلفية بين العقيدة الإسلامية والفلسفة الغربية ـ دار الدعوة ـ الاسكندرية.

- مصطفى صبري: موقف العقل والعلم والعالم من رب العالمين وعبادة المرسلين ـ دار إحياء التراث العربي ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨١م.
- مصطفى عبد الرزاق (الشيخ): تمهيد لتاريخ الفلسفة الإسلامية ـ مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ـ القاهرة ـ ط٢ ـ ١٩٥٩م.
- مصطفى محمود (دكتور): حوار مع صديقي الملحد ـ مطابع روز اليوسف ـ القاهرة, ط٧.
- المكلاتي (أبو الحجاج يوسف ـ المتوفى سنة ٦٢٦هـ): كتاب لباب العقول في الرد على الفلاسفة في علم الأصول, تحقيق: د. فوقية حسين محمود ـ توزيع دار الأنصار ـ القاهرة ـ ط١ ـ ١٩٧٧م.

- مناع القطان: مباحث في علوم القرآن ـ مؤسسة الرسالة ـ بيروت ـ ط١٢ ـ ١٩٨٣م.
- نديم الجسر (الشيخ): قصة الإيمان بين الفلسفة والعلم والقرآن ـ لبنان.
- وزارة الشؤون الثقافية ـ تونس: العلم والإيمان في الإسلام ـ دراسات قدمت في ندوة المولد النبوي الشريف بالقيروان ـ سنة ١٩٧٥ ـ ونشرت في مجلة الحياة الثقافية ١٩٧٦م.
- يحيى بن الحسين (الإمام ـ المتوفى ٢٩٨ه): رسائل العدل والتوحيد, تحقيق: د, محمد عمارة ـ دار الهلال ـ ١٩٧١م.
- يحيى هويدي (دتور): دراسات في علم الكلام والفلسفة الإسلامية ـ دار الثقافة ـ مصر ـ ط٢ ـ ١٩٧٩م.
- يوسف القرضاوي (دكتور): الرسول والعلم ـ مؤسسة الرسالة ـ بيروت ـ ط١ ـ ١٩٨٤م.

شەشەم: كتێبی وەرگێڕدراو:

- اجنتس جولد تسهر:

ـ العقيدة والشريعة في الإسلام ـ ترجمة: د. محمد يوسف موسى, د. علي حسن عبد القادر, عبد العزيز عبد الحق ـ دار الكتب الحديثة ـ مصر ـ ط٢ ـ ١٩٥٩م.

ـ مذاهب التفسير الإسلامي ـ ترجمة: د. عبد الحليم النجار ـ دار اقرأ ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٨٣م.

- أرسطوطاليس: في النفس ـ ترجمة: د. عبد الرحمن بدوي, مكتبة النهضة المصرية, سنة ١٩٥٤م.
- أندريه كريسون: المشكلة الاخلاقية والفلاسفة ـ ترجمة: د. عبد الحليم محمود, أبو بكر ذكري ـ دار الشعب ـ القاهرة ـ ١٩٧٩م.
- برتراند رسل: الفلسفة بنظرة علمية ـ تعريب: د. زكي نجيب محمود, القاهرة ـ ١٩٦٠م.
- جوتييه (ليون): المدخل لدراسة الفلسفة الإسلامية ـ ترجمة: محمد يوسف موسى ـ دار الكتب الأهلية ـ القاهرة ـ ١٩٤٥م.
- جول لابوم: تفصيل آيات القرآن الكريم ـ ترجمة : محمد فؤاد عبد الباقي ـ دار إحياء الكتب العربية ـ طبعة عيسى البابي الحلبي ـ ١٩٥٥م.

- دي بور: تاريخ الفلسفة في الإسلام ـ ترجمة: د. محمد عبد الهادي أبو ريدة ـ القاهرة ـ ط٤ ـ ١٩٥٧م.
- عبد العزيز غلام حكيم الدهلوي: التحفة الأثني عشرية: غلام محمد بن محيي الدين بن عمر الأسلمي سنة ١٢٢٧ه, اختصار: السيد محمود شكري الألوسي سنة ١٣٠١ه ـ إدارة البحوث الإسلامية والدعوة والافتاء بالجامعة السلفية ـ بنارس ـ الهند ، ١٩٨٣م.
- لوتيج منجنشتين: رسالة منطقية فلسفية ـ ترجمة: د. عزمي إسلام.
- لويس غرويه, ج. قنواتي: فلسفة الفكر الديني بين الإسلام والمسيحية ـ رجمة: د. صبحي الصالح د. فريد جبر ـ دار العلم للملايين ـ بيروت ـ ط٢ ـ ١٩٧٨م.
- ليكونت ديو نوي: مصير البشرية ـ ترجمة: أحمد عزت طه, عصام طه ـ مطابع فتى العرب دمشق.
- مالك بن نبي: الظاهرة القرآنية ـ ترجمة: د. عبد الصبور شاهين ـ ندوة مالك بن نبي دار الفكر ـ دمشق ـ ١٩٨١م.
- محمد عبد الله دراز (دكتور):

ــ دستور الأخلاق في القرآن ـ تعريب وتحقيق: د. عبد الصبور شاهين مراجعة: د. السيد محمد بدوي ـ دار البحوث العلمية ـ الكويت ـ ط٤ ـ ١٩٨٢م.

ــ مدخل إلى القرآن الكريم ـ ترجمة: محمد عبد العظيم علي ـ مراجعة: د. السيد محمد بدوي ـ دار القلم ـ الكويت ـ ط١ ـ ١٩٧١م.

- موريس بوكاي: القرآن الكريم والتوراة والإنجيل والعلم ـ دار المعارف ـ القاهرة.
- نخبة من العلماء الأمريكيين: الله يتجلى في عصر العلم ـ ترجمة: د. الدمرداش عبد الحميد سرخان ـ مراجعة د. محمد جمال الدين الفندي ـ دار الاتحاد العربي للطباعة ـ القاهرة ـ ط٣ ـ ١٩٦٨م.
- هنري كوربان: تاريخ الفلسفة الإسلامية ـ ترجمة: نصير مروة, حسن قبيسي, مراجعة: الإمام موسى الصدر، عارف تامر ـ عويدات ـ بيروت ـ ١٩٦٦م.
- وليم جيمس: العقل والدين, ترجمة: د. محمود حب الله, طبعة عيسى البابي الحلبي ١٩٤٩م.

حەوتەم: سەرچاوە بیانییەکان:

- Aristotle:

De anima, with translation, introduction and Notes, R. D. Hicks, M. A. Cambridge Univ. Press. ١٩٠٧.

- Gragg Kenneth:

The Mind of the Quran: Chapters in Reflection.
London – George Allen &UnwinLtd ., ١٩٧٣.

- Montgomery Watt, w.

Islamic Philosophy and Theology.
Edinburgh at The University Prees, G. Britain, ١٩٧٩.

- Munk:

Melaneges de philosophic JuiveetArabe, Paris, ١٩٥٥.

- Nasr, SayyedHossein:

Islamic Life and Thought.
George Allen &Unwin Ltd., London, ١٩٨١.

- Seale, Morris S.

Muslim Theology, A Study of Origins to the church Fathers.
Luzac and Company Ltd., London, ٢nd Ed., ١٩٨٠.

- Tennemann, G.

Manuel de PHistoirs de la Philos.
Trad.Franc.Par. V. Causin, Paris. ١٨٩٩.

- Waddy, Charis

The Muslim Mind.
Longman Group Ltd, London & N. W., ١٩٧٥.

- Wansbrough, John.

Quranic Studies; sources and Methods of Scriptural Interpretation
Oxford University Press, ١٩٧٧.

سەنتەری زەهاوی
بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

سەنتەرێکی کوردستانیی ناحکومیی ناسیاسییە، گرنگیی دەدات بە توێژینەوە و تاوتوێکردنی پرسە هزرییە بنەڕەتییەکان بۆ دووبارە هێنانەگۆی دەق و تێکستە پیرۆزەکان و چۆنیەتی دابەزاندنی چەمکە مەعریفی و بەبایەخەکانی ئیسلام لە بوارە جیاوازەکانی سەردەمدا. لە سۆنگەی ئەوەوە کە هزر و بیری ڕەسەن و قووڵ بنچینە ی تێگەیشتنی ڕاست و دروستە بۆ دەقەکانی قورئان و سوننەت و دەستەبەری لێکدانەوەی گونجاوە بۆیان.

سەنتەر هەوڵی ڕەخساندنی کەشوهەوای گونجاو دەدات بۆ کارابوونی عەقڵ و بیر و ڕانانی هزریی، لەم پێناوەدا سەنتەر هەردوو سەرچاوەی قورئانی پیرۆز و فەرموودەی بەرز و بەڕێز بە بەکارهێنانی ئامرازی زانستە ئیسلامییەکان و زانستە کۆمەڵایەتی و سروشتییەکان دەکاتە بنەمای کارەکانی.

بوارەکانی کارکردن:

- نووسین بە قەڵەمی خۆماڵیی نووسەرانی کورد و بیرمەندان.
- وەرگێڕان لە زمانە جیاوازەکانەوە بۆ زمانی کوردیی، لە پێناو دەوڵەمەندکردنی کلتووری کوردییدا.
- بەستنی کۆنگرەی زانستی و کۆڕ و سازدانی سیمینار لە لایەن خاوەن بیر و ئەکادیمیانەوە.
- خولی ڕاهێنان و وۆرکشۆپ لە لایەن کەسانی پسپۆڕ و خاوەن بڕوانامەی زانکۆییەوە.
- هاوکارییکردنی دامودەزگا و دامەزراوە ئەکادیمییەکان و زانکۆکان لە پێناو پەرەپێدانی ئاستی زانستیی.